

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

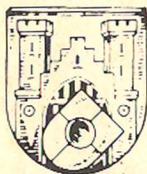
- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Batı Klasikleri

FELSEFE SÖZLÜĞÜ

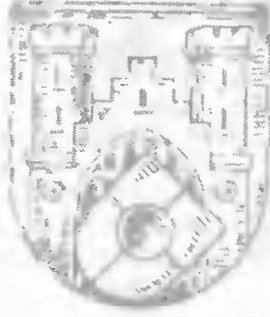
I

VOLTAIRE

CATVLLVS

MEB YAYINLARI

BATI KLASİKLERİ

MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI YAYINLARI : 2613
BİLİM ve KÜLTÜR ESERLERİ DİZİSİ : 685
Batı Klasikleri Dizisi 82

Kitabın adı

FELSEFE SÖZLÜĞÜ CİLT I

Yayın Kodu

95.34.Y.0002.1247

ISBN 975.11.0775.X (Tk. No.)

ISBN 975.11.0776.8 (1. Cilt)

Baskı yılı

1995

Baskı adedi

5.000

Dizgi, baskı, cilt

MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ

*Yayımlar Dairesi Başkanlığı'nın 17.6.1993 tarih
ve 6278 sayılı yazıları ile birinci defa 5.000
adet basılmıştır.*

Batı Klasikleri

FELSEFE
SÖZLÜĞÜ
(Dictionnaire Philosophique)
I

Voltaire

Çeviren
Lûtfi AY

İstanbul, 1995

BU ÇEVİRİDE, YAZARIN SAĞLIĞINDA BU
AD ALTINDA YAYIMLANMIŞ OLAN 118
MADDE İLE BU MADDELERE, “*QUES-
TIONS SUR L'ENCYCLOPÉDIE*” DE EK-
LEDİĞİ BÖLÜMLERİ KAPSAYAN “GAR-
NIER” BASIMI ÖRNEK ALINMIŞTIR.

FELSEFE SÖZLÜĞÜ

I

BİRİNCİ CİLDİN İÇİNDEKİLER

<i>FELSEFE SÖZLÜĞÜ</i> ÇEVİRİSİNDE TEMEL TUTULAN METİN	IX
MADDELERİN TÜRLÜ BASIMLARA GÖRE SIRASI	XIII
GİRİŞ.....	XXV
VOLTAIRE'İN ÖNSÖZÜ	XLI
ABBÉ	3
ABRAHAM — İBRAHİM	5
ADAM — ÂDEM	11
AME — RUH	13
AMITIÉ — DOSTLUK	26
AMOUR — AŞK	28
AMAOUR NOMMÉ SOCRATIQUE—SOKRATESVARİ DENEN AŞK ...	31
AMOUR—PROPRE — ONUR	36
ANGE — MELEK	38
ANTHROPOPHAGES — YAMYAMLAR	43
ANITRINITAIRES - ÜÇLEMeye KARŞI OLANLAR	46
APIS	51
APOCALYPSE — YOHANNA VAHYİ	53
ARIUS	59
ATHÉE — TANRITANIMAZ	64
BABEL — BÂBİL	83
BAPTÊME — VAFTİZ	85
BEAU, BEAUTÉ — GÜZEL, GÜZELLİK	91
BÊTES - HAYVANLAR	93
BIEN (SOVERAIN BIEN) — İYİ (EN YÜKSEK İYİ)	97
BIEN (TOUT EST) — HER ŞEY İYİDİR	99
BORNES DE L'ESPRIT HUMAIN — İNSAN ZEKÂSININ SINIRLARI..	110
CARACTIÈRE — KARAKTER	115
CAREME — BÜYÜK PERHİZ	119

VIII

CATÉCHISME CHINOIS — ÇİN'LİNİN DİN VE AHLÂK İLKELERİ...	121
CATÉCHISME DU CURÉ—KÜY PAPAZININ DİN VE AHLÂK İLKELERİ ..	150
CATÉCHISME DU JAPONAIS—JAPONYALININ DİN VE AHLÂK İLKELERİ ..	156
CATÉCHISME DU JARDINIER—BAHÇTANIN DİN VE AHLÂK İLKELERİ ..	165
CERTAIN, CERTITUDE — KESİN, KESİNLİK.....	169
CHAINE DES ÉTRES CRÉÉS —YARATILMIŞ VARLIKLAR ZİNCİRİ...	172
CHAINES DES ÉVÉNEMENTS—ÖLAYLAR ZİNCİRİ.....	176
CHINE (DE LA) — ÇİN E DAIR	181
CHRISTIANISME—HİRİSTİYANLIK	187
CIEL DES ANCIENS (LE)—ESKİLERİN GÖĞÜ.....	230
CIRCUNCISION — SÜNNET	236
CONCILES — RUHANI KURULTAYLAR	243
CONFESSION — GÜNAH ÇIKARTMA	251
CONVULSIONS — CEZBELER	254
CORPS — CİSİMLER.....	257
CREDO.....	261
CRITIQUE — ELEŞTİRİ.....	266
DAVID — DAVUD	279
DÉLITS LOCAUX (DES) — YÖRESEL SUÇLARA DAIR	283
DESTIN — ALINYAZISI.....	285
DIEU — TANRI	291
DIVINITÉ DE JÉSUS-İSA'NIN TANRISALLIĞI	295
DOGME — DOGMALAR	297
ÉGALITÉ — EŞİTLİK.....	303
ENFER — CEHENNEM.....	307
ENTHOUSIASME — COŞKUNLUK.....	312
ESPRIT FAUX — YANLIŞ DÜŞÜNCE.....	315
ÉTATS, GOUVERNEMENTS — DEVLETLER. HUKÜMETLER.....	318
ÉVANGILE — İNCİL.....	325
EZÉCHIEL (D) — HEZEKİEL'E DAIR.....	328
NOTLAR (METİN DEĞİŞİKLİKLERİ VE EKLER)	335-526

FELSEFE SÖZLÜĞÜ ÇEVİRİSİNDE TEMEL TUTULAN METİN

Felsefe Sözlüğü ilk kez 1764'de, Londra [Cenevre] da *Portatif Felsefe Sözlüğü* adıyla yayınlanmış, 1776'ya kadar, kitabın birçok basımları yapılmıştır. Bunların en önemlileri 1765 (biri Londra, biri de Amsterdam "Varberg"), 1767 (Londra) ve 1769 (Cenevre) basımlarıdır. Bu basımlarda birçok maddelere Voltaire tarafından kimi zaman parça parça, kimi zaman tam bölümler halinde ekler konulmuş, birçok maddeler de düzeltilerek yeni baştan yazılmıştır.

Ama 1770 *de Questions sur l'Encyclopédie* (Ansiklopedi üzerine Sorular) çıkmaya başlamış, Voltaire burada yayımladığı yepyeni maddelerin yanısıra *Felsefe Sözlüğü*'nün birçok maddelerini de yeniden ele almıştır. Voltaire ara sıra eskiden yazdıklarını değiştirerek korumuş, ara sıra da eski yazdıklarından yalnız başlığı bırakıp aynı konuda yepyeni yazılar yazmıştır. *Questions* 1772 yılında sona ermiş, ama 1774 de çıkan yeni basımında, Voltaire gene eklemeler yapmıştır.

Bütün bu basımlarda yazarın sonradan yaptığı değişiklikler, eklerle önce *Felsefe Sözlüğü*'nde ele alınıp sonradan *Questions*'da parça parça, ya da tümü değiştirilen, hattâ yeni baştan yazılan maddeleri dikkate almıyan bir çevirinin hiçbir zaman *Felsefe Sözlüğü*'nün tam ve son biçimini almış çevirisi sayılamıyacağını düşünerek, uzun ve yorucu da olsa, giriştiğim bu işi tam olarak başarmaya çalıştım. Bu amaçla çevirimde, bütün bu basımlarda ve *Questions*'da çıkan değişikliklerle ekleri, iyi bir düzenle, bir arada toplayan ve Julien Benda ile Raymond Naves tarafından büyük bir emekle hazırlanmış olan *Garnier* basımını temel tuttum.

Bu basımda ana metin olarak, Voltaire'in 1764 de *Felsefe Sözlüğü* adı altında çıkardığı bütün maddeler verilmiş,

bunlara, 1765, 1767 ve 1769 basımlarında çıkan maddeler de eklenmiştir. Son üç basımda çıkmış olan maddelerin başlıkları yanına konulan bir yıldız işaretiyle, bu maddelerin ilk olarak çıktıkları basım, not halinde o sayfanın altında gösterilmiştir. *Felsefe Sözlüğü*'nde çıkmış olup *Questions*'da aynı başlık altında yeniden ele alınan ve bu bakımdan o maddelerin bir devamı gibi olan ekler, yeni bölümler, parçalar halinde veya baştan başa yapılan değişiklikler de metinde, sıra sayısı izleyen rakamlarla gösterilmiş ve not halinde her cildin sonuna konulmuştur. Kitabın başına konulan bir tabloda da her maddenin türlü basımlara göre sırası, değişiklikleri, topluca gösterilmiştir.

Çeviride bu basımı temel tutmakla okuyucuya *Sözlük*'ü ilk biçiminden başlıyarak türlü basımlarda ve *Questions*'da sonradan aldığı biçimle tanıyabilmek, yapıtı meydana getiren 118 maddenin, bu maddelerle ilgili konuların, Voltaire'in düşüncesinde ve kaleminde geçirdiği gelişmeleri adım adım izlemek olanağını verebildiğimi sanıyorum.

Ayrıca, metinde sözü geçen ve Türk okuyucusuna yabancı kalan birçok kişi, yer, yapıt adları için sayfa altlarında, olanak elverdiği oranda, kısa notlar koymayı gerekli ve yararlı buldum. Yapıtın alfabe sırasını bozmamak için de her maddenin adını, Türkçe başlıkların üzerinde, Fransızca yazıldığı biçimde kordum. Bu başlıklar, her sözlükte olduğu gibi, her maddenin rastladığı sayfa başlarına konulmuş, böylece okuyucunun, aradığı her hangi bir maddeyi kolayca bulması sağlanmıştır.

27 Ekim 1943

Uzun yıllardan sonra (bu kez iki cilt olarak okuyucuya sunmayı uygun bulduğum) çevirimde dil bakımından önemli değişiklikler yaptığımı belirtmeliyim. 40'lı yıllardan bu yana dilimizin geçirdiği büyük, önemli gelişmeyi en iyi duyanlar, benim gibi gençlik çevirilerini olgunluk çağında yeniden gözden geçirmek, yeni okuyucu kuşaklarına sunmak fırsatını bu-

labilenlerdir. Bu fırsatı bulduğuma, Voltaire'in bu önemli yapıtını genç kuşaklara daha kolay, daha iyi anlayacakları bir dille sunabildiğime seviniyorum.

16 Kasım 1973

*
**

Aradan yirmi yılı aşkın bir süre geçtikten sona *Felsefe Sözlüğü* şimdi, yazarının 300. doğum yıldönümü düşünce ve yazın dünyasınca saygıyla anılırken, Millî Eğitim Bakan'lığımızın Batı Klasikleri arasında yerini alıyor.

Bu olayın, özellikle yurdumuzda demokrasi anlayışının temeli olan insan hakları, düşünce ve inanç özgürlüğü, adaletli bir katılım ve paylaşım özleminin genel bir uzlaşım havası içinde dile getirildiği, bir yenileşme, yeniden yapılanma ihtiyacının enine boyuna tartışıldığı bir döneme rastlaması her bakımdan sevindiricidir. Çünkü *Felsefe Sözlüğü*, sadece felsefe terimlerinin ele alındığı kuru bir sözlük değildir. Bilgisizlik, boş inanlar, kanlı kışkırtmalar yüzünden insanoğlunun geçmişte uğradığı felaketlerin ibret verici örnekleri kadar Aydınlanma döneminin, akla ve bilime dayalı dünya görüşünde ulaşabileceği mutlulukların yollarını da gösterir. Onun içindir ki Julien Benda gibi çağdaş filozoflar, Fransız devrimiyle ile 3. Cumhuriyetin temel ilkelerinin esin kaynağını *Sözlük*'te bulmuşlardır.

Öte yandan, Voltaire'in ömür boyu savunduğu, her toplumun kendi inanç özgürlüğü içinde insanca yaşama hakkının, ne yazık ki Avrupa'nın göbeğinde, Bosna-Hersek'te ayaklar altına alındığı, toplu kıyımlara neden olduğu günümüzde, *Felsefe Sözlüğü* inatılmaz bir güncellik de kazanıyor.

Bu kalıcı yapıtı yeni ve aydınlanma'yı seven okuyucu kuşaklarımıza sunmakla Millî Eğitim Bakanlığı'nın yararlı bir hizmette bulunduğuna inanıyor, basımına yardımcı olan yetkili kurullara ve kişilere teşekkür ediyorum.

10 Aralık 1994

Lâtîf AY

*FELSEFE SÖZLÜĞÜ'NDE
YER ALAN MADDELERİN TÜRLÜ
BASIMLARA GÖRE SIRASI*

FELSEFE SÖZLÜĞÜ'NDE YER ALAN MADDELERİN TÜRLÜ BASIMLARA GÖRE SIRASI

P harfi, yer yer parçalar eklendiğini;

B harfi, maddeye tam bölümler halinde ekler yazıldığını;

D harfi, de maddenin değişikliklere uğrayarak yeniden yazıldığını gösterir.

1764	1765	1765 (Varberg)	1767	1769	1770-72 (Questions sur l'Encyclopédie)	1774
		Abbé				
Abraham - İbrahim		P	P		B	
			Adam-Âdem		B	
Ame - Ruh		P		P	B	
Amitié - Dostluk					P	
Amour - Aşk					P	
Amour nommé Socratique - Sokratesvari denen aşk				P	P	

Amour - prope — Onur					P	
Ange - Melek					B	
Anthropophages - Yamyamlar					B	
			Antitrinitaires - Üçlemeye karşı olanlar			P
Apis						
Apocalypse - Yohanna vahyi					B	
			Arius		P	
Athée, Athéisme - Tanrıtanımaz			B		B	
			Babel - Bâbil		B	
Baptême - Vaftiz			P		D	
Beau, beauté - Güzel, Güzellik					P	
Bêtes - Hayvanlar						
Bien, Souverain Bien - İyi, En yüksek iyi					P	
Bien (Tout est) - Herşey iyidir					D	
Bornes de l'esprit humain - İnsan zekâsının sınırları					D	

1764	1765	1765 (Varberg)	1767	1769	1770-72 (Questions sur l'Encyclopédie)	1774
Caractère - Karakter			.		P	
				Carême - Büyük perhiz	B	
Catéchisme chinois - Çinlinin din ve ahlâk ilkeleri		P				
Catéchisme du Curé - Köy papazının din ve ahlâk ilkeleri						
Catéchisme japonais - Japonyalının din ve ahlâk ilkeleri		P				
	Catéchisme du jardinier - Bahçıvanın din ve ahlâk ilkeleri					
Certain, Certitude - Kesin, Kesinlik					P	P

Chaine des êtres créés - Yaratılmış varlıklar zinciri					P	
Chaine des événements - Olaylar zinciri						
Chine (De la)- Çin'e dair		P			B	
Christianisme - Hıristiyanlık		P	P		D	
Ciel des anciens (Le)- Eskilerin göğü					P	
Circumcision - Sünnet						
			Conciles - Ruhanî kurultaylar		B	
		Confession - Günah çıkartma			P	P
Convulsions - Cezbeler						
Corps - Cisimler					P	
				Credo	P	
Critique - Eleştiri					D	
			David-Davud		D	

1764	1765	1765 (Varberg)	1767	1769	1970-72	1774
					(Questions sur l'Encyclopédie)	
			Délits locaux (Des)- Yöresel suçlar			
Destin - Alinyazısı		P			P	
Dieu - Tanrı Tanrı					B	
			Divinité de Jésus - İsa'nın tanrısallığı			
		Dogmes-Dogmalar			P	
Égalité - Eşitlik					P	
Enfer - Cehennem					P	
	Enthousiasme - Coşkunkluk				P	
		Esprit faux - Yanlış düşünce			P	
États, Gouvernements - Devletler, Hükümetler						
			Évangile - İncil		P	

Ézéchiél (D') - Hezekiel'e dair		P				
Fables - Masallar		P			P	
Fanatisme - Bağnazlık					D B	
Fausseté des vertus humaines - İnsan erdemlerinin sahteliği						
Fin, Causes finales - Son, Son nedenler					D B	
		Foi - İnan	B		P	P
Folie - Delilik					P	
Fraude - Aldatma					P	
		Genèse - Yaratılış			P	P
Gloire - Şân					P	
Grâce - İnyet					B	
Guerre - Savaş		P			P	
Histoire des rois juifs et paralipomènes - Yahudi kırallarının tarihi						
		İdée - Fikir			P B	P

1764	1765	1765 (Varberg)	1767	1769	1770-72	1774
					(Questions sur l'Encyclopédie)	
Idôle, Idôlatre, Idôlatrie- Put, Putatapar, Putataparlık					P D	
Inondation - Tufan						
				Inquisition - Engizisyon		
Jephté - Yeftah					B	
			Job - Eyub	P		
Joseph - Yusuf						
			Judée- Yahuda ilı			
			Julien le philosophe - Filozof Julianus		B	
		Juste (Du) et de l'injuste - Doğruya, eğriye dair		P		
		Lettres, gens de lettres, ou lettrés - Edebiyat				

Liberté (De la) - Özgürlüğe dair		P			P	
	Liberté de penser - Düşünce özgürlüğü				P	
Lois (Des) - Yasalara dair			B		B	
Lois civiles et ecclésiastiques - Uygar yasalarla dinsel yasalar						
Luxe - Lüks		P			B	
			Maître - Efendi		B	
		Martyrs - Din kurbanları			B	
Matière - Madde					B	
Méchant - Kötü						
Messie - Mesih		P			P D	
Métamorphose, Métempsycose - Başkalaşma, Ruhgöçü						
Miracles - Mucizeler					B	
Moïse - Musa		P			B	
			Morale - Ahlâk		P	
		Nécessaire-zorunlu				

1764	1765	1765 (Varberg)	1767	1769	1770-72 (Questions sur l'Encyclopédie)	1774
		Orgueil - Kibir				
			Papisme (Sur le)- Papacılığa dair			
Patrie - Yurt					B	
		Paul (Questions sur) - Pavlus üzerine sorular			B	
			Péché originel - İlk günah		B	
	Persécution - Zulüm					
	Philosophe - Filozof				B	
Pierre - Petrus						P
Préjugés - Önyargılar						
		Prêtres - Papazlar				
			Prophètes - Peygamberler		P	
Religion - Din		P			B	

Résurrection - Ölümünden sonra dirilme		B			B	
Salomon - Süleyman		D			P D	
		Secte - Tarikat				
	Sens commun - Ortakduyu					
Sensation - Duyum		P				
Songes - Düşler					B	
Superstition - Boş inan		B			B	P
		Théiste - Tanrıcı				
		Théologien - Tanrıbilimci				
Tolérance - Hoşgörü	B				B	
				Torture - İşkence		
			Transsubstantiation - Tözdeğişimi			
Tyrannie - Zorbalık						
Vertu - Erdem					B	

GİRİŞ

Voltaire'nin Felsefe Sözlüğü, kitabın sonundaki notlarda bir bölümünü verdiğimiz Questions sur l'Encyc-lopédie'yi de bu başlık altında toplarsak, Fransa'nın politika ve fikir tarihi için önemli bir belge meydana getirir. Onda, Devrim'in, hattâ Üçüncü Cumhuriyet'in yasalarını esinleyen ve, genel bir deyimle, cumhuriyetçi mistiği diyebileceğimiz şeyi oluşturan fikirlerin en başta gelenlerini, çıktığı kaynaktan, yakalayabiliriz. Zaten Üçüncü Cumhuriyet'in bütün belediyelerinde çok yerinde bir sembolizmle Sözlük yazarının heykeli yükselir.

Bu fikirlerin çoğu cumhuriyetçi mistiği tarafından hemen hemen iki yüz yıl önce, sahibi onları nasıl ortaya atmışsa öylece, kabul edilmiştir. Bir takımı da, çok yayılan fikirler için sık sık olduğu gibi, yolda değişikliklere, hattâ zorlamalara uğramıştır. Bu değişiklikleri izlemek, tarihçi için hiç de çekici olmıyan bir iş değildir.

Cumhuriyetçi mistiğinde aldıkları biçime bakarak, Sözlük'ün tezlerini üç bakımdan, politika, fikir ve salt felsefe bakımından inceliyoruz. Politika bakımından Sözlük'te demokrasi eşitçiliğinin doğuşunu görür gibi oluyoruz. Tabii, bu sözcükle 1789 bildirisine göre «İnsanlar hukuk bakımından eşit doğar, eşit kalırlar» ilkesi kastedilirse. Bu doktrine aykırı düştüğü ileri sürülerek kimi metinlerin ortaya konulmuş olması eşitçiliğe, kendi düşmanlarından başka hiç kimsenin aklından bile geçmeyecek tam bir düzleme anlamı verilmesindendir. Voltaire, hali vakti yerinde olan bir adamın tarla sürmeye gitmeyeceğini, bir çift kunduraya ihtiyacınız olduğu zaman da, onu size Danıştay yardımcısının yapmayacağını söylerken sosyal görevlerin, aklı başunda hiçbir demokratın hiçbir zaman gereğini inkâr etmediği, eşitsizliğini göstermekten başka bir şey yapmıyor. Ama aynı yasa karşısında bir deri iş-

çisinin, bir ipek külotlu kadar hak sahibi olmasını da istiyor. Demokrasi eşitçiliğine karşı, doğuşun, verasetin ayrıcalıklar sağladığı yolunda, ileri sürülen gerçek muhalefete Sözlük'ün hiçbir yerinde rastlanmaz.*

*Bununla beraber Voltaire'de, toplumun âdi işlerini görececek alçakgönüllü kişilerin, — «yeri yurdu, dikili bir çöpü olmıyan faydalı insanların» — modern demokratlarımızın kolay kolay kabul etmeyip makine ile, iş bölümüyle ortadan kaldırmayı umdukları şeyin gereğini kolayca kabul etmeye doğal bir eğilim olduğunu da inkâr etmiyelim. Şüphesiz bizim eşitçimiz sıra sıra mertebelerden ibaret bir dünya batarken büyümüş, kimi sosyal yaralar karşısında o dünyanın vurdumduymazlığından kurtulamamıştır. Henüz sert mermere gömülü kalmakla beraber, bir sevgi çağını açamkatdır. Voltaire'in bu ikiz kimliği en çekici yönlerinden biridir**.*

* Voltaire hukukta ayrıcalığı kabul etmez. Politikada kabul edip etmediğini de Sözlük'te söylemiyor. Başka yerde siyasal ayrıcalığı hoş görüyor. Ama ileride genelayın arasından geçeceği bir açık kapı bırakarak: «Bu toplumda ne toprağı, ne evi olmıyanların da oyları olmalı mı? Aylıkla tuttıkları bir gezginci komisyoncunun tüccarların ticaretini düzenlemeye nasıl hakkı yoksa, onların da oy vermeye hakları yoktur. Ama ya hizmet ederek, ya da paylarına düşeni ödeyerek işe ortak olabilirler.» (*Idées républicaines*, 1762.)

** Lüksün gerekli olduğu hakkındaki düşüncelerine de bakınız. *Lüks* maddesi. — Öte yandan *Sözlük*'ün bazı yerlerine, yalnız demokratlar tarafından değil, ama bugünün bütün toplumuna düşman olanlar tarafından karşı çıkılabilir. *Yasalar* maddesinde şunlar yazılıdır: «Kafam bütün bu fikirlerle dolu olduğu halde, insanların kurduğu bütün kuralların dışında, doğal bir yasanın var olduğunu düşünmekten zevk duyuyordum; emeğimin meyvası benim olmalıdır....Chodorlahomor'dan

Sözlük yazarı için son derece değerli olan, ileride demokrasi mistiğinin hayat unsuru halini alan, bir ilke de onu doğruca vicdan özgürlüğüne, bireyciliğe götüren kişinin dokunulmazlığıdır. Bu ilke onda daha geniş olan bir başka ilkeye dayanıyor: sınıf ve iş özelliklerinden sıyrılmış insanın insan olarak hakettiği saygı. Bir yargıça kralın danışmanı olmak şerefine ermiş bir adam olduğu, herkese örnek olması gerektiği hatırlatılır. Bir askeri yüreklendirmek için ona: «Unutma ki sen Champagne alayındansın», derler. Oysa her kişiye şöyle denilmeliydi: «İnsanlık şerefini düşün*». Burada Voltaire 1789 bildirisinin sık sık unutilan ve yurttaşa yalnız haklarını değil, ödevlerini de öğreten bir bölümünü, daha o zamandan, haber veriyor.

İnsana insan olarak gösterilmesi gereken bu saygıyı çağdaş demokratlar insan topluluklarına, uluslara da yaymışlardır. İddiaları şudur ki uluslar, ne kadar alçakgönüllü olurlarsa olsunlar, insanlardan meydana geldikleri için, salt bu nedenle, daha güçlü uluslar tarafından derileri yüzülmek için avlanan hayvan sürüleri gibi muamele görmemek hakkına sahip olmalıdırlar. Denebilir ki, insan haklarının ilânından sonra, ulus haklarının da ilânını istiyorlar. Bu konuda da Sözlük onlara doğrudan doğruya bir esin kaynağı olmaktadır ve şüphe yok ki Voltaire'in resmi Cenevre'deki Milletler Konseyi sarayında asılsaydı tam yerini bulmuş olurdu. Irk farklarını

süvari albayı Mentzel'e kadar herkesin cebindeki fermanla mertçe adam öldürdüğünü, komşusunu soyup soğana çevirdiğini düşününce çok mutsuz oldum.» Biraz daha ileride de: «Kanncalar mükemmel bir demokrasi sayılıyorlar. Herkes orada eşit olduğuna, her kişi herkesin mutluluğu için çalıştığına göre demokrasi bütün öteki Devletlerden üstündür.»

* *Méchant* - Kötü maddesi.

bir yana bırakarak insan yaradılışına evrensel özü içinde saygı göstermek, zaten onun huristiyanlıktan aldığı en ateşli isteklerinden biridir.

Burada Voltaire'i herkesten çok modern dünyanın önderi klan bellibaşlı bir özellik üzerinde durabiliriz; ya-salaştırmayı, töreyi, yüzlerce yıllık kötü kullanımlar üzerine değil, soyut akıl üzerine, yalnız ahlâk üzerine kurmak isteği. (Yasaların, tüzüklerin, yasa kitaplarının birleştirildiğini görmek için durmadan belirttiği istek bundan ileri geliyor.) 1789 da Provins soylularının hazırladıkları lâyhada: « Milletvekilimiz hareketlerinin ilkesini boş yere Fransa tarihinde aramasın, orada ancak ulus haklarından hiçbir şey bilinmediğini, bu hakların tümüyle unutulmuş olduğunu görecektir», denileceğine göre intikamcılarımız tarafından tarihe karşı girişilen ilk saldırıları açan bilgili aristokratların Yasalar maddesinin kimi yerlerini biraz da ezbere bildiklerine hükmolunabilir. Zaten gelenek nazariyecileri bunda yanılmıyorlar da: aklı tarihin, evrenseli de yerelin üstüne çıkarıyor diye modern yasaya karşı açtıkları savaş doğrudan doğruya Voltaire'i hedef tutmaktadır.*

*Rousseau, gelenekçilerin daha çok hücumuna uğramış olduğu halde, Voltaire bu konuda onunla anlaşmazlık halindedir. İnsana öyle geliyor ki Voltaire şu satırları sanki hiç yazmamıştır: «Fransız ulusunu meydana getiren o koca yığınları heyecana vermenin tehlikesi bir düşünülün. Yeni plânın üstünlükleri su götürmez bir hal alınca hangi sağduyu sahibi eski alışkanlıkları yıkmaya, eski inançları değiştirmeye ve 1300 yıllık bir zamanın Devlete yavaş yavaş verdiği biçimi bırakıp ona bir başka biçim vermeye kalkışır, buna girişmiye kim cesaret edebilir.» *Considérations sur le gouvernement de Pologne et sa réformation*'da da aynı şey, I. bölüm.: «Her şey olduğu gibi bırakılsın demiyorum, ama böyle şeylere çok

Zaten Voltaire tarihin çeşitliliğini, insanlığın türlü biçimler alan yüzünü çok iyi görebiliyor. *Essai sur les moeurs*'ün son sayfalarında: « Töre'nin güçlü üstünlüğü doğanunkinden çok daha geniş; töreler, bütün kullanımlara varıncaya kadar uzanıyor; evren sahnesinde çeşidi yayan odur; doğa ise orada birliği yayıyor; doğa her yerde birtakım değişmez ilkeler kuruyor: Örneğin toprak her yerde birdir; oysa ekim çeşit çeşit meyvalar verir» diyor. Voltaire'in Sözlük'te belirtmeğe, saydırmaya uğraştığı şey bu "her yerde bir" olan toprak, bu birtakım değişmez ilkelerdir. İşte değişen şeyleri hor görmesiyle, evrensel şeylerden yana olan tutumuyla onun, modern demokrasinin kurucusu olduğu inkâr götürmez bir gerçektir.

Rahipler sınıfının bir sınıf olarak Devletle siyasal hiçbir güce sahip olmaması gerektiği ilkesine lâiklik adını verirsek, Voltaire'den sonra gelenlerin, rahibin elinden yalnız politik gücünü almaya değil, ruhani eylemine de son vermeye, gençliğin öğretim ve eğitiminin onu mümkün olduğu kadar uzaklaştırmaya çalışarak Voltaire'in düşüncesini zorlamış oldukları ileri sürülebilir. Bu konuda üstadın, rahiplerin, Devletle hiçbir güce sahip olmamakla beraber, son derece saygı ve itibar görmeleri gerektiğini söyleyen birçok metinlerini hatırlamak mümkündür. Bununla beraber o zamandan beri, kilisenin sivil yönetime karşı, VIII. Boniface'dan bu yana görülmemiş bir sertlikle ve 1760 ta kilise düşmanının aklından bile geçiremeyeceği biçimde, ayaklanmış olduğunu da hesaba katmak doğru olur. Şunu da ekleyelim ki kilisenin yeni iddialarına karşı sivil yönetimin aldığı sert tedbirler Sözlük'te kapalı olarak vardır. Örneğin bir kilise disiplini varsa, bir tek sivil

ihtiyatla dokunmak gerekir, diyorum.» (Rousseau'nun bu yönü üzerine bak. A. Lichtenberger, *Le Socialisme au XVIIIe siècle*; s. 166 ve devamı; Renouvier *Philosophie analytique de l'histoire*, cilt III s. 639 ve devamı.)

yönetim olduğunu da bitmek gerektiğini anlatan ve buna benzer sayfalar Üçüncü Cumhuriyetin lâik yasalarının anası olmuştur.

Sözlük yazarı yurtseverlik anlayışıyla da modern demokratların başında gelir. Yurtseverliğin maddesel, etle, kanla duyulan bir sevgi olmaktan çok entellektüel, mistik olmaktan çok akla dayanan bir sevgi olmasını istemekte; yurtseverliğin, sonunda her zaman yabancı düşmanlığına yer vermesini hoş görmemektedir; Voltaire hükûmetin kontrol edildiği ve "yalnız yasalara boyun eğilen" bir Devletin hoşlanacağıyla, "vergilerin her zaman ancak orantılı olması*" gerektiğini kabul eden malî fikirleriyle, özellikle büyük barışseverliği, savaşa karşı duyduğu nefretle de onların başıdır.

Şurası da dikkate değer ki burada, kaynağında görüldüğümüz bu son dogma, daha ilk adımdan itibaren, birincisi her zaman yanlış olan, ikincisi de sonradan yanlış bir hal almış olan, iki fikirle yanyana yürümektedir ve bu iki fikir artık onu hiç bırakmıyacaktır.

Birincisi savaşın her zaman için kötü bir şey, her zaman kötülüğü dokunmuş bir şey olduğu fikridir. Voltaire savaşın üstün ırkların zaferini sağlayarak uygarlığa hizmet etmiş olduğu fikrini, kendisinden sonra gelen hemen hemen bütün barışseverler gibi**, kabul etmeye yanaşmaz. Onlarla beraber, savaşın uygarlığa hizmet etmiş olduğunu kabul edince, bundan sonra da hizmet edebileceğini kabul etmek gerektiğini; savaşın, tarihle bir ilişkisi olmayan ahlâk adına, lânetlenmesi

* *Lois civiles et ecclésiastiques*-Uygar ve dinsel yasalar maddesi, sonlarına doğru.

Aynı zamanda: «Vergiler bir orantı güdülerek çıkartılır, Devletin bir sınıfına, bir başka sınıfın zararına ayrıcalıklar verilemez, kamu giderlerini herkes sosyal durumuna göre değil, gelirine göre paylaşırsa bir Devlet, insanlık zaafalarının elverdiği kadar iyi yönetilmiş olur» (*Lettre à l'occasion de l'impôt du vingtième*, 16 mai 1749).

** Renan, Herbert Spencer, Littré bir yana.

gerektiğini söyler, Voltaire, ahlâka zarar verdiği zaman, tarihe karşı duyduğu küçümseme ile bütün bir fikir çağırının babasıdır.

Gene onlarla beraber, savaşın kendilerine zafer sağladığı ırkların pek öyle üstün bir uygarlığa sahip olduklarının da kendisi için kanıtlanmamış olduğu cevabını verir. En büyük kusurlarımızı ayırd ederek Irokua'lardan aşağı olduğumuzu tanımlayan aykırı düşünce Voltaire'den kalmaz. Zaten onu buna yönelten de, kendisini izleyenlerde olduğu gibi, iyi bir etkidir: doğruyu söylemek gerekirse, yabarlardan daha iyi olduklarını bildiğimiz, şu uygarların kibrini kırmak.

Voltaire'de, savaşın her zaman için kötü bir şey olduğu düşüncesinin yanı sıra, sonradan bizim barışseverlerimize de geçecek olan, şu özellik göze çarpar: ulusların, yaşamalarını emniyet altına alabilmek için, giriştikleri savaşların büyüklüğünü görememek, görmek istememek. Onu ve kendisinden sonrakileri dinlerseniz savaşta ötedenberi ne fedakârlık, ne büyüklük, sadece çapulculuk, kasıplık vardır. Burada da bize, savaş ortadan kaldırmak istiyorsak bunların tanımamaklığımız gereken erdemler olduğu, ahlâka uygun davranışın rûh-bilimcinin namusluluğuna hiç de ihtiyacı olmadığı cevabını verecektir. Zaten tarih duygusunu koruyan, ulusların meydana gelmesi faciasına saygı gösteren barışseverler bulmak için Renouvier'ye. Renan'a kadar beklemek gerekir.

Savaş itibardan düşürmek çabasını tuç elden bırakmayan Voltaire, savunma savaşından değil, hemen hemen yalnız saldırı savaşından söz eder*. Kendisini izleyenler daha

* Bununla beraber işte bu konuda nasıl düşündüğünü açıklayan bir parça: «Nasıl! Papa VI. Alexandre ile oğlu Borgia, Romagne kentini yağma eder, adam boğazlar, zehirler... ken bu canavarlara karşı silâha sarılmaya müsaade yok muydu? — Savaş açanların asıl bu canavarlar olduğunu görmüyor musunuz?... Bu dünyada elbette yalnız saldırı savaşları vardır, savunma savaşı silâhlı hırsızlara karşı koymaktan başka bir şey değildir.» (A,B,C, II., entretien.)

da iyisini yapacaklar: savunma savaşı diye bir savaş olmadığını, kendilerini savunanların da, kendilerine saldıranlardan daha çok değilse bile, hiç olmazsa onlar kadar savaştan sorumlu olduklarını anlatacaklardır.

Voltaire'de görülen barışseverliğin yanısıra giden ikinci fikir de savaşların yalnız krallar, şefler tarafından istendiği; uluslara gelince, onların aslında barışsever oldukları, hiçbir zaman savaş istemedikleridir. Bu fikir onun zamanında doğru idi. Ama bugün yanlış oldu, bugün ulusların kendilerine göre istekleri, içlerinde, açıktan açığa savaşçı olanları var. Bununla beraber bu dogma hâlâ yaşıyor.

Sözün kısası, Voltaire, mistik barışseverliğin, kendi idealinin propagandasına engel olan gerçekleri inkâr eden eleştirici barışseverliğe karşı bu adı vereceğimiz bir barışseverlik ortaya koyarsak, onun icatçısıdır.

Voltaire aynı zamanda "askeri uygarlık" a karşı "sanayi uygarlığı" nı ileriye süreceklein (Herbert Spencer); savaş romantizmine, kan şürine, pala lirizmine karşı ayaklanacakların (Renan, Anatole France) da babasıdır. Hattâ: "Birkaç kişinin hevesi uğruna, kardeşlerimizden binlercesi böyle mertçe boğazlandıkça, insanoğlunun kahramanlığa ayrılan yönü bütün doğada var olan şeylerin en acıklısı olacaktır." dediği zaman bu konuda parmağını, kendisini izleyenlerin hiçbirinde görülmiyecek bir güven, bir cesaretle meselenin en can alacak noktasına basmış gibidir. Ama bu boğazlaşma artık birkaç kişinin hevesi uğruna değil de ulusların kendi istekleriyle, gerek çoğalmaları yüzünden, gerek savunmaları için olursa belki de bu düşüncesinden vazgeçecektir.

Sonunda şuna işaret edelim ki Voltaire'in barışseverliği iç savaş, hattâ I. Charles'ı darağacına götüren, yuhut İsveç'te soyluların kanını akıtan savaş da dahil olmak üzere,

her türlü savaşı mahkûn eder. Bu, peşinden gelenlerin her zaman uymadıkları bir savaş yasağıdır.

*
**

Fikir bakımından XIX. yüzyıldan bu yana Fransa'da büyük bir moda haline gelen ve Sözlük'den çıkar gibi olduğu görülen bir davranış da metafiziğin ve daha genel olarak çıkar gütmeyen fikir spekülâsyonlarının, eyleme dayanan bilim adına, insanlar için somutlaşmış bir bilgi fazlalığı halinde kendini gösteren bilim adına, aforoz edilmesidir. Voltaire "Özü bilinmeyen bu zekâyı bilimleri yetkinleştirmek için kullanmalıyız... tıpkı zembereğin ne olduğunu bilmeden saatlerinde zemberek kullanan saatçiler gibi*" dediği zaman tastamam pozitivistlerimize, Üçüncü Cumhuriyet'in kurucularına öncülük etmektedir. Gene "insanın ödevini ermiş Thomas ile Scot'u açınılamaktan ibaret sanan"- olayların üzerine eğilip onları öğrenmeye bile "tenezzül etmeyen" insanların hesabını temizlediği zaman da, L'avenir de la Science adlı kitabında Sanskritçenin, yahut da Tibet dilinin öğrenilmesine harcanacak en küçük çabanın bile, insanlık için bir Descartes'in, yahut bir Kant'ın metafizik spekülâsyonlarından çok daha faydalı olduğunu söyleyen Renan'ın gerçekten habercisidir. Voltaire, metafiziğin "ancak ruhun deneysel fiziği" nden başka bir şey olamayacağını öğrettiği zaman da Fransa'da bütün bir fikir cephesinin ilk kurucusudur. Böyle olmakla beraber torunları bu konuda da fikirlerini bozarak, egemenliklerini ele almış olan kalabalıkların isteklerine uydurarak, halk arasına yaymışlardır: kimi, ruhun bu fiziği onun maddeselliğini gösterir, diyerek; kimi de deneysel ruhbilim (bilinen bir Afazı nazariyesi) bahanesiyle, yetkili bilginlere göre hiçbir bilim değeri olmayan, tamamiyle metafizik görüşler ortaya koymaya devam ederek.

* Bak. Ame -Ruh maddesi; III. bölüm.

Aynı şekilde, denilebilir ki Sözlük *fransız düşünürlerinde*, Fénelon'un da parlak bir taraflısı olduğu, *tanrıbilim tartışmalarını* hor görmenin bir başlangıcı olmaktaır. Bununla beraber bu hor görme, Voltaire'de, sonradan onu devrettiği kimselerde, örneğin Renan'da, bulmaya imkân olmıyan bir bilgi zenginliği, bir tarih duyarlığı ile yanyana yürümektedir. Renan'ın *Origines du Christianisme*'inde, Tanrıbilim doktrinlerinin tarihini ve bu doktrinlerin sebeb olduğu kavgalar bakımından, görülen zaaf, Sözlük'te aynı bakımdan görülen zenginlikle göze çarpacak bir aykırılık halindedir.

Gene aynı şekilde Sözlük, bütün bir dünyanın bir mesele gibi ele alacağı şu fikri ateşlemektedir; felsefeyi yalnız ahlâkda, bizi daha iyi yapan, bizi avutan şeylerde aramak. Voltaire "hemen hemen hiçbir hayatin güdümünü etkilemeyen" bu metafizik sorunları hor görmeği öğretirken, 150 yıl sonra birçok burjuvalar tarafından onaylanan Üçüncü Cumhuriyet öğretmenin tahtaya yazacağı formülü haber vermektedir*.

Salt felsefe bakımından da üç madde var ki tarihçi bunların, yarım yüzlü aşkın bir zamandır Fransa'da, açık bir

* Voltaire'in panzehiri burada Diderot olacaktır. Diyor ki: «Felsefeyi alelâde insana tavsiye edilebilecek birşey haline getirmek için bir tek çare vardır, ona felsefeyi aynı zamanda faydalı bir şey olarak göstermek. Alelâde insan hep şunu sorar: bu neye yarar? Ona hiçbir zaman, hiçbir şeye yaramaz, diye cevap verecek duruma düşülmemelidir. Filozof'un algısı çoğu zaman zararlı şeyle aydınlanıp faydalı şeyle karardığına göre o, filozofu aydınlatan şeyle, alelâde insanın işine yanyanın bamaşka şeyler olduğunun farkında bile değildir.» (*Oeuvres Complètes, Philosophie*, Cilt: II, s. 154.)

kesinlikle, demokrasi inancının ayrılmaz bir parçası haline geldiğini, hattâ şunu söylemeğe cesaret edeceğim ki bu maddelerin köklerini, bu kökler bugün kendi meyvalarını tanıyamasalar, birtakımını inkâr etseler bile, Sözlük'ten aldığını görecektir. Bu üç madde şunlardır; tanrıtanımazlık, maddecilik ve zorunlu ilerleme inancı. Şurası da meydandadır ki Voltaire'in tanrıcılığı çoğu zaman, Fransızların gözünde Tanrı inancını temsil eden dini yıkmaya bağlı bulunduğundan, eninde sonunda, şiddetli itirazlarına rağmen, onlardaki bu inancı da yıkacaktır. Bağra bağra ruhun maddesel olduğuna inanmıyorum diyen, ama gene de onun maddeye bağlı olmasını isteyen doktrin doğrudan doğruya spiritualisme'in iflâsına sebeb olacak; Voltaire'in, sadece kötünün ilksizliği hakkındaki katolik dogmasına karşı ileri sürmek istediği mümkün ilerleme inancı, kesinliğe susamış yığınlarda zorunlu bir ilerleme inancı, "Gelişme"nin otomatik bilgeliliğine bir inanç halini alacaktır. Buna XIX. yüzyılın iyimserliğini, insanoğlunun doğal iyiliğine olan inancını da katalım; bu inancı Sözlük'ün bazı sayfalarında buluruz, ama başka sayfalarda da aynı inancın bir hayli yalanlandığını görerek*. Voltaire de Renan'ın şu sözünü söylemiş olabilirdi: İnsan hiçbir zaman kurduğu şeyin ne olduğunu bilmez.

*
**

Demıştim ki Sözlük'de demokrasi mistiğini meydana getirecek başlıca fikirleri kaynağında buluyoruz. Açıklayarak

* Özellikle *Superstition - Boş İnanç* maddesine bakınız: bu yazıda aydın bir burjuvalığın «en aşağı, en yaban tabaka»nın ahlâkını düzeltebileceğine, ama onu büsbütün değiştiremeyeceğine hükmolunuyor gibidir. — *Il faut prendre un parti ou le principe d'action* (1772) da, Voltaire, insanlığın çaresiz dertleri hakkında (hele XV. ve XVI. bölümlerde) Schopenhauer'i geride bırakan bir kötü msirlik gösterir.

şöyle diyelim: evet, çeşit çeşit insanlar tarafından benimsendiğine, bu nedenle de halk düşüncesinin bir ögesi haline geldiğine göre, tam kaynağında. Yoksa kitaptaki fikirleri rasladıkları dinleyicilerden apayrı ele alırsak, bu fikirlerden çoğunun Voltaire'den önce Fransa'da ortaya atılmış olduğunu açıkça görürüz Baskı yönetiminin eleştirisini Fénelon, Vauban, Boisguillebert; bağınazlık düşmanlığını Bayle; savaşın yergisini Montaigne, Pascal, la Bruyère; metafiziğin hor görülmesini de Gassendi, Fontenelle pekâlâ yapmışlardır; insanların doğal eşitliği iskolâstiğin bir klişesidir. Paul Valéry bir yerde diyor ki, şu veya bu büyük adama mallettiğimiz fikirlerin çoğunu insan kafası çoktan beri sezmiştir; ama biri çıkıp davula tokmağı indirmiştir. İşte davula tokmağı indiren adam Voltaire olmuştur.

Bu fikirlerin bu kez bu kadar kalabalık bir dinleyici topluluğu bulmuş olmasının nedeni acaba nedir*?

Dayanıklı olmaları. Voltaire'den önce gelen fikir adamlarında bu fikirler başka fikirlerle karışmıştı, sınırları pek belli olmuyordu. Oysa burada kendi kendileri için ele alınmışlar, yapıtın kesin amacı olmuşlardır.

Sorunlar üzerinde direnerek durmuş olmaları. XVII. yüzyılın kompozisyon kaygusuyla hareket eden fikir adamları bir fikri genişletiyorlar, bir daha da ona dönmüyorlardı. Burada ise aynı tema yirmi kez ele alınmakta, aynı çiviye, hiç yorulmadan tekrar tekrar vurulmaktadır. Birinci tarz ağır başlı kimseleri çeker, ikincisi halkı bağlar.

* Sözlük'ün gördüğü ilgi Voltaire'in çağdaşları tarafından saptanmıştır. (Örneğin bak. Bachaumont' un *Anılar*'ı cilt II, s. 79, v.b.) Yapıt on altı ayda arka arkaya altı kez basılmıştır. (1764 Haziranından 1765 Kasımına kadar.)

Dogmatizmden sıyrılmış olmaları. Bu fikirler yüksek ilkelere çıkarılacakları yerde doğrudan doğruya ele alınmışlardır. Hemen hemen daima günlük olaylara dayanırlar. Bir önem sırasına konulacakları yerde kannakarışık verilmişlerdir, bu da okuyucularının "saray aylaklarıyla kadınlar" olmasını isteyen bir yapıt için bir kusur olmaktan uzaktır.

Voltaire'e gelinceye kadar bu fikirler halka, kendisiyle az çok yüksekten konuşan bilginler tarafından sunulmuştu. Bu kez onları kendisi gibi birinden, bir halk çocuğundan almaktadır.

Bütün bunların anlamı şudur ki bu konular bu kez bir gazeteci tarafından ele alınmıştır. Şuna da işaret edelim ki Voltaire'de gazeteciliğin bütün özellikleri var: hırsa kapılınca iddialarını uluorta ileri sürmesi, savunduğu teze göre kendi kendisiyle çelişme yetisi. Bütün bunlar, fikir adamı olmıyan bir okuyucu için, boşa gitmiyecek şeyler değildir.*

Yapıtın kazandığı parlak başarı aynı zamanda, hem de geniş ölçüde, yazarın soyut fikirleri canlandırmadaki şaşılacak dehâsından geliyor. Önce çeşitli oldukları kadar.

* Örneğin; Spinoza'nın kötü bir lâtinçe ile yazdığını, Elea'lı Zenon'un, kaplumbağanın Akhilleos'tan daha hızlı gittiğini öğrettiğini söylediği zaman; sonra, bizim eskilerden daha beter olduğumuzu göstermek istiyerek (*Religon-Din* maddesinde) İphigenia'nın kurban edilmiş olduğunun «iyice tanıtlanmamış» olduğunu söylediği halde başka yerlerde, bu olayı insanların bağnazlığına karşı pek sevdiği kanıtlardan biri olarak ileri sürdüğü zaman; (*Philosophe-Filozof* maddesi not) «Ne! Demek yurduna iftira etmeye yelteniyorsun (şayet bir cizvitin yurdu varsa)» diye bağırduğu halde biraz önce (*Patrie-Yurt* maddesi, not), hiç de onları kötülemek istemiyerek: «Sizin yurdunuz neresiydi, Kardinal de La Balue, Kardinal Duprat, Kardinal Lorraine, Kardinal Mazarin?» diye sorduğu zaman; v.b.

Filistin'den, Mısır'dan, Yunanistan'dan Galya'dan, Türkiye'den, Çin'den alınmış hiç umulmadık, sayısız örnekleriyle. Sonra — yeteri kadar sözü edilmemiş olan — çok güzel imajlarıyla. Aşka karışan bencillikleri açığa vurarak onların “altınla bileşen madenler gibi” olmasını istiyor. Devletleri kuran ve bugün artık uygulamasına dayanılamıyacak olan barbar yasaları göstererek şöyle özetliyor: «İşte böylece, yapıyı kurmaya yaramış olan senpalar (darağaçları) artık kullanılmıyor.» Yasalar bölümünde bir İngilize kimi zaman güç zorunun da yasalar yapıp yapmadığını ve Fatih Guillaume'un kendilerine emirler verirken pazarlık edip etmemiş olduğunu sorar. İngiliz: “Evet der, bizler o zaman birer öküz-müşüz; Guillaume boynumuza boyunduruğu geçirmiş, bizi üğendiresiyle dürte dürte yürütmüş; o zamandan beri insan biçimine girmişiz, ama boynuzlarımız kalmış, biz de onlarla, bizi, bizim hesabımıza değil, kendi hesabına çalıştırmak isteyen boynuzluyoruz.” Halk soyut fikirler kendisine bu biçimde sunulunca onlara kapılır.*

* Voltaire'deki imaj sanatı başlı başına bir inceleme konusu olabilir, çünkü büyük yazar bu yönüyle hemen hemen hiç tanınmamış gibidir. Birkaç örnek verelim: “Yabancı tragedyalara, töreleri ancak çevirilerden, kulaktan edindikleri bilgiyle tanıyan Fransızlar hiçbir açık kapı bırakmadan, onları kötülerlerse bu, kanımca, körlerin el yordamıyla dikenlerini yoklayıp, gülün parlak renkleri olamayacağını temin etmelerine benzer” (*Brutus*'un önsözü.) “Bu nezaket [Valois'lar sarayının teşrifatı], cinayetlerin ortasında bile parlıyordu: yaldızla ipekden yapılmış kanlı bir elbiseydi bu.” (*Essai sur les mœurs* CXVIII. bölüm.) «Mezheplerin kudurganlığı ingiltere'de iç savaşlarla sona ermişti, kiralıçe Anne'in zamanında olup bitenler de fırtınadan sonra henüz yatışmamış denizin sessiz gürültüsünden başka bir şey değildi.” (*Lettres Philosophiques* V.) Nasıl, tıpkı

İnsan Sözlük'ü okurken çoğu zaman şöyle bir soruyla karşılaşır: "Yazarın zoru acaba kiminle?" Onun, bir din gibi silaha tapmayı, kan şiirini, kahramanlık romantizmini, evrensele duyulan küçümsemeyi, geçmişin boş inanlarını, indirdiği darbelerle delik deşik ettiğini gördükçe: Çağdaşlarından acaba kimlere saldırıyor? diye düşünmekten kendini alamaz. Oysa 1760 da hiç kimse, hattâ şairler bile, savaştan kutsallığını, ulusal özgürlük direnişlerini, aklın önem yitirmesini, güç mistiğini, toprağa ve ölümlere tapmayı yüceltmüyordu. Bütün bunlar Hegel'le, Nietzsche ile, Barrès'le, Sorel'le başlar. Birçok sayfalarda Voltaire'in mütralyöziyle asıl zamanımızın insanlarını kalburdan geçirdiği görülür.

Bunun nedeni meydandadır. Voltaire'ci tezlerin, lâik okullarla, askerliğe karşı doktrinlerle, uluslararası yönde hareketlerle en verimli olduğu çağ XIX. yüzyılın sonudur. İşte bu tarihten sonradır ki bütün bunlara karşı olan düşünüş, o zamana kadar hiç bilinmiyen bir derinlikle kendi bilincine sahip olmakta, kendisine, eski rejimin en güçlü koruyucularında, hattâ Bossuet'de, Bourdaloue'da bile izlerine rastlanmayan dogmalardan ibaret savunma örgenleri yaratmaktadır. İşin tuhafı

Chateaubriand değil mi? "Bu marifetli, faydasız gerçekler, bizden çok uzak oldukları için bize hiç ışık vermiyen yıldızlara benziyor". (Aynı yapıt, XXIV) "Değirmen taşına koşulan yaşlı beygirler gibi gözleri oyulmuş uluslar vardır?" (*Dialogues entre A,B,C, 6e, entretien.*) «Savaş, Vesuve yarıdağına enzer; lavlariyla kentleri silip süpürünce ateşi söner. Zaman olur dağlardan inen yırtıcı hayvanlar, meydana getirdiğimiz şeylerin bir kısmını parçalar, sonra inlerine çekilirler." (Aynı yapıt, *Ile, entretien.*) Sonra da Faguet Voltaire'i sanatçı bulmuyordu!.

Voltaire'in bu dogmaları önceden görmüş olmasıdır. Goethe bir yerde der ki, dehânın belirtisi ölümden sonra verimli olusundadır. Voltaire, yapıtının doğal yayılmasıyla kendisinden yüz elli yıl sonra ortaya çıkacak düşmanlar yetiştirmiş, onların hepsine de cevabını vermiştir.

Zaten onlar da bunda yanılmamışlar, tıkmak istedikleri bu "modern düşünüş"ün, yolda uğradığı bütün değişikliklere rağmen, kaynağını Voltaire'den aldığını çok iyi görebilmişlerdir. Faguet, XVIII. yüzyıla karşı yaptığı saldırıda ona şeref yerini verir. Birkaç yıldan beri genç bilginler Voltaire'e, yirmi yıldan beri Victor Hugo'ya yaptıkları gibi, aynı nedenle kin ve nefret yağıdırıyorlar; çünkü onlara, bütün tutuculuk iddialarına rağmen, sosyal düzen için yıkıcı buldukları, rezil etmek istedikleri modern tezlerin babası gibi görünüyor. Böyle bir hareket pekâlâ genişleyebilir. "XIX. budala yüzyıl" dan sonra, Voltaire'in de büyük bir payı olacağı, XVII. budala yüzyılı pekâlâ görebiliriz.

Bütün bunlar bugün yeniden bastığımız kitaba olağanüstü, taptaze bir ilgi kazandırmaktadır. İtiraf ederim ki gençliğimde, Sözlük'ü, çoktan sona ermiş bir savaşın ilk kahramanları için duyulan o biraz gevşek ilgiyle okumuştum. Bugün savaşın hiç de bitmemiş olduğunu, çattığı düşmanın her zamandan daha çok inançla, sertlikle savaşı sürdürdüğünü görürken, onu daha başka bir yürekle okuyorum. Kalemşorların zaferi bir gün sürermiş, derler. Unutuluyor ki insanlığın, bütün toplarını birdenbire keşfediverdikleri, ilksiz bir kalesine saldırdıkları zaman durum hiç de böyle değildir.

JULIEN BENDA

VOLTAIRE'İN ÖNSÖZ'Ü*

Bu Sözlük'ün daha şimdiden dört basımı var, ama hepsi de yarım yamalak, biçimsiz şeyler; hiçbirini sona erdirememiştik. Sonunda işte hepsinden daha doğru, daha düzgün, yazı bakımından daha da dolgun olan bu basımı veriyoruz. O yazıların hepsini Avrupa'nın en iyi yazarlarından aldık, kimi zaman koleksiyonumuz için mutlaka gerekli gördüğümüz bir sayfayı, bu sayfa tanınmış bir kitaptan da olka, kopya etmekten çekinmedik. Hâlâ yaşayan, aralarında bilgin protestan rahipleri de bulunan kişilerce yazılmış tam yazılar bile var. Yohanna'nın vahyi, Hristiyanlık, Mesih, Musa, Mucizeler, vb. gibi parçalar ötedenberi bilginlerce hayli tanınmış parçalardır. Yalnız, Mucizeler yazısına, Cambridge kitaplığı müdürü ünlü doktor Middleton'dan tam bir sayfa ekledik.

*Glocester'in bilgin piskoposu Warburton'dan da birkaç parça bulacaksınız. M. Dumarsais'nin** el yazmaları da çok işimize yaradı; ama fark gözetmeksizin epikürcülüğü korur gibi görünen her şeyi bir yana bıraktık. Tanrı'nın inayeti dogması o kadar kutsal, insanoğlunun mutluluğu için o kadar gereklidir ki, her namuslu adam okuyucularını, hiçbir zaman zararlı olmayan, her zaman çok iyiliği dokunabilen böyle bir doğrudan kuşkuya düşürmemelidir.*

Biz, evrensel olan bu Tanrı'nın inayeti dogmasını bir sistem olarak değil, akla uygun düşünen bütün kafalarca tanınlanmış bir şey olarak görüyoruz; oysa ruhun özü, Tanrı'nın inayeti, fizik ötesi düşüncelere dair bütün mezhepleri ikiye ayıran sistemler incelemeye bağlı tutulabilir; öyle

* Bu önsöz Varberg (Amsterdam) basımının başına konulmuştur. (1765).

** Marsilyalı Fransız gramercisi (1676 - 1756).

ya, mademki bin yedi yüz yıldır tartışılıp duruyorlar, hiç de kesin bir bilgi karakteri taşımadıkları meydanda; bunlar herkesin aklı yettiği kadar çözebildiği muammalardır.

Yaratılış yazısını, büyük bir hükümdarın beğenisini, güvenini kazanan, çok usta bir adam yazmıştır; yazısını kısaltığımız için özür dileriz. Kendimize çizdiğimiz sınırlar bütün yazıyı basmamıza olanak vermedi; hemen hemen bir cildin yarısını dolduracak kadar uzundu.

Salt edebiyat olan konulara gelince, onları da hangi kaynaklardan aldığımızı kolayca anlayacaksınız. Yazı seçmekten başka ne bir değerimiz, ne de bu yapıt üzerinde başka bir payımız olduğundan, biz, sadece yararlıya hoşça gideni katmıya çalıştık. Her mesleğin adamı hoşça vakit geçirerek öğrenecek bir şeyler bulacak. Bu kitabı sürekli olarak okumak da istemez; neresini açarsanız açın düşünecek bir şey bulunur. En faydalı kitaplar, yarıyarıya okuyucunun meydana getirdiği kitaplardır. Okuyucu kendisine tohumu sunulan düşünceyi genişletir; kendince kusurlu gördüğünü düzeltir, zayıf bulduğunu düşünceleriyle güçlendirir.

Hanâ bu kitap, yalnız aydın kişiler tarafından okunabilir; Basit halk bu gibi bilgiler için yaratılmamıştır; felsefe hiçbir zaman onun nasibi olamayacaktır. Halktan saklanması gereken doğrular vardır, diyenler hiç telâş etmesinler; halk bir şey okumaz; haftanın altı günü çalışır, yedinci günü de meyhaneye gider. Sözün kısıtı, felsefe yapıları, yalnız filozoflar için yazılmıştır, her aklı başında adam da filozof olmaya çalışmalı, ama filozofluk satmıya kalkmadan.

Bize yeni birkaç yazı lûtfeden sayın kişilerden, yazılarını istediğimiz gibi kullanamadığımız için özür dileyerek sözümüzü bitiriyoruz; bu yazılar çok geç elimize geçti. Lûtufları, değerli çabaları gene de bizi çok duygulandırdı.

ABBÉ*

*Monsieur l'Abbé, nereye gidiyorsunuz? veb. Abbé'nin baba demek olduğunu** biliyor musunuz? Baba olursanız Devlete hizmet edersiniz; kuşkusuz bir insanın yapabileceği en iyi yapıtı meydana getirmiş olursunuz; sizden düşünen bir varlık doğacaktır. Bu eylemde tanrısal bir şey vardır.*

*Ama sadece tepenizdeki saçı kestirmek, küçük bir yaka takıp, kısa bir cübbe kuşanmak, ufak bir gelir*** beklemek için Abbé olduysanız bu ada lâayık değilsiniz.*

Eskiden keşişler aralarında baş olarak seçtiklerine bu adı verirlerdi. Abbé, onların ruhani babalarıydı. Aynı adlar zamanla ne kadar da başka başka anlamlara geliyor! Ruhani Abbé, birkaç yoksulun başına geçmiş bir yoksuldu; ama bu yoksul ruhani babalar o zamandan beri iki yüz, dört

* Katoliklerde bir manastır (*Abbaye*) idare eden rahiplere verilen dinsel rütbe; aynı zamanda hiçbir tarikata bağlı olmayan rahiplere verilen lâkap.

Bu madde 1765 de yayınlanmıştır (Varberg basımı, Amsterdam).

** İspanyolcada *abad*, Portekizcede *abbade*, İtalyancada *abbate*, Süryanicede *aba*, şeklinde görülen *abbé* sözcüğü baba anlamına gelirmiş (*Litré*).

*** Ufak gelir (*bénéfice simple*), ruhani bir görev, sadece günlük duasını okuyan, tepesindeki saçı törenle kestirmiş bir papaz yardımcısına bağlanabilen kilise geliri.

yüz bin franklık* gelir sahibi oldular; hattâ bugün Almanya'da bir muhafız alayı olan yoksul ruhani babalar var.

Yoksul kalacağına andiçen, sonunda da hü-kümdar olan bir yoksul! Şimdiye kadar çok söy-lendi; daha da bin kez söylense yeridir, buna göz-yumulamaz. Bu kötüye kullanmaya karşı yasalar seslerini yükseltir, din isyan eder, giyeceği, yi-yeceği olmıyan gerçek yoksulların haykırışı da Abbé hazretlerinin kapısında, göklere yükselir.

Ama ben İtalya, Almanya, Flandre, Burgonya Abbé'lerinin şöyle dediklerini duyar gibiyim: "Ne diye bizim de yığın yığın malımız, rütbemiz, unvanımız ol-masın? Niçin biz de birer prens olmıyalım? Pis-koposlar oluyorlar ya! Onlar da aslında bizim gibi yok-suldular, sonradan zengin oldular, yükseldiler; bir tanesi krallardan bile üstün oldu; bırakın biz de eli-mizden geldiği kadar onların yaptığını yapalım."

Hakkınız var, baylar, dünyayı kaplayın; bu dünya zaten kendisini ele geçiren güçlünün, kur-nazındır; soyumuzdan kalan neyimiz varsa elimizden almak, bizi ayaklarınızın altında ezmek, ta-lihsizlerin, zavallıların iliğini emerek semirmek için bilgisizlik, boş inan, delilik çağlarından fay-dalandınız; titreyin, insanların akıllarını başlarına alacakları günü düşünün de titreyin.

* Aslında (*livre*) lira olan bu sözcük, yıllık gelirlerin he-sabında, burada olduğu gibi frank yerini tutardı.

«ABRAHAM»

İBRAHİM

İbrahim Küçük Asya'da, Arabistanda ünlü adlardan biridir, Mısırlılarda Thaut*, İran'da ilk Zerdüş, Yunanistan'da Herakles, Thrakya'da Orpheos, kuzey uluslarında Odin** ve gerçek tarihlerinden çok ünleriyle bilinen daha nice adlar gibi. Ben burada yalnız din dışı tarihten söz ediyorum; çünkü hem inandığımız hocalarımız, hem de nefret ettiğimiz düşmanlarımız olan Yahudilerin tarihine, Kutsal - Ruh tarafından yazıldığı açıkça görüldüğünden, beslememiz gereken duyguları besliyoruz. Bizim sözümüz burada yalnız Araplaradır; onlar İsmail yoluyla İbrahim'den geldiklerine övünürler; Mekke'yi bu şeyhin kurduğuna, onun bu kentte öldüğüne inanırlar. Gerçek şudur ki İsmail oğulları, Yakup oğullarından daha çok Tanrı'nın lûtfuna uğramışlardır. Doğrusunu isterseniz her iki soy da hırsızlar yetiştirmiştir; ama Arap hırsızları Yahudi hırsızlardan çok daha yaman çıkmışlardır. Yakub oğulları ancak küçük bir ülke ele geçirmişlerdi. Onu da kaybettiler; oysa İsmail oğulları Asya, Avrupa ve Afrika'nın bir bölümünü ele geçirdiler, Romalılarınkinden daha geniş

* Mısırlıların en eski tanrılarından.

** İskandinav mitologia Tanrısı; güzel konuşmanın, bilgeliğin, şiir veb. her şeyin ilkesi ve yararlık dağıtıcısı.

bir imparatorluk kurdular. Yahudileri de adanmış toprak dedikleri mağaralarından kapıdışarı ettiler.

Bu gibi şeyler üzerinde sadece yeni tarihlerimizden alınacak örneklerle hüküm yürütürsek İbrahim'in biribirinden bu kadar ayrı iki ulusun da babası olması epey güçleşecektir; Kalde'de doğduğu, topraktan yaptığı küçük putlarla hayatını kazanan yoksul bir çömlekçinin oğlu olduğu söylenir. Bu çömlekçi oğlunun yolu, izi olmıyan çöllerden geçip oradan dört yüz fersah uzakta, tropika altındaki Mekke kentini kurmaya gitmesi hiç de akla yakın bir şey değildir. Bir fatih olduysa kuşkusuz o güzel Asûr ülkesinde olmuştur, yok bize anlattıkları gibi yoksul bir adam olarak kalmışsa, o zaman da kendi ülkesinin dışında krallıklar kurmamıştır.

Yaratılış'in dediğine göre, babası çömlekçi Terah'ın ölümünden sonra, Harran ülkesinden çıktığı zaman yetmiş yaşında imiş; ama gene aynı *Yaratılış*, İbrahim'in, Terah yetmiş yaşında iken dünyaya geldiğini, bu Terah'ın iki yüz beş yaşına kadar yaşadığını, İbrahim'in, ancak babasının ölümünden sonra Harran'dan ayrıldığını da söylüyor. Şu hesaba, ve gene *Yaratılış*'a göre, açıkça görülüyor ki⁽¹⁾ Mezopotamya'yı bırakıp gittiği zaman İbrahim yüz otuz beş yaşındaydı. Kalkmış putatapar denilen bir ülkeden, Filistin'de, Şekem denen putatapar bir başka ülkeye gitmiş. Acaba niçin gitmiş? Şekem gibi kısır, taşlık, bunca uzak

bir ülke için Fıratın bereketli kıyılarını acaba neden bırakmış? Kalde dili her halde Şekem’de konuşulan dilden bambaşka bir dildi, orası bir ticaret kenti de değildi; Kalde, Şekem’den yüz fersahtan fazla uzaktadır; oraya varmak için çöller aşmak gerek; ama Tanrı bu geziyi yapmasını buyurmuş, ona, kendinden yüzyıllarca sonra, torunlarının oturacakları toprakları göstermek istemiş. Doğrusu böyle bir gezinin nedenlerini insan kafası zor alıyor.

Bu küçük, dağlık Şekem ülkesine varmasıyla açlık yüzünden oradan ayrılması bir olmuş. Karısıyla beraber Mısır’a, yiyecek bir şeyler bulmaya gitmiş. Şekem’le Memphis arası iki yüz fersahtır; buğday aramak için bu kadar uzağa, dili hiç bilinmeyen bir ülkeye gidilir mi? Doğrusu yüz kırkına merdiven dayadıktan sonra girişilmiş acaip geziler.

Karısı Sara’yı da Memphis’e götürmüş; karısı çok gençmiş, onun yanında sanki çocuk gibi kalıyormuş, çünkü henüz altmış beşinde imiş. Çok güzel olduğu için, güzelliğinden faydalanmaya karar vermiş. Karısına: “Kendini benim kızkardeşimmiş gibi göster ki, senin sayende bana da iyi davransınlar” demiş. Oysa daha doğrusu, ona: “Kendini benim kızımış gibi göster” demeliydi. Kral genç Sara’ya âşık olmuş, sözümlerine ona ağabeylerine de birçok koyun, sığır, erkek ve dişi eşek, deve, köle, cariyeye vermiş; bu da Mısır’ın daha o zamanlardan, çok güçlü, çok uygar, bundan dolayı

da çok eski bir krallık olduğunu, Memphis kral-larına kızkardeşlerini peşkeş çekmeye gelen ağa-beylere çok güzel armağanlar verildiğini gösterir.

Tanrı kendisine, o zamanlar yüz altmışında olan İbrahim'den, yıl içinde bir çocuğu olacağını müjdelediği zaman genç Sara doksan yaşında imiş.

Geziye çıkmasını seven İbrahim, her zaman genç, her zaman güzel olan gebe karısıyla o kor-kunç Kadeş çölüne gitmiş. Mısır kralı gibi bu çölün hükümdarlarından biri de Sara'ya âşık ol-maktan geri kalmamış. İnanların babası Mısır'daki yalanını orada da tekrarlamış; karısını kızkardeşiymiş gibi gösterip bu işten de gene ko-yunlar, sığırlar, köleler, cariyeler edinmiş. Bu İb-rahim'in, karısı sayesinde epey zenginleştiği söy-lenebilir. Yorumcular, İbrahim'in davranışını haklı göstermek, tarihler arasındaki aykırılığı dü-zeltmek için ciltlerle kitap karalamışlardır. O yo-rumların hepsini de ince, olgun zekâlar, kusursuz metafizikçiler, önyargıları, ukalâlıkları olmıyan. ki-şiler yazmıştır.

* Zaten bu Bram, Abram adı Hindistan'la İran'da pek ünlü imiş: hattâ bilginler bunun Yu-nanlıların Zerdüşt dedikleri aynı yasa kurucusu ol-duğunu ileriye sürerler. Başkaları da Hintlilerin Brama'sıdır derlerse de ispat edilmiş değildir.

* Bu parça 1765 te eklenmiştir (Varberg basımı).

* Ama bilginlerden çoğunun akla uygun gördükleri bir şey varsa, o da İbrahim'in ya Kaldeli, ya da İranlı olduğudur: Frankların Hector'dan, Breton'ların da Tubal'den geliyoruz diye övünmeleri gibi, yahudiler de, sonraları, onun soyundan geliyoruz diye övündüler. Yahudi ulusunun pek yeni bir tayfa olduğu; Fenike dolaylarına daha son zamanlarda yerleştiği; eski uluslarla komşu olduğu; onların dilini kabul ettiği; Yahudi Flavius Jesèphe'in** anlattığına göre, bir Kaldeli adı olan İsrail adını da onlardan aldığı meydana çıkarılmıştır. Meleklerin adlarını bile Babillilerden; nihayet Tanrı'ya verdikleri Eloï veya Eloa, Adonai, Yehova veya Hiao adını da Fenikelilerden aldıklarını biliyoruz.

Abraham veya İbrahim adını da belki Bâbillilerden öğrenmişlerdir. Çünkü Fırat'tan Oksus'a kadar bütün ülkelerin eski dinine *Kıys - İbrahim, Milâdı - İbrahim* deniliyordu. Bilgin Hyde'in yerinde yaptığı bütün araştırmalar bizi doğruluyor.

Demek ki yahudiler, tarihi de, eski masalı da, eskicileri eski giysileri ne hale sokuyorlarsa o hale sokmuşlar: onlar eski giysileri ters yüz edip yeniymiş gibi tutturabildikleri kadar pahalıya sattılar.

* Maddenin buradan başlayarak sona kadar olan bölümü 1767 de eklenmiştir.

** Ünlü yahudi tarihçisi (37-95).

Kendi tarihçileri Josèphe aksini itiraf edip dururken, bizim yahudilere uzun zaman öteki uluslara her şeyi öğretmiş bir ulus gözüyle bakmamız da insanların aptallığına eşsiz bir örnektir.

İlk çağların karanlığını delmek güçtür; ama Yahudi denen Arap tayfasının kendine ait bir toprak parçası edinmeden, daha bir kenti, yasaları, değişmez bir dini olmadan önce, Asya'daki bütün krallıkların adamakıllı gelişmiş oldukları kuşku götürmez. Onun için Mısır'da, Asya'da ve Yahudilerde yerleşmiş eski bir törene, eski bir kaniya raslayınca, pek doğal olarak kaba, her zaman sanatlardan yoksun kalmış olan küçük bir ulusun, eski, gelişmiş ve becerikli ulusu elinden geldiğince taklidetmiş olduğu akla gelir.

Yehuda ili, Biskaya, Cornouailles, *Arlequin*'in ülkesi Bergamo, v.b. üzerine hep bu ilke ile hüküm yürütmek gerekir: muzzafer Roma elbette ne Biskaya'dan, ne Cornouailles'dan, ne de Bergamo'dan bir şey taklit etti; Yahudilerin Yunanlılara hocalık ettiğini söylemek için de insan ya koca bir bilgisiz olmalı, ya da koca bir düzenbaz.⁽²⁾

(*M. Fréret*'nin bir yazısından alınmıştır.)*

* Bu not yalnız 1767 basımına konulmuştur.

«ADAM»

ÂDEM*

Dini bütün Mme Bourignon Âdem'in, yüce Eflâtun'un ilk insanları gibi, hünsa olduğundan emindi. Tanrı ona bu büyük sırrı bildirmiş; ama ben aynı bildirilere erişemediğim için bundan hiç söz etmiyeceğim. Yahudi hahamları Âdem'in kitaplarını okumuşlar; hocasının kim olduğunu, ikinci karısının adın hep biliyorlar: ama ben ilk babamızın bu kitaplarını hiç okumadığım için bu konuda da ağzımı açmıyacağım. Kimi boş, bilgiç mi bilgiç kafalar eski brahmanların Veidam'ını okuyup, ilk insanın Hindistan'da yaratıldığını, vb., adının doğurtucu anlamına gelen Adimo; karısının adının da, hayat anlamına gelen Prokriti olduğunu öğrenince şaşakalıyorlar. Barahmanlar tarikatının Yahudilerinkinden inkâr edilemeyecek kadar eski olduğunu; Yahudilerin küçük Kenan ülkelerine çok daha sonraları yerleştiklerine göre, Kenan dili ile de çok daha sonraları yazı yazabildiklerini söylüyorlar; Hintlilerin her zaman yaratıcı, Yahudilerin ise her zaman taklitçi; Hintlilerin her zaman ince buluşlu, Yahudilerin ise her zaman kaba olduklarını söylüyorlar; kızıl olan, herkes gibi saçlı sakalı olan Âdem'in, mürekkep gibi

* Bu madde 1767 de yayınlanmıştır.

simsiyah olan, başlarının üzerinde de siyah yünler taşıyan zencilerin kolay kolay babası olamayacağını söylüyorlar. Neler söylemiyorlar ki? Bana gelince, ben bir kelime bile söylemiyorum; ben bu araştırmaları, cizvitlerden rahip Ber-ruyer'ye bırakıyorum; o benim şimdiye kadar tanıdığım suçsuzların en suçsuzudur. Yapıtını *Kutsal - Kitab*'ı gülünç düşürmek isteyen bir adamın kitabı gibi yakıtlar. Ama temin edebilirim ki kitabında hiçbir kurnazlık, kötü bir niyet yoktu.⁽³⁾

(Şövalye de R***'nin bir mektubundan alınmıştır.)

«AME»

RUH

İnsanın ruhunu görmesi güzel bir şey olurdu. *Sen seni bil* mükemmel bir ilkedir, ama bunu başarmak ancak Tanrı'nın harcıdır: kendi özünü ondan başka kim bilebilir?

Can veren şeye ruh diyoruz. Zekâmızın sınırları sayesinde de daha ötesini bildiğimiz yok. İnsanoğlunun dörtte üçü daha ilerisine gitmez, düşünen varlığa aldırış etmez; dörtte biri de arar; ne kimsenin bir şey bulduğu var, ne de bulacağı.

Zavallı bilgiç, biten bir ot görüyor, bitme, hattâ *bitki* ruhu diyorsun. Cisimlerin hareket ettiğini, hareket ettirdiğini farkediyor, *güç* diyorsun: av köpeğinin sanatını senin yanında öğrendiğini görünce *içgüdü*, *duysal ruh* diye bağıryorsun: bireşik düşüncelerin var, ona da *zihin* diyorsun.

Ama yalvarırım sana, bu sözcüklerden ne anlıyorsun? Şu çiçek bitiyor, ama bitme diye gerçek bir varlık var mıdır? Şu cisim bir başka cismi itiyor, kendinde *güç* diye apayrı bir varlık var mıdır? Şu köpek sana bir bıldırcın getiriyor, ama *içgüdü* denen bir varlık var mıdır? Bilgicin biri (isterse İskender'in hocası olsun*) kalkıp da sana; " Mademki

* Burada Aristo kastedilmiştir.

bütün canlılar yaşıyorlar, demek ki hepsinde de bir varlık, bir töz biçimi var, bu da hayattır” deseydi ona gülmez miydin?

Bir lâle dile gelip de sana: “Benim bitmemle kendim, herhalde biribirimize eklenmiş iki ayrı varlığız” deseydi, lâle ile alay etmez miydin?

Önce bakalım bildiğin, emin olduğun şeyler nedir: ayaklarınla yürüdüğün; midenle sindirdiğin; bütün bedenle duyduğun, bir de kafanla düşündüğün. Bakalık tek başına aklın, doğüstü bir yardım görmeden, bir ruhun olduğuna hükmettirecek kadar seni aydınlatabildi mi?

İlk filozoflar, Kaldelileri olsun, Mısırlıları olsun, demişler ki: “Bizde herhalde düşüncelerimizi ortaya çıkaran bir şey var; bu şey çok ince bir nesne olmalı; bu bir soluktur, ateştir, aither’dir, bir öz, hafif bir taslak, bir enteleky, bir sayı, bir düzendir.” En sonunda yüce Eflâtun’a göre, bu *aynı ile başka*’nın bir bileşiğidir. Demokritos’tan sonra Epikuros da “bunlar bizim içimizde düşünen atomlardır.” demiş. İyi ama, dostum, bir atom nasıl düşünür? İtiraf et ki sen de bir şey bilmiyorsun.

Kuşkuya düşmeden bağlanmak gereken bir kanı varsa, o da ruhun maddesiz bir varlık olduğudur; ama bu maddesiz varlığın ne olduğunu tabî kavrayamıyorsunuz. Bilginler “evet, diyorlar, ama biliyoruz ki onun özü düşündürmektir.” Peki, nereden biliyorsunuz? “Düşünüyor da ondan.” Hey

koca bilginler! sakın siz de Epikuros kadar bilgisiz olmayın: bir taşın yapısı düşmektir, çünkü düşüyor; ama, onu düşüren kim, ben size onu soruyorum.

“Bir taşın ruhu olmadığını biliyoruz” diye devam ediyorlar. Tamam, ben de sizin gibi öyle sanıyorum. “Bir evet deme ile bir hayır demenin bölünmez olduklarını, onların maddenin birer parçası olmadıklarını biliyoruz.” Ben de sizin fikrinizdeyim. Ama, bizim zaten bilmediğimiz maddenin madde olmıyan, bölünemeyen nitelikleri; Tanrı’nın kendisine verdiği bir çekilimi, bir merkeze doğru çekilimi var. İşte bu çekilimin de parçaları yok, o da hiç bölünemez. Cisimlerin hareket ettirme gücü parçalardan bir araya gelmiş bir varlık değildir. Örgenlenmiş tenlerin bitmesi, yaşamaları, iç gövdeleri, onlar da ayrı, bölünebilir varlıklar değildir; bir duyumu, bir hayır demeyi, bir evet demeyi ikiye bölemeyeceğiniz gibi bir gülün bitmesini, bir atın yaşamasını, bir köpeğin içgüdüsünü de ikiye ayıramazsınız. Demek oluyor ki düşüncenin bölünmezliğinden çıkardığınız o güzel kanıtınızın hiçbir şeyi tanıtladığı yok.

Öyle ise ruhumuz dediğiniz şey nedir? Ona dair ne gibi bir fikriniz var? Siz, kendiniz de, bir tanrıbildirisi olmadıkça, içinizde ne olduğunu bilmediğiniz bir duyma, düşünme yetisinden başka bir şey bulunduğunu kabul edemezsiniz.

Şimdi, açık yürekle söyleyin bana, bu duyma, düşünme yetisi size sindirim yaptıran, sizi yürüten aynı yeti midir? Aynı yeti olduğunu itiraf ediyorsunuz, çünkü aklınız istediği kadar midenize: *Sindir*, desin, mideniz bozuksa umurunda bile olmayacaktır, mad-desiz varlığınız boş yere ayaklarınıza yürümesini bu-yursun, ayaklarınızda damla hastalığı varsa yer-lerinden bile kıınılamıyacaklardır.

Yunanlılar düşüncenin, çocu zaman or-ganlarımızın işlemeyle hiçbir ilgisi olmadığını iyiye anlamışlardı; bu organlar için canlı, düşün-celer için de daha ince, daha uçucu bir ruh, bir voüç kabul etmişler.

Ama bu düşüncenin ruhu, işte her fırsatta hay-vansal ruhu yönetiyor. Düşünen ruh ellerine tut-masını buyuruyor, o da tutuyor. Oysa yüreğine at-masını, kanına almasını, keylüsüne meydana gelmesini o söylemiyor; bütün bunlar onsuz oluyor: işte ne yapacağını pek bilemeyen, evlerinde pek az hükmü geçen iki ruh.

Oysa bu birinci canlı ruh elbette yoktur, o sizin organlarınızın hareketinden başka bir şey değildir. Ey insanoğlu! Dikkat et, cılız aklınla öteki ruhun var olduğuna dair de daha çok kanıtın yok. Onu da ancak inanla bilebilirsin. Doğmuşsun, yaşıyorsun, yapıp ediyor, düşünüyor, uyanık duruyor, uyuyorsun, ama bütün bunların nasıl olduğunu bilmeden. Tanrı ancak bütün öteki şeyleri verdiği gibi düşünme yetisini de

vermiş; tanrısal inayetinin eriştiği zamanlarda mad-desiz, ölümsüz bir ruhun olduğunu gelip sana öğ-retmeseydi buna dair de hiçbir kanıtın olmayacaktı.

Bakalım felsefen bu ruhlar üzerine ne hoş sis-temler kurmuş.

Biri insan ruhunun Tanrının kendi özünün, öbürü de büyük bütünün bir parçası olduğunu; bir üçüncüsü ilksiz olarak yaratılmış; bir dördüncüsü yaratılmış değil, yapılmış olduğunu söyler; baş-kaları da Tanrının onlara gerektikçe biçim ver-diğini, çiftleşme anında geldiklerini temin ederler. Biri: “Sperma hayvancıklarında yerleşir” diye ba-ğırır; öteki: “— Hayır, der, ruhlar Fallope* hor-tumunda oturmıya giderler”; bir başkası gelir: “— Hepiniz yanılıyorsunuz, der, ruh dölütün oluşması için altı hafta bekler, ondan sonra kozalak-sı be-zesine sahip olur; ama hayırsız bir tohuma raslarsa geri döner, daha iyi bir fırsat bekler.” Son kanı, ruhun sefeni cisim** de bulunduğudur; bu ona La Peyronie’nin verdiği yerdir; ruha böyelce oturacak bir yer gösterebilmek için doğrusu insanın Fransa kralının baş operatörü olması gerekiyormuş. Bu-nunla beraber şu sefeni cismin talihi bu ope-ratörünkü kadar parlak olmadı.

* Gabriello Fallopius (1523 - 1562), ünlü İtalyan operatör ve teşrihçisi.

** Dimağın yarım küreleri arasında bulunan doku

Aquino'lu Thomas* 75. inci sorusunda ve ondan sonrakilerde ruhun *subsistente per se*** bir biçim olduğunu, tümüyle bir bütün halinde bulunduğunu, özünün yetisinden farklı olduğunu; üç *bitki ruhu* bulunduğunu, bunların da *besleyici, üretici, doğurucu* ruhlar olduğunu; ruha ait şeylerdeki belleğin ruha, cisme ait olanların da cisme ait bir bellek olduğunu, akıllı ruhun “işlemlere gelince maddesiz, canlı varlığa gelince maddeli” bir biçim olduğunu söyler. Ermiş Thomas bu güçte, bu aydınlıkta iki bin sayfa yazmış; bunun için de okulun meleği*** değil mi?

Tenden çıkınca, onunla duymuş olan bu ruh artık nasıl duyacak; kulaksız nasıl dinliyecek, burnsuz nasıl kokliyacık, elsiz nasıl dokunacak; sonradan terar hangi tene girecek, iki yaşında iken hangi tende ise ona mı, yoksa seksenindekine mi; *ben*, aynı kişinin özdeşliği, nasıl devam edip gidecek; on beş yaşında aptal olan, yetmişinde de aptal ölen bir adamın ruhu erginlik çağındaki

* İskolastiğin en ileri gelenlerinden biri, ermiş (1225 - 1274), Birçok din ve felsefe kitabı yazmış, Aristo'nun felsefesiyle hristiyanlık dogmalarını birleştirmeye çalışmıştır.

** Kendi kendine duran

*** Aquino'lu Thomas'a iskolâstik okulundan olanlar Doctorus Angelicus - Okulun Meleği adını vermişlerdi.

düşüncelerinin ipini, o ipin ucunu tekrar nasıl ele geçirecek; bir bacağı Avrupa'da kesilen, bir kolunu da Amerika'da kaybeden ruh, sebze haline gelerek başka bir hayvanın kanına karışmış olan o bacağı, o kola nasıl bir el çabukluğuyla kavuşacak; bütün bu sorunlar üzerine kurulan sistemlerin sayısı daha az değildir. Şu zavallı insan ruhunun kendi kendisine dair uydurduğu bütün saçmalıkları sayıp dökmeğe kalksak ardı arkası gelmez.

İşin en tuhaf Tanrının gözdesi olan ulusun yasalarında ruhun tümüyle maddesiz olduğuna, ölümsüzlüğüne dair bir sözcük bile söylenmemiş olmasıdır, ne *On Emir*'de, ne *Levililer*'de, ne de *Yaratılış*'da bundan söz ediliyor.

Musa'nın hiçbir yerde Yahudilere başka bir hayat için armağanlar, cezalar vermediği, onlara ruhlarının ölümsüzlüğünden hiç söz etmediği; onları cennetle umutlandırmadığı gibi cehennemle de korkutmadığı meydandadır: her şey bu dünya içindir.

Ölmeden önce, *Yaratılış*'ında onlara der ki: "Çocuklarınız, torunlarınız olduktan sonra ödevlerinizi yerine getirmezsensiz, ülkenizden sökülüp atılacak, uluslar arasında az sayıda kalacaksınız.

"Ben, babaların günahını üçüncü, dördüncü kuşağa kadar cezalandıran, kıskanç bir Tanrıyım.

"Babanızı, ananızı sayın ki uzun zaman yaşayasınız.

“Böyle davranırsanız yiyecekten yana hiç sıkıntı çekmiyeceksiniz.

“Yabancı Tanrıların peşisıra giderseniz yok olacaksınız...

«Buyruklara uyarsanız, ilkbaharda yağınurunuz yağacak; sonbaharda da yiyip içip sarhoş olmanız için buğdayınız, bağınız, şarabınız; hayvanlarınız için de otunuz olacak.

“Bu sözleri yüreğinize, ellerinize, gözlerinizin arasına yerleştirin, onları kapılarınızın üstüne yazın ki günleriniz çoğalsın.

“Size ne buyuruyorsam onu yapınız, ne bir eksik, ne bir fazla.

«Bir Peygamber çıkıp da şaşılacak şeyler söyler, bildirisi doğru çıkar, dediği olur, sizlere de: “Haydi, yabancı Tanrıların peşisıra gidelim...” derse onu derhal öldürün, sizin arkanızdan da herkes ona vursun.

“Tanrı ulusları size teslim edecek olursa içlerinden bir tanesini bile esirgemedен hepsini boğazlayın, hiçbirine acımayın.

“Sakın kartal, akbaba, karakuş v.b. gibi murdar kuşların etini yemeyin.

“Sakın deve, tavşan, kirpi v.b. gibi geviş getiren, tımağı yarık olmıyan hayvanların etini yemeyin.

«Bütün buyruklara saygı gösterirseniz kentte de, kırlarda da kutsanmış olacaksınız; karnınızın,

toprağınızın, hayvanlarınızın meyvaları da kut-sanmış olacak.

“Bütün buyrukları, bütün törenleri korumazsanız, kentte de, kırlarda da lânete uğrıyacaksınız.. Açlığa, yoksulluğa düşeceksiniz: sefaletten, soğuktan, yoksulluktan, hummudan öleceksiniz; kaşıntıya, uyuya, basura tutulacaksınız.... dizlerinizde, baldırlarınızda çirbanlar çıkacak.

“Yabancı size tefecilik edecek, siz ise ona hiç tefecilik etmiyeceksiniz... çünkü Tanrıya hizmet etmiş olmiyacaksınız.

“Yoksa karnınızın meyvasını, oğullarınızın, kızlarınızın etini yiyeceksiniz, v.b.”

Bütün bu vaatlerde, bu tehditlerde yalnız dünya işleri bulunduğu, ruhun ölümsüzlüğüne, gelecek yaşayışa dair bir sözcük bile olmadığı meydandadır.

Birçok ünlü yorumcular Musa’nın bu iki dogmayı çok iyi bildiğini sanmışlar; bunu da oğlunun hayvanlar tarafından parçalandığını sanan Yakub’un, acı içinde söylediğı şu sözleriyle tanıtıyorlar: «Oğlumla beraber ben de çukura, *in infernum*, cehenneme ineceğim”; yani, mademki oğlum öldü, ben de öleceğim.

Bunu İşıya’dan, Hezekiel’den aldıkları parçalarla da tanıtıyorlar; ama Musa’nın seslendiğı ibraniler, birkaç yüzyıl sonra gelmiş olan Hezekiel’i de İşıya’yı da okumuş olamazlardı.

Musa'nın gizli duyguları üzerinde çekişmenin hiçbir faydası yoktur. Gerçek şudur ki ulusa verdiği yasalarda gelecek bir yaşamdan hiç söz etmemiş, bütün cezaları, ödülleri şimdiki zamanla sınırlamıştır. Gelecekteki yaşamı biliyordu da ne diye bu dogmayı açıkça ortaya sermemiş? Bilmiyorduydu, kutsal ödevinin konusu, sınırları neydi? Birçok büyük kişilerin sordukları bir sorudur bu; cevap olarak Musa'nın ve bütün insanların Hocası, Yahudilere çölde iken anlayacak halde olmadıkları bir doktrini, zamanı gelince anlatmak hakkını kendisine saklıyordu. diyorlar.

Musa ruhun ölümsüzlüğü dogmasını ortaya koymuş olsaydı, Yahudilerin büyük bir mezhebi her zaman bu dogmaya karşı savaşılmıyacak; o büyük saduki'ler mezhebinin Devlette yeri olmayacak; saduki'ler yüksek görevlere geçmiyecek, onların arasından büyük din başkanları seçilmeyecekti.

Öyle görünüyor ki Yahidiler ancak İskenderiye'nin kuruluşundan sonra üç mezhebe ayrılmışlar: ferisi'ler, saduki'ler, eseni'ler. Ferisi olan tarihçi Josèphe* *Eski Çağlar*'ının XIII üncü kitabında bize ferisi'lerin ruh göçüne; sadukilerin ruhun tenle birlikte yok olduğuna inandıklarını bildiriyor; gene Josèphe, eseni'ler ruhları

* Flavius Josèphe (Bak. *İbrahim* maddesi; s. 9, not**).

ölmez sayarlardı, diyor: onlara göre ruh, en yüksek hava bölgelerinden tenlere, havadan bir biçim halinde iniyormuş; ruhlar güçlü bir çekilişle tekrar oraya döner, ölümden sonra da, iyi insanların ruhları okyanusun ötesinde, ne sıcak, ne soğuk, ne rüzgârı, ne de yağmuru olan bir ülkede otururlarmış. Kötülerin ruhları tam bunun tersi bir iklime gidermiş. İşte Yahudilerin tanrıbilimi.

Bütün insanları aydınlatacak olan biricik adam geldi, bu üç mezhebi lânetledi: ama o olmasaydı, ruhumuza dair hiçbir şey bilemeyecekmışız. Öyle ya, mademki bu büyük sorun üzerinde filozofların kesin bir düşünceleri olamamış, mademki Musa, bizimkinden önce dünyanın gerçekten biricik yasa kurucusu olan, Tanrı ile yüzyüze konuşan Musa, o da insanları derin bir bilgisizlik içinde bırakmış; demek oluyor ki ruhun varlığından, ölmezliğinden ancak bin yedi yüz yıldan beri eminiz.

Cicero kuşkudan ileri gidememişti; torunları bu gerçeği ancak Roma'ya gelen ilk Galilya'lılardan* öğrenebildiler.

Ama o zamandan önce de, sonra da dünyanın havarilerin ayak basmadığı, bütün öteki bölgelerinde herkes kendi ruhuna herhalde şöyle diyordu: "Sen kimsin, nereden geliyorsun? Ne iş görüyor, nereye gidiyorsun? Sen düşünen ve duyan

* Filistin'de bir eyalet; İsa peygamber de orada doğmuştur.

bilmem nesen, ama yüz bin milyon yıl duyup düşünsen de gene, bir Tanrının yardımı olmadan, kendi ışığınla bundan daha ötesini hiçbir zaman bilemeyeceksin.”

Ey insanoğlu! O Tanrı sana aklı, kendini iyi yönet diye vermiş, kendi yarattığı şeylerin özüne giresin diye değil.

* Locke, Locke’dan** önce Gassendi*** Gassendi’den önce de bir çok bilgeler böyle düşünmüşlerdi; ama bizim o büyük adamların bütün bilmediklerini bilen diplomalı okumuşlarımız var.

Zâlim akıl düşmanları herkesin kabul ettiği bu doğrulara karşı ayaklanmaya yeltendiler. Kötü niyetlerini, küstahlıklarını, bu yapıtı yazanları, ruhun madde olduğunu iddia etmeğe kalkışmakla suçlandırmaya kadar ileri götürdüler. Oysa 10. sayfanın sonunda,⁽⁴⁾ Epikuros’a Demokritos’a ve Lucretius’a karşı şu sözlerin yer aldığını pekâlâ biliyorsunuz: “Peki ama, dostum, bir atom nasıl düşünür? İtiraf et ki senin de bir şey bildiğin yok.” Apaçık görülüyor ki sizler birer iftiracısınız.

* Buradan başlayarak yazının son bölümü 1765 de eklenmiştir (Varberg basımı, Amsterdam).

** Ünlü İngiliz filozofu. (1632 - 1704)

*** Ünlü Fransız matematikçisi ve maddeci filozofu (1592-1655).

* *Esprit* denen, kendisine *rüzgâr* anlamına gelen bu adı verdiğiniz varlığın ne olduğunu kimse bilmez. İlk Kilise Babaları, hepsi ruhu cisim sandılar. Bizim gibi dar kavrayışlılar için zekâmızın bir töz mü, yahut bir yeti mi olduğunu bilmek olanağı yoktur. Biz ne yer tutan, ne düşünen varlığı, ne de düşüncenin mekanizmasını tanıyabiliriz.

Size, sayın Gassendi ve Lock'larla beraber, kendi kendimize Yaradanın sırlarından hiçbir şey bilmediğimizi haykırıyorlar. Siz Tanrı mısınız ki her şeyi biliyorsunuz? Ruhun yapısını, alinyazısını ancak tanrıbildirisi ile öğrenebileceğimizi tekrarlayıp duruyorlar. Olur şey değil. Dimimizdeki tanrıbildirisi size yetmiyor mu? Her şeyi ondan bekliyen, ondan başka bir şeye inandırmayanlara zulmettiğinize göre, demek ki istediğimiz bu tanrıbildirisine sizler düşmansınız.

Biz Tanrının sözüne uyuyoruz, diyoruz; ve siz, akıl, Tanrı düşmanları, siz ki her ikisine de küfrediyorsunuz, siz filozofun alçakgönüllü kuşkusuna, baş eğmesine, Aisopos'un masallarında kurdun kuzuya ettiği muameleyi ediyorsunuz; ona: «Sen geçen yıl benim aleyhimde bulundun, senin kanını emmeliyim» diyorsunuz. Felsefe kin gütmeyiz; sizin boş çabalarınıza sakın sakın güler, kendinize benzetmek için aptallaştırmak istediğiniz insanları tatlı tatlı aydınlatır. ⁽⁵⁾

* 1769 da eklenen parça.

«AMITIE» DOSTLUK

⁽⁶⁾ Dostluk duygulu, erdemli iki insan arasında, kendiliğinden meydana geliveren bir anlaşmadır. *Duygulu* diyorum, çünkü bir keşiş, dünyadan el etek çekmiş biri, hiç kötü olmaz da dostluk nedir bilmeden yaşayabilir. *Erdemli* diyorum, çünkü kötülerin, olsa olsa suç ortakları olur, haz düşünlerinin zevk ve eğlence arkadaşları, çıkarlarını arıyanların ortakları vardır, siyaset adamları çevrelerine fitne fücurları toparlarlar, çoğu avarelerin bağlılıkları, prenslerin de dalkavukları olur; erdemli insanların, yalnız onların dostları vardır. Cethegus* Catilina'nın** suç ortağı, Mecene*** de Octavius'un**** dalkavuğu idi; ama Cicero, Atticus'un***** dostuydu.

* İsa'dan önce, Cicero'nun buyruğu ile öldürülen büyük bir Roma ailesinin ileri gelenlerinden biri.

** Romalı devlet adamı; senatoyu devirmeyi tasarlamış, Cicero tarafından hainliği haber verilmiştir. Adı bir fesat ve hiyanet örneği olarak tarihe geçmiştir. (İsadan önce 109 - 61).

*** Roma'nın ünlü şövalyesi; Augustus'un yanındaki büyük nüfuz ve itibarından faydalanarak zamanının sanatçılarını korumuş, Vergilius, Horatius, Propertius gibi şairlere sonsuz, iyiliklerde bulunmuştur.

**** Augustus'un imparator olmadan önce taşıdığı ad.

***** Cicero'nun candan dostu; onun kendisine yazdığı mektuplarla ün kazanan Romalı şövalye (İ. Ö. 109-32).

Bu anlaşma iki şefkatli, namuslu ruh arasına ne koyar? Bağlanılan şeyler onların duyarlıklarının derecesine, edilen hizmetlerin sayısına, v.s. göre ya daha güçlü, ya daha zayıftır.

Dostluğa düşkünlük Yunanlılarla Araplarda bizdekinden daha güçlüydü. O ulusların dostluk üzerine kurdukları öyküler hayran olunacak şeylerdir; o öykülerin bizde hiç benzeri yoktur, biz her şeyde biraz kuruyuz.

Dostluk Yunanlılarda bir din, bir yasa konusuydu. Thebaililerin âşıklar alayı vardı: güzelim alay! Kimileri onu bir lûtcular alayı sandılar; aldanyorlar; bu, ayrıntıyı öz saymak olur. Yunanlılarda dostluk, yasanın, dinin buyruğuydu. Ne yazık ki töre erkek sevgisini hoş görüyordu; bu gibi utandırıcı kötüye kullanmaları yasaya yüklememek gerekir. İleride bundan gene söz edeceğiz. (7)

«AMOUR»

AŞK

(8) *Amor omnibus idem**. Burada bedene başvurmak gerek, bu, üzerinde hayâl gücünün işlediği doğa kumaşındır. Aşk hakkında bir fikir edinmek ister misin, bahçedeki serçelere, güvercinlere bak; ineğine çekmek için getirdikleri boğayı, şu gururlu atı, seyislerinden ikisinin, kendisini sessizce bekliyen, onu karşılamak için kuyruğunu kaldıran kısırağa doğru götürdükleri atı seyret; bak, gözleri nasıl kılavımlanıyor, kışnemelerini dinle; şu sıçrayışları, şu eğilmeleri, şu dikilmiş kulakları, hafif titremelerle açılan şu ağzı, şu kabaran burun deliklerini, oradan çıkan şu alevli soluğu, şu dalga dalga kabaran yeleleri, doğanın kendisi için yarattığı nesneye atılmaktaki o karşı konulmaz davranışı gör; ama sakın kıskanayım deme, insan türünün üstünlüklerini düşün: o üstünlükler aşkta doğanın hayvanlara verdiği bütün üstünlükleri, gücü, güzelliği, hafifliği, çabukluğu aratmaz.

Sevişmenin hazzını hiç bilmiyen hayvanlar da var. Pullu balıklar o tatlı şeyden yoksundurlar. Dişi balık deniz diplerine milyonlarca yumurta bırakır: bu yumurtalara rastlayan erkek balık onların üzerinden geçer ve hangi dişiye ait olduğunu araştırmak zahmetine girmeden tohumıyla onları döller.

Çiftleşen hayvanların çoğu yalnız bir tek duygularıyla haz duyarlar: bu istekleri yerine gelince de her şeyleri söner. Senden başka hiçbir hayvan, o sa-

* Aşk herkes için birdir.

nlmaları bilmez; senin bütün vücudun duyguludur; hele dudakların hiçbir şeyin yorup usandıramıyacağı bir şehvetin hazzını duyar, bu zevk yalnız senin türüne özgü bir zevktir; sen her zaman sevişebilirsin, oysa hayvanların bu iş için ancak belli zamanları vardır. Bu üstünlükleri düşünsen, Rochester kontu ile beraber sen de: “Aşk, derdin, bir tanrıtanımazlar ülkesinde insanı Tanrı’ya tapındırırdı.”

Doğanın kendilerine bağışladığı her şeyi mükemmelleştirmek insanlara vergi olduğu için sevişmeyi de mükemmelleştirmişler. Temizlik, kendine iyi bakmak, cildi daha da yumuşatarak temasın zevkini arttırır, sağlığına özen göstermek de şehvet organlarını daha duygun kılar.

Bütün öteki duygular, altınla karışan madenler gibi, sonradan aşk duygusuna girerler: dostluk, saygı imdada yetişir; beden, ruhun yetenekleri de yeni yeni bağlar olur.

*Nam facit ipsa suis interdum foemina factis,
Morigerisque modis, et mundo corpore culta,
Ut facile insuescat secum vir degere vitam.**

(Lucretius, IV kit.)

Hele onur bütün bu bağları pekleştirir. İnsan kendi seçimine hayran olur, o türlü türlü hayaller de doğanın temelini kurduğu bu yapıtın süsleridir.

İşte senin hayvanlardan üstünlüğün; ama onların bilmediği bu kadar zevke karşılık senin de,

* Dişi, kimi hareketleriyle, hoş davranışlarıyla, temizliğiyle bir erkeği, hayatını paylaşmaya kendisi alıştırdı.

hayvanların hiç akıl erdiremeyecekleri, ne çok derdin var! Senin için işin en acıklı yönü, yeryüzünün dörtte üçünde doğanın sevişmenin zevklerini, hayat kaynağını korkunç bir hastalıkla zehirlemiş olmasıdır; o hastalığa yalnız insanoğlu tutulur, o hastalık yalnız insanın döl örgenlerini çürütür.

Bu veba bizim çılgınlıklarımızın bir sonucu olan öteki hastalıklara hiç benzemez. Onu dünyaya getiren zevk ve eğlence düşkünlüğü değildir. Phryne'ler*, Laïsler**, Flora'lar***, Mesalinalar****, bu hastalığa tutulmadılar; bu hastalık insanların tertemiz yaşadıkları adalarda çıkmış, eski dünyaya oradan yayılmıştır.

Doğayı kendi yapıtını hor görmekle, kendi plânını bozmakla, kendi görüşlerine aykırı hareket etmekle suçlandırmak mümkünse, bundan iyi fırsat olamaz. Mümkün olan dünyaların en iyisi bu mu? Tuhaf şey! Mademki Caesar, Antonius, Octavius bu hastalığa hiç tutulmamışlar, I. Francois'nın da ondan ölmemesi mümkün değil miydi? Hayır, diyorlar, en iyisi işin böyle olması olmuştur. Buna ben de inanmak isterdim, ama doğrusu acı şey. ⁽⁹⁾

* Güzelliğiye ünlü Yunanlı yosma, Venus heykelleri için Praksiteles'e modellik etmişti.

** Ünlü Yunan yosması

*** Roma imparatoru I. Clodius'un karısı, çok düşük bir hayat sürmüş, 48 yılında öldürülmüştür.

**** Roma'nın ünlü yosmalarından.

**«AMOUR NOMME SOCRATOQUE»
SOKRATESVARİ DENEN AŞK**

⁽¹⁰⁾ Nasıl oluyor da bir zevk ve eğlence düşkünlüğü, — öyle bir düşkünlük ki genel bir hal alsaydı insanlığı mahvederdi — doğaya karşı işlenen alçakça bir suikast gene de bu kadar doğal olabiliyor? Bu zevk ve eğlence düşkünlüğü, bile bile düşülen ahlâk bozukluğunun son kertesı gibi görünüyor, oysa daha ahlâkları bozulacak çağa gelmemiş olanların nasibidir. Daha hırs nedir, düzenbazlık nedir, zenginliğe susamak nedir bilmiyen taptaze yüreklere girmiştir; çocukluktan çıkarken, daha iyice belirmemiş bir içgüdü ile bu düşkünlüğe atılan, kör gençliktir.

Her iki türün birbirine olan eğilimi erkenden kendini gösterir; ama, Afrika kadınlariyle Güney Aşya kadınları için ne denirse densin, bu eğilim genellikle erkekte kadındakinden daha güçlüdür; bütün hayvanlar için doğanın kurduğu yasa budur. Dişiye saldıran her zaman erkektir.

Bizim türümüzün bir arada büyüyen, yetişen genç erkekleri, doğanın kendilerinde açığa vurmayla başladığı bu gücü duyarken, içgüdülerinin doğal konusunu bulamayınca, onun benzerine atılırlar. Çoğu zaman, körpe bir delikanlı teninin

tazeliği, parlaklığı, bakışlarının tatlılığı ile iki, üç yıl güzel bir kıza benzer; doğa yanıldığı için onu severiz: kadının güzellikleri kimde ise ona bağlanarak kadın kısmına hoş davranılır, sonra yaş bu benzerliği giderince yanlılık da ortadan kalkar.

Citraque juventam

*AEtatis breve ver et primos carpere flores**

(Ovidius, *Mét.* x, 84-85.)

Bu doğa yanılmasına kuzey buzlarından çok ılımlı iklimlerde rastlanır, bunu herkes aşağı yukarı bilir, çünkü oralarda insanın kanı daha çok kaynar, fırsat da daha boldur: bunun için genç Alkibiades'de** ancak bir zaaf gibi görünen şey Hollandalı bir gemicide, yiyecek satan bir Moskofda iğrenç bir alçaklık gibi görünür.

Yunanlıların bu ahlâk gevşekliğine müsaade ettiklerini ileriye sürüyorlar, doğurusu ben buna dayanamıyorum. İki kötü dize ile:

Çenede tüy bitmedikçe
Güzel oğlan seveceksin

* Gençlik henüz serpilip gelişmeden, çocukluk çağının kısa süren baharını, ilk çiçeğini toplamak.

** Alkibiades (M. Ö. 450 - 404), erdemlerinin parlaklığı kadar, ün, şan tutkusu, düşük ahlâkıyla tanınmış Atinalı komutan. Sokrates'in en gözde öğrencisiydi.

dedi diye yasa kurucusu Solon'u gösteriyorlar. Ama, iyi niyetle düşünelim, Solon bu gülünç iki dizeyi yazdığı zaman yasa kurucusu muydu? O zaman daha gençmiş, sonradan zevk ve eğlence düşkünü uslanınca, cumhuriyetinin yasaları arasına hiç de böyle aşağılık bir şey koymadı; bu tıpkı gençliğinde, genç Candide için şiir düzüp:

*Amplector hunc et illam**.

dedi, diye Théodore de Bèze**'i kilisesinde erkek sevgisinden yana vaız vermekle suçlamaya benzer.

Gevezelikleri arasında, *Aşk diyalogu*'nda, konuşanlardan birine kadınların gerçek aşka lâıyk olmadıklarını söyleten Plutarkhos'un yazdıklarını kötüye kullanıyorlar; iyi ama orada konuşanlardan bir başkası da gereği gibi kadınlardan yana çıkıyor.

Eski zamanların bilimi ne kadar kesin ise, Sokratesvari aşkın aşağılık bir aşk olmadığı da o kadar kesindir insanları bu *aşk* adı aldatmış. Bizde, küçük prenslere arkadaşlık eden soylu çocuklar, maiyet çocukları, kibar bir çocuğun yanısıra yetiştirilen, onunla beraber aynı dersleri, aynı

* Kadını da, erkeği de kucaklıyorum.

** Fransada protestanlığın önderlerinden, ünlü yazarlarından biri (1519 - 1605).

askerlik görevlerini paylaşan gençler neyse, o zamanlar bir *delikanlının âşıkları* denenler de tas-tamam oydu: gece cümbüşleri, zevk ve eğlence şenlikleri gibi gösterilen askerce, kutsal bir kùruluş.

Laïus tarafından kurulan âşıklar alayı, birbirleri için can vermeye andıçmış, yenilmez genç savaşıçılardan meydana getirilmiş, bir gönüllü alayıydı; eski çağların disiplini hiçbir zaman bundan daha güzel bir örneğe sahipolamamıştır.

Sextus Empiricus* ve daha başkaları, istedikleri kadar Pers yasalarının erkek sevgisini tavsiye ettiğini ileriye sürsünler. O yasada yazılanları ortaya koysunlar; Pers'lerin yasa kitabını gösterebilirler, gösterebilirler bile ben inanmam, bu doğru değildir, derim, çünkü böyle bir şey olmaz. Hayır, doğa ile çelişen, onu hor gören bir yasa kurmak, insanların yaradılışına uygun değildir; bir yasa ki tıpatıp uygulansaydı insan oğlunun soyunu kuruturdu. Nice kimseler bir ülkede hoş görülen yüz kızartıcı alışkanlıkları, o ülkenin yasaları sanmışlardır! Her şeyden kuşkulanan Sextus Empiricus asıl bu yasadaki kuşkulandı. Bugün yaşayıp da iki üç genç cizvitin kimi öğrencileri baştan çıkardığını görseydi bu oyuna İg-

* Üçüncü yüzyılda yaşamış Yunanlı filozof astronom, ve bilgin hekim. Yunan felsefesinin en tarafsız tarihini yazmıştır.

nace de Loyola* yasalarının müsaade ettiğini söylemeğe hakkı olacak mıydı?

Roma'da genç oğlanlarla sevişmek o kadar almış yürümüştü ki herkesin kendini kapıp koyuverdiği bu saçmalığı cezalandırmak kimsenin aklına bile gelmiyordu. Octavius - Augustus**, Ovidius'u sürgün etmekten çekinmiyen bu ahlâksız korkak kaatil, Vergilius'un Alexis*** için övgü dolu şiirler yazmasını, Horatius'un da Ligurinus için küçük koşuklar düzmesini hoş görmüştü; ama erkek erkeğe sevişmeyi yasak eden eski *Scantinia* yasası hiçbir zaman ortadan kalkmadı: İmparator Phillippe onu tekrar yürürlüğe koydu, işin esnafı olmuş genç oğlanları Romadan sürdü. Sözün kıssası hiçbir çağda ahlâka aykırı yasalar yapmış uygar bir ulus bulunabileceğini sanmıyorum****.

* Cizvitler tarikatının ispanyol kurucusu, Ermiş (1491-1556).

** Julius Caesar'ın öldürülmesinden sonra Üçler yönetimine katılan, daha sonra Antonius'u yenerek tek başına yönetimi ele alan ünlü Roma İmparatoru (İ.Ö. 14-63).

*** Bizans İmparatoru.

**** Voltaire bu yazıya, 1769 da, şu notu eklemiştir: “Bu huydaki adamları, her yıl, polise kendilerinden dünyaya gelmiş bir çocuk teslim etmeğe mahkûm etmek gerekirdi. Abbé Desfontaines, ocağını süpürüp temizliyen, Savoie'lı birkaç küçük çocuğu baştan çıkardığı için, az kalsın Grève meydanında yakılacaktı; koruyucuları onu kurtardılar. Bir kurban vermek gerekiyordu: onun yerine Deschaufours'u yaktılar. Doğ-

“AMOUR - PROPRE”

ONUR

(11) Madrid yakınlarında bir yoksul soyluca dileniyordu, bir yolcu ona dedi ki: «Çalışma olanığınız varken böyle aşağılık bir iş görmekten utanmıyor musunuz? Dilenci: — Bayım, dedi, ben sizden para istiyorum, öğüt değil”; sonra Kastilyalı ağırbaşlılığını hiç bozmadan arkasını döndü. Meğer o yüce kişi, dilencinin gururlusuymuş da bu kadarcık söz kibrine dokunmuş. Kendisine olan

rusu bu kadar da olmaz: est modus in rebos: İnsanın suçuna göre ceza verilmelidir. Ya Caesar, Alkibiades, Bithynia Kralı Nikomedes, Fransa Kralı III. Henri ve daha birçok krallar bu işe ne derlerdi?

Deschaufours diri diri yakıldığı zaman XV. yüzyılda Fransızcaya çevrilmiş olan Saint Louis Karamameleri’ne dayanıldı. «Bir kimsenin... olduğundan kuşkulanırsa, onu piskoposa götürmek gerekir, eğer öyle olduğu kanıtlanırsa yakmak gerekir, bütün malı mülkü de baronun olur, ve b.» Ama St. Louis, baronun... olduğundan kuşkulanırsa, hele öyle olduğu kanıtlanırsa ne yapmak gerektiğini söylemiyor. Şunu da unutmamak gerekir ki.. kelimesiyle St. Louis dinsel sapıklıkları kasdetmektedir, onların o zaman başka adı yokmuş. Lorraine’in soylu kişilerinden Deschaufours’u Paris’te ad benzerliğinden doğan bir yanlışlık yakırdı. Despréaux (Boileau’nun takma adı) bu gibi karıştırılmalara karşı bir hiciv yazmakta yerden göğe kadar haklıymış; karıştırılmanın sanıldığından daha çok kötülüğü dokunmuştur.

sevgisinden dileniyordu da kendisine olan başka bir sevgisinden azarlanmaya gelemiyordu.

Hindistan'da geziye çıkan bir misyoner, zincirlere vurulmuş, yüzükoyun yere yatmış, maymun kadar çıplak vücudunu, kendisine birkaç kuruş veren, yurttaşları Hintlilerin günahları için kamçılatacak bir fakire rasgeldi. Seyircilerden biri: "Nefsine karşı ne gönül tokluğu! diyordu. Fakir: — Nefsime karşı gönül tokluğu mu! diye tekrarladı; şunu bilin ki öteki dünyada sizler at, ben de binici olduğum zaman, bunların acısını çıkarmak için bu dünyada kendimi dövürüyorum."

Meğer kendimize olan sevgimizin bütün duygularımızın, bütün davranışlarımızın temeli olduğunu söyleyenler, Hindistan'da olsun, İspanya'da olsun, hattâ bütün yaşanılabilen yerlerde, pek haklıymışlar: hem nasıl ki insanlara suratları olduğunu kanıtlamak için yazı yazmaya gerek yoksa, onurları olduğunu kanıtlamaya da gerek yoktur. Bu onur varlığını koruyan âlettir; tıpkı türün sürekliliğini sağlayan âlet gibi: bizim için zorunludur, değerlidir, hoşumuza gider ve onu saklamak gerekir.

“ANGE” MELEK

Melek. Yunanca, *elçi* demektir; insan İranlıların *Peri*’leri, İbranilerin *Malakim*’leri, Yunanlıların *Daimonoi*’leri olduğunu öğrenince de bundan fazla bir şey öğrenmiş olmaz.

Ama bizi belki biraz daha aydınlatabilecek bir şey varsa o da, Tanrı ile aramıza aracılık edecek varlıklar koymanın insanoğlunun her zaman ilk düşüncelerinden biri olduğudur; bunlar eski çağların icadettiği o şeytanlar, o cinler, perilerdir; insanoğlu tanrıları her zaman kendine benzeterek yaratmıştır. Hükümdarlar buyruklarını habercilerle bildirmiyorlar mıydı, işte Tanrı da onlara postacılarını gönderiyor: Mercurus*, İris birer postacı, birer haberciydiler.

İbraniler, doğrudan doğruya Tanrı tarafından yönetilen bu biricik ulus, Tanrının nihayet kendilerine göndermek lûtfunda bulunduğu meleklerle önceleri hiçbir ad vermediler. Kalde’lilerin, Yahudi ulusu Bâbil’de tutsak olduğu zaman, meleklerle takıtları adları kullandılar. Mikâil ile Cebrail ilk kez o

* *Mercurus*, mitolojyada Juppiter’in oğlu ve tanrıların habercisi; aynı zamanda güzel konuşma, ticaret ve hırsızlık tanrısıydı. *İris* de mitolojyada tanrıların habercisi; Junon onu gökkuşağı haline koymuştu.

ulusların yanında köle olan Danyal tarafından bu adla anılınlardır. Ninova'da yaşayan yahudi Tobias, yahudi Gabael'de alacağı olan parayı almıya giden oğluna yardım etmek için, onunla beraber geziye çıkan İsrafil meleği tanıdı.

Yahudilerin yasalarında, yani *Levililer*'le *Tesniye*'de* meleklerle tapmak şöyle dursun onların varlığına dair ufacık bir işaret bile yoktur; bunun içindir ki sadukiler meleklerle inanmıyorlardı.

Ama yahudi trihlerinde meleklerin sözü çok geçer. Bu melekler canlı varlıklardı; sırtlarında kanatları da vardı. Tıpkı putataparların kanadlarını topuklarında gösterdikleri Mercurius gibi; arasıra kanatlarını urbalarının altına saklıyorlardı. Öyle ya, yiyip içtikten, Sodom'lular da Lût'a gelen meleklerle göz koyup, onlarla erkek erkeğe günaha girmeye kalktıktan sonra nasıl olur da canlı varlıklar olmazlar.

Eski yahudi geleneği, Ben Maimon**'a göre, melekleri on dereceye, on sınıfa ayırmaktadır: 1. *Chaios acodesh*'ler, sâf, kutsal olanlar. 2. *Ofamin*'ler, tez olanlar. 3. *Oralim*'ler, güçlü olanlar, 4. *Chas-malim*'ler, alevler. 5. *Sérafim*'ler, kıvılcımlır. 6. *Malakim*'ler, melekler, haberciler, elçiler. 7. *Eloim*'ler,

* *Levililer* ve *Tesniye*, *Kutsal-Kitap*'ta Musa Peygambere malûdilen «Beş Sefer» den iki kitap. Bu kitaplar yahudi dininin kurallarından sözeder.

** İbni Meymun.

tanrılar veya yargıçlar. 8. *Ben eloim*'ler, tanrıların çocukları. 9. *Cbérubim*'ler, imgeler. 10. *Ychim*'ler, canlılar.

Meleklerin düşüşü öyküsüne Musa'nın kitaplarında hiç raslanmaz: bu konuda ileri sürülen ilk söylenti İşaya peygamberin sözleridir. İşaya peygamber Bâbil kralına seslenerek şöyle bağırmış: «Ne oldu o vergileri toplıyan? Çamlarla sedr ağaçları onun düşüşüne seviniyorlar; ey Hellel, sabah yıldızı, gökten nasıl düştün?» Bu *Hellel*'i Lâtince *Lucifer* sözcüğüyle çevirmişler; sonra da *Lucifer* adını, mecazlı bir anlamda, gökyüzünde savaşa tutuşan meleklerin en büyüğüne vermişler; sonunda *fosfor*, *şafak* anlamına gelen bu ad şeytanın adı olmuş.

Hristiyan dini meleklerin düşüşü üzerine kurulmuştur. Başkaldıran melekler oturdıkları kürelerden cehenneme, dünyanın ortasına fırlatıldılar, ve şeytan oldular. Bir şeytan yılan biçimine girip, Havva'yı baştan çıkardı, insanoğlunu da lânete uğrattı. İsa, insanoğlunu kurtarmaya, bizi hâlâ kötülüğe sürükleyen şeytanı alt etmeye geldi. Bununla beraber bu temel gelenek, yalnız Enok'un düzmece kitabında yer almıştır, üstelik yerleşmiş olan gelenekten bambaşka bir biçimde.

Ermiş Augustinus* yüz dokuzuncu mektubunda iyi ve kötü meleklerle ince, kıvrak vücutlar vermekten

* Kilise babalarının en ünlüsü (354 - 430). *Tanrı beldesi, İti-
raflar* gibi hristiyanlığın en önemli kitaplarını yazmıştır.

hiç çekinmez. Papa ikinci Gregorius yahudilerin kabul ettiği on sınıf meleği dokuz sınıfa, sıraya veya basamağa indürmüştür: bunlar İsrafililer, Kerubiler, Tahtlar, Eğemenlikler, Erdemler, Kudretler, Hükümdarlıklar, Başmelekler, sonunda da öteki sekiz aşamaya kendi adlarını veren melekler*.

Yahudilerin tapınaklarında biri öküz, öbürü kartal biçiminde ikişer kafalı, altışar kanadlı iki Kerubi vardı. Bugün onları, kulaklarının altında iki küçük kanadlı olan, uçan bir baş biçiminde resimliyoruz. Meleklerle, başmeleklerin de sırtlarında iki kanad, genç delikanlılar halinde resimlerini yapıyoruz Tahtalarla egemenliklere gelince, henüz onların resmini yapmak kimsenin aklına gelmiyor.

Ermış Thomas, CVIII. soru, 2. bölümde diyor ki: Tahtlar da Kerubilerle, İsrafililer kadar Tanrıya yakın meleklerdir, çünkü Tanrı onların üstünde oturur. Scot** bin milyon kadar melek saymış. İyi ve kötü cinler hakkındaki eski masal Yunanistan'a ve Roma'ya Doğu'dan geçtiği için, her insanın

* Voltaire'e uyarak biz de bu meleklerin adlarını, gösterdikleri anlamlara göre çevirdik.

** 833 yılına doğru İskoçya'da doğmuş, Erigène adıyla tanınan filozof ve tanrıbilimci.

doğumundan ölümüne kadar. biri kendisine yardım eden, öbürü de kendisine zarar veren, iyi ve kötü olmak üzere, iki meleği olacağını varsayarak bu kanıyı benimsemişiz. Ama bu iyi meleklerle kötü melekler sürekli olarak görev mi değiştiriyorlar, ya da başkaları tarafından yerleri mi değiştiriliyor, daha orası bilinmiyor. Bu konu üzerine Ermiş Thomas'ın *Somme* adlı kitabına başvurunuz.

Meleklerin havada mı, boşlukta mı; gezegenlerde mi, nerede oturdukları pek kesin olarak bilinmiyor: Tanrı bunu öğrenmemizi istememiş⁽¹²⁾.

“ANTHROPOPHAGES”

YAMYAMLAR

Aşktan sözettik. Birbirleriyle öpüşen insanlardan biribirini yiyenlere geçivermek kolay iş değil. Bir zamanlar insan eti yiyen yamyamlar varmış, bunda hiç kuşku yok; Amerika’da onlardan bulduk; belki hâlâ da vardır, eski çağlarda, zaman zaman insan etiyle geçinenler de yalnız Kyklop’lar* değildi. Juvenalis** Mısırlılarda, bu akıllı uslu, yasalarıyla ün salmış, timsahlara, soğanlara tapan, dinine bağlı ulusta, Tintirialıların ellerine düşen düşmanlarından birini yediklerini anlatıyor; hem öyküyü kulaktan duymamış, bu cinayet hemen hemen gözlerinin önünde işlenmiş; o sıralarda Mısır’da, Tintiria iline yakın bir yerde imiş. Bu fırsatla, bir zamanlar yurttaşlarının etiyle geçinen Gaskon’lardan, Sagentin’lerden sözeder.

1725 te Mississippi’den Fontainebleau’ya dört yabani getirmişlerdi, onlarla görüşmek şerefine erdim; aralarında bir de orali bir kadın vardı, ona hiç insan eti yiyip yemediğini sordum; bana saf saf yediğini söyledi. Buna biraz canım sıkılır gibi oldu,

* Mithologia’ya göre alınlarnın ortasında bir tek gözü olan dev canavarlar.

** Yergileriyle ünlü Lâtin şairi (yaklaşık olarak İ.s. 60-140.)

düşmanın ölüsünü hayvanlara parçalamakansa yemenin daha iyi olduğunu, üstün gelenlerin de bu karcık bir seçme hakları olduğunu söyleyerek özür diledi. Biz meydan savaşında, yahut başka savaşlarda komşularımızı öldürüyoruz, bu davranışımızın en çirkin armağanı da onları kurtlara, kuşlara yem etmek. İşin en acıklı yönü, asıl cinayet bu; insan öldükten sonra ölüsünü ha bir düşman askeri yemiş, ha bir karga veya bir köpek, ne önemi var?

Biz ölülerden çok canlılara saygı gösteriyoruz. Oysa her ikisine de saygı göstermek gerekirdi. Uygar denen uluslar yendikleri düşmanlarını şişe geçirmekte haklı imişler; çünkü komşularını yemeye müsaade edilseydi, insanlar çok geçmeden kendi yurttaşlarını da yemeye başarlardı: bu da sosyal erdemler için çok zararlı olurdu. Ama bütün uygar uluslar her zaman böyle uygar değillerdi: hepsi de uzun zaman yabani kalmışlardır; bu kürenin geçirdiği sayısız değişiklikler içinde insanoğlu kimi zaman çoğalmış, kimi zaman azalmıştır. Bugün soyları çok azalmış olan fillerin arslanların, kaplanların başına gelen, insanların da başına gelmiştir. Bir kıtada pek az adam yaşadığı zamanlar, sanat adına pek az şey biliyorlar, avcılıkla ömür geçiriyorlardı. Öldürdükleri şeylerle geçinmek alışkanlığı, onları, düşmanlarına karşı da kolayca, geyikleri veya yaban domuzlanıymış gibi, davranmaya yöneltti. Kurbanlık insanları bâtil inançlar kurban etirmiş, onları zorunluluk yedirtmiştir.

Hangisi daha büyük cinayettir, sofuca bir araya toplanıp, kurdelelerle süslenmiş bir genç kızın yü-

reğine, Tanrı aşkına bıçak saplamak mı, yoksa canını korumak için öldürülen kötü bir adamı yemek mi?

Bununla beraber yenmiş kızlarla oğlanlardan çok, kurban edilmiş kızlardan, oğlanlardan örnek getirebilirsiniz: hemen hemen bütün bilinen uluslar genç kızların, oğlanların kanını almışlardır. Yahudiler onları kesiyorlardı, buna kutsal armağan deniyordu; bu tam anlamıyla bir kurbandı, *Leviticiler*'in yirmi yedinci bölümünde, adanan canlı ruhların hiç esirgenmemesi buyrulmuştur, ama hiçbir yerinde yenmesi de buyrulmamıştır, yalnız onunla tehdit edilmişlerdir. Musa yahudilere, gördüğümüz gibi, buyruklarını yerine getirmezlerse yalnız uyuza tutulmakla kalmıyacaklarını, anaların çocuklarını yiyeceklerini de söyler. Yahudilerin Ezeziel zamanında insan eti yemeye alışık oldukları herhalde doğru olmalı, çünkü onlara, XXXIX. bölümde, Tanrının kendilerine düşmanlarının yalnız atlarını değil, binicilerini, öteki savaşçıları da yedinceğini haber veriyor. Bu besbelli. Hem gerçekten, Yahudiler niçin yamyam olmayacaklarmış? Dünyanın en nefrete lâyık ulusu olmak için Tanrı ulusunun bir bu eksiği vardı.

İngiltere tarihinin Cromwell zamanına ait öykülerinde mum yapan Dublin'li bir kadının, İngilizlerin kendi yağından yapılmış mumlar sattığını okudum. Bir zaman sonra müşterilerinden biri bu kadına, mumlarının eskisi kadar iyi olmadığından şikâyet etmiş. Kadın: "Ne yapalım, demiş, bu ay pek ingiliz bulamadık da...". Sorarım size hangisi daha suçlu. İngilizleri boğazlıyanlar mı, yoksa onların yağından mum yapan bu kadın mı?⁽¹³⁾

“ANTITRINITAIRES” ÜÇLEMEEYE KARŞI OLANLAR*

Düşüncelerini tanıtmak için şu kadarını söylemek yeter⁽⁴⁾. Onlar hırısıyanlara, ikincisi birincisi tarafından meydana getirilen, üçüncüsü de ilk ikisinden ortaya çıkan bir üçüz kişiliğin bir tek tanrısal özde toplanacağına dair öğretilen şeyler kadar doğru akla aykırı bir şey olmayacağını;

Kutsal - Kitab'ın hiçbir yerinde bu anlaşılmaz doktrine raslanmadığını;

Kutsal - Kitap'tan, buna izin veren, ortaklaşa kavramlarla, ilk ve değişmez doğrulara, metnin ruhundan ayrılmadan daha açık, daha doğal, daha uygun bir anlam verilebilecek hiçbir parça bulunup çıkarılamayacağını;

Düşmanlarının yaptığı gibi, tanrısal tözde ayrı ayrı *kişilikler* bulunduğunu, tek gerçek Tanrının yalnız İlksiz Varlıktan ibaret olmayıp buna Oğul'u ve Kutsal - Ruh'u da katmak gereklüğünü iddia etmenin, bu iddia çoktanrıçılığı kayırmak olacağından, İsa'nın kilisesine en kaba, en tehlikeli yanlışlığı sokmak olacağını;

* Bu madde 1767 de yayınlanmıştır. Üçleme'ye karşı olanlar: hırısıyanlarda ve başka kimi dinlerde Tanrının tek varlığını meydana getiren ayrı ayrı üç kişiliğe (Baba, Oğul ve Kutsal - Ruh'a) inanmayanlar.

Bir tek Tanrı'dan başka Tanrı yoktur, dedikten sonra her biri gerçekten Tanrı olan, üç kişilik vardır demenin çelişmeye düşmek olduğunu;

Böyle, özde bir, kişilikte üç, ayırımı yapmanın hiçbir zaman Kutsal - Kitap'ta yazılmamış olduğunu;

Kişi'den az öz; öz'den az da kişi bulunamayacağı meydana iken bu ayırımı açıkça yanlış olduğunu;

Üçlemedeki üç kişinin ya birbirinden ayrı üç töz olduğunu, ya tanrısal özün ilinekleri olduğunu, ya da ayrıntısız bu özün ta kendisi olduğunu;

Birincisine göre Tanrının üçleştirildiğini;

İkincisine göre Tanrının ilineklerden meydana getirildiğini, ilinelere tapıldığını, ilineklerin kişilik haline getirildiğini;

Üçüncüsüne göre de bölünmez bir konunun boş ve temelsiz yere bölünüp aslında hiç de ayrıntısı olmayan bir şeyin *üç* ayrıldığını;

Bu üç *kışilik*'in ne tanrısal özde birbirinden farklı tözler, ne de bu özün ilinekleri olmadığı söylenince, onların bir şey olduğuna inanmanın da pek olanaksız olacağını;

En koyu, en inançlı *üçlemecilerin* bile Tanrının tözünü bölmeden, sonuç olarak onu çoğaltmadan, bu üç *hypostaz*'ın kendisinde nasıl var olabileceğine dair açık bir düşünceleri olmadığını;

Hattâ Augustinus'un bile, bu konuda, yanlış olduğu kadar da anlaşılmaz bin türlü akıl yürüttükten sonra, buna dair ipesapa gelir bir şey söylenemeyeceğini itiraf etmek zorunda kaldığını, iddia ediyorlar.

Sonra bu kilise babasının gerçekten garip olan şu parçasını alıyorlar: “Üç’ün ne olduğu sorulunca insanoğlu söyleyecek bir şey, anlatacak sözcükler bulamıyor: bununla beraber, bir şeyler söylemiş olmak için değil de konuşmak, dilsiz gibi durmamak gerektiği için üç kişilik denmiş.” *Dictum, est tamen tres personae, non ut aliquid diceretur, sed ne taceretur. (De Trinit. V. Kitap, IX. Bölüm).*

Çağımızdaki tanrıbilimcilerin de bu sorunu aha fazla aydınlatamadıklarını;

Bu kişilik sözünden ne anladıkları sorulunca, bunun sadece sayıca tek olan özü, bir Baba’ya, bir Oğul’a, bir de Kutsal - Ruh’a ayırmaya yaradığını söyleyerek açıklayabildiklerini;

Meydana getirmek ve meydana gelmek sözcüklerine verdikleri anlamların da doyurucu olmadığını, çünkü bu sözcüklerin üçlemenin üç kişiliği arasındaki birtakım ilişkileri göstermekten daha ileri gitmediğini söylemekten ibaret kaldığını;

Buna bakarak ortodokslarla kendi aralarındaki sorunun bugünkü durumunun sadece Tanrıda ne olduğu bilinmiyen üç ayrı varlık olup olmadığını,

bu ayrı varlıklar arasında da gene ne olduğu bilinmiyen birtakım ilişkiler bulunup bulunmadığını bilmekten öteye gitmediğini, ileri sürüyorlar.

Bütün bunlardan şu sonucu çıkarıyorlar: bu konuda, Üçlemeden hiç söz etmiyen Havariler'e uyarak Kutsal - Kitap'da yeri olmıyan *Üçleme, kişilik, öz, hypostaz, hypostatik ve kişisel birleşme, gövdelenme, meydana getirme, meydana gelme* ve daha buna benzer bütün anlamsız terimleri dinden süpürüp atmak daha akıllı uslu bir davranış olacaktır; o terimler ki doğada simgeledikleri hiçbir gerçek varlık olmadığından, anlığımızda ancak yanlış, belirsiz, karanlık ve yarım kavramlar uyandırabilirler.

(Büyük bir bölümü *Encyclopédie*'den,
Abbé Bragelonne'un yazdığı, Unitaires*
maddesinden alınmıştır.)

Bu maddeye Dom** Calmet'inin İncilci Yohanna'nın*** mektubuna dair incelemesinde söylediklerini ekliyelim: «Yeryüzünde buna tanıklık eden üç şey var, ruh, su ve kan; bunların üçü birdir. Gökyüzünde de buna tanıklık eden üç şey vardır. Baba, Söz**** ve Ruh; bunların da üçü birdir.» Dom

* Unitaires, hristiyanlarda üçlemeyi kabul etmiyen, Tanrı'da bir tek varlığa inananların tarikatına bağlı olanlar.

** Dom, hristiyanlarda eskiden kimi rahiplere verilen bir rütbe.

*** On havariden biri.

**** Aslında *Verbe*, hristiyanlarda üç kişiliğin ikincisi. İsa'da belirttiğini kabul ederler.

Calmet bu iki parça nın Kutsal-Kitab'ın eski el yazmalarından hiçbirinde bulunmadığını itiraf ediyor; gerçekten Yohanna'nın da Üçleme'den bir mektubunda sözedip, İncil'inde buna dair bir sözcük bile söylememiş olması gariptir. Ne gerçek olarak kabul edilen, ne de düzmece sayılan incillerde bu dogmanın izine rastlanmıyor. Bütün bunlar ve daha nice nedenler, ruhaniler kurultayı kararını vermemiş olsaydı, üçlemeye inanmayanları haklı gösterebilirdi. Ama sapık inançlılar ruhani kurultayın kararlarına hiç aldırmadıklarından artık onları susturmak için ne yapmak gerektiği bilinmiyor.⁽¹⁵⁾

APIS

Apis öküzüne, Memphis'te bir tanrı, bir simge diye mi, yoksa bir öküz olarak mı tapılıyordu? Öyle sanılıyor ki, bağnazlar onu bir tanrı, bilgiler sadece bir simge olarak görüyor, budala halk da öküze tapıyordu. Kambyses* Mısır'ı alınca bu öküzü kendi eliyle öldürmekle iyi mi etti? Elbette! Aptallara, doğa bu dinsizliğin öcünü almak için ayaklanmadan, tanrılarının şişlenebileceğini göstermiş oluyordu. Mısırlıları göklere çıkarmışlardır. Ben bundan daha aşağılık bir ulus tanımıyorum; yaradılışlarında, yönetimlerinde her zaman, kendilerini bayağı köleliğe indiren, kökten bir bozukluk olmalı. Hemen hemen hiç bilinmiyen zamanlarda dünyayı fethetmiş olabilirler; ama tarih boyunca kendilerini sultaları altına almak zahmetine giren her ulusun, Asûrluların, Yunanlıların, Romalıların, Arapların, Memlûklerin, Türklerin, sözün kısası beceriksizlikte Mısırlıların korkaklığını geride bırakan bizim haçlı ordularımızı bir yana bırakırsak, herkesin boyunduruğu altına girmişlerdir. Fransızları bozguna uğratan Memlûk ordusuydu. Bu ulusta pek kötü olmayan belki yalnız iki şey vardır: birincisi, bir öküze

* II. Kambysos, (veya Kambuziya) Mısır'ı fetheden İran kralı.
II. Cyrus'un oğlu idi (hükümdarlığı İsa'dan önce 529 - 521).

tapanların, bir maymuna tapanları hiçbir zaman din değiştirmeye zorlamamış olmaları; ikincisi de civ-civleri fırınlarda yumurtadan çıkarmaları.

Ehramlarını pek öoverler; ama bunlar bir köle ulusun anıtlarıdır. Elbette bu işde bütün ulusu çalıştırmışlardır, yoksa bu çirkinlik yığınlarını meydana getirmeye imkân olmazdı. Ne işe ya- rıyorlarmış sanki? Küçücük bir odada ya herhangi bir hükümdarın, ya herhangi bir valinin, ya da herhangi bir vezirin mumyasını, bin yıl sonra ruhunun tekrar canlandıracağı mumyasını, saklamıya. Peki ama vücutların ölümden sonra yeniden dirileceğine, canlanacağına inanıyorlardı da, ne diye mumyalamadan önce beyinlerini çıkıyorlardı? Yoksa Mısırlılar beyinsiz mi dirileceklerdi?

“APOCALYPSE” YOHANNA VAHYİ

İsa’dan sonra, 270 yılına doğru yazmış ve din uğruna ölmüş olan Justinus, *Apocalypse*’ten* ilk sözeden adamdır; onu Havarilerden incilci Yohanna’ya maleder: Tryphonius’la olan konuşmasında, bu yahudi ona, Kudüs’ün ileride tekrar kurulacağına inanıp inanmadığını sorar. Justinus, doğru düşünen bütün hristiyanlarla beraber buna inandığı cevabını verir. Der ki: “Aramızda Yohanna adında biri vardı, İsa’nın on iki havarisinden biri; o hristiyanların Kudüs’te bin yıl kalacaklarını haber vermişti.”

Bu bin yıllık sultanlık hristiyanlar arasında uzun süre inanılan bir kanı oldu. Putataparlar bu döneme çok değer verirdi. Mısırlıların ruhları bin yıl sonra tekrar vücutlarına kavuşuyordu; Vergilius’da da, âraftaki ruhlar, o kadar yıl eğitimden geçiriliyordu, *et mille per annos***. Bin yıllık yeni Kudüs’ün, on iki havarinin anısını anmak için, on

* Ermişlerden incilci adıyla tanınan Yohanna’nın sembolik ve mistik yapıtı. Pek belirsiz olan bu yapıtında yazar Antéchrist’in (hristiyanlığın Deccalı) ortaya çıkacağını, hristiyanlığı yok etmeğe çalışacağını, ama bu işi başaramıyacağını haber verir.

** Binlerce yıl boyunca.

iki kapısı olaçaktı; dört köşe olacak; uzunluğu, genişliği ve yüksekliği, on iki bin stadion*, yani beş yüz fersah tutacaktı, öyle ki evlerin de beş yüz fersah yüksekliği olacaktı. Bu evlerin son katında oturmak herhalde pek hoş bir şey olmasa gerek; ama ne yapalım *Yohanna Vahyi*, XXI. bölümde öyle diyor.

Apocalypse'in Yohanna'nın yapıtı olduğunu ilk söyleyen Justinus olmuşsa da, kimi kişiler bunu kabul etmemişlerdir. Neden olarak da. Yahudi Tryphonius'la olan aynı konuşmada havarilerin anlattıklarına göre İsa'nın, Erden'e inerken, bu ırmağın suyunu kaynatıp tutuşturduğunu söylediğini, oysa havarilerin hiçbir yazısında böyle bir şey bulunmadığını ileri sürüyorlar.

Gene o Justinus bilici kadınların biliciliklerini de güvene güvene anlatıyor. Bundan başka Herodes'in ** zamanında, Mısır kalesinde, yetmiş iki çevirmenin kapatıldığı küçücük evlerin

* Aşağı yukarı altı yüz ayak tutan bir ölçü.

** Herodes Antipas; I. Herodes'in oğlu. Galileia devletinin hükümdarı. Kendisine Pilatus tarafından gönderilen Hazreti İsa'yı yargılamış ve ermiş Jean-Baptiste'i öldürtmüştür. Aretas'a karşı girdiği savaşta yenilmiş, ertesi yıl da Roma İmparatoru Caligula'dan kiralık ünvanı istemişse de imparator tarafından devlet reisliğinden indirilmiş, Lyon'da tutuklanmış, orada ölmüştür. (İsa'dan önce 20 - sonra 39).

yıkıntılarını gördüğünü de iddia ediyor. Bu küçük evleri* görmek talihsizliğine uğrayan bir adamın tanıklığı, kendisinin de orada, onlardan birine kapatılmış olması gerektiğini gösteriyor gibidir.

Ondan sonra gelen Ermiş İreneus bu bin yıllık egemenliğe inanıyordu; Apocalypse'i Yohanna'nın yazdığını yaşlı bir adamdan öğrendiğini söyler. Ama İreneus'u, yalnız dört İncil olmak gerektiğini, çünkü dünyanın dört kıtası olduğu gibi, bellibaşlı rüzgârların da dört tane olduğunu, Eşiya'nın da ancak dört hayvan gördüğünü yazdığı için kabahatli bulmuşlardır. O, bu türlü akıl yürütmeye, tanıtlama diyor. İtiraf etmeli ki İreneus'un tanıtlama tarzı Justinus'un görüş tarzından pek farklı değil.

İskenderiyeli Clémens** *Electa*'larında ancak, o zamanlar çok önem verilen ermiş Petrus'un *Apocalypse*'inden sözeder. Bin yıllık egemenliğin en büyük taraflılarından biri olan Tertullianus, Yohanna'nın yalnız Kudüs kentinin bu yeniden dirilişini; bu bin yıllık egemenliği önceden haber

* Aslında *Petite maison*, aynı zamanda tımarhane anlamına geliyor. Voltaire burada sözcük oyunu yapmaktadır. Bunu, Türkçede her iki anlama gelen bir karşılık bulamadığımız için, olduğu gibi bıraktık.

** Kilise bilginlerinden; tanrıbilimci Origenes'in hocası. II. yüz yılda hristiyanlığı savunan en dikkate değer yazarlardan biridir. (150 - 211 ile 216 arası).

verdiğini temin etmekle kalmıyor, bu Kudüs'ün dâha o zamanlarda havada biçim almaya başladığını, Filistin hristiyanlarının, hattâ putataparlarının onu sabaha karşı kırk gün üstüste gördüklerini; ama ne yazık ki gün doğar doğmaz kentin kaybolduğunu da temin ediyor.

Origenes*, Yohanna'nın İnciline dair olan ön-sözünde ve dinsel konuşmalarında Apocalypse'in haber verdiği şeyleri sayar; ama onun yanısıra bilici kadınların haber verdiği şeylerden de sözeder. Fakat III. yüzyılın ortalarına doğru yazmış olan, İskenderiyeli Dionysius**, Eusebios'un*** muhafaza ettiği parçalarından birinde, hemen hemen bütün din bilginlerinin Apocalypse'i ipesapa gelmez bir kitap olarak reddetdiklerini; bu kitabın Yohanna tarafından değil, Kerinthos adında biri

* Tanrıbilimci, yorumcu, İskenderiye'de doğmuştur. Kutsal - Kitabın açılımında simge ve üstükapalı sözlerle dolu yorumlara kaçırmıştır (185-254).

** Büyük Dionysius adıyla bilinir. Putatapar iken hristiyanlığı kabul etmiş, sonradan Origenes'in en parlak öğrencilerinden biri olmuştur. 232 yılında İskenderiye okulunun başına getirilmiş, 248 yılında bu kente piskopos olmuş, zındıklara karşı açılan savaşta büyük çaba göstermiş, 285 yılında ölmüştür.

*** Kayseri piskoposu, ünlü ve değerli bir *Kilise Tarihi*'nin (Ruhani tarih) yazarıdır. Hristiyanlık tarihinin kurucusu sayılır. (265 - 280.)

tarafından yazılmış olduğunu, bu adamcağızın, düşlerine daha çok değer verdirmek için, büyük bir addan faydalanmış olduğunu söylüyor.

360 yılında Laodikeia'da* toplanan ruhaniler kurultayı *Apocalypse*'i kutsal kitaplar arasına almadı. Bir kilise kenti olan Laodikeia'nın özellikle kendisi için yazılmış olan *Apocalypse*'i, böyle bir hazineyi kabul etmemesi; kurultayda bulunan Ephesos piskoposunun da, Ephesos'da yatan Yohanna'nın bu kitabını kabul etmemesi doğrusu çok garipti.

Yohanna'nın mezarında kımıldanıp durduğu, hiç durmadan toprağı kaldırıp indirdiği de herkesin görebileceği bir şeydi. Bununla beraber Yohanna'nın büsbütün ölmediğinden emin olan aynı kimseler, *Apocalypse*'i onun yazmadığından da emindiler. Ama bin yıllık egemenliğe inananların kanılarını hiçbir şey sarsamadı. Sulpicius Severus** Kutsal Tarih'inin IX. kitabında *Apocalypse*'e inanmıyanları akılsızlıkla, dinsizlikle suçlar. Sonunda, birçok bocalamalardan, kurultaylardan kurultaylara sürüp giden itirazlardan sonra, Sulpicius Severus'un kanısı üstün geldi.

* Suriye kıyılarında bir kent, bugünkü adı, Lattakiye.

** 360 yılında doğmuş, 406 veya 410 yılında Marsilya'da ölmüş olan ünlü hristiyan yazarı. En önemli yapıtı olan *Kutsal Tarih*'inde, yaratılışdan başlayarak 400 yılına kadar, bütün dünyanın tarihini ele almıştır.

Konu aydınlanmış olduğundan Kilise, Apocalypse'in su götürmez biçimde Yohanna'ya ait olduğuna karar verdi; böylece itirazların da arkası kesildi.

Her hıristiyan cemaati bu kitapta önceden haber verilen şeyleri kendine maletmiştir; İngilizler, Büyük Britanya devrimlerini; Lutherçiler, Almanya'daki karışıklıkları; Fransız protestanları da IX. Charles'ın hükümdarlığını ve Catherine de Médicis'in naipliğini hep bu kitapta bulmuşlardır: hepsinin de hakkı var. Bossuet ile Newton, ikisi de Yohanna Vahyi'ni açıklamışlardır; ama, her şeyi gözönünde tutarsak görürüz ki, birinin inandırıcı, güzel sözleri, öbürünün de yüce buluşları kendilerine açıklamalarından daha çok onur kazandırmıştır.⁽¹⁶⁾

ARIUS*

“¹⁷ İşte anlaşılmaz bir sorun ki bin altı yüz yıldan, belki daha uzun bir süredenberi merakı, en ince safsatacılığı, kabalığı, fitnecilik, düzenbazlık davranışını, hükmetmek tutkusunu, baskı hırsını, kör ve kanlı bağnazlığı, barbar bölüğü eyleme geçirmiş, işlemedikleri cinayet kalmayan hükümdarların ihtirasından daha çok cinayetlere neden olmuştur. İsa Söz’ müdür? Söz’ se zamandan önce mi, sonra mı Tanrı’ dan çıkmıştır? Tanrı’ dan çıkmışsa, onunla beraber ilksiz ve bir tözden mi, yahut ona benzer bir tözden midir? ondan farklı mıdır, yoksa farklı değil midir? olduğu gibi, kendiliğinden mi meydana gelmiş, yoksa bir şeyden mi doğmuştur? Kendisinden de başka bir şey doğabilir mi? babalık niteliği var mıdır, yoksa babalık niteliği olmadan doğurtmak etkinliğine sahip midir? Kutsal - Ruh kendiliğinden mi meydana gelmiş, yahut meydana getirilmiş veya peyda mı olmuştur, yoksa Baba’ dan mı, veya Oğul’ dan mı, yahut

* Bu madde 1767 de yayınlanmıştır.

Arius: Hıristiyan dininin ilk çağlarında, üç kişilikten ikincisi olan Söz’ü inkâr ederek, ortaya bir çeşit dinsel sapkınlık (*arianisme*’i) çıkaran rahip, 280 yılında doğmuş, 325 de aforoz edilmiş, 336 da İstanbul’da, kilise ile barışmak üzereyken ölmüştür.

her ikisinden mi peyda olmuştur? Kendisi doğurtup, meydana getirebilir mi? Kendi hypostazı Baba ile Oğul'un sahibolduğu aynı yapıya, aynı öze sahibolduğu halde, gene kendisinden başka olmıyan bu iki kişiliğin yaptığı şeylerin tıpkısını yapmıyabilir mi?

Bütün bunlardan bir şey anlamadığım muhakak; zaten şimdiye kadar kimse bir şey anlamamış, işte bu yüzden de insanlar birbirlerini boğazlamışlar.⁽¹⁸⁾

Hıristiyanlar, Arius'la Athanasius'un* zamanından önce, insan aklının almıyacağı bu dogmalardan birkaçı için işi safsataya döküyor, boşboşuna didişiyor, birbirlerine kin besliyor, birbirlerini aforoz ediyorlardı. Mısırlı Yunanlılar doğrusu ince adamlarmış, kılı kırk yarıyorlardı; ama bu konuda ancak üçe yardılar. İskenderiye piskoposu Aleksandros, Tanrı'nın mutlaka bireysel olduğunu, yalın olduğuna göre de, bir monat**, sözcüğün tam anlamıyla bir monat, bu monatın da üçüz olduğunu va'zetmiye kalkıştı.

Aleksandros'un bu monat'ı bizim Arius dediğimiz rahip Arios, yahut Arious'un dinsel duygularını pek incitmiş; durumu başka türlü açıklıyor. İş hemen hemen, rahip Sabellius gibi, yaygaraya

* Ünlü kilise babalarından, ermiş (295 -373) İskenderiye patrikliği etmiş, ve Arius'çulara karşı savaşımıştır.

** Leibniz'in sisteminde, asıl var olanlara verilen ad.

dökmüş, o rahip Sabellius ki Frikyalı büyük yaygaracı Prakseas gibi, yaygaracılık etmişti. Aleksandros kendisi gibi düşünenlerden hemen küçük bir kurultay kurmuş, rahibini aforoz etmiş. Nikomedia* piskoposu Eusebios, Arios'tan yana olmuş: işte böylece bütün kiliseyi bir ateştir sarmış.

İmparator Konstantin, itiraf ederim ki alçağın biri, karısını hamamda boğmuş, oğlunu boğazlamış, kaynatasını, kayınını, yeğenini öldürmüş bir kaatildi, bunu inkâr etmiyorum; ki-birden, azametten şişmiş, zevk ve eğlenceye dalmış bir adamdı, kabul ediyorum; çocukları gibi, nefret edilecek bir zorbaydı, *Transeat*** : ama sağduyusu vardı. İnsan doğru akıl yürütmezse imparatorluğa yükselemez, bütün rakiplerini ezemez.

İskolâstik kafalar arasında bir iç savaşın alevlendiğini görünce ünlü piskopos Azius'u, yatışmalarını buyuran mektuplarla. savaşan taraflara gönderdi. Mektubunda onlara özellikle: "Koca bebekler, dedi, anlamadığınız şeyler için kavga etmekle delilik ediyorsunuz. Böyle incir çekirdeğini doldurmayan bir konuda bunca gürültü koparmak makamınızın önemine yakışmaz."

Konstantin incir çekirdeğini doldurmayan bir konu derken Tanrısallığı değil, Tanrısallığın

* Şimdiki Bursa.

** Lâtince *Geçelim*, demektir.

özünü anlatmaya çalıştıkları o anlaşılmaz yöntemde değinmek istiyordu. *İskenderiye Kilisesinin Tarihi*'ni yazmış olan Arap patrik, imparatorun mektubunu verirken Ozius'u şöyle konuşturur:

“Kardeşlerim, hristiyanlık sakın bir hayatın zevkine daha yeni kavuşmuşken, siz onu sonsuz bir bozuşmaya düşüreceksiniz. İmparatorun *size incir çekirdeğini doldurmuyan bir konu için kavg ediyorsunuz*, demektedir yerdin göğey kadar hakkı var. Kavganın nedeni köklü bir şey olsaydı, hepimizin yasalarımızın kurucusu olarak kabul ettiğimiz İsa - Mesih elbette bundan sözederdi; Tanrı, oğlunu bize din ve ahlak kurallarımızı öğretmesin diye yeryüzüne göndermedi ya. Bize kendi ağziyle sözünü etmediği her şey insanların marifeti, yanılmak da onların nasibidir. İsa size birbirinizi sevmenizi emretti, sizse birbirinize kin güdüp imparatorluğa bozgun saçarak ona boyun eğmemekle işe başlıyorsunuz. Bu kavgalara yol açan yalnız kendini beğenmişliktir. Oysa İsa efendimiz size alçakgönüllü olmanızı buyurdu. Hiçbiriniz İsa'nın kendiliğinden mi, yoksa bir şeyden mi dünyaya geldiğini bilemezsiniz. Zaten onun yaratılışından size ne, yeter ki sizin kendi yaratılışınız doğru, akıllı uslu olsun? Sözcüklerden öteye gitmeyen boş bir bilginin, davranışlarınızı yönetmek gereken ahlâkla ne ilgisi var? Siz ki dini erdemle güçlendirmek ödevini üzerinize almışsınız, hristiyanlığı karanlıklara gö-

müyorsunuz. İster misiniz, hıristiyan dini bir yığın saçmadan başka bir şey olmasın? İsa bunun için mi geldi? Kavgayı bırakın; tapın, sözlerinizle, davranışlarınızla doğru yolu gösterin, alçakgönüllü olun, yoksulların karnını doyurun, anlaşmazlıklarınızla bütün imparatorluğu utandıracağınıza aile kavgalarını yatıştırın.”

Ozius inatçılara sesleniyordu. Hemen İznık'da ruhanî bir kurultay topladı, Roma imparatorluğunda bir iç savaştır başladı. Bu savaş başka savaflara yol açtı ve yüzyıldan yüzyıla insanlar, bugüne kadar, hiç durmadan birbirlerinin gözünü oydu⁽¹⁹⁾.

“ATHÉE, ATHÉISME”

TANRITANIMAZ, TANRITANIMAZLIK

I

Eskiden bir sanatın bir sırrını bilen herhangi bir kişi sihirbaz sayılmak tehlikesiyle karşılaşır; her yeni mezhep gizli törelerinde çocukları boğazlamakla suçlandırılırdı; iskolâstiğin o acayip dilinden uzaklaşan her filozof da bağnazlarla düzenbazlar tarafından tanritanimazlıkla suçlandırılır, budalaların elinden hüküm giyerdi.

Anaksagoras* güneşi, dört atlı arabasının üstünden Apollon'un** yürütmediğini söylemeye cesaret etti mi; hemen tanritanimaz derler, o da kaçmak zorunda kalır.

Aristo bir rahip tarafından tanritanimazlıkla suçlandırılmış, suçlandırana cezasını verdirtememiş, Khalkis***'e çekilmiştir. Hele Sokrates'in ölümü Yunan tarihinin en iğrenç olayıdır.

Aristopnahes (yorumcuların, Sokrates'in de bir Yunanlı olduğunu düşünmiyerek, sırf Yunanlı

* Perikles'le Sokrates'in hocası olan Yunan filozofu. Felsefi tanrıculığın kurucusu sayılır.

** Yunanlılarla Romalılarda bilimciliğin, tıbbın, şiirin, sanatların, gündüzle güneşin v.b. tanrısı.

*** Eubeia burnu, bugünkü İğriboz adası.

diye hayran oldukları bu adam), Atinalıları, Sokrates'i bir tanrıtanimaz gibi görmeye ilk alıştıran kişi oldu.

Bizde olsa, bu komik şairin, ne komikliği ne de şairliği olan bu adamın, orta oyunlarını Saint - Laurent panayırında oynatmasına bile izin verilmezdi; o bana Plutharkos'un anlattığından da aşağı, daha bayağı görünüyor. Bakın bu madrabaz için Pluthrkos ne diyor: "Aristophanes'in üslûbû o bayağı şarlatanlığının kokusunu taşır; bunlar en aşağılık, en iğrenç nüktelerdir. Ondaki halk bile hoşlanmaz, hele akli başında, onurlu kişiler ona dayanamazlar; kendini beğenmişliği çekilir şey değildir; iyi insanlar onun kötü muzipliklerinden nefret ederler."

Söz arasında şuna da işaret edelim ki Sokrates hayranı Mme Dacier'nin* hayran olmak cesaretini gösterdiği demek bu Tabarin'miş** :işte alçak yarğışlara, Yunanistanın en erdemli insanını yokettiren zehri çok önceden hazırlayan adam.

Atinalı deri işçileri, kunduracılar, terziler, Sokrates'i bir sepet içinde havaya yükselmiş, Tanrı diye

* Fransız filologu André Dacier'nin (1651-1722) karısı. Tanınmış bir hellenist ve latinist idi. *İlias* ile *Odyssieia*'yı Fransızcaya çevirmiştir (1647-1720).

** Bayağı ve kötü komediler yazmış ünlü bir Fransız şarlatanı (1582-1633).

bir şeyin var olmadığını söyler, felsefe öğrettiği sırada bir cübbe çaldığını övüne övüne anlatırken gösteren bir komediyı alkışlamışlardır. Kötü yönetimi alçakça aşırılıklara izin veren böyle bir ulus, bütün bir ulus, başına geleni, Romalıların, bugün de Türklerin kölesi olmayı hak etmiştir.

Roma Cumhuriyetiyle aramızdaki bütün uzaklığı aşalım. Yunanlılardan daha uslu akıllı olan Romalılar hiçbir filozofa düşünceleri için baskı yapmamışlardır. Ama Roma İmparatorluğuna konan barbar uluslar böyle davranmadılar. İmparator II. Frederic, papalarla arası bozulur bozulmaz, hemen tanrıtanımazlıkla, şansölyesi de Vineis'le beraber, *Üç düzenbaz* kitabının yazarı olmakla suçlandırılmıştır.

Bizim büyük şansölyemiz de L'Hospital* de din işlerinde insanlara zulmetmenin önüne geçmeye kalkar kalkmaz tanrıtanımazlıkla suçlandırılmıştır, *Homo doctus, sed verus atheos***. Aristophanes, Homeros'tan ne kadar aşağı ise, kendisi de Aristophanes'ten o kadar aşağı olan bir

* Fransız Devlet adamı (1507-1573). Paris parlâmentosunda danışmanlık, Otuzlar meclisinde elçilik etmiş, maliye bakanı, 1560 da da Başbakan olmuştur. Din kavgalarını yatıştırmaya bütün gücüyle çalışmıştır.

** *Commentarium rerum Gallicarum*, XXVIII. kitap (Voltaire'in notu).

cizvit, adı bağnazlar arasında bile gülünç hale düşen bir zavallı, kısacası cizvit Grasse, her yanda *tanrıtanımazcılar* görür; aleyhine ateş püskürdüğü herkese bu adı takar. Théodore de Bèze'*e tanrıtanımazcı der; Vanini** konusunda halkı yanlış yola sürükliyen de odur.

Vanini'nin felâketli sonu bizde Sokrates'in^{ki} kadar nefret ve acıma uyandırmıyor, çünkü Vanini değersiz, yabancı bir bilgiçten başka bir şey değildi; ama ne olursa olsun Vanini hiç de iddia edildiği gibi bir tanrıtanımaz değil, tersine tam bir tanrıciydi.

O, mesleği vaizlik, tanrıbilimcilik olan, nitelikler ve tümeller üzerinde son derece kavgacı, *et utrum chimera bombinas in vacuo possit comedere secundas intentiones*, Napolili zavallı rahibin biriydi. Ama zaten onun tanrıtanımaz denecek yönü yoktu. Tanrı hakkındaki bilgisi en sağlam, en çok kabul edilen tanrıbilime dayanıyordu. "Tanrı kendisinin hem ilkesi, hem sonucudur, ikisinin de babasıdır, ne birine, ne de ötekisine ihtiyacı yoktur; zamana girmeden ilksiz, hiçbir yerde olmadığı

* Fransa'da protestanlığın önde gelenlerinden biri, aynı zamanda değerli bir yazardı (1519-1605).

** İtalyan filozofu, Toulouse'da tanrıtanımazlık, yıldız falcılığı, sihirbazlıkla suçlanmış, diri diri yakılmıştır. (1583-1619).

halde her yerde hazırdır. Onun için ne geçmiş, ne de gelecek vardır; her yerde ve her şeyin dışındadır, her şeyi yönetir, her şeyi o yaratmıştır, hiç değişmez, bölünmez olarak sonsuzdur; gücü istegidir ve b.”

Vanini Eflâtun’un, Averroës* tarafından izlenen, o güzel düşüncesini, Tanrının, en küçüğünden en büyüğüne kadar, bir varlıklar zinciri yarattığı, bu zincirdeki son halkanın kendi ilksiz tahtına bağlı olduğu yolundaki düşüncesini yenileştirmekle övünüyordu. Doğrusu gerçekliğinden çok yüceliği olan bir düşünce, ama varlık yokluktan ne kadar uzaksa, o da tanrıtanimazlıktan o kadar uzak.

Ün salmak ve fikir tartışmaları yapmak için geziye çıktı; ama ne yazık ki tartışma ün salmaya karşıt bir yoldur; insan karşılaşp tartışmaya giriştiği bilginlerin veya bilgiçlerin sayısı kadar

* Ünlü İslâm hekim ve filozofu (1126-1198). Asıl adı Kadı Ebulvelid Muhammed İbni Ahmed’tir. İbni Rüşd ünvanı Avrupada bozulup değiştirilerek bu biçimi almıştır. Endülüs’ün merkezi olan Kordoba’da doğmuş, Merrakiş’de ölmüştür. Kordoba ve İşbiliye Kadılıklarında bulunmuş, bir ara dinsel inançları çiğnemekle suçlandırılmıştır. Aristo’yu açıklamış, ve materyalizme yönelmiştir. Lâtinceye çevrilen yapıtlarının uzun süre Avrupa kültürü üzerinde etkisi olmuş, sonra Paris Üniversitesi ve Papalık tarafından yasaklanmıştır.

uzlaşma olanağı olmıyan düşmanlar edinir. Vanini'nin uğradığı felâketin bundan başka hiçbir nedeni yoktur. Tartışmadaki ateşliliği, kabalığı, bazı tanrıbilimcilerin düşmanlığını kazanmasına maloldu; Francon, yahut Franconi adında biriyle de kavga çıkarınca, düşmanlarının dostu olan bu Francon, kendisini tanrıtanımazlık öğreten bir tanrıtanımaz olmakla suçlandırdı.

Bu Francon yahut Franconi, birçok şairin yardımıyla, duruşmada iddiasında direnecek kadar barbarlık gösterdi. Vanini'ye suçlu sandalyasında, Tanrının varlığı üzerinde ne düşündüğü sorulunca, Kilise ile beraber, Tanrıda üç kişiliğe taptığını söyledi. Yerden bir saman alarak: «Yaradanın varlığını tanıtlamaya şu çöp yeter», dedi. Bunun üzerine bitkilerin yetişmesine, harekete ve üstün bir Varlığın, onsuz ne hareket, ne de bitip yetişme olmayacak bir varlığın, zorunluluğuna dair güzel bir demeç verdi.

O sırada Toulouse'da bulunan başkan Grammont, bugün pek unutulmuş olan *Fransa Tarihi*'nde bu demeci anlatır; sonra gene aynı Grammont, aklın almıyacağı bir önyargı ile Vanini'nin bütün bunları *içten gelme bir inanışla değil de, daha çok kendini göstermek için, yahut korkudan* söylediğini ileri sürer.

Başkan Grammont'nun hiç acımadan, uluorta vardığı bu yargı neye dayanabilir? Vanini'nin bu

cevabı üzerine elbette kendisini tanrıtanimazlık suçlamasından temize çıkarınaları gerekirdi. Ama ne oldu? Bu zavallı yabancı rahip aynı zamanda tıpla da uğraşıyordu: evinde, su dolu bir kap içinde tuttuğu canlı, büyük bir kurbağa buldular; kendisinin bir sihirbaz olduğunu iddia etmekten çekinmediler. Bu kurbağaya tapındığını ileri sürdüler; kitaplarının birçok yerlerine dinsizce anlamlar verdiler, bu da cevapların yerine itirazları ele alarak herhangi karanlık bir cümleyi kötüye yorumca, hiçbir amaç gütmekten kullanılmış bir deymi zehirleyince kolay bir iş, her zaman olağan bir şeydir. Sonunda üzerine çullandılar, yar-gıçlardan bu bahtsızın ölüm hükmünü kopardılar.

Bu ölümü haklı göstermek için elbette bu zavallıyı en müthiş şeylerle suçlandırmak gerekti. O Minime rahibi* minnacık Mersenne, Vanini'nin *bütün uluslara tanrıtanimazlığı kabul ettirmek için havarilerinden on kişiyle beraber Napoli'den yola çıktığını* yazacak kadar deliliği ileriye vardırdı. Ne acınacak hal! Yoksul bir papas nasıl para verip yanında on iki adam bulundurabilir? On iki Napoliliyi hayatlarını tehlikeye koyarak böyle iğrenç insanı isyat ettiren bir inancı her tarafa yaymak

* Minime; St. François de Paul tarafından 1435 de kurulan bir katolik tarikatı. Voltaire burada, bir sözcük sonra *küçük* anlamında kullandığı *minime* ile sözcük oyunu yapmaktadır.

için bu kadar masraflı bir yolculuğa çıkmıya nasıl kandırmış olabilirdi? Bir hükümdar bile tanrıtanımazlığın on iki vaızcısını birden satın alacak kadar güçlü müdür? Rahip Mersenne'den önce kimse ortaya bu kadar saçma bir şey atmamıştı. Ama ondan sonra da saçmalık tekrarlandı, gazeteler, tarih sözlükleri onunla kirletildi; olağanüstü şeyleri seven dünya da, hiç incelemeden, bu masala inandı.

Bayle bile, *Türlü Düşünceler*'inde Vanini'den bir tanrıtanımaz diye sözeder: *Bir tanrıtanımazlar toplumunun yaşayabileceğine* dair olan aykırı düşüncesini güçlendirmek için onu örnek gösterir; Vanini'nin çok düzgün ahlâklı bir insan olduğunu, felsefî kanaatine kurban gittiğini temin eder. Bu iki noktada da yanılıyor. Rahip Vanini, Erasmus'u taklit ederek yazdığı *Diyalogları*'nda bize vaktiyle Isabella adında bir metresi olduğunu söyler. Davranışlarında olduğu gibi, yazılarında da özgür bir adamdı; ama hiç de tanrıtanımaz değildi.

Ölümünden yüzyıl sonra, bilgin La Groza ile, Philaletes adını alan bilgin, onun haksızlığa kurban gittiğini meydana çıkarmak istediler; ama, hiç kimse, çok kötü yazar Napolili bir talihsizin anısıyla ilgilenmediğinden, bu savunmaları da hemen hemen kimse okumuyor.

Grasse'dan bilgin olan, ataklıkta da ondan geri kalmıyan cizvit Hardouin, *Athei detecti* adlı ki-

tabında, Descartes'ları, Arnauld'ları, Pascal'leri, Malebranche'ları, tanrıtanimazlıkla suçluyor: bereket versin onlar Vanini'nin uğradığına uğramadılar.

Bütün bu olaylardan Bayle'in ortaya attığı ahlâk sorununa, yani bir *tanrıtanimazlar toplumunun yaşayıp yaşıyamıyacağı* sorununa, geçiyorum. Bu konuda, önce, tartışmaya giren kimşelerin düştükleri koskoca çelişmenin ne olduğuna işaret edelim: Bayle'in felâketine karşı en çok öfkelenerek ayaklananlar, ona en çok küfredip bir tanrıtanimazlar toplumunun varlığını inkâr edenler, ondan sonra kalktılar, aynı ataklıkla tanrıtanimazlığın Çin devletinin dini olduğunu iddia ettiler.

Bu kişilerin Çin devleti hakkındaki düşüncelerinde pek yanlış olmuş olduklarına hiç kuşku yok; bu koca ülke imparatorlarının buyruklarını okusalar yeterdi, bu buyrukların birer vaaz olduğunu, her yerinde yöneten, öd alan, ödül veren bir üstün varlıktan sözedildiğini görürlerdi.

Ama onlar bir tanrıtanimazlar toplumunun olanaksızlığı üzerinde de yanlışmışlardır; bilmem, M. Bayle dâvasını zafere götürecek, göze çarpacak bir örneği nasıl olmuş da unutabilmiş.

Bir tanrıtanimazlar toplumu neden olanaksız görülüyor? Dizgin altında olmayan insanların hiçbir zaman bir arada yaşıyamıyacaklarına; gizliden

gizliye işlenen cinayetlere karşı yasaların bir şey yapamıyacağına, insanların adaletinden yakayı sıyıran kötüler için bu dünyada da, ötekinde de öc alan bir Tanrının gerekli olduğuna hükmediliyor da ondan.

Musa'nın yasaları insanlara gelecekteki hayattan sözetmiyor; onları ölümden sonra çekilecek cezalarla hiç korkutmuyor, ilk Yahudilere ruhun ölümsüzlüğünden hiç söz açmıyordu, doğrudur; ama Yahudiler, tanrıtanımaz olmak, Tanrının öcünden kurtulabileceklerini sanmak şöyle dursun, insanların dinlerine en bağlı olanlarıydılar. Yalnız ilksiz bir Tanrının varlığına inanmakla kalmıyorlar, bu Tanrının her zaman kendi aralarında bulunduğu da inanıyorlardı; kendilerinin, karıların, çocuklarının, dört göbek ötesine kadar soylarından geleceklerin Tanrı tarafından cezalandırılacağını düşünerek titriyorlardı: bu dizgin çok güçlü bir dizgindi.

Ama, putatapanlarda, birçok mezheplerin hiçbir dizgini yoktu: kuşkulular her şeyden kuşkulanıyorlar; akademiacılar her şey üzerinde hüküm yürütüyorlardı, epikürcüler Tanrı gücünün insanların işine karışmıyacağı kanısındaydılar, ashna bakarsanız, onlar hiçbir tanrıyı kabul etmiyorlardı. Ruhun bir töz değil, ama bedenle beraber doğup, onunla beraber ölen bir yeti olduğuna iyice inanmışlardı; bunun içindir ki ahlâk ve şeref boyunduruğundan başka hiçbir boyunduruqları

yoktu. Romalı senato üyeleriyle şövalyeler gerçekten tanrıtanimazdılar, çünkü tanrılardan korkmayan, onlardan bir beklediği olmayan insanlar için tanrılar yoktu. Demek oluyor ki Roma senatosu Caesar'ın Cicero'nun zamanında gerçekten bir tanrıtanimazlar kuruluydu.

Bu büyük konuşmacı, Cluentius için yaptığı konuşmada toplantı halinde bulunan bütün senatoya dedi ki: «Ölümün ona ne zararı oldu? Biz o saçma sapan cehennem masallarına inanmıyoruz: Ölün onun nesini aldı ki? Acıların duygusundan başka hiçbir şeyini.»

Catilina'nın dostu olan Caesar, gene o Cicero'ya karşı dostunun canını kurtarmak isterken, bir kaatili öldürmenin hiç de onu cezalandırmak demek olmadığını, ölümün hiçbir şey olmadığını, sadece çektiklerimizin sonu, bir kara gün değil, daha çok mutlu bir an olduğunu ileri sürmüyor mu? Cicero da, bütün senato da bu kanıtları kabul etmiyorlar mı? Demek ki o zaman bilinen bütün dünyanın fatihleri ve yasa kurucuları açıktan açığa tanrılardan hiç korkusu olmıyan, gerçek tanrıtanimazlardan kurulmuş bir insan topluluğu meydana getiriyorlarmış.

Bayle bundan sonra putataparlığın tanrıtanimazlıktan daha tehlikeli olup olmadığını; Tanrılığa hiç inanmamanın, onun hakkında yakışık almıyan kanılar beslemekten daha büyük bir

cinayet olup olmadığını inceler: bu konuda Plutharkos gibi düşünmektedir. Kötü bir kanı sahibi olmaktansa hiçbir kanıya sahip olmamak daha hayırlıdır; ama, Plutharkos'un hatırı kalmasın, Yunanlılar için Ceres'den Neptunius'dan ve Jupiter'den korkmak kuşkusuz hiçbir şeyden korkmamaktan çok daha iyiydi. Andların kutsal olması elbette gereklidir, elbette hiçbir cezaya çarptılmadan yalan yere and içebileceklerini düşünenlerden çok, yalan yere and içmenin cezası olacağını düşünenlere inanmalıyız. Uygar bir kentte, kötü de olsa, bir din olması, hiç olmamasından elbette çok daha faydalıdır.

Görülüyor ki Bayle'e düşen, asıl bağnazlıkla tanrıtanımazlıktan hangisinin daha tehlikeli olduğunu incelemektir. Bağnazlık elbette bin kez daha beterdir; çünkü tanrıtanımazlık insanı hiç de kanlı tutkulara sürüklemeyi, oysa bağnazlık sürükler; tanrıtanımazlık cinayetlere karşı çıkmaz, ama bağnazlık insana cinayet işletir. *Commentarium rerum Galicarum*'un yazarıyla beraber diyelim ki şansölye de L'Hospital bir tanrıtanımazdı; ama o yalnız iyi yasalar çıkardı, yalnız ölçülülük, yalnız uzlaşma öğütleri verdi: oysa bağnazlar Saint - Barthélemy kıyımını işlediler. Hobbes'a tanrıtanımaz dediler; o sakin, temiz bir hayat geçirdi: çağının bağnazlarıyla İngiltere'yi, İskoçya'yı, İrlanda'yı kana buladılar. Spinosa sadece tanrıtanımaz değildi, aynı zamanda tan-

tanrıtanımazlık dersi de verirdi: ama Bameveldt'in, kitabına uydurulup öldürülmesinde herhalde onun parmağı yoktu; de Witt kardeşlerin ikisini de lokma lokma doğrayıp, kebab ederek yiyen de o değildi.

Tanrıtanımazların çoğu iyi düşünemiyen, dünyanın yaradılışına, günahın kaynağına ve öteki güçlüklerle akıl erdiremedikleri için her şeyin ilk siz, kaçınılmaz olması varsayımına başvuran cesaretli ve yolunu şaşırmış bilginlerdir.

Gözü yükseklerde olanların, haz düşkünlerinin akıl yürütmeye, kötü bir sisteme bağlanmaya hiç vakitleri yoktur; elbette onların Lucretius'u Sokrates'le kıyaslamaktan daha önemli işleri vardır. İşte insan oğlunun işleri hep böyle gider.

Hemen hemen hepsi sözde de, eylemde de tanrıtanımazlardan, yani ne Tanrının inayetine, ne de gelecek bir hayata inanmıyanlardan ibaret olan Roma senatosuna gelince iş değişir. Bu senato hepsi de çok tehlikeli, cumhuriyeti batıran bir filozoflar, haz düşkünleri, açgözlü adamlar kurultayı idi. Epikürcülük imparatorların zamanında da yaşadı: senatonun tanrıtanımazları Sylla ile Caesar'ın zamanında birer suikastçıydılar; Augustus ile Tiberius'un zamanında da tanrıtanımaz köleler oldular.

Kendi hesabına, çıkarını, beni bir havan içinde dövmekte görececek bir tanrıtanımaz hükümdarla ilişkim olmasını istemezdim: besbelli dövülür giderdim. Ben hükümdar olsaydım, o zaman da çıkarlarını beni zehirlemekte bulan tanrıtanımaz saray adamlarıyla

düşüp kalkmak istemezdim: her gün, rasgele panzehir almam gerekirdi. Görülüyor ki hükümdarlar için olduğu kadar, uluslar için de yaratan, yöneten, ödül veren ve öd alan bir en üstün Varlık düşüncesinin kâfalarada adamakıllı yer etmesi her halde gereklidir.

Bayle, Kuyruklu yıldızlara dair düşünceler’inde tanrıtanımaz uluslar var, diyor. Kafr yabanileri, Hottanto’lar, Topinambu’lar gibi daha birtakım küçük ulusların Tanrıları yok: onlar Tanrıyı ne inkâr ediyorlar, ne de kaul ediyorlar; Tanrı sözünün edildiğini bile duymamışlardır. Onlara bir Tanrı vardır, deyin, hemen inanıverirler; her şeyin, nesnelerin yapısı gereği olduğunu söyleyin, ona da inanırlar. Onların tanrıtanımaz olduklarını iddia etmek Descartes’çi olduklarını söylemek gibi bir iftira olur; onlar ne Descartes’çi, ne de Descartes düşmanıdırlar. Onlar gerçek çocuklardır; bir çocuk ne tanrıtanımazdır, ne de tanrıcı, bir şey değildir o.

Bütün bunlardan ne sonuç çıkaracağız? Tanrıtanımazlığın yönetenler için çok zararlı bir canavar; ömürlerini masa başında geçirenler için de, tertemiz bir yaşam sürmelerine rağmen, odalarından aşırıp mevki sahiplerini etkileyebildikleri için, aynı şey; ve, bağınazlık kadar uğursuz değilse bile, erdem için de hemen hemen her zaman öldürücü olduğu sonucunu. Şunu da ekleyelim ki bugün, her zamandan daha az tanrıtanımaz var, hele filozoflar tohumusuz biten hiçbir varlık, amaçsız da hiçbir tohum olmadığını, ve b., buğdayın kokuşmuş artıklardan gelmediğini kabul edeliberi.

Matematikçi olmıyan filozoflar son nedenleri inkâr etmişlerdir, ama gerçek filozoflar onları kabul ediyorlar; hem, tanınmış bir yazarın dediği gibi, Tanrıyı çocuklara din öğretmeni öğretiyor, Newton da bilgelere kanıtlıyor.

II*

Tanritanımazlar varsa kabahat kimin; düzenbazlıklarına karşı bizi çileden çıkarırken, kimi zayıf kafaları, adını kirlettikleri Tanrı'yı inkara zorlayan o kendini satmış ruh zorbalarının, o canavarların değil de kimin? Ulusun kanını emenler bitkin yurttaşları kaç kez krallarına karşı ayaklanmaya sürüklediler?*

Bizim kanımızı, iliğimizi emip semiren adamlar bize bağıyorlar, «Bir dişi eşeğin dile geldiğine inanın; bir balığın bir insanı yuttuğuna, üç gün sonra da canlı canlı kıyıya çıkardığına inanın; dünyayı yaratan Tanrının bir Yahudi peygamberine (Ezekiel) bok yemesini, bir başka peygambere iki orospu satın almasını, onlardan orospu çocukları meydana getirmesini (Osée) buyurduğundan hiç kuşkuya düşmeyin (bunlar olduğu gibi, doğruluğu, temiz kalmayı buyuran

* Bu ikinci bölüm 1767 de yayınlanmıştır.

** *Fraude* maddesine bakınız. (Voltaire'in notu).

Tanrı'ya söylenen sözlerdir), açıktan açığa çirkin yahut matematik bakımından olanaksız yüzlerce şeye inanın: yoksa acıyan Tanrı sizi, değil milyonlarca milyar yüzyıl, sonsuzluğadek, vücudunuz olsun olmasın, cehennem ateşinde yakacaktır...

Bu akla sığmaz budalalıklar zayıf, atılın kafalar kadar, sağlam, bilge kafaları da çileden çıkarıyor. Diyorlar ki: «Madem ki hocalarımız bize Tanrıyı varlıkların en anlamsız, en barbarı olarak betimliyorlar; o halde hiç Tanrı yok demektir»; ama doğrusunu isterseniz şöyle söylemeleri gerekirdi: «Görülüyor ki hocalarımız kendi saçmalıklarını, kendi öfkelerini Tanrıya yüklüyorlar, demek ki Tanrı söylediklerinin tam tersi, demek ki deli dedikleri kadar bilge, kötü dedikleri kadar iyidir.» Bilge olanlar düşüncelerini işte böyle anlatırlar. Ama bağnazın biri bu sözleri duyacak olsa, onları papazlara zaptiyelik eden bir yargıca haber verir; bu zaptiye de öcünü aldığını, taklidettiğini sandığı Tanrı ululuğunu küçük düşürerek onları hafif ateşte kebab ettirir.⁽²⁰⁾

«BABEL»

BÂBİL*

Büyük anıtları diken her zaman boş böbürlenme duygusu olmuştur. İnsanlar, o güzelim Bâbil kulesini de böbürlenmek için yapmışlar: «Haydi, demişler, tepesi göğe değen bir kule dikiyim de dünyanın dört bir bucağına dağılmadan adımıza ün katalım. Bu işe, Koca Nuh'u beşinci atası olarak sayan, Phaleg adında birinin zamanında başlanmış. Mimarlık ve mimarlıkla beraber yürüyen bütün sanatlar, görüldüğü gibi, beş kuşakta büyük ilerlemeler gerçekleştirmişti. Bâbil kulesini ben nasıl görmedimse, kır tanrılarını, cinleri, perileri görmüş olan ermiş Hieronimus** da görmemişti; ama yirmi bin ayak yüksekliği olduğunu temin ediyor. Bu da bir şey mi. En büyük Yahudi bilginlerinden biri tarafından yazılmış olan eski *Jacult* kitabı, seksen bir bin yahudi ayağı yüksekliğinde olduğunu tanıtıyor; bir yahudi ayağının da aşağı yukarı bir yunan ayağı kadar uzun olduğunu herkes bilir. Bu ölçü Hieronimus'unkinden daha çok akla yakın. O kule hâlâ duruyor; ama artık aynı yükseklikte değil. Birçok doğrucu gez-

* Bu madde 1767 de yayınlanmıştır.

** Lâtin Kilisesinin Babalarından, Kutsal-Kitabı lâtinceye çevirmişti (331-420).

ginler onu görmüşler: ben hiç görmediğim için onun üzerine, kendisiyle konuşmak onuruna eremediğim Âdem dedemizden ne kadar söz edebilirsem ondan fazla bir şey diyemiyeceğim. Ama sayın Dom Calmet'ye başvurunuz. O ince fikirli, felsefesi derin bir kişidir; size meseleyi anlatır. Bilmem neden, *Yaratılış*'ta, Bâbil'in karışıklık demek olduğu yazılıdır; çünkü doğu dillerinde, *Ba*, baba anlamına gelir, *Bel*, Tanrı demektir; Babel de Tanrı kenti. Eskiler bütün başkentlerine bu adı verirlermiş. Ama gerek onu yapan mimarların, yapıtlarını seksen bir bin Yahudi ayağı yüksekliğine kadar çıkardıktan sonra kim olduklarının karıştırılmış olmasına, gerek dillerin birbirine karışmasına bakılırsa Bâbil'in karışıklık demek olduğu su götürmez; her halde Almanlar da o zamandanberi artık Çinlilerin ne dediğini anlamaz olmuşlar; çünkü, bilgin Bochart'a* göre çince, aslında güney almancasiyle aynı dilmiş⁽²¹⁾.

* Fransız tanrıbilimci, filozof ve coğrafyacısı (1599-1667).

«BAPTÊME»

VAFTİZ

⁽²²⁾Vaftiz, suya dalmak anlamına gelen yunanca bir sözcük*. Her zaman duygularıyla hareket eden insanlar, teni yıkayan şeyin ruhu da yıkayacağına kolayca inanıvermişler. Mısır tapınaklarının bodrumlarında rahiplerle dinin sırlarına erenler için büyük fiçılar vardı⁽²³⁾. Hintliler, bilinmeyen zamanlardan beri, Ganga ırmağının sularında günahlarından arınmışlardır, bu törene hâlâ değer veriliyor. Onlardan İbranilere geçmiş: İbraniler, Yahudi dinini kabul edip de sünnet olmak istemiyen her yabancıyı vaftiz ederlermiş⁽²⁴⁾; özellikle bu ameliyatı geçirmeyen, yalnız Habeşistan'da olduğu gibi, insana yeni bir ruh verirmiş. Bu konuda Epiphanos'a, Maimonides'e, Gemara'ya bakınız.

Yohanna, Erden'de vaftiz etti, hem de, ömründe hiç kimseyi vaftiz etmiyen, ama lûtfedip bu eski töreni kutsallaştıran İsa'yı. Her belirti kendi başına bir şey belli etmez, Tanrı da dilediği belirtir inayet eder. Vaftiz çok geçmeden Hristiyan dininin baş töreni, damgası oldu. Bununla beraber,

* Fransızca *baptême* (vaftiz) sözcüğü, yunanca *baptismos*'tan gelmektedir.

ilk on beş piskoposun hepsi de sünnet edildiler; ama vaftiz edildikleri belli değil⁽²⁵⁾.

Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında bu dinsel tören kötüye kullanılmış; vaftiz edilmek için ölüm yatağına düşmeği beklemekten daha olağan bir şey yokmuş. İmparator Konstantinus'un örneği bunun pek güzel bir kanıtıdır. Bakın nasıl akıl yürütüyormuş; o halde karımı, oğlumu, bütün akrabalarımı öldürebilirim; gerçekten böyle davranmaktan da geri kalmamış. Bu tehlikeli bir örnekti; kutsal yıkanma için ölümü beklemek alışkanlığı yavaş yavaş kalkmış⁽²⁶⁾.

Yunanlılar suya dalarak vaftiz edilmeyi her zaman korumuşlar. Lâtinler, sekizinci yüzyılın sonlarına doğru, dinlerini Galya'lara, Germenya'ya kadar yayınca, suya dalmanın soğuk ülkelerde çocukların ölümüne yol açabileceğini görerek, bunun yerine sadece su serpmesini koymuşlar, bu da çoğu zaman onların Yunan kilisesi tarafından aforoz edilmelerinin nedeni olmuş.

Sadece vücutlarına su serpmiş olanların gerçekten vaftiz edilmiş olup olmadıklarını Kartaca piskoposu ermiş Kyprianus'tan sormuşlar. Yetmiş altıncı mektubunda buna cevap veriyor, «birçok kiliselerin, böyle ıslatılmış olanların Hıristiyan olduklarına inanmadığını, kendisine kalırsa, onların da Hıristiyan olduklarını düşündüğünü, ama Tanrının inayetine, görenek gereğince, üç kez suya daldırılmış olanlardan, çok daha az erdiklerini» söylüyor.

Hıristiyanlarda insan suya daldırılır daldırılmaz dinin sırlarına ermiş oluyor, ondan önce ancak aday sayılıyordu. Dinin sırlarına ermek için, kilise yeni Hıristiyanların bağlılığından, sırların her yana yayılmıyacağından emin olsun diye, bugün vaftiz ana, vaftiz baba dediğimiz kefillikler, kefiller gerekiyordu. Onun içindir ki, ilk çağlarda Hıristiyanlar İsis, Eleusis gizli âyinlerine dair ne kadar yanlış şeyler biliyordusalar, putataparlar da Hıristiyanların gizli âyinlerine dair o kadar yanlış bilgi sahibiydiler.

İskenderiyeli Kyrillos imparator Julianus aleyhindeki yazısında şöyle diyor: «Konuşmamın sırlarımıza ermiş olmıyanların kulağına gitmesinden korkmasaydım, vaftizden sözederdim⁽²⁷⁾.

■İkinci yüzyıla çocuklar da vaftiz edilmeye başlanmış. Hıristiyanların, vaftizsiz kalırlarsa cehennemlik olurlar diye, çocuklarının bu kutsal törene bağlı tutulmalarını istemeleri pek doğaldı. Nihayet, vaftiz törenlerinin sekiz günlük iken yapılmasına karar verilmiş, çünkü Yahudiler bu yaşta sünnet ediliyorlardı. Rum kilisesi bu göreneği hâlâ korur. Bununla beraber, Üçüncü yüzyılda, ancak son nefeste vaftiz edilmek alışkanlığı yer etmiş⁽²⁸⁾.

Bir haftalıkken ölenler, en insafsız Kilise Babalarına göre cehennemlik olurmuş. Ama beşinci yüzyılda Petros Khrysologos, bir çeşit ılımlı cehennem, daha doğrusu cehennem ke-

narı, cehennemin dış mahallesi olan âraf'ı* ica-
detmiş, vaftiz edilmeden ölen küçük çocuklarla
İsa'nın öbür dünyaya inişinden önce ulular oraya
giderlermiş; İsa'nın cehenneme değil de âraf'a
indiği inanışı da işte bundan sonra kök salmış.

Arabistan çöllerinde bir Hristiyanın kumla
vaftiz edilip edilemeyeceği sorunu ortaya atılmıştı:
edilemez, denilmiş; gülsuyu ile vaftiz edilir mi so-
rununda da, bu iş için temiz su gerekli olduğuna,
ama çamurlu sudan da faydalanılabileceğine karar
verilmiş. Bütün bu düzenin, vaftiz göreneğini or-
taya çıkaran ilk din yayıcılarının öngörüşüne
bağlı kaldığı açıkça görülüyor⁽²⁹⁾.

KOYU BİRLİKÇİLERİN** VAFTİZ ÜZERİNDEKİ DÜŞÜNCELERİ***

«Şurası meydanda ki peşin hüküm vermeden
vaftiz, ne Tanrı inayetinin bir belirtisi, ne de Ya-
radanla kul arasında bir yakınlık simgesidir, sa-
dece bir inanç belirtisidir.

* Aslında *Limbes*, Hristiyanlara göre vaftiz edilmeden önce
ölen çocuk ruhlarının bulunduğu yer. Biz buna âraf de-
meyi uygun bulduk.

** Aslında *unitaires*; Hristiyanlığın üçleme innancını kabul
etmeyenler ve Tanrıda bir tek kişilik görenler (Bk. *Üç-
leme'ye karşı olanlar*; s. 47)

*** 1767 de Voltaire tarafından yazılan ek.

«Vaftiz ne din kuralları bakımından, ne de bir araç olarak zorunlu bir şeydir;

«Zaten vaftiz alışkanlığını çıkaran İsa olmamış, Hristiyanlar pekâlâ onsuz da olabilirler, hem bundan ötürü başlarına hiçbir şey gelemes.

«Çocukları, erginleri hatta genellikle hiç kimseyi vaftiz etmemeli.

«Vaftizin Hristiyanlığın doğusunda, papaganlıktan çıkanlar için dinin kurallarını açıkça göstermek, onun gerçek bir kanıtı olmak bakımından bir faydası olmuş olabilir; ama bugün tümüyle gereksiz, yararsız bir şeydir.»

(*Encyclopédie*'deki *Birlikçiler* maddesinden alınmıştır.)

ÖNEMLİ EK*

İmparator, filozof Julianus, *Caesar'ların Yergisi* adlı ölümsüz yapıtında, Konstantin'in oğlu Konstantius'a şu sözleri söyler: «Zinadan, kaatillikten, çapulculuktan, putataparlıktan ve en korkunç cinayetlerden yana kendini kim suçlu duyarsa gelsin; onu şu su ile yıkadığım anda akpak olacaktır.»

Bütün Hristiyan imparatorlarına, imparatorluğun bütün ileri gelenlerine, vaftizlerini ölümlerine

* 1767 de Voltaire tarafından yazılan ek.

kadar geri bıraktıran gerçekten bu uğursuz inan oldu. Kanlı bir yaşam sürüp erdemli bir insan gibi ölmenin kolayını bulduklarını sanıyorlardı.

(*M. Boulanger'den alınmıştır.*)

BAŞKA BİR EK*

Bir çanak su bütün günahları arıtmış, çamaşırın esinlediği ne acaip düşünce! Bugün, bunun kadar saçma bir düşünce bütün çocukları günah işlemiş saydığı için, her çocuk vaftiz ediyor, artık akılları başlarına gelip, suç işliyebilecek bir hale gelinceye kadar kurtulmuşlar demektir. Bu çocukları cennetlik etmek isterseniz bir an önce boğazlayın. Bu sonuç o kadar doğrudur ki, vaktiyle, yeni vaftiz edilen çocukları zehirliyerek veya öldürerek ortadan kaldıran bir sofular tarikatı bile varmış. Bu sofular çok iyi akıl yürütüyorlarmış. Diyorlarmış ki: «biz bu suçsuz çocuklara mümkün olan en büyük iyiliği ediyoruz, onları bu hayatta kötü, mutsuz olmaktan kurtarıyoruz, onları sonsuz hayata kavuşturuyoruz.»

(*M. l'abbé Nicaise'den*)

* 1767 de Voltaire tarafından yazılan ek.

«BEAU, BEAUTÉ»
GÜZEL, GÜZELLİK

(30) Bir kurbağaya güzelliğin, asıl güzelin, *to kalon*'un ne olduğunu sorunuz. Size bunun, küçük kafasından fırlamış iki patlak iri gözü, yassı ve geniş suratı, sarı karnı, esmer sırtı ile dişisi olduğunu söyleyecektir. Gine'li bir zenciye sorunuz; onun için güzel, kara, yağlı bir deri, batık gözler. yayvan bir burundur.

Şeytana sorunuz; size güzelin bir çift boynuz, dört cırnakla bir kuyruk olduğunu söyleyecektir. Nihayet filozoflara danışınız, size saçma sapan sözlerle karşılık vereceklerdir; onlara öz güzelliğin asıl örneğine, *to kalon*'a uygun bir şey lâzımdır.

Bir gün bir filozofla birlikte bir tragedia seyrediyordum. «Ah. ne güzel! diyordu. — Bunda ne gibi bir güzellik buluyorsunuz? dedim. — Yazar amacına ulaşmış,» dedi Ertesi gün aldığı bir ilâç kendisine iyi gelmişti. Ona «İlâç amacına ulaştı; işte güzel bir ilâç!» dedim. Bir ilâca güzel denemeyeceğini, bir şeye *güzel* adını verebilmek için insana hayranlık duyurması, zevk vermesi gerektiğini anladı. Bu tragedianın kendisinde o iki duyguyu uyandırdığını ve güzelin *to kalon*'un bu olduğunu kabul etti.

Birlikte İngiltereye gitmiştik: orada aynı oyunun çok iyi bir çevirisini oynadılar: bütün se-

yircileri esnetti. Dostum «O... demek *to kalon* İngilizlerle Fransızlar için aynı şey değilmiş» dedi. Bir çok düşünceden sonra, Japonya'da ayıp olmayanın Roma'da ayıp olduğu, Paris'te moda olanın Pekin'de moda olmadığı gibi, güzelliğin de pek bağıntılı olduğu sonucuna vardı; ve güzellik üzerine uzun bir kitap yazmak zahmetinden kurtuldu⁽³¹⁾.

«BÊTES» HAYVANLAR

Hayvanların bilgiden, duygudan yoksun birer makine olduklarını, her zaman aynı biçimde hareket ettiklerini, hiçbir şey öğrenmediklerini, hiçbir şeyi ilerletmediklerini ve b. söyleyenler ne acı-nacak, ne zavallı sözler etmişler!

Nasıl! Demek yuvasını bir duvarda olursa yarım çember; bir köşeye düşünce çeyrek çember, bir ağaç üzerinde de tam çember biçiminde kuran şu kuş, her şeyi aynı biçimde yapıyor, öyle mi? Üç aydır eğittiğin şu av köpeği, senden ders almadan önce bildiğinden fazla bir şey bilmiyor mu? Ötmesini öğrettiğin kanarya kuşu hemen dakikasında öğrettiğini tekrarlıyor mu? ona öğretinciye kadar epey zaman harcamıyor musun? şaşırdığını, sonra kendi kendine düzelttiğini görmedin mi?

Seninle konuşuyorum diye mi duygum. belleğim, düşüncelerim olduğuna hükmediyorsun? Pekâlâ! seninle konuşmuyorum; yorgun argın evime girdiğimi, üzüntü içinde bir kâğıt aradığımı, o kâğıdı sakladığımı hatırladığım yazı masamı açtığımı, onu bulduğumu, sevine sevine okuduğumu görüyorsun. Üzüntü, sevinç duygusunu duyduğuma, belleğim, bilgim olduğuna hükmediyorsun.

Peki, efendisini kaybedip onu bütün yollarda acı acı uluyarak aramış olan, telâşlı telâşlı, merak içinde eve dönen, bir aşağı bir yukarı inip çıkan, bir odadan öbür odaya seğırtlen, sonunda sevdiği efendisini çalışma odasında bulan, tatlı tatlı haykırarak, atlayıp zıplıyarak, ayaklarının dibinde yaltaklanarak, sevincini belli eden şu köpek için de aynı hükmü versene.

Kimi barbarlar, dostlukta insanı şaşılacak kadar geride bırakan, bu köpeğı tutuyorlar, bir masanın üzerine çiviliyorlar, sonra sana *mésaraïque** damarlarını göstermek için, onu diri diri parçalıyorlar. Onda, kendindeki bütün duygu organlarının tıpkısını buluyorsun. Söyle bana, mekanikçi. doğa bu hayvandaki duygunun bütün “iç-gücü”nü duymasın diye mi bir düzene sokmuş? Hiçbir şeyden etkilenmemesi için mi sinirleri var? Doğada böylesine kaba bir çelişme olabileceğini hiç aklına getirme.

Ama okulun usta düşünürleri hayvanların ruhu nedir, diye soruyorlar. Ben bu sorudan bir şey anlamıyorum. Bu ağaçta da. içinde dolaşan öz-suyunu damarlarına çekmek, yapraklarının, meyvalarının tomurcuklarını açmak yetisi var; bu ağacın ruhu nedir, diye bana soruyor musunuz sanki? O yaradılıştan bu yetenekleri almış, hayvan da duygu, bellek, ve bir takım şeyleri düşünmek yeteneğini almış. Bütün bu yetenekleri kim yaratmış? Bütün bu yetileri veren kim? Tarlaların otunu yetiştiren, dünyayı güneşe doğru çektiren.

* Karın içi organlarının damarları

Aristo, hayvanların ruhları tözel biçimlerdir, demiş; Aristo'dan sonra da, Arap okulu; Arap okulundan sonra Hristiyan okulu; Hristiyan okulundan sonra, Sorbonne; Sorbonne'dan sonra da artık dünyada hiç kimse böyle bir lâf etmemiş.

Başka *filozoflar da hayvanların ruhu maddeseldir*, diye bağıyorlar. Bunlara da ötekilerden çok inanan olmamış. Kendilerine maddesel bir ruhun ne olduğunu boş yere sorup durmuşlar; bunun duyumu olan bir madde olduğunu kabul etmek gerek; ama ona bu duyumu kim vermiş? Bu maddesel bir ruhtur, yani maddeye duyum veren maddedir, diyorlar; bu çemberin içinden de çıkamıyorlar.

Hayvanlar üzerinde akıl yürüten başka hayvanları dinleyiniz; onlara göre hayvanların ruhu tenle beraber ölen, soluktan ibaret bir varlıktır: iyi ama bunun böyle olduğuna dair hangi kanıtınız var? gerçekte duygusu, belleği, düşünce ölçüsü, düşünce düzeni olan, ama hiçbir zaman altı yaştaki bir çocuğun bildiğini bilemeyecek bu ruhtan ibaret varlık hakkında ne biliyorsunuz? Neye dayanıyorsunuz da, ten olmıyan bu varlığın tenle beraber yok olacağını hayal ediyorsunuz? Asıl hayvanın büyüğü bu ruhun ne ten, ne de ruh olduğunu iddia etmiş olanlardır. Ne de güzel sistem ya! Biz, ruh deyince ten olmıyan, bilinmiyen bir nesneden başka bir şey anlıyamayız: böylece bu bayların sistemi şuna varıyor, hayvanların ruhu

ne ten olan bir tözdür, ne de büsbütün ten olmayan bir şeydir.

Birbirini çelen bu kadar yanlış nereden çıkmış olabilir? İnsanların her zaman bir nesnenin var olup olmadığını araştırmadan onun ne olduğunu incelemeyi huy edinmelerinden. Bir körüğün dilciğine, supabına, o körüğün ruhu denir. Peki bu ruh nedir? Bu açılan, havayı içeriye bıraktıktan sonra kapanan, onu körüğü işlettiğim zaman, bir boru ile iten supaba benim taktığım bir ad.

Burada makineden apayrı bir ruh yoktur. İyi ama hayvanların körüğünü kim işletiyor? Önceden de size söylediğim gibi gök cisimlerini işleten. *Deus est anima brutorum**, diyen filozofun hakkı varmış; ama daha ilerisine gitmeliydi.

* Hayvanların ruhu Tanrıdır.

**«BIEN, (SOVERAIN BIEN)
İYİ (EN YÜKSEK İYİ)**

⁽³²⁾ Eski çağ en yüksek iynin üzerinde epey çekişmiştir. En yüksek mavinin, yahut en yüksek yahninin, en yüksek yürümenin, en yüksek okumanın, v.b. ne olduğu sormak bundan daha farklı bir şey olmazdı.

Herkes iyiyi nede gösterebilirse onda gösterir, hem kendine göre elde edebildiği kadar elde eder.⁽³³⁾

*Quid dem? quid non dem? Renuis tu quod jubet alter...
Castor gaudet equis; ovo prognatus eodem
Pugnis...*(34)*

En büyük iyi odur ki size başka hiçbir şeyi duyamayacak kadar güçlü bir zevk verir. En büyük kötünün de bizi her duygudan yoksun etmiye varan kötü olduğu gibi. İşte insan yaradılışının iki aşırı ucu, bu anların ikisi de kısıdır.

Bütün bir ömür sürebilen ne sonsuz zevkler, ne de sonsuz üzüntüler vardır: en yüksek iyi de, en yüksek kötü de birer hayaldir.

Krantor'un** güzel masalını biliyoruz: Zenginliği, Şehveti; Sağlığı, Erdemi olimpiyat oyunlarına

* «Ne vereyim, ne vermiyeyim? Birinin istediğini öbürü istemez... Castor atları sever; aynı yumurtadan doğmuş olan kardeşi de yumruk döğüşünü...»

** Eski Eflâtun okulu filozoflarından, İsa'dan önce III. yüzyılda yaşamıştır.

çıkartır; hepsi de altın elmayı isterler. Zenginlik der ki: «En yüksek iyi benim, çünkü iyi olan her şey benimle satın alınır.» Şehvet de: »Elma benimdir, der, çünkü zenginlik sadece beni elde etmek için istenir.» Sağlık, onsuz hiçbir zevk olmadığını, zenginliğin de faydasız olduğunu temin eder. Sonunda Erdem kendisinin ötekilerin üçünden de üstün olduğunu anlatır, çünkü insan doğru hareket etmezse altınla, zevklerle, sağlıkla kendini pek kötü bir duruma düşürebilir. Altın elmayı Erdem kazanır.

Masal güzel uydurulmuştur⁴⁵⁾, ama o saçma en yüksek iyi sorununu hiç de çözmez. Erdem bir iyilik değil, bir ödevdir; o başka bir türden, yüksek aşamadandır. Onun acı veya hoş duyumlarla hiç ilgisi yoktur. Böbreğindeki taşla, damla hastalığı ile, bir dayanağı, dostları olmayan, en gerekli şeylerden yoksun, zevk düşkünü sapasağlam bir zorbanın baskısına uğramış, zincire vurulmuş erdemli bir adam, çok mutsuz; erguvan yatağında yeni metresini okşayan küstah zorba ise çok mutludur. Siz istediğiniz kadar o baskı gören bilgenin kendisini baskı altında tutan küstaha değişilmiyeceğini; birincisini sevip ikincisinden nefret ettiğinizi söyleyin; ama itiraf edin ki zincire vurulmuş bilge bütün bunlara kudurur. Şayet o bilge bunu kabul etmezse, sizi aldatıyor demektir, bir şarlatandır.

**«BIEN (TOUT EST)»
HER ŞEY İYİDİR**

⁽³⁶⁾ Leibnitz, Eflâtun'u işliyerek, o olasılığı olan dünyaların en iyisini kurup her şeyin çok iyi gittiğini hayal edince, bu, okullarda, hattâ kafalarını işleten insanlar arasında büyük bir gürültü kopardı. Almanya'nın kuzeyinde, Tanrının ancak bir tek dünya yaratabileceğini buyurdu. Eflâtun, ona hiç olmazsa beş dünya yaratmak olanağını vermişti, nedeni de beş düzenli katı cisim bulunmasıydı: dört yüzlü, yahut eşit tabanlı, üç yüzlü piramid; küb, altı yüzlü, on iki yüzlü, yirmi yüzlü katı cisim. Ama dünyamız Eflâtun'un bu beş cisiminden beşinin de biçimine uymadığına göre Tanrının dünyayı bir altıncı biçimde yaratmasına da müsaade etmeliydi.

Biz yüce Eflâtun'u burada bırakalım. Elbette ondan daha iyi hendeseci, daha derin metafizikçi olan Leibnitz, demek ki insanoğluna çok memnun olmamız gerektiğini, Tanrının bizim için bundan daha iyi bir şey yapamayacağını, olasılığı olan bütün dünyalardan, zorunlu olarak, kuşkusuz en iyisini seçtiğini göstermek gibi bir hizmette bulunmuş.

Ona: «Peki ilk günah ne olacak?», diye bağıranlara Leibnitz'le dostalrı: «Ne olursa olsun», diyorlardı; ama, kitaplarında, ilk günahın zorunlu olarak dünyaların en iyisine girdiğini yazıyordu.

Nasıl! bir elmayı yedik diye sonsuz bir ömür süreceğimiz bir zevk ülkesinden kovulmak! Nasıl! Yoksulluk içinde, hepsi acı çekecek, hepsi de başkalarına acı çektirecek çocuklar meydana getirmek! Nasıl! bütün hastalıklara tutulmak, bütün dertlere uğramak, yüzyılların sonsuzluğu içinde yanmak ha! Payımıza düşenin en iyisi gerçekten bu mu? Bu bizim için hiç de o kadar iyi değil; Tanrı için de bunun iyilik neresinde?

Leibnitz verilecek yanıt olmadığını anlamış: onun için kendisinin de pek anlamadığı koca koca kitaplar karalamış.

Kötünün varlığını inkâr etmek, bunu sağlığı yerinde olan, dostlariyle, metresiyle Apollo'nun salonunda güzel yemekler yiyen bir Lucullus* gülererek söyleyebilir; ama hele bir başını pencereden uzatsın, mutsuzlar görecektir; hele bir ateşi yükselsin, kendisi de mutsuz olacaktır.

Ben şunun bunun yapıtlarından parçalar alarak kanıt göstermesini hiç sevmem: insan aldığı parçadan önce ve sonra gelen yerleri önemsemez, binbir kavgaya meydan verir. Bununla beraber Kilişe Babası Lactantius'u* mutlaka anmam gerek;

* Roma'nın, şatafatlı yaşayışıyle ün salmış komutanlarından

** 250 yılına doğru Afrika'da doğup Trêves'de ölen, Hıristiyanlığın savunucularından. Lâtinçe birçok kitaplar yazmış, üslubunun güzelliği, sağlam fikirleriyle zamanının en iyi yazarı olarak tanınmıştır.

Tanrının Ofkesine Dair adlı kitabının XIII. bölümünde diyor ki: «Tanrı şu dünyadan ya kötüyü atmak istiyor, atamıyor; ya atabilir, atmak istemiyor; yahut ne atabiliyor, ne de atmak istiyor; ya da hem atabiliyor, hem atmak istiyor. Atmak istiyor da atamıyorsa, bu güçsüzlüktür, ki Tanrının özüne aykırıdır; atabiliyor da atmak istemiyorsa, kötülük ediyor demektir, ki bu da özüne daha az aykırı değildir; ne atabiliyor, ne de atmak istemiyorsa, bu hem kötülük, hem güçsüzlük demektir; hem atabiliyor, hem atmak istiyorsa (Tanrıya yakışan biricik hal de budur), bu kötülük dünyaya nereden geldi?»

Kanıt karşılıksız bırakılacak gibi değildir. Lactantius da tanrının kötüyü istediğini, ama bize bilgeliği verdiğini, iyinin onunla elde edildiğini söyleyerek pek kötü yanıtlar veriyor. O itiraza karşı bu cevabın pek zayıf kaldığını itiraf etmeliyiz; çünkü Tanrının ancak kötülük meydana getirirken bilgelik verebileceğini sanıyor; sevsinler bizim bilgeliğimizi!

Kötülüğün kaynağı, ötedenberi, kimsenin dibini göremediği bir uçurum olmuştur. Eski filozofların çoğunu, o kadar yasa kurucusunu, biri iyi, öbürü kötü iki ilkeye başvurmak zorunda bırakan da işte buydu. Mısırlılarda Typhon*, Perslerde

* Eski Mısır metinlerinde tanrı *Set-Siton*'a ara sıra verilen *Tubban* adının Yunanca biçimi; kötülük ilkesi. Kimi zaman yüz başlı çirkin bir ejderha, kimi zaman bir timsah veya bir suaygırı biçiminde gösterilirdi.

de Ahriman* kötü ilkelerdi. Bilindiği gibi Mani'nin** mezhebine bağlananlar bu kuralı kabul ettiler; ama bu adamlar hiçbir zaman ne iyi, ne de kötü ilkeyle konuşmamış olduklarından sözlerine pek o kadar inanmamak gerekir.

Şu dünyanın içinde yüzdüğü saçmalıklar dertlerimizin sayısı kadar çoktur; bunların arasında, hangimiz şu dünyaya kendimizden daha çok bir şeyler katacağız diye birbiriyle cenkleşen ve Molière'in: sen bana kusturma ilâcını ver, ben de hacamatı sana bırakayım, diye pazarlık eden iki hekimi gibi, iki salt - gücün varlığını tasarlamak da azbuz saçmalardan değildir.

Eflâtunculardan sonra Basilides*** de, Kilisenin ilk yüzyılında, Tanrının dünyamızın kuruluşunu en yeteneksiz meleklerine bıraktığını, onların da becerikli olmadıkları için, her şeyi gördüğümüz gibi meydana getirdiklerini iddia etmiştir.

* Zerdüş dininde iyilik ilkesi *Ahuramazda*'ya karşı gelen kötülük ilkesi.

** Mani: *Manichéisme* mezhebinin kurucusu. Persa ülkesinde 274 yılına doğru doğmuştur. Evrenin biri Tanrıya ait ve tümüyle iyi olan, öbürü de şeytana ait ve tümüyle kötü olan iki ilke üzerine kurulduğunu ileri sürmüş, dünyadaki iyilikle kötülüğü böylece açıklamaya çalışmıştır.

*** Mısırlı din bilgini.

Bu tanrıbilim masalı şu yaman itiraz karşısında tuzla buz olur: dünyayı bu işten hiç anlamıyan mimarlara kurdurmak salt-güce sahip ve tümüyle bilge bir Tanrının özüne uygun değildir.

Bu itirazı sezen Simon*, onu önlemek için, atölyeyi idare eden meleğin, bu kadar kötü bir yapıt meydana getirdi diye lânete uğradığını söylüyor, ama bu meleğin yakılmış olması bizim derdimizi iyi etmez.

Yunanlılarda Pandora'nın** serüveni de bu itiraza yeterli bir yanıt değildir. Bütün dertleri içine alan, tâ dibinde de umudu saklıyan kutu, doğrusu hoş bir eğretileme; ama Vulcanius*** bu Pandora'yı, sırf çamurdan bir insan yapan Prometheus'dan öc almak için yaratmıştı.

Hintliler de daha iyi bir şey bulamamışlardır: Tanrı insanı yarattınca, ona sürekli olarak sağlığını koruyan bir ilâç vermiş; insan ilâcı eşeğe yüklemiş, eşek susamış, yılan ona bir pınar göstermiş, eşek pınardan su içerken yılan da ilâcı içmiş.

* Yahudi putataparlarından. Akaid felsefesinin ilk kurucularından biridir. Sihirbaz Simon adıyla tanınır.

** Yunan mitolojiasına göre Vulcanius tarafından yaratılan ilk kadın.

*** Romalılarda ateş ve maden tanrısı.

Suriyeliler erkeklerle kadının göğün dördüncü katında yaratıldıklarını, doğal yemekleri olan cennet yemeği yerine kuru peksimet yemiye kalkıştıklarını hayal etmişler. Cennet yemeği gözeneklerden uçup gidermiş; ama, peksimet yedikten sonra helâya gitmek gerekiyormuş. Kadınla erkek bir melekten kendilerine helânın yolunu göstermesini rica etmişler. Melek onlara «İşte, demiş, buradan altmış milyon fersah kadar ötede, şu gördüğünüz küçük, nokta gibi küre yok mu? Evrenin helâsı oradadır; çabuk oraya gidin.» Onlar da kalkıp oraya gitmişler, orada da bırakılmışlar; işte bizim dünyamız da o gün bugündür bu hale düşmüş.

Suriyelilere Tanrı neden insanoğlu'nun peksimet yemesine müsaade etmiş de başımıza bunca korkunç felâketler gelmiş, diye her zaman sorulacaktır.

Canımı sıkmamak için bu dördüncü kat gökten hemen milord Bolingbroke**'a geçiyorum. Her halde büyük bir dehâ sahibi olan bu adam, *Her şey iyidir* plânını ünlü Pope'a** vermiş; gerçekten de daha önceleri milord Shaftesbury'nin***

* İngiliz devlet adamlarından, lord; yanı zamanda tanınmış bir yazar ve filozoftu (1686-1751).

** Ünlü İngiliz şair ve filozofu. Zamanında yazına etkisi büyük olmuştur (1686-1744).

*** İngiliz devlet adamlarından. Ünlü *Habeas Corpus* yasasını çıkarmıştır (1671-1713).

Caractéristique'lerinin arasına eklemiş olduğu bu plân ölümünden sonra yayımlanan yapıtlarında tıpatıp, kelimesi kelimesine bulunmuştur. Shaftesbury'nin, moralistler bölümünü okuyunuz, orada şu sözleri bulacaksınız:

«Doğanın eksiklerine dair edilen bu şikâyetlere verilecek yanıt çoktur. Kusursuz bir varlığın elinden nasıl olmuş da bu kadar güçsüz, bu kadar kusurlu çıkmış? Ama ben doğanın kusurlu olduğunu kabul etmiyorum. Onun güzelliği aykırılıklarından doğuyor, evrensel uygunluk da bitip tükenmiyen bir savaştan... Her varlığın başka varlıklara kurban olması şarttır: bitkiler hayvanlara, hayvanlar toprağa; gök cisimlerine ağırlıklarını, hareketlerini veren merkez ve çekim gücü yasaları da, aynı yasalarla korunan, ama bir süre sonra onlar tarafından toz haline getirilecek olan çelimsiz bir yaratığın hatırı için bozulacak değiller ya.»

Bolingbroke, Shaftesbury ve onların uygulayıcısı olan Pope sorunu ötekilerden daha iyi çözemiyorlar: *Her şey iyidir* kurallarının her şeyin değişmez yasalar tarafından yönetildiğini söylemekten başka bir anlamı yoktur; bunu bilmeyen var mı? Bütün küçük çocuklardan sonra, sineklerin örümcekler, örümceklerin kırlangıçlar, kırlangıçların örümcek kuşları, örümcek kuşlarının kartallar tarafından yenmek, kartalların insanlar tarafından öldürülmek, insanların da birbirlerini öl-

dürmek, solucanlar tarafından kemirilmek, daha sonra da, hiç olmazsa binde birinin, şeytanlar tarafından yenmek için yaratıldığını söylemekle bize yeni bir şey öğretmiş olmuyorsunuz ki.

İşte her çeşit canlılar arasında kesin, sürekli bir düzen; her yerde düzen vardır. Sidik torbamda bir taş mı peyda oluyor, bu hayran olunacak bir mekaniktir: taşlı özsuları yavaş yavaş kanıma karışıyor, oradan böbreklere süzülüyor, sidik borusundan geçiyor, sidik torbasına yerleşiyor, orada kusursuz bir Newton çekimiyle birikiyor; taş oluşuyor, büyüyor, ben de bu dünyanın en kusursuz düzeni sayesinde ölümden bin beter sancılar çekiyorum; Tubalkain'in* icadettiği sanatı ilerletmiş bir cerrah geliyor, apışarama sivri ve keskin bir şiş saplıyor, taşımı maşalarıyla tutuyor: taş bütün bu çabalar altında, zorunlu bir mekanizmayla parçalanıyor; ve ben, aynı mekanizmayla, müt-hiş acılar içinde ölüyorum. *Bütün bunlar iyidir*, bütün bunlar değişmez fizik ilkelerinin apaçık sonucudur: anlaştık, ama ben de bunu sizin kadar biliyordum.

* Nuh'un kardeşi, *Kutsal-Kitab*'a göre demiri işlemek sanatını icat etmiştir.

Duyarlığımız olmasaydı, bu fiziğe hiç diyecek olmazdı, ama söz konusu olan bu değil; biz size hiç duyulan acılar yok mu, bu acılar nereden geliyor, onu soruyoruz. Pope *Her şey iyidir* adlı kitabının dördüncü mektubunda «Kötü olan hiçbir şey yoktur, diyor; yahut, özel kötülükler varsa bile bunlar genel iyiliği meydana getirirler.»

İşte taştan, damla hastalığından, bütün cinayetlerden, bütün acılardan, ölümden ve cehennem azabından meydana gelmiş garip bir genel iyilik.

İnsanoğlunun düşüşü, bedenle ruhun, *genel sağlık* dediğiniz bütün bu özel hastalıklarına yapıştırdığımız yakıdır; ama Shaftesbury'nin de, Bolingbroke'un da, Âdem'le Havva'nın işledikleri ilk günaha aldıkları yok, Pope sözünü bile etmiyor; sistemlerinin Hristiyan dinini temelinden yıktığı, ama hiçbir şeyi de aydınlatmadığı meydana.

Böyle olmakla beraber bu sistem, az zaman içinde her şeyin tersine kolayca olasılık veren kimi tanrıbilimciler tarafından kabul edilmiştir; hele şükür, başımızdan aşan kötülük tufanı üzerinde elinden geldiği kadar kafa yorup avunmanın kolayını buluyor, diye hiç kimseyi kıskanmamalı. Umut kesilen hastalara canlarının istediğini vermek doğrudur. Bu yöntemin insanı avuttuğunu ileri sürenler bile olmuştur. Pope diyor ki: «Tanrı, kah-

ramanla serçe kuşunun ölümünü, yokluğa fırlatılan bir atomla bin gezegeni, bir sabun köpüğü ile bir dünyanın meydana gelişini aynı gözle görür.»

Doğrusu, işte hoş bir avunma. Tanrının insanoğlu kadar çelimsiz bir yaratık için ilksiz yasalarını bozmıya kalkışmayacağını söyleyen milord Shaftesbury'nin reçetesinde, insanın içini dışını yumuşatan, güçlü bir ilâç bulmuyor musunuz? Ama hiç olmazsa şunu itiraf etmeli ki bu çelimsiz yaratığın alçak gönüllülükle bağışlamak, o ilksiz yasaların neden her kişinin mutluluğu için yapılmadığını anlamıya çalışmak hakkıdır.

Bu *Her şey iyidir* sistemi bütün doğanın yaratıcısını ancak güçlü, kötülük etmekten hoşlanan, amacına ermek için dört yüz, beş yüz bin insanın hayatına malolmuş, üst tarafı da ömrünü kıtlık, gözyaşı içinde geçirmiş, umurunda bile olmıyan bir hükümdar gibi gösteriyor.

Görülüyor ki olasılığı olan dünyaların en iyisi kanısı, insanı avutmak şöyle dursun, onu kabul eden filozoflar için umutsuzluğa düşüren bir şeydir. İyi, kötü dâvası, iyi niyetle araştıranlar için bir kördüğüm olarak kalıyor; kavgacılar içinse bu bir zekâ oyunudur, bağlı oldukları zincirlerle oynıyan kürek mahkûmlarıdır onlar. Düşünmiyen halk için de bir ırmaktan alınıp küçük bir havuza konulmuş balıklara benzerler; büyük perhiz yortusunda yen-

mek için orada bulunduklarının farkında bile değillerdir: alinyamızın nedenlerine dair biz de kendiliğimizden hiçbir şey bilmiyoruz.

Hemen hemen bütün metafizik konularının sonuna Roma yargıçlarının, bir dâvaya akıl erdiremedikleri zaman, kullandıkları şu iki harfi yerleştirelim: N. L., *non liquet*, açık seçik değil⁽³⁷⁾.

**«BORNES DE L'ESPRIT HUMAIN»
İNSAN ZEKÂSININ SINIRLARI**

(38) Onlar her yandadır, zavallı doktor. Kolunun ve ayağının isteğine nasıl boyun eğdiğini, karaciğerinin nasıl eğmediğini bilmek ister misin? Düşüncenin cılız algında, şu çocuğun da bu kadının rahminde nasıl meydana geldiğini araştırıyor musun? Cevap vermek için sana vakit bırakıyorum. Madde nedir? Senin gibiler buna dair on bin cilt kitap yazdılar; bu tözün bir takım niteliklerini buldular: çocuklar da bunu senin kadar biliyorlar. Ama gerçekte bu töz nedir? Senin, bu konuda bir fikrin olmadığından daha iyisini beceremiyerek, lâtince *soluk* anlamına gelen bir sözcükten alıp, *ruh (esprit)* dediğin şey nedir?

Toprağa attığın şu buğday tohumuna bak da onun başakla yüklü bir sap meydana getirmek için nasıl yükseldiğini bana söyle. Aynı toprağın nasıl olup da şu ağacın tepesinde elma, yanındakinde kestane yetiştirdiğini bana öğret. Sana böyle sayfalarca sorular sorabilirim, hepsine de dört sözcükle cevap vermek zorunda kalırsın: *bir şey bildiğim yok*.

Bununla birlikte diplomalarını aldın, sende kürklendin, külâhın da* ve sana üstad diyorlar.

* O zaman doktorluk payesini alanlar kürklü bir cüppe ile kürklü bir külâh giyerlermiş.

Sonra bu kendini beğenmiş budala, küçük bir kentte küçük bir işe sahip olur, anlamadığı şeyleri yargılamak, onları kötülemek hakkını satın aldığını sanır!

Montaigne'in özdeyişi: *Ben ne bilirim?* di; seninki de şudur: *Ben neler bilmem ki?*

«CARACTIÈRE» KARAKTER

Yunanca basım. basma sözcüğünden. Bu, doğanın bize bastığı şeydir⁽⁴⁰⁾. Acaba onu silebilir miyiz? Büyük bir sorun. Burnum çarpık, gözlerim kedi gözünden farksızsa, onları bir maskeyle gizleyebilirim. Ama doğanın bana verdiği karakteri gizlemek elimde mi? Doğuştan sert, öfkeli bir adam bir gün bir haksızlıktan yakınmak için Fransa kralı I. François'nın huzuruna çıkar; hükümdarın yüzü, saray adamlarının saygılı hali, hattâ bulunduğu yer, bu adamın üzerinde güçlü bir etki uyandırır; elinde olmadan gözlerini önüne eğer, dik sesi yumuşar, kuzu kuzu dilekçesini kırarak sunar; kendisini (hiç değilse o ân için) aralarında bulunduğu, hattâ aralarında puslayı şaşırdığı o saray adamları kadar doğuştan yumuşak huylu bir adam sanırsınız; ama, I. François insan yüzünden anlıyorsa, eğik, ama donuk bir ateşle yanan gözlerinden, yüzünün gergin kaslarından, birbirine yapışmış dudaklarından bu adamın, hiç de öyle görünmek zorunda olduğu kadar yumuşak huylu olmadığını kolayca keşfeder. Bu adam peşisıra Pavia'ya gelir, kendisiyle beraber yakalanır, kendisiyle beraber Madrid'de ceza evine kapatılır; I. François'nın yüceliği artık üzerinde aynı etkiyi uyandırmamaktadır; o kadar saydığı adamla yüz-

göz olmuştur. Bir gün, kıralın çizmelerini çekerken, beceriksizce çekerken, başına gelen felâketten sonra huysuzlaşan kiral kızır: bizimki kıralı tersler, çizmelerini de tuttuğu gibi pencereden fırlatır, atar.

Sixte-quint* doğuştan sinirli, inatçı, kibirli, taşkın, kinci, kendini beğenmiş bir adamdı: bu karakter çömezliği sırasında geçirdiği denemelerde yumuşamış gibi görünür. Ama tarikatında biraz sözü geçmeye başlar başlamaz bir bekçiye karşı celâllenir, onu yumruklarıyla tepeler; Venedik'te engizisyon yargıcı olur olmaz, ortalığı kasıp kavurmaya başlar; nihayet kardinal olunca da *della rabbia papale*** ye tutulur. Bu kudurganlık yaradılışından üstün çıkar; gizliden gizliye bütün kişiliğini, bütün karakterini kaplar, yalandan alçakgönüllü

* Sixte, yahut Sixte-Quint; 1585 den 1590 a kadar papalık etmiştir. Söylentiye göre kardinaller onu, koltuk değneğiyle iki büktüm, bir ayağı çukurda gördükleri için XIII. Grégoire'ın yerine papa seçmişlerdi. Papa seçilir seçilmez öyle bir hızla belini doğrultmuş, koltuk değneklerini atarak salonun camlarını titreten öyle bir sesle duaya başlamış ki çevresindekiler dona kalmışlar. Papalığı sırasında çok sert, çok kararlı davranmış, dinsel tarikatların düzeltilmesine canla başla çalışmış, Fransa'da IV. Henri'nin tahta çıktığı sıralarda baş gösteren din kavgalarını yatıştırmıştır.

** Papalık öfkesi.

bir ayağı çukurdaymış gibi görünür; kendisini papa seçerler: o ânda politikanın büküğü yaya, uzun zamandır gevşek duran, bütün esnekliğini verir; hükümdarların en kendini beğenmiş, en zor-bası olur.

Naturam expellas furca, tamen usque recurrit⁽⁴¹⁾.

Din, ahlâk, yaratılışın azgınlığına gem vurur; onu yok edemez. Bir içki düşkününü; bir manastıra kapatılıp, her yemekte yarım *setier*** elma suyuna kalınca artık sarhoş olmayacaktır, ama şarabı her zaman sevecektir.

Yaş, karakteri zayıflatır; artık hamhalat birkaç meyvadan başka bir şey vermiyen bir ağaçtır o, ama meyvalarının özü her zaman aynı kalır. Bu ağaç boğumlar peydahlar, yosunlara gömülür, kurtlana kurtlana delikdeşik olur, ama her zaman için meşe ise meşe, armutsa armut ağacıdır. İnsan karakterini değiştirebilseydi, kendine istediği karakteri verir, yaratılışına hâkim olurdu. Kendimize sanki ne verebiliyoruz? Her şeyi dışardan almıyor muyuz? Gevşek bir adamı sürekli bir çalışmayla harekete getirmeye, ateşli bir adamın kaynayan ruhunu uyusuklukla dondurmaya, zevki, kulağı olmayan bir adama müzik ve şiir zevkini aşlamaya kalkın:

* «Yaratılışı kovun, dörtümla döner gelir.»

** *Yarım setier*; vaktiyle Paris bölgesinde, 0.250 litre gelen bir ölçüye yanlış olarak verilen ad.

anadan doğma bir köre görme yetisini vermeğe kalkışmış gibi başarılı olamazsınız. Yetkinleşiyoruz, yumuşuyoruz, doğanın bize verdiği şeyleri gizliyoruz, ama onlara hiçbir şey katamıyoruz.

Bir yetiştiriciye: «Bu havuzda çok balık var, gelişmiyecekler; çayırlarınızda çok hayvan var, ot az geliyor, zayıflıyacaklar.» deriz. Bu öğütten sonra bir de bakarsınız turna balıkları, bizimkinin sazan balıklarını yarıyarıya yutar, kurtlar da koyunların yarısını yer; geri kalanı semirir. Şimdi bu adam kârlı bir iş yaptım, diye övünecek mi? Bu köylü, sensin; tutkularından biri öbürünü yutmuş, sen de kendi kendini yendiğini, büyük bir başarı kazandığını, sanıyorsun. Biz, hemen hemen hepimiz de şu yaşlı adama, hani kızlarla oynaşp işi biraz azıtan genç subaylara rastlayınca, öfkeli öfkeli onlara: «Baylar, size verdiğim örnek bu mu?» diye çıkışan o doksanlık gnerale benzemiyor muyuz?

«CARÊME»

BÜYÜK PERHİZ*

BÜYÜK PEHRİZ UZERİNE SORULAR

Perhiz etmeye ilk karar verenler, acaba hâzımsızlığa uğradıkları için hekimin övütlemesiyle mi bu kurala uydular?

O sıkıntılı dinlerin şart koştuğu perhiz günleri acaba sıkıntılıyken duyulan iştahsızlıktan mı doğdu?

Yahudiler perhiz tutmak âdetini, acaba, dövmeme, bütün günahlarını bir keçiye yükleme alışkanlığına varıncaya kadar bütün dinsel törenlerini taklidettikleri Mısırlılardan mı aldılar?

İsa, şeytanın, *Knathbull*'un, kendisini alıp götürdüğü çölde niçin kırk gün perhize girdi? Ermiş Matta bu perhizden sonra acıktığını söyler; demek ki perhizdeyken acıkmamış?

Neden Roma kilisesi perhiz günlerinde kara hayvanlarının etini yemeği büyük günah sayıyor da, dil balığı, yayın balığı yemeyi sevap sayıyor? Demek sofrasında beş yüz franklık balık bulunduran zengin papacı kurtulacak; açlıktan ölen, dört meteliğe tuzlu suda pişmiş domuz eti yiyen yoksul da cehennemlik olacak?

* Bu madde 1769 da yayınlanmıştır.

İnsan yumurta yemek için ne diye pis-koposundan izin alsın? Bir kıral kalkıp da ulusuna bir daha hiç yumurta yememesini buyursaydı, baş-kıcıların en gülüncü sayılmaz mıydı? Şu pis-koposların da omletlere karşı nedir bu garip düş-manlıkları?

Katoliklerin, büyük perhiz yortusunda beygir eti yemekten başka bir günahı olmıyan zavallı yurttaşları ölüm cezasına çarptıracak kadar budala, alçak, barbar mahkemeler kurdukları acaba doğru mu? Doğru da söz mü: elimde bu çeşitten bir mahkeme kararı var. İşin en şaşılacak tarafı da böyle yargılar veren yargıçların kendilerini İro-kua*lardan üstün saymış olmalarıdır.

Budala, zâlim papazlar! Perhizi kime bu-yuruyorsunuz? Zenginlere mi? Onların buna al-dırış bile ettikleri yok. Yoksullara mı? Onlar zaten bütün yıl perhizdeler. Zavallı çiftçi hemen hemen et yüzü görmez, balık alacak kadar da parası yok-tur. Hey gidi kaçıklar, şu anlamsız yasalarınızı ne zaman düzelteceksiniz⁽⁴²⁾?

* Bak. *Anthropophages* - *Yamyamları* maddesi; Nottlar, C. I. not, 13.

«CATÉCHISME CHINOIS»
ÇİNLİNİN DİN VE AHLAK
İLKELERİ⁽⁴³⁾

YAHUT, KONFUÇYUS'UN ÇÖMEZİ KU-SU'NUN ÇİN
İMPARATORU GNEN-VAN'A BAĞLI, KIRAL LU'NUN
OĞLU, PRENS KU İLE TAKVİMİMİZİN BAŞLANGICINDAN
417 YIL ÖNCEKİ KONUŞMALARI

(Eski çizvit, P. Fouquet tarafından Lâtinceye çevrilmiştir. El yazması Vatikan kütüphanesinde 42759 sayıdadır.)

BİRİNCİ KONUŞMA

Ku. — Bana, göğe (Şang-ti'ye) tapın, dedikleri zaman bundan ne anlamalıyım?

Ku-Su. — Bu gök, bizim gördüğümüz mad-desel gök değildir; çünkü o havadan başka bir şey değildir, bu hava topraktan uçup yükselen bütün o buharlardan meydana gelmiştir: buharlara tapmak da deli saçması bir şey olur.

Ku. — Öyle olsa bile ben buna şaşmazdım. İnsanlar bundan çok daha büyük delilikler etmişlerdir gibi geliyor bana.

Ku-Su. — Doğrudur; ama siz ülkeyi yönetmek için yetiştirildiniz; uslu akıllı olmanız gerekir.

Ku. — Göğe, gezegenlere tapan ne uluslar var!

Ku-Su — Gezegenler de bizimki gibi topraktan başka bir şey değildir. Örneğin ha ay bizim taşımıza toprağımıza tapmış, ha biz ayın taşına toprağına tapmışız.

Ku. — Kuzum, gökyüzü, yeryüzü, göğe yük-selmek, göğe lâayık olmak dendiğı zaman ne an-latılmak istenir?

Ku- Su — Kocaman bir saçma yumurtalanmış olur*. Gök diye bir şey yoktur ki; her gezegen. yumurtanın kabuğı gibi, kendi atmosferiyle çevrilmiştir, uzayda kendi güneşinin çevresinde döner. Her güneş durmadan etrafında gezen birçok gezegenlerin merkezidir: ne yukarı, ne aşağı, ne çıkış, ne de iniş vardır. Görüyorsunuz ki, ayda oturanlar da kalkıp dünyaya çıkılır, dünyaya lâayık olmaya çalışmalıdır, gibi lâflar etseydiler, acayip sözler söylemiş olurlardı. Bunun gibi biz de, göğe lâayık olmaya çalışmalıdır dedğimiz zaman anlamsız bir söz söylemiş oluyoruz; bunun: havaya, ejder takım yıldızına, uzaya lâayık olmaya çalışmalıdır, demekten hiç farkı yoktur.

Ku. — Ne demek istediğınızı anlar gibi oluyorum; yerle göğü yaratan Tanrı'dan başkasına tapmamalıyız.

* *Ciel - Gök* maddesine bakınız. (*Voltaire'in notu*).

Ku-Su — Elbette; yalnız Tanrı'ya tapmalıyız. Ama, yerle göğü yaratan dediğimiz zaman, sofuca saçmalamış oluyoruz. Çünkü gök deyince, Tanrının içinde bir sürü güneşler yakıp bir sürü dünyaları döndürdüğü o uçsuz bucaksız uzayı anlıyorsak, *verle gök* demek *dağlarla bir kum tanesi* demekten daha gülünçtür. Küremiz, önünde kaybolduğumuz o milyonlarca, miyarlarca evrenle kıyaslanınca bir kum tanesinden çok daha ufak kalır. Yapabileceğimiz bir şey varsa o da, cılız sesimizi burada sonsuzluğun uçurumunda Tanrı'yı yücelten sayısız varlıkların sesine uydurmaktır.

Ku. — Demek, Fo'nun dördüncü kat gökten aramıza indiğini, beyaz fil biçiminde görüldüğünü söyleyenler bizi bal gibi aldatmışlar.

Ku-Su — Bunlar Buda rahiplerinin çoluk çocuğa, yaşlılara anlattıkları masallardır: biz ancak bütün varlıkların ilksiz yaradanına tapmalıyız.

Ku. — Ama bir varlık. öteki varlıkları nasıl meydana getirebilmiş?

Ku-Su — Şu yıldızı bakın; bizim küçük küremizden bin beş yüz milyon *lis* uzakta: gözleğinizde tepesi eşit iki aç meydana getiren ışınlar saçıyor; bu ışınlar bütün canlıların gözünde de aynı açılar meydana getiriyor; işte bundan açık bir amaç, bundan iyi bir yasa olabilir mi? Şimdi bir işi bir işçi yapmaz da kim yapar? Yasaları bir yasa kurucusu kurmaz da

kim kurar? Demek ilksiz bir işçi bir yasa kurucusu var.

Ku. — İyi ama bu işçiyi kim yaratmış? O nasıl yaratılmış?

Ku-Su — Efendimiz, dün kiral babanızın yaptırdığı sarayın çevresinde geziniyordum. İki cırcır böceğinin konuştuklarını duydum, biri ötekine şöyle diyordu: «İşte şaşılacak bir yapı. Öbürü: — Evet, dedi; bütün ünüme, sanıma rağmen itiraf ederim ki, bu harikayı cırcır böceklerinden daha güçlü biri meydana getirmiş; yalnız bu varlığa dair hiçbir fikrim yok; var olduğunu görüyorum, ama ne olduğunu bilmiyorum.»

Ku. — Görüyorum ki, siz benden daha bilgili bir cırcır böceğisiniz; hoşuma giden yönünüz de bilmediğiniz şeyleri biliyorum diye ayak dirememeniz.

İKİNCİ KONUŞMA

Ku-Su — Şu halde kendi kendine var olan, bütün doğanın yüce ustası, mutlak kudrette bir varlığın var olduğunu kabul ediyorsunuz?

Ku. — Evet; ama kendi kendine var olduğuna göre demek ki hiçbir şey onu sınırlandıramaz, demek ki o her yeredir; her maddede, benliğimin her parçasında.

Ku-Su — Neye olmasın?

Ku. — O halde ben, kendim de tanrılığın bir parçası mıyım?

Ku-Su — Bundan çıkan belki de bu değildir. Şu cam parçasına her yanından ışık giriyor, ama kendisi ışık mıdır? Sadece kumdan ibaret, işte o kadar. Kuşkusuz, her şey Tanrıdadır; her şeye can veren de her yanda olmalı. Tanrı, sarayında oturup kolaos'larla buyruk gönderen Çin imparatoruna benzemez. Var olmaya başladığı yerde varlığının bütün uzayı, her yapıtını doldurması gerektir; hem madem ki Tanrı içinizdedir, bu da onun katında yüzünüzü kızartabilecek hiçbir davranışta bulunmamanız için sürekli bir uyardır.

Ku. — İnsan, yüce varlığın katında, kendi kendine böyle iğrenmeden, utanmadan bakabilmek için ne yapmalı?

Ku-Su — Doğru olmalı.

Ku. — Daha başka?

Ku-Su — Doğru olmalı.

Ku. — İyi ama Laokium'un mezhebi ne doğru, ne eğri, ne ahlâksızlık, ne de erdem var diyor.

Ku-Su — Laokium'un mezhebi sağlık, hastalık da yok diyor mu?

Ku. — Hayır, bu kadar yanlış bir şey söylemiyor.

Ku-Su — Ne ruh sağlığı, ne ruh hastalığı, ne erdem, ne de ahlâksızlık olmadığını düşünmek de

o kadar yanlış olur, onun kadar büyük, hattâ ondan daha felâketli bir yanlışlık. Her şeyin bir olduğunu söyleyenler canavardır; insanın evlâdını besleyip büyütmesiyle taşın üstünde parçalaması, anasına yardım etmesiyle yüreğine bir hançer saplaması bir midir?

Ku. — Tüylerimi ürpertiyorsunuz; ben Lakium'un mezhebinden nefret ederim; ama şu doğrunun da öyle ince farkları var ki. İnsanın neyi yapması, neyi yapmaması gerektiğini kesin olarak kim biliyor? İyiyi kötüden ayıran sınırları tam bir güvenle kim çizebilir? Onları birbirinden ayırdetmek için bana gösterdiğiniz kural nedir?

Ku-Su — Hocam Konfüçyus'un kuralları: «Ölürken gözün arkada kalmıyacak gibi yaşa; benzerine, sana nasıl davranmasını istiyorsan öyle davran.»

Ku. — Doğrusu bu özdeyişler insanoğlunun yasası olmalı; ama ölürken ha gözüm arkada kalmış, ha kalmamış ne önemi olacak, bundan ne kazanacağım? Şu duvar saati parçalanınca, saatleri ne güzel çaldırdım diye sanki mutlu mu olacak?

Ku-Su — Bu saat ne duyar, ne de düşünür, onun vicdan azabı duymasına olanak yoktur, ama siz, kendinizi suçlu bulduğunuz zaman, o azabı duyarsınız.

Ku. — Ya suç üstüne suç işledikten sonra, artık vicdan azabı duymaz olursam?

Ku-Su — O zaman sizi boğmak gerekecektir; hem merak etmeyin, kendilerini ezdirmekten hoşlanmayan insanlar arasında, sizi yeni suçlar işlemeyecek hale getirecekler de çıkar.

Ku. — Ya, demek içlerindeki Tanrı, benim kötü olmama müsaade ettikten sonra, onların da kötülük etmelerine göz yumacak, öyle mi?

Ku-Su — Tanrı size akıl vermiş, siz de, onlar da onu kötüye kullanmayın. Yoksa yalnız bu dünyada mutsuzluğa düşmekle kalmazsınız, öteki dünyada da mutsuz olmanız kim söyleyebilir?

Ku. — Peki ama size başka bir dünya var, diyen kim?

Ku-Su — Kuşkuya düştüğünüz zaman varmış gibi davranmalısınız.

Ku. — Ya olmadığına kesinlikle inanıyorsam?

Ku-Su — Sakın ha

ÜÇÜNCÜ KONUŞMA

Ku. — Beni, kızdırıyorsunuz, *Ku-Su*. Öldükten sonra armağan almam veya ceza görmem için bende, benden sonra da duyan, düşünen bir şeyler olması gerek. Ama ben dünyaya gelmeden önce bana ait hiçbir şeyde ne duygu. ne düşünce yoksa, ben öldükten sonra ne diye olsun? Benliğimin bu anlaşılmaz yönü acaba ne olabilir? Şu

arının vızılıması, arı öldükten sonra da kalır mı? Şu bitki, kökünden söküldükten sonra bir daha bitebilir mi? Bu bitme, bitkinin Yüce Varlığın izniyle toprağın özsularını anlatılmaz bir biçimde emişini anlatmak için kullanılan bir sözcük değil midir? Bunun gibi ruh da hayatımızın hız aldığı kaynakları zayıf, belirsiz bir biçimde anlatmak için uydurulmuş bir sözcüktür. Bütün canlılar kendi kendilerine hareket ederler; bu kendi kendine hareket etme gücüne de, *etkin güç* deniyor; deniyor ama başlıbaşına bu güçten başka bir şey olan bir varlık yoktur. Tutkularımız var; şu bellek, şu akıl elbette ayrı ayrı şeyler değil; onlar özel yaşayışları olan küçük küçük kişiler de değil, düşüncelerimizi saptamak için uydurulmuş cinsil sözcüklerdir. Demek oluyor ki belleğimiz, aklımız, tutkularımız demek olan ruh bile, o da bir sözcükten başka bir şey değil. Doğada hareket yaratan kim? Tanrı. Bütün bitkileri bitiren kim? Tanrı. Canlılardaki hareketi yaratan kim? Tanrı. İnsanın düşüncesini yaratan kim? Tanrı.

İnsan ruhu* vücudumuza kapanmış, oradan onun hareketlerini, düşüncelerini yöneten küçük bir kişi olsa, evrenin ilksiz yaratıcısı için bu bir beceriksizlik, ona yakışmıyan bir kurnazlık belirtisi olmaz mıydı? Demek hareket, düşünce verisini kendi kendilerinde bulan otomatlar yaratma

* *Ame - Ruh* maddesine bakınız. (*Voltaire'in notu*).

gücünde değilmiş, öyle mi? Bana yunanca öğrettiniz, Homeros'u okuttunuz; tanrıların toplantısına kendiliklerinden giden üç ayaklı altın sacayaklar yapmış olan Vulcanius'u yüce bir demirci sayarım: ama aynı Vulcanius bu üç ayaklı altın sacayakların gövdesine çocuklarından birini saklayıp kimse farkında olmadan hareket ettirmiş olsaydı bana bayağı bir şarlatan gibi görünürdü.

Gezegenleri, hiç durmadan arkalarından iten cinlere, perilere yuvarlatmayı güzel bir tasarı gibi akıllarına koymuş soğuk hayalciler var; bereket versin Tanrı kala kala bu aşağılık çareye kalmamıştır: sözün kısası. bir işe tek bir etken yeterken iki etken karıştırmanın ne gereği var? Tanrının *madde* dediğimiz o pek az bilinen varlığı harekete getirecek güçte olduğunu da inkâr edemezsiniz ya; öyle ise onu hareket ettirmek için ne diye bir başka etken kullansın?

Dahası da var: vücudumuza bu kadar cömertçe verdiğiniz o ruh ne olabilir? Nereden gelir? ne zaman gelir? acaba evrenin Yaratıcısı erkeklerle kadınların çiftleşmesini durmadan gözetler de, erkeğin vücudundan çıkan bir tohumun kadının vücuduna gireceği ânı kestirir kestirmez ona çabucak bir ruh mu gönderir? Sonra o tohum ölürse, bu ruh ne olacak? Demek boşuna yaratılmış olacak, yahut başka bir fırsat bekliyecek.

Doğrusu, dünyanın efendisi için işte garip bir uğraşı; üstelik yalnız insanoğlunun çiftleşmesine

durmadan göz kulak olmakla iş bitmez, bütün hayvanlar için de aynı şeyi yapması gerekir; çünkü onların, hepsinin de bizim gibi bellekleri, düşünceleri, tutkuları var; sonra, bu duyguları, bu belleği, bu düşünceleri. bu tutkuları meydana getirmek için mutlaka bir ruh lâzım olduğuna göre, Tanrının filler için olduğu kadar domuzlar için, baykuşlar için olduğu kadar balıklar ve Buda rahipleri için de boyuna ruh hazırlamakla uğraşması gerek.

Yapıtını sürdürmek için hiç durmadan görülmez onarımlar yapmak zorunda kalan o milyonlarca evrenin yapıcısı hakkında bana ne tuhaf bir fikir vermiş oluyorsunuz?

İşte ruhun varlığından beni kuşkuya düşürebilecek nedenlerin küçük bir bölümü.

Ku-Su — İyi niyetle akıl yürütüyorsunuz; bu erdemli kanı, yanlış da olsa Yüce Varlığın hoşuna gider. Yanılabilirsiniz, ama siz kendinizi yanıltmaya uğraşmıyorsunuz, böyle olunca da hoş görülürsünüz. Ama, düşünün ki bana kuşkudan başka bir şey vermiyorsunuz, hem de ne hazin kuşkular. Akla yakın şeylerden insanı daha çok avutanına olasılık veriniz; yok olmak zordur; var olmayı umunuz. Bir düşüncenin hiç de madde olmadığını, maddeyle hiçbir ilgisi olmadığını biliyorsunuz, o halde Tanrının içinize, dağlamıyacağı için ölmesine de olanak olmayan,

yüce bir ilke koymuş olduğuna inanmak sizin için neden zor olsun? Bir ruha sahip olmanızın olanaksız bir şey olduğunu söylemeye diliniz varıyor mu? Kuşkusuz hayır, böyle olunca sizin de bir ruhunuz olması akla yakın değil midir? İnsanoğlu için bu kadar güzel, bu kadar gerekli bir sistemi reddedebilir misiniz? Bir takım güçlükler mi sizi bundan alıkoyacak?

Ku. — Bu sistemi kabul etmek isterdim, ama tanıtlanması şartıyla. Ortada apaçık, inanılacak bir şey olmayınca kendimi zorla inandıramam. Her zaman şu büyük düşünceye saplanıp kalıyorum; Tanrı her şeyi yaratmıştır, her yerde vardır, her şeyin içine girer, her şeye hareket, hayat veren odur; doğanın her bölümünde var olduğu gibi benim varlığımın da her parçasıda varsa neden bir ruha ihtiyacım olsun, anlamıyorum. Tanrı, kendisi bana can verdikten sonra bu aşağı sıradan küçük varlıkla ne işim var? bu ruhun bana ne yararı olur? Düşüncelerimiz bizden çıkmıyor, çünkü onlar hemen her zaman istemiyerek aklımıza geliyor; uyuduğumuz zaman da düşünüyoruz: bizde her şey, biz işe karışmadan olup bitiyor. Ruh istediği kadar kana, vücudumuzdaki yaşatıcı özlere: «Rica ederim, beni hoşnut etmek için şöyle koşunuz», desin, onlar gene Tanrı nasıl buyurduysa vücudumuzda öyle dolaşacaklardır. Ben varlığından emin olmadığım bir ruhun makinesi olmaktansa, varlığı tanıtlanmış bir Tanrının makinesi olmayı tercih ederim.

Ku-Su — Pekâlâ! mademki canlı tutan Tanrının kendisidir, içinizdeki bu Tanrıyı suç işleyerek hiç kirletmeyin; size bir ruh vermişse, bu ruh onu küçük düşürmesin. Her iki sistemde de sizin bir elindeliğiniz var; özgursünüz; yani canınızın istediğini yapmak gücündesiniz: bu gücü onu size veren Tanrı için kullanınız. Filozof olmanız iyidir, ama doğru olmanız zorunludur. Ölümsüz bir ruha sahip olduğunuza inandığınız zaman daha doğru olacaksınız.

Lûtfen bana cevap verin: Tanrının en yüksek adalet olduğu doğru değil mi?

Ku. — Elbette; hem bundan sonra artık öyle olmasa bile (ki bu bir dinsizlik olur) ben, kendim, haktanırlıktan ayrılmak istemem.

Ku-Su — Tahta çıktığınız zaman ödeviniz iyi eylemleri ödüllendirmek. kötü eylemleri de cezalandırmak olmayacak mı? Sizin bile yapmak zorunda olduğunuz bir şeyi Tanrı yapmasın mı? Biliyorsunuz ki bu yaşamda insanı mutsuz eden erdemler, cezasız kalmış suçlar vardır, her zaman da olacaktır; şu halde iyilikle kötülüğün bir başka yaşamda tartıya vurulması zorunluluğu vardır. Birçok uluslarda ruhlarımızın ölümsüzlüğü inanını, ölümlü cesetlerinden ayrıldıktan sonra bu ruhları yargılayan yüce adalet inanını kökleştiren bu çok yalın, çok doğal, çok genel düşünce ol

muştur. Tanrılığa bundan daha akla yakın, daha yakışık, insanoğluna da bundan daha faydalı bir sistem var mı?

Ku. — Öyledir de birçok uluslar neden bu sistemi kabul etmemişler? Taşramızda, vaktiyle Hicaz’ın bir bölümünde yaşamış, iki yüz kadar eski Sinous* ailesi olduğunu biliyorsunuz; ne onlar, ne de ataları ruhun ölümsüzlüğüne hiç inanmamışlardır; bizim *beş King*’imiz** gibi onların da *beş Kitap*’ları var; çevirsini okudum; zorunlu olarak bütün öteki ulusların yasalarına benzeyen yasaları, onlara, babalarına saygı göstermeyi, hiç hırsızlık etmemeyi, hiçbir zaman yalan söylememeyi, zina etmemeyi, adam öldürmemeyi buyuruyor; ama aynı yasalar onlara başka bir yaşamda alınacak ödüllerden, görülecek cezalardan falan hiç söz etmiyor.

Ku-Su — Bu düşünce o zavallı ulusta henüz gelişmemişse, bir gün gelir elbette gelişir. Ama Babilliler, Mısırlılar, Hindular, bütün uygar uluslar bu hayırlı dogmayı kabul ettikten sonra küçücük, zavallı bir ulusun bizim için ne önemi var? Hasta olsanız, bütün Çinlilerin kullandığı denenmiş bir ilâcı, zavallı dağlı barbarlar kullanmak istemiyorlar diye,

* Bunlar dört bucağa dağıldıkları zaman, Çin’e kadar giren on oymağın yahudileridir; orada Sinous adını almışlardır. (Voltaire’in, 1765 de eklediği not.)

** Çinli filozofların yazdıkları kitaplara verilen genel ad.

almak istemez mısınız? Tanrı size akıl vermiş, o akıl size ruhun ölümsüz olması gerektiğini söylüyor; demek oluyor ki bunu size söyleyen Tanrı'nın kendisidir.

Ku.—İyi ama, artık ben, ben olmaktan çıkınca, kişiliğimin meydana getirdiği şeyden bende bir şey kalmayınca nasıl ödül alacağım, yahut ceza göreceğim? Beni, ben eden, her zaman için ancak belleğimdir; son hastalığımda belleğimi kaybediyorum; o halde, öldükten sonra tekrar ona kavuşmak. beni kaybettiğim varlığıma yeniden sokmak için bir mucize mi olacak?

Ku-Su — Yani, demek istiyorsunuz ki, bir hükümdar, hüküm sürmek için ailesini boğazlamış, uyruklarını baskı altında ezmiş olsa, Tanrıya: «Bütün bunları yapıp eden ben değilim, belleğimi kaybettim, yanılıyorsunuz, ben artık aynı insan değilim» demekle yakasını kurtaracak. Tanrı böyle bir safsatayı hoş görür mü sanıyorsunuz?

Ku. — Pekâlâ, öyle olsun, kabul ediyorum*; şimdiye kadar kendi kendime iyilik etmek istiyordum; bundan sonra Yüce Varlığın hoşuna gitmek için de iyilik ederim; ruhumun bu yaşamda

* Söyleyin bakalım! Aklın ve doğrunun kara düşmanları, hâlâ mı bu yapıt ruhun ölümlü olduğunu öğretiyor diyeceksiniz? Bu parça bütün basımlarda çıktı. Ne yüzle bu kitaba iftira etmeye kalkışıyorsunuz? Eyvah! Ruhlarınız sonsuzluğadek bu huyda kalacaksa pek budala, pek

doğru olmasını yeter buluyor, bir başka yaşamda da mutlu olacağını umuyordum. Görüyorum ki bu kanı, uluslar için de, hükümdarlar için de iyi bir kanı, ama Tanrıya tapınmak beni şaşırtıyor.

kötü ruhlar olarak kalacaklar demektir. Hayır, bu akıllı uslu, faydalı kitabın yazarları size ruhun vücutla beraber öldüğünü söylemiyorlar: onlar size sadece bilgisiz olduğunuzu söylüyorlar. Bunun için de yüzünüz kızmasın; bütün bilgiler bilgisizliklerini itiraf etmişlerdir: içlerinden hiçbirisi ruhun özünü biliyorum diyecek kadar küstahlık etmemiştir. Gassendi, İlk Çağın bütün dediklerini özetleyerek bakın size ne diyor: « Düşündüğünüzü biliyorsunuz, ama kendiniz, bu düşünen varlığın özü ne çeşit şeydir, bunu bilmiyorsunuz: siz, güneşin sıcaklığını duyuyorum diye bu gökcismine dair belirli bir düşüncesi olduğunu sanan bir köre benziyorsunuz.» Descartes'a yazdığı o hayran olunacak mektubun alt tarafını okuyun; Locke'u okuyun; bu kitabı dikkatle tekrar gözden geçirin, göreceksiniz ki, aklımızla ruhun özüne dair en küçük bir fikir edinmemize, yarattığın, Yaradan'ın gizli etkenlerini bilmesine olanak yoktur; göreceksiniz ki, düşüncelerimizin ilkesini bilmeden dosdoğru, adaletle düşünmeğe çalışmak; sizde olmayan şeylerin hepsine sahip olmak: alçak gönüllü, yumuşak başlı, iyiliksever, hoşgörülü olmak; ruhları bir hayli karanlık olan Aquino'lu Thomas'dan, Scot'tan, yahut ruhları pek sert, pek öfkeli olan Calvin ile Luther'den çok Ku-Su ile Ku'ya benzemek gerekir. Ruhlarınızı biraz olsun bizimkilere benzetmeğe çalışın, o zaman kendi kendinizle bakın ne güzel alay edeceksiniz. (*Voltaire'in, 1765 de eklediği not*).

DÖRDÜNCÜ KONUŞMA

Ku-Su — Şu - king'imizde, bütün Çin imparatorlarının saygı göstermiş oldukları bu ilk kutsal kitapta, insanı incitecek ne buluyorsunuz? Ulusa örnek olmak için soylu ellerinizle, kendiniz tarla sürüyorsunuz, ilk ürünleri de Şang-ti'ye, Tien'e, Yüce Varlığa sunuyorsunuz; ona yılda dört kez kurban veriyorsunuz; hem kiral, hem de ruhani başkansınız: gücünüz yettiğinde iyilik edeceğinize dair Tanrıya söz veriyorsunuz; bunda yadırganacak bir şey var mı?

Ku. — Tersini söylemek aklımdan bile geçmez; Tanrının ne kurbanlarımıza, ne de dualarımıza ihtiyacı var, biliyorum; ama biz bunları yapmaya ihtiyaç duyuyoruz; ona tapınmamız da kendisi için değil, bizim için yer etmiş bir ibadet. Ben dua etmesini çok severim, hele dualarımın gülünç olmamasına çok dikkat ederim; çünkü, «Sang-ti dağı yağlı bir dağdır, yağlı dağlara hiç bakmamalı» diye bağırırsam; güneşi kaçırıp, ayı kurutursam bu abuksabuk sözler Yüce Varlığın hoşuna gider mi, bunun uyruklarıma. bana bir faydası dokunur mu?

Hele etrafımızı alan o mezheplerin saçmalığına dayanamıyorum: bir yanda gökyüzüyle yeryüzünün birleşmesinden peyda olan ve anasının karnında seksen yıl kalan La-

otze* yi görüyorum. Onun evrensel hiçlik, her şeyden sıyrılış doktrinine nasıl inanmıyorsam, anasının karnından ak saçlı doğduğuna, üzerine binip doktrinini va'zetmiye gittiği kara ineğine de öyle inanmıyorum.

Tanrı Fo'ya** da, babası beyaz bir fil olduğu, ölümsüz bir yaşam adadığı halde, daha çok saygı duyamıyorum.

Asıl betime giden de böyle asıl faslı olmayan şeyleri, halkı yönetmek için onun gözünü boyayan Buda rahiplerinin dinsel öğütlerinde dillerine dolmaları; doğayı ürküten işkencelerle kendilerini saydırıyorlar. Birtakımı, sanki Tanrıyı kötü bir perhizden başka şeyle hoşnut etmek olanağı yokmuş gibi, bütün yaşamlarınca kendilerini en faydalı besinlerden yoksun bırakıyorlar; birtakımı da boyunlarına kimi zaman doğrusu pek hakettikleri o demir halkaları geçiriyorlar; bacaklarına, tahtaya saplar gibi, çiviler saplıyorlar; halk da yığın halinde arkalarından gidiyor. Bir kıral hoşlarına gitmiyen bir buyruk çıkarsa, soğuk soğuk, bu buyruğun Tanrı Fo'nun yorumunda yeri olmadığını, insanlara boyun eğmektense Tanrıya

* Lao - 'tseu, İsa'dan önce VI. yüzyılda yaşadığı sanılan Taoiste bir filozof ve keşiş. *Tab-tö-King* adlı mistik felsefe yapıtının yazarı olarak tanınır.

** Çin'de Buda'ya verilen ad.

boyun eğmenin daha iyi olduğunu söylüyorlar. Halk arasında yayılmış bu kadar acayip, bu kadar tehlikeli bir hastalığı nasıl iyi etmeli? Biliyorsunuz ki hoşgörü Çin yönetiminin, bütün Asya devletlerinin ilkesidir, ama bu hoşgörü bağınaz kanırlarla bir imparatorluğu yıkılmak tehlikesine düşürürse felâketli bir şey olmaz mı?

Ku-Su — Sizdeki bu hoşgörü anlayışını söndürmekten Şang-ti beni korusun, vücut için yemek yemek izni ne ise bu saygıdeğer erdem de ruh için odur. Doğal yasa herkesi, dilediği şeyle beslenmekte özgür bıraktığı gibi, dilediği şeye inandırmakta da özgür bırakmış. Bir doktorun verdiği perhizi tutmadılar diye hastalarını öldürmeğe hakkı yoktur. Bir hükümdarın da, kendisi gibi düşünmüyorlar diye, uyruklarını astırmaya hakkı yoktur, ama kargaşalıkları bastırmak hakkıdır; hem, bilge bir adamsa, boş inançları kolayca kökünden kazıyabilir. Dört bin yıl kadar önce, altıncı Kalde kralı Daon'un başına gelenleri elbette bilirsiniz?

Ku. — Hayır, bilmiyorum; anlatırsanız beni sevindirirsiniz.

Ku-Su — Kalde rahipleri Fırat'ın turna balıklarına tapmaya karar vermişlerdi; iddialarına göre *Oannes* adında ünlü bir turna balığı vaktiyle kendilerine din kurallarını öğretmişmiş, bu balık ölümsüzmüş, üç ayak uzunluğu, kuyruğunun üs-

tünde de küçük bir ay varmış. İşte bu Oannes'e saygı göstermek için turna balığı yemek yasak edilmişti. Oannes balığının yumurtalı mı, yoksa tohumlu mu olduğu konusunda tanrıbilimciler arasında büyük bir kavga çıktı. İki taraf birbirlerini karşılıklı aforoz ettiler, birkaç kez iş sille tokada bile vardı. Bakın kral Daon bu kargaşalığa nasıl son verdi.

İki tarafa da üç günlük sıkı bir perhiz buyurdu, sonra turna balığının yumurtalı olduğunu ileri sürerleri çağırttı, yemek sofrasının karşısına oturttu: kuyruğunun üzerine küçük bir ay konulmuş, üç ayak uzunluğunda bir turna balığı getirtti. Bilginlere «Tanrınız bu mu? dedi. — Evet efendimiz, dediler, çünkü kuyruğunun üzerinde bir ay var.» Kral, bal gibi tohumları olan, balığı ortadan kesip açmalarını buyurdu. «Görüyorsunuz ya, dedi, Tanrınız bu değilmiş, çünkü tohumları var.» Yumurtadan yana olan tanrıbilimciler, düşmanlarının taptığı Tanrının kızartılmış olduğunu görerek, buna pek sevinirlerken kıralla valileri turna balığını yediler.

Çabucak karşı taraf bilginleri çağırtıldı: onlara da yumurtası ve kuyruğunun üzerinde bir ay olan üç ayak uzunluğunda bir Tanrı gösterildi: Oannes Tanrının bu balık olduğunu, tohumları bulunduğunu temin ettiler: o da öbürü gibi kızartıldı ve yumurtalı olduğu saptandı. O zaman, iki taraf

da hem budala hem aç olduğundan, kiral kendilerine turna balığından başka verecek yemeği olmadığını söyledi; yumurtalisını da, tohumlusunu da sömürdüler. İç savaş sona erdi, herkes de kiral Daon'a dua etti; o gün bugün, yurttaşlar, sofralarına canlarının istediği kadar turna balığı getirttiler.

Ku. — Kiral Daon'u pek sevdim, ilk fırsatta da onun gibi davranacağıma söz veriyorum. Fo'larla turna balıklarına tapılmasına her zaman, elimden geldiği kadar (kimseyi zor altına koymadan) engel olacağım.

Pegu'da, Tonkin'de ayı küçülten, geleceği apaçık önceden haber veren, yani, gelecek diye bir şey olmadığına göre, olmıyan bir şeyi açıkça gören küçük tanrılar, Siyamlı küçük küçük rahip bozuntuları olduğunu biliyorum. Onların buralara gelip geleceği, şimdiki zaman saymalarına, ayı küçültmelerine gücümün yettiğince karşı koyacağım.

Kuruntularını yaymak için, uydurma ilâçlar satan şarlatanlar gibi, kentten kente dolaşan tarikatlar olması ne acınacak şey! Küçücük ulusların yalnız kendilerini doğruya ermiş. koca Çin imparatorluğunu da doğru yoldan sapmış sanmaları insan zekâsı için ne ayıp! Yoksa İlksiz Varlık yalnız Formoza veya Borneo adasının Tanrısı olacak da, evrenin geri kalan bölümünü kendi haline mi bırakacak? Sevgili Ku-Su, o bütün insanların ba-

basıdır; herkesin turna balığı yemesine müsaade eder; ona gösterilebilecek en büyük saygı erdemli olmaktır; yüce imparator Hiao'nun dediği gibi, temiz bir yürek onun en güzel tapınağıdır.

BEŞİNCİ KONUŞMA

Ku-Su — Mademki erdemi seviyorsunuz, kiral olunca nasıl erdemli olacaksınız?

Ku. — Komşularıma da, uluslarıma da haksızlık etmeyerek

Ku-Su — Kötülük etmemek yetmez, iyilik de edeceksiniz; yoksulların karnını doyuracaksınız, ama onları tembel tembel oturtarak değil, yararlı işlerde kullanarak; ana yolları güzelleştireceksiniz; kanallar açtıracaksınız; bütün sanatları özendireceksiniz, her tür yararlığa ödül vereceksiniz; istemiyerek işlenmiş suçları bağışlayacaksınız.

Ku. — Ben, haksızlık etmemek diye buna diyorum; bunların hepsi de bizim için birer ödevdir.

Ku-Su — Gerçek bir kiral gibi düşünüyorsunuz; ama kiralın bir de insanlık yönü, resmî hayatının yanısıra bir de özel hayatı vardır. Yakında evleneceksiniz; kaç kadın almak niyetindesiniz?

Ku. — On iki tanesi yeter sanırım; daha çoğu işlere ayırmam gereken zamanı elimden alabilir.

Hizmetinde üç yüz karısı, yedi yüz cariyesi, binlerce de hadımı olan o kıralları hiç beğenmiyorum. Hele şu hadım merakını insanoğlunun yaradılışına karşı çok büyük bir saygısızlık sayıyorum. Olsa olsa ancak horozların hadım edilmesini hoş görebiliyorum. O zaman yenmesi daha zevkli oluyor; ama şimdiye kadar hadımları şişe geçirip kızartan olmadı. Hadım edilmeleri ne işe yarıyor sanki? Dalai-lama'nın, tapınağında şarkı söyleyen elli hadımı var. Acaba bu elli iğdişin berrak sesini duymak Şang-ti'nin pek mi hoşuna gidiyor, doğrusu bunu öğrenmek isterdim.

Sonra hiç evlenmeyen Buda rahipleri var, onları da gülünç buluyorum; öteki Çinlilerden daha uslu akıllıyız diye övünürler: iyi ya işte! bari dünyaya uslu akıllı çocuklar getirsinler. Şang-ti'yi, kendisine tapacak insanlardan yoksun bırakmak ne tuhaf bir tapınma! İnsan soyunun kökünü kurutmaya önayak olmak insanoğluna ne biçim hizmet! *Stelca ed isant Errepi** adındaki iyi yürekli küçük lama «her rahibin kabil olduğu kadar çok çocuk sahibi olması gerektiğini» söylemek istiyordu; herkese örnek oluyor, zamanında da pek yararlı bir iş görüyordu. Kendi hesabıma, ben bütün lamalarla Buda rahiplerini ve bu kutsal işe

* *Stelca ed isant Errepi*, Çince Castel de Saint-Pierre abbé'si [XVIII. yüzyılın ünlü düşünürlerinden] demektir. (*Voltaire'in, 1765'de eklediği not*).

içten gelen bir heves duyan kadın lamalarla Buda rahibelerini evlendireceğim; o zaman herhalde daha iyi birer yurttaş olacaklardır. Böylelikle Lu'nun kırallığına büyük bir hizmette bulunduğuma inanacağım.

Ku-Su — Ah! Ne iyi bir hükümdara sahip olacağız! Beni sevinçten ağlatıyorsunuz. Karılarınız, uyruklarınız olmasıyla yetinmiyeceksiniz; çünkü, sonunda insan bütün gününü buyruk çıkarmakla, çocuk yapmakla geçiremez ya: herhalde dostlarınız da olacak?

Ku. — Daha şimdiden dostlarım var, hem de bana kusurlarımı söyleyen iyi dostlar; ben de onlara kusurlarını söylemekten çekinmiyorum; onlar beni avutuyor, ben onları avutuyorum; dostluk yaşamın merhemidir, kimyacı Erueil'in merheminden, hattâ koca Ranoud'nun tozlarından da iyidir. Dostluğun bir din kuralı haline getirilmemiş olmasına doğrusu şaşıyorum: ben onu kutsal törenler kitabımıza almak isterim.

Ku-Su — Sakın böyle bir şey yapmayın; dostluk kendiliğinden yeteri kadar kutsaldır; onu hiç bir zaman bir buyruk haline getirmeyin; yüreklerimiz özgür kalmalıdır; hem sonra, dostluğu bir kural, bir tapınma, bir âyin, bir tören haline koyarsanız binlerce Buda rahibi, kendi kuruntularını va'zederek, yazıp çizerek, dostluğu gülünç hale getirirler; onu böyle bir saygısızlık karşısında bırakmamalı.

Peki, düşmanlarınıza karşı nasıl davranacaksınız? Konfüçyus, belki yirmi yerde, onları seviniz, diyor; bu size biraz zor görünmüyor mu?

Ku. — Düşmanlarını sevmek! Canım, bundan daha genel ne olur.

Ku-Su — Siz bunu nasıl anlıyorsunuz?

Ku. — Nasıl anlamak gerekirse öyle anladığımı sanıyorum. Savaş öğrenimimi hükümdar Décon'un ordusunda hükümdar Vis-Brunck'a karşı savaşıırken yaptım*: düşmanlarımızdan biri yaralanıp da elimize düştü mü, ona kendi kardeşimizmiş gibi bakıyorduk: çoğu zaman kendi yatağımızı yaralanmış, tutsak düşmüş düşmanlarınıza verirdik de, biz onların yanbaşında yere serdiğimiz kaplan postlarının üstünde uyurduk; onlara kendi elimizle hizmet ettik: daha ne istiyorsunuz? Onları sevgilimizi sever gibi sevmemizi mi?

Ku-Su — Bütün bu söylediklerinizle beni çok aydınlatmış oldunuz, bütün ulusların sizi dinlemelerini isterdim; çünkü bana temin ettiklerine göre, gerçek erdemin ne olduğunu bilmediğimizi, en iyi davranışlarımızın büyük birer günahtan başka bir şey-

* Birer Çinli adı olan Décon ile Vis - Brunck adlarını tersyüz edince Condé ile Brunswick adlarının ortaya çıkması ne hoş değil mi? İşte büyük adamlar bütün dünyaya böyle ün salarlar! (*Voltaire'in, 1765 de eklediği not*).

olmadığını, iyi ilkeler edinmemiz için de kendi rahip bozuntularımızdan ders almaya ihtiyacımız olduğunu söylemeye yeltenen uluslar varmış. Vah, zavallılar! daha yazmayı, okumayı öğreneli dün bir, bugün iki, bir de hocalarına ders vermeye kalkmışlar!

ALTINCI KONUŞMA

Ku-Su — Size, beş, altı bin yıldan beri bizde, bütün erdemler üzerine ortaya sürülen beylik sözleri tekrarlıyacak değilim. Bu erdemler içinde, ruhlarımızı yönetmek için ihtiyatlılık, vücutlarımızı yönetmek için de ölçülülük gibi ancak kendi kendimize ait olanları var; bunlar politika ve sağlık kurallarıdır. Gerçek erdemler, bağlılık, yüce gönüllülük, iyilik, hoşgörü vb. gibi topluma faydalı olanlarıdır. Çok şükür, aramızda bütün bu erdemleri torunlarına öğretmiyen yaşlı kadın yok gibidir; kentte olduğu kadar köyde de gençlerimizin ilk öğrendiği şeylerdir bunlar: ama büyük bir erdem var ki pek aldırış edilmemeye başlandı, ona canım sıkılıyor.

Ku. — Hangisi? Çabuk söyleyin; onu canlandırmaya çalışayım.

Ku-Su — Konukseverlik; bu pek toplumsal erdem. insanları birbirine bağlayan bu kutsal bağ, eğlence yerleri açtığımız günden beri gevşemeye

başladı. Söylediklerine bakılırsa, bu zararlı kurum bize Batının kimi yabanlarından gelmiş. Zavallıların galiba gezginleri barındıracak bir evleri bile yok. Şu koca Lu kentinde, güzelim Honşan meydanında, kendi evim Ki'de, Semerkand'den gelmiş kibar bir yabancıyı ağırlamak ne büyük zevktir! O andan başlayarak ben onun için artık kutsal bir insan olurum, kalkıp Türkistan'a gidince o da, bütün yüce ve insanca yasalar gereğince, beni evinde konuk etmek, bana yakın bir dostluk göstermek zorundadır.

Size sözünü ettiğim o yabanlar yabancıları, sırf para için, iğrenç kulübelerinde barındırıyorlar; bu alçakça barındırmayı hayli pahalıya satıyorlar; bir de kendilerini bizden üstün görüyorlarmış, bizden daha temiz ahlâkları var diye öğünüyorlarmış. Kendi vaızlarının Konfüçyus'dan daha iyi va'zettiklerini, sözün kısası, ana yollar üstünde kötü şarap satıyorlar, kadınları deliler gibi sokaklarda dolaştırıyor, bizimkiler ipekböceği yetiştirirken onlar dansediyor diye doğruluğu kendilerinden öğrenmemiz gerektiğini ileri sürüyorlar.

Ku. — Konukseverlik çok iyi şeydir; ben de seve seve konukseverlik gösteriyorum, ama kötüye kullanılmasından korkarım. Büyük - Tibet do-laylarında kötü evlerde oturan, gezip tozmayı seven, bir hiç için dünyanın bir ucundan öbür ucuna gidecek insanlar vardır; siz de oraya gidip

konukluk haklarından yararlanmaya kalktınız mı, ne bir yatak, ne de kaynıyan bir tencere bulursunuz; bu da insanı terbiyeden, nezâketten bezdirebilir.

Ku-Su — Sakıncası pek önemli değil; yalnız iyi tavsiyeleri olan kimseleri kabul etmekle de giderilebilir. Tehlikesi olmıyan erdem yoktur; zaten böyle olduğu için onları benimsemek güzeldir ya.

Şu bizim Konfuçyus’umuz ne bilge, ne kutlu insandır! Esinlemediği erdem yok; insanların mutluluğu onun özdeyişlerinden her birine bağlıdır; işte aklına gelen bir tanesi, bu elli üçüncüsüdür:

«İyiliğe iyilik et, edilen hakaretlerin de hiç bir zaman öcünü alma.»

Batı ulusları bu yüksek ahlâka hangi özdeyişi, hangi yasayı karşı çıkaracaklar? Hem Konfuçyus daha kaç yerde alçakgönüllülüğü öğütler! Bu erdeme saygı gösterilseydi, yeryüzünde hiç kavga olmazdı.

Ku. — Konfuçyus’un daha önceki yüzyıllarda yaşamış olan bilgelerin alçakgönüllülüğe dair bütün yazdıklarını okudum; ama bana öyle geliyor ki bu konuda hiç de yeterince doğru bir tanımlama yapmamışlar: onların yanlışını çıkarmaya kalkışmak belki pek alçakgönüllülüğe uygun bir şey değildir; ama hiç olmazsa yazdıklarını anlamadığımı itiraf edecek kadar alçakgönüllülük

gösteriyorum. Söyleyin bana, siz bu konuda ne düşünüyorsunuz.

Ku-Su — Alçakgönüllülikle emrinizi yerine getireceğim. Bana öyle geliyor ki alçakgönüllülük ruhun tevazuudur; çünkü dış tevazu nezaketten başka bir şey değildir. Alçakgönüllülük insanın bir başkasına karşı elde etmiş olabileceği üstünlüğü kendi kendisine inkâr etmesinden ibaret kalmaz. İyi bir hekim, sabukalama halindeki hastasından çok daha fazla şey bildiğini kendi kendisinden saklıyamaz; astronomi hocası da öğrencilerinden daha bilgin olduğunu elbette bilir; böyle olduğuna inanmaktan kendini alamaz; ama bununla övünmeye kalkmamalıdır. Alçakgönüllülük kendi kendini alçaltmak demek değildir; tevazu nasıl gururu yumuşatırsa o da onuru yumuşatır.

Ku. — Pekâlâ! Öyle ise ben de safsatacıların kuruntularından, sahte peygamberlerin boş hayallerinden uzak, bütün bu erdemlere uyarak, sade ve evrensel bir Tanrıya taparak yaşamak istiyorum. Tahta çıkınca benim erdemim benzerlerimi sevmek, dinim de Tanrıya tapmak olacak. Tanrı Fo'yu, Latze'yi, Hindlilere kaç kez insan biçiminde görünen Vişun'yu*. Siyamlılarla uçurtma uçurtmak için gökyüzünden inen Sammonokodom'u, aydan Japonya'ya inen Kami**leri hor göreceğim.

* Heykellerinde dört kollu olarak gösterilen güneş Tanrısı.

** Hindistan'da yetişen bir çeşit kutsal ağaç.

Salt kendi ülkesi için bir Tanrı olduğunu düşünecek kadar budala bir ulusun vay haline! Bu bir küfürdür. Ne demek! Güneşin ışığı bütün gözleri aydınlatıyor da, Tanrının ışığı dünyanın bir köşesindeki küçücük, cılız bir ulustan başkasını aydınlatmıyacak ha! Ne yürekler acısı durum, ve ne budalalık! Tanrı bütün insanların yüreğine seslenir, şefkat bağları da, evrenin bir ucundan öbür ucuna kadar, onları birbirlerine bağlamalıdır.

Ku-Su — Ey bilge Ku! Şang-Ti'nin, kendisinin dile getirdiği bir insan gibi konuştunuz, adına lââyık bir hükümdar olacaksınız. Ben sizin hocanızdım, şimdi siz benim hocam oldunuz.

«CATÉCHISME DU CURÉ»
KÖY PAPAZININ
DİN VE AHLÂK İLKELERİ⁽⁴⁴⁾

Airston. — Ne? desene köy papazı oluyorsun, azizim Théotime?

Théotime. — Evet, bana küçük bir yerin ruhani yönetimini veriyorlar, ben de büyüğüne tercih ediyorum. Payıma düşen zekâ da, çalışma da sınırlı; elbette yetmiş bin ruhu yönetemezdim, öyle ya, mademki benim, kendimin, bir tek ruhum var; zaten o koskoca bölgelerin ruhani yönetimini üzerlerine alanların güvenine doğrusu her zaman hayran olmuştumdur. Ben kendimi böyle bir yönetimi başaracak yetenekte görmüyorum; büyük bir topluluk beni korkutuyor, ama küçük bir topluluğa belki yararlı olabilirim. Kiliseme bağlı olan zavallı insanları, elimden geldiğince, mahkemelerde süründürmemeye, büsbütün yoksulluğa düşürmemeye yetecek kadar hukuk bilirim. Hasta olurlarsa kendilerine basit ilâçlar verecek kadar hekimliğim var. Arasıra onlara yararlı öğütler verecek kadar da tarımdan anlarım. Gideceğim köyün derebeyi ile karısı da bağnaz olmayan, iyilik etmekte bana yardım edecek, efendiden insanlar. Oldukça mutlu bir hayat süreceğimi, herkesin de benden hoşnut kalacağını düşünerek seviniyorum.

Ariston. — Karınız olmadığına hiç üzülüyor musunuz? Bu sizin için büyük bir avunma olurdu; va'z ettikten, şarkı söyledikten, günah çıkarttıktan, kurban duası, vaftiz ettikten, ölü gömdükten sonra eve dönünce, çamaşırınıza, size bakacak, sağlıklı zamanlarınızda sizi neşelendirecek, hastalığınızda başınızdan ayrılmıyacak, size, iyi yetiştirilince Devlete yararlı olacak güzel çocuklar doğuracak, yumuşak başlı, hoş, namuslu bir kadın bulmak tatlı bir şey olurdu. İnsanlara hizmet eden sizin gibi bir adamın, insanoğlu için o kadar gerekli olan bir avuntudan yoksun kalmasına doğrusu acıyorum.

Théotime. — Rum kilisesi köy papazlarının evlenmelerini özenle teşvik ediyor; anglikan Kilisesiyle protestanlar da aynı bilgeliği güdüyorlar; ama lâtin Kilise'sinin buna aykırı bir bilgeliği var; ona boyun eğmem gerek. Bugün filozofça düşünme eğilimi epey ilerlemiştir, ruhani bir kurultay toplanırsa, belki Trente kurultayından daha insanca yasalar çıkarabilir. Ama şimdilik bugünkü yasalara uymak zorundayım; çok ağır bir şey, ben de biliyorum; ama benden değerli daha niceleri buna kaatlandıktan sonra, bana susmak düşer.

Ariston. — Bilginsiniz, akıllı uslu söz söylemesini de biliyorsunuz: köylülerin karşısında nasıl va'zetmeyi düşünüyorsunuz?

Théotime. — Kıralların karşısında nasıl va'zedersem öyle. Her zaman ahlâktan sö-

zededeğim, işi hiç bir zaman tartışmaya dök-meyeceğim; birleşik inayeti, karşı konulan etkili inayeti, yetersiz olan yeterli inayeti derinleştirmekten; İbrahim ve Lût ile yemek yiyen meleklerin vücutları olup olmadığını, yoksa yalancıkdan mı yemek yer gibi yaptıklarını incelemekten Tanrı beni korusun. Va'zımı dinleyenlerin de, benim de anlıyamıyacağım neler var. Ben iyi insanlar yetiştirmeye, kendim de iyi olmaya çalışacağım; ama tanrıbilimciler yetiştirmeyeceğim; kendim de elimden geldiği kadar tanrıbilimcilik etmiyeceğim.

Ariston. — Sizin gibi papaza canım kurban! Kilisenize bağlı olan yerlerde yazlık bir ev alacağım. Rica ederim, nasıl günah çıkartacağınızı da söyleyin bana.

Théotime. — Günah çıkartmak, ilk Çağın en geri zamanlarında, günahların önünü almak için, icadedilmiş, çok iyi bir şeydir; dinsel konular üzerine düzenlenen eski oyunların hepsinde günah çıkartılıyordu; biz bu bilgece âdeti taklidetmiş, kut-sallaştırmışız; kinle yaralı gönülleri bağışlamaya alıştırmak, küçük hırsızlara benzerlerinden aşırımı olabilecekleri şeyleri geri verdirmek için bire birdir. Ama gene de bazı zararları var. Saygısız günah çıkartıcılar çoktur, hele keşişler arasında: bunlar genç kızlara bütün köy delikanlılarının öğretmiyecekleri kadar münasebetsizlikler öğretirler. Günah çıkarmada ayrıntılar üzerinde hiç durmamak

gerekir; bu hukukla ilgili bir sorgu değil, bir günahının Yüzce Varlığa, kendi kendisini de suçlandıracak bir başka günahlı aracılığıyla hatalarını itiraf etmesidir. Bu esenlik verici itiraf bir insanın merakını gidermek için yapılmamıştır.

Ariston. — Ya aforoz, aforoz edecek misiniz?

Théotime. — Hayır; dinsel tören kitaplarında çekirgeleri, sihirbazları, oyuncularını aforoz ederler: çekirgelerin kiliseye girmesini önlemeyeceğim, çünkü çekirgeler hiçbir zaman kiliseye gitmezler; sihirbazları aforoz etmiyeceğim, çünkü ortada sihirbaz yoktur; oyunculara gelince, kıraldan aylık aldıkları, yargıcın müsaadesiyle de oynadıkları için onların onurunu kırmaktan sakınacağım. Hattâ ahlâka aykırı olmamak şartıyla, tiyatrodan hoşlandığımı size, dostça itiraf edeceğim. *Le Misanthrope**'u *Athalie***'yi ve birer erdem, edep okulu saydığım başka oyunları delice severim. Gideceğim köyün derebeyi şatosunda, istidatlı gençlere bu oyunlardan birkaçını oynatıyor: bu gösteriler eğlencenin çekiciliğiyle erdem aşılır; zevkleri eğitir, güzel konuşmayı, iyi söylemeyi öğretir.

* Molière'in ünlü yapıtı (*Adamcıl* adıyla rahmetli Ali Süha Delilbaşı tarafından dilimize çevrilmiş ve Millî Eğ. Bakanlığının klâsikler serisinde yayınlanmıştır.)

** Racine'in ünlü tragediası. Voltaire bu yapıtı insan zekâsının yarattığı eşsiz bir anıt sayar.

Ben bunda çok mâsum, hattâ çok yararlı olan yönlerinden başka bir şey görmüyorum; bilgimi artırmak için bu gösterileri seyretmeye karar verdim, ama, zayıf düşüncelileri incitmemek için, kafesli bir locadan.

Ariston. — Siz bana duygularınızı açtıkça, ben de sizin cemaatinizden olmaya büsbütün can atıyorum. Beni şaşırtan önemli bir nokta var. Köylülerin, bayram günlerinde sarhoş olmalarını nasıl önliyeceksiniz? Bayramları böyle kutlamak onların alışkanlığıdır. Birtakımını içtikleri sulu zehirin etkisiyle çökmüş, başları dizlerine düşmüş, kolları sarkmış, ne görür ne işitir bir halde. yabanilerden daha beter olmuş görürsünüz; karıları, iki gözü iki çeşme, onları düşe kalka evlerine götürür, ertesi gün çalışmaya güçleri kalmaz, hayatlarının geri kalan yıllarını, çoğu zaman hastalıkla aptallaşmış bir halde geçirirler. Birtakımının da, şaraptan çılgına dönerek, kanlı kavgalar çıkardıklarını, vurduklarını, vurulduklarını, insanoğlunun yüz karası olan bu acı sahneleri kimi zaman da cinayetle bitirdiklerini görürsünüz. Doğrusunu isterseniz, Devlet, bayramlarda savaşlardakinden çok yurttaş kaybediyor; bu iğrenç taşkınlıkları ruhani bölgenizde nasıl azaltabileceksiniz?

Théotime. — Kararımı verdim; bayram günleri çok erkenden yapacağım dua töreninden sonra tarlalarında çalışmalarına müsaade edeceğim,

hattâ onları buna zorlayacağım. Onları meyhaneye götüren yortu günlerinin başıboşluğudur. İş günleri ne aşırı eğlence, ne de cinayet olur. Ölçülü bir çalışma hem vücudun, hem de ruhun sağlığına yarar; üstelik bu çalışma Devlet için gereklidir. Diyelim ki beş milyon insan, en aşağı bir hesapla, günde üstüste, yarım franklık iş görüyorlar; bu beş milyon insanı senenin otuz günü yararsız bir hale getiriyorsunuz: bu yüzden Devlet otuz kere beş milyon yarım franklık işçilik kaybediyor demektir. Kuşkusuz, Tanrı, hiçbir zaman ne bu kaybı, ne de sarhoşluğu buyurmuştur.

Ariston. — Demek böylece dua ile çalışmayı uzlaştıracaksınız; Tanrı ikisini de buyuruyor. Hem Tanrıya, hem de kendi cinsinize hizmet etmiş olacaksınız. Peki. ya kilise kavgalarında, hangi tarafı tutacaksınız?

Théotime. — Hiçbir tarafı. Erdem üzerinde hiçbir zaman kavga edilmez, çünkü erdem Tanrıdan gelir: ancak insanlardan gelen kanılar üzerinde kavga edilir.

Ariston. — Ah, canım köy papazı! iyi köy papazı!

**«CATÉCHISME DU JAPONAIS»
JAPONYALI'NIN DİN VE AHLÂK
İLKELERİ**

Hintli. — Japonların vaktiyle yemek pişirmesini bilmedikleri, ülkelerini büyük Lama'nın eline bıraktıkları, bu büyük Lama kesin olarak ne buyurursa onu yiyip içtikleri, onun da arasına ülkenize küçük bir Lama gönderip vergileri toplattığı; onun da buna karşılık size ilk iki parmağı ve baş parmağıyla bir koruma işareti verdiği doğru mu?

Japon. — Ne yazık ki öyle ! Bundan daha doğru bir şey olamaz. Hattâ, düşünün ki, bütün Kanusilikler*, yani adamızın aşçı başlıkları, Lama tarafından veriliyordu, hem de kimsenin karagözleri için değil. Bundan başka, rahip olmıyanlarımızdan her ev o Tibet'in aşçı başısına yılda bir ons** gümüş ödüyordu. Buna karşılık bize verip vereceği de *artık* denilen tatsız, tuzsuz kötü yemeklerden ibaret kalıyordu. Tangut halklarına karşı savaş açmak gibi aklına yeni bir şey esti mi, bizden gene yardım parası topluyordu. Ulusumuz, bir hayli şikâyet etti. Ama hiç yararı

* Kanusi'ler, Japonya'nın eski rahipleridir (*Voltaire'in 1765 de eklediği not*).

** Ons yirmi yedi gram ağırlığında eski bir ölçü.

olmadı; hattâ her şikâyet biraz daha fazla para ödemekle sonuçlanıyordu. Sonunda, her şeyi en iyi biçimde çözümleyen aşk, bizi bu kölelikten kurtardı. İmparatorlarımızdan biri, bir kadın yüzünden, büyük Lama ile bozuştı: ama doğrusunu isterseniz bu işde bize en çok hizmet edenler kanusiler, öteki adlariyle *pauxcospie**'ler oldu; boyunduruğumuzu silkip atmamızı onlara borçluyuz; bakın bu nasıl oldu.

Büyük Lamanın çok hoş bir huyu vardı, her zaman kendisinin haklı olduğunu sanıyordu; bizim daîr'imizle kanusilerimiz de hiç olmazsa bir iki kez haklı çıkmak istediler. Büyük Lama bu iddiayı saçma buldu; bizim kanusiler de tükürdüklerini yalamadılar; onunla temelli bozuştular.

Hintli. — Çok iyi! O zamandan beri herhalde mutlu olmuş, rahat etmişsinizdir?

Japon. — Ne gezer; hemen hemen iki yüzyıl birbirimize girdik, kendi kendimizi yedik, bitirdik. Kanusilerimiz boşuna haklı çıkmak istiyorlardı, akılları başlarına geleli ancak yüz yıl oldu. Ama o günden bu yana kendimizi rahat rahat dünyanın en mutlu uluslarından biri sayabiliriz.

* *Pauxcospie, épiscopaux*'nın (piskoposlar) anagramı (*Voltaire*'in 1765 de eklediği not).

Hintli. — Bana dediklerine göre, imparatorluğunuzda tam on iki mutfak partisi olduğu doğru ise, böyle bir mutluluğa nasıl erebilirsiniz? Yılda on iki kez iç savaş oluyor demektir.

Japon. — Neden canım? Her biri başka türlü yemek pişiren on iki lokantacı olursa, güzel güzel karnımızı doyurmak varken, gırtlak gırtlığa mı geleceğiz? Tersine, herkes hangi aşçıyı daha çok beğeniyorsa ona gidecek, canının çektiği yemekleri yiecektir.

Hinti. — Zevk meselelerinde tartışmamak gerekir, doğru; ama gene de tartışılır, kavga da kıızıdır.

Japon. — Uzun zaman kavga edildikten, bütün bu kavgaların da insanlara birbirinin kuyusunu kazmaktan başka bir şey öğretmediği anlaşıldıktan sonra artık herkes birbirini hoş görmeye başlar, kuşkusuz yapılacak en iyi şey de budur.

Hintli. — Peki, yemek içmek sanatında ulusunuzu birbirinden ayıran bu lokantacılar kimlerdir, lütfen söyler misiniz?

Japon. — Önce Breuxeh*’ler var, bunlar bize ne sucuk, ne de domuz yağı verirler; eski mutfak

* Breuxeh’lerin *Hébreux*’ler (İbraniler) olduğu açıkça görülüyor. *et sic de ceteris* (Voltaire’in 1765 de eklediği not).

kurallarına bağlıdırlar; bir tavuğu kızartmaktansa öldürmeyi tercih ederler: hem büyük matematikcidirler; kendileriyle öteki on bir aşçı arasında paylaşılacak bir ons gümüş olsa, önce yarısını kendilerine ayırırlar, geriye kalanı da sayı saymasını en iyi belinlerindir.

Hintli. — Herhalde siz bu adamlarla hiç yemek yemezsiniz.

Japon. — Hayır. Sonra, haftanın kimi günlerinde, hattâ yılın uzunca bir döneminde. dört metelikten fazla etmiyecek beyaz salçalı dana eti yemektense yüz altına gelecek kalkan balığı, ala balığı, dil balığı, som balığı, mersin balığı yemeyi bin kez tercih eden *pispate**'lar gelir.

Biz kanusilere gelince, biz sığır etini, bir de japonca *pudding* dediğimiz bir çeşit pastayı çok severiz. Zaten bizim aşçıların *pispate*'ların aşçılarından çok daha bilgin olduklarını herkes kabul eder. Romalıların *garum*'unu bizim kadar geliştiren, eski Mısır soğanlarını, ilk Arapların çekirge hamurunu, Tatarların beygir etini bizden daha iyi bilen yoktur; bundan başka, genel olarak *pauxcospie* denen kanusi kitaplarında her zaman öğrenilecek bir şey bulunur.

* Papiste (Papacılar) sözcüğünün Voltaire tarafından değiştirilmiş biçimi.

Size yalnız Terluh*'vari yemek yiyenlerden sözedecek değilim, Vincal** rejimine bağlı kalkanlardan, batistapane***'lardan, ötekilerden de söz etmiyeceğim; ama quekar****'lar özel bir ilgiye değer doğrusu. Onları kolay kolay aldatamazsınız, ama onlar da sizi hiç aldatmazlar. Benzerlerimizi kendimiz gibi sevmek yasası bu insanlar için kurulmuş gibidir; öyle ya, gerçekten hangi iyi yürekli Japon birkaç para için benzerinin beynine kurşun sıkmaya, ya da dört parmak genişliğinde eğri bir hançerle onu boğazlamaya gider, hem bunları savaşta, cephe önünde yapar da, sonra insanları kendim gibi seviyorum diye övünebilir? Kendisi de kurşunlara, hançerlere hedef olduğu için, kendi cinsinden kendisi kadar nefret ettiğini söylemek belki daha doğru olur. Queker'ler hiçbir zaman bu çılgınlığı etmemişlerdir; zavallı insanların balçıktan yapılmış, pek kısa ömürlü birer testi olduklarını, birbirleriyle çarpışarak kendi kendilerini kırıp dökmeye hiç de gerek olmadığını söylerler.

* Luther adının Voltaire tarafından değiştirilmiş biçimi

** Calvin adının Voltaire tarafından değiştirilmiş biçimi

*** Anabaptiste (Vaftizci) sözcüğünün Voltaire tarafından değiştirilmiş biçimi.

**** Quaker (İngiltere ve Amerika'da pek yaygın bir mezhep) sözcüğünün Voltaire tarafından değiştirilmiş biçimi.

Ben kanusi olmasaydım, itiraf ederim ki qu-ekar olmaktan hiç de nefret etmezdim. Kabul edersiniz ki bu kadar akıllı uslu aşçılarla kavga etmeye olanak yoktur. *Dieste** denilen, pek kalabalık olan başkaları da var; bunlar herkese, ayrıcalık gözetmeden yemek verirler, onlara giderseniz domuz yağlı, domuz yağsız, iç yağlı, iç yağsız, yumuntalı, zeytinyağlı yemekler, keklik, som balığı, beyaz şarap, kırmızı şarap canınız ne isterse onu yeyip içmekte özgürsünüz; buna aldırış bile etmezler: yeter ki yemekten önce veya sonra, hattâ sadece kahvaltıdan önce Tanrıya duâ ediniz, efendiden bir adam olunuz, o zaman sizinle beraber onlar da büyük Lamaya gülerler, bunun da büyük Lamaya bir zararı dokunmaz. Yeter ki *Dieste*'lerimiz *kanusi*'lerimizin yemek pişirmekte çok usta olduklarını itiraf etsinler, hele gelirlerimizi kısmaktan hiç sözetmesinler; o zaman rahat rahat bir arada yaşarız.

Hintli. — İyi ama, sonunda hepsine üstün bir mutfak olmalı, kıralın mutafağı.

Japon. — Doğrudur; ama Japonya kıralı güzel bir yemek yedi mi, keyifli olmalı, iyi uyruklarının da hazmetmelerine engel olmamalıdır.

Hintli. — Peki, ya birtakım inatçılar kıralın gözü önünde pek tiksindiği domuz sucuğu yemeğe

* *Déiste* sözcüğünün Voltaire tarafından değiştirilmiş biçimi

kalkar, dört beş bini sucuklarını kızartmak için şişlerle silâhlanıp bir araya toplanır, sucuk yemiyenleri aşağılarılarsa?

Japon. — O zaman onları da, yurttaşların rahatını bozan sarhoşlar gibi cezalandırmak gerekir. Biz bu tehlikeyi de önledik. Ancak kiralın yediği yemeklerden yiyenler Devlet hizmetlerine alınabilirler: ötekiler canlarının istediğini yiyebilir, ama bir görev alamazlar. Kalabalık halinde toplanmak şiddetle yasak edilmiştir, toplananlar hemen cezaya çarptırılır, bu cazanın bağışlanması da yoktur; sofradaki bütün kavgalar, büyük japon aşçıbaşımız Suti Raho Cus Flac*'ın kuralına uygun olarak güzelce bastırılır. Bakın kutsal dilde ne yazmış:

*Natis in usum laetitiae scyphis
Pugnare Thracum est..*

Yani: «Yemek ciddi, akıllı uslu bir zevki tatmak için yapılmıştır, bardakları birbirinizin kafasına farlatmamalısınız.»

Bu özdeyişlerle, yurdumuzda mutlu yaşıyoruz; özgürlüğümüz taicosema**'larımızın yönetimi altında sağlamlaşmıştır; zenginliklerimiz artıyor, iki yüz kadırgamız var, komşularımızın da bizden ödleri kopuyor.

* Horatius Flaccus adının (ünlü Lâtin ozanı) Voltaire tarafından değiştirilmiş biçimi.

** Eski Japon komutanlarına verilen ad.

Hintli. — Öyle ise Hintli Recina*'nın, o kadar ince, o kadar kusursuz, o kadar ahenkli, o kadar belâgatli bir ozanın oğlu olan şu nazımcı Recina, *les Grâces*** değil de *la Grâce* adlı, uyaklı öğretilsel bir yapıtta neden şunları söylemiş:

Vaktiyle pırıl pırıl ıstık saçan Japonya

Şimdi neden bir düşler, çalgınlıklar yığını?

Japon. — Bana sözünü ettiğiniz o Recina'nın asıl kendisi düşler içinde. Bu zavallı Hintli bilmiyor mu ki ışığın ne olduğunu kendisine biz öğrettik; bugün Hindistan'da gezegenlerin doğru yolu biliniyorsa bunu bize borçludurlar; doğanın ilk yasalarını, sonsuzluğun hesabını insanlara yalnız biz öğrettik; daha basit şeylere inerek yurdundaki adamlar matematik ölçüler içinde gemi yapmasını da, başkasından değil, bizden öğrendiler; *ma-kine çorabı* dedikleri, bacakları örten o tozluklara varıncaya kadar her şeyşi bize borçludurlar? Bu kadar güzel ve yararlı şeyler icadettikten sonra bizim birer çılgın, başkalarının düşleriyle şiir

* Racine, belki de Louis Racine, büyük Racine'in oğlu (*Voltaire'in 1765 de eklediği not*).

** Voltarie burada tekil hâlinde. *iyilik, zarıflık*, v.s. anlamlarına gelen, çoğul halinde de yemekten sonra okunan dua anlamına gelen *grâce* ile bir sözcük oyunu yapılmakta ve Louis Racine'in bu koşuğu ile alay etmektedir.

düzen bir adamın da, biricik bilge olması hiç mümkün müdür? Bizi kendi halimize bıraksın, yemeğimizi pişirelim, kendisi de isterse, daha ozanca konular üzerinde şiirler yazsın*.

Hintli. — Ne çare! Ülkesinin ön yargıları var, partisinin var, kendisinin var.

Japon. — Aman ne de çok önyargı!

* Bu Hintli Recina, yurdandaki düşçülere inanarak iyi salçıların, ancak Brama, özel bir istek duyarak kendisi en gözde adamlarına tanımlarsa yapılabileceğini; sayılamıyacak kadar çok aşçılar bulunduğunu, bunların ne kadar uğraşsalar, sadece başarılı olmağa uğraşmakla iyi bir salçalı et yemeği pişiremeyeceklerini, Brama'nın sırf kötülük olsun diye onlara bu olanağı vermediğini sanmış. Japonya'da böyle bir münasebetsizliğe inanan yoktur, orada şu Japon üzdeyişine inkâr edilmez bir doğru gözüyle bakılıyor:

God never acts by partial Will, but by general Laws.

[Tanrı hiçbir zaman keyfe göre değil, genel yasalara göre davranır.]

(*Voltaire'in 1765 de eklediği not.*)

«CATÉCHISME DU JARDINIER»
 BAHÇIVANIN DİN VE AHLÂK
 İLKELERİ*

YAHUT TUCTAN PAŞA İLE BAHÇIVAN
 KARPOS'UN KONUŞMASI

Tuctan. — Bana bak, dostum Karpos, sebzelerini pahalı satıyorsun; ama malın iyi.... Şimdi hangi dindensin?

Karpos. — Doğrusu, paşam, bunu size söylemek benim için pek kolay olmayacak. Bizim küçük Samos adası Yunanlılarda iken bana *agion pneuma*'nın ancak *tou patrou*'dan çıktığını söylediklerini hatırlıyorum; Tanrıya da ayakta, ellerimizi çapraz tutarak dimdik dua ettiriyorlardı: büyük perhiz yortusunda süt içmeme izin vermiyorlardı. Sonra Venedikliler geldi, o zaman Venedikli papazım bana *agion pneuma*'nın hem *tou patrou*'dan, hem de *tou viou*'dan geldiğini söyledi, süt içmeme izin verdi, Tanrıya da diz çökerek dua ettirirdi. Sonra Yunanlılar geri geldiler. Venediklileri kovdular, o zaman da *tou viou*'yu ve kremayı bırakmak gerekti. Sonunda siz, Yunanlıları kovup çıkardınız; var gücümüzle *Allah illa*

* Bu madde (bütün basımlarda) 1765 de yayınlanmıştır.

Allah diye bağırdığınızı duydum. Artık ben de ne olduğumu pek bilemez oldum; Tanrıyı bütün kalbimle seviyorum. sebzelerimi de pek uygun bir fiyata satıyorum.

Tuctan. — Çok güzel incirlerin var.

Karpos. — Emredin, paşam, hepsini vereyim.

Tuctan. — Güzel bir kızın da varmış. öyle diyorlar

Karpos. — Evet paşam, ama onu veremem

Tuctan. — Neden a alçak?

Karpos. — Ben namuslu adamım: incir satabilirim ama, kızımı satamam.

Tuctan. — Hangi yasaya göre satamazmışsın bakalım o meyveyi?

Karpos. — Bütün namuslu bahçıvanların yasasına göre; kızımın onuru bana değil, kendisine aittir; satılık mal değil ki.

Tuctan. — Demek paşana içten bağlı değilsin?

Karpos. — Doğru şeylerde çok bağılıyım, efendim olduğunuz süre.

Tuctan. — Ya senin o Rum baban bana karşı bir suikast hazırlayacak olsa, sana da *tou patrou* ve *tou viou* adına bu işe girmeni buyursa. ona canla başla yardım etmez miydin?

Karpos. — Ben mi? Ne münasebet, böyle bir şeye karışmamak için elinden geleni yapardım.

Tuctan. — Böyle güzel bir fırsat çıkmışken, o Rum babanın dediğini neden yapmayacak mışsın?

Karpas. — Sizin dediğinizi yapacağıma and ettim de ondan, sonra *tou patrou*'nun hiçbir zaman suikastler hazırlamayı buyurmadığını da çok iyi biliyorum.

Tuctan. — Eh, bundan yana rahatım; ama Tanrı göstermesin, ya senin Rumlar adayı yeniden ellerine geçirip beni buradan atacak olsalar, gene bağlı kalırmıydın bana?

Karpas. — Canım! O zaman size nasıl bağlı kalabilirim, artık benim paşam olmayacağınıza göre?

Tuctan. — Peki, ya bana ettiğin and, o ne olacaktı?

Karpas. — İncirlerime benziyecekti, artık tadına bakmıyacaktınız. Hani, (Tanrı gecinden versin) ölmüş olsaydınız, şu anda, artık size hiçbir borcum kalırmıydı?

Tuctan. — Terbiyesizce bir varsayım, ama doğru.

Karpas. — Aman efendim! Ha buradan atılmışsınız, ha ölmüşsünüz, hepsi bir; çünkü nasıl olsa yerinize bir başkası gelecek, ona da ayrıca and etmem gerekecekti. Size hiç faydası dokunmayacak bir bağlılığı benden isteyebilir miydiniz? Bu tıpkı incirlerimi yemeyince, onları başkalarına satmama da engel olmaya kalkışıyormuşsunuz gibi bir şey olurdu.

Tucan. — Sen eni konu akıl yürütüyorsun: demek ki ilke sahibisin?

Karpos. — Evet, kendime göre benim de ilkelerim var: çok değil, ama bana yetiyor; zaten daha çoğu bana pusulayı şaşırttırdı.

Tuctan. — Senin şu ilkelerini merak ettim, bilmek isterdim.

Karpos. — Örneğin iyi koca, iyi baba iyi komşu, iyi uyruk, bir de iyi bahçıvan olmak; daha ilerisine gitmiyorum; umarım Tanrı da bana yardımcı eder.

Tuctan. — Peki ya bana, ben ki adanın valisiyim, bana da yardım edecek mi dersin?

Karpos. — Ben bunu nasıl bilebilirim, efendim? Tanrının paşalara nasıl davrandığını tahmin etmek benim haddime mi düşmüş? Bu sizinle onun arasında bir iş; ben hiçbir türlü buna karışmam. Ancak, tahmin etsem etsem, şunu edebilirim ki benim namuslu bir bahçıvan olduğum kadar siz de namuslu bir paşa iseniz Tanrı elbette sizi hoş tutacaktır.

Tuctan. — Vallahi bu putatapar hoşuma gitti. Allahaismarladık, dostunı; Tanrıya emanet ol!

Karpos. — Eksik olma. *Theos** yardımcın olsun, paşam.

* *Theos*, Yunanca Tanrı demektir.

« CERTAIN, CERTITUDE »

KESİN, KESİNLİK

(45)«Dostunuz Christophe kaç yaşında? —Yirmi sekiz yaşında; evlenme cüzdanını, vaftiz tezkeresini gördüm; çocukluğundan beri tanırım onu; tam yirmi sekiz yaşındadır, kesin olarak biliyorum, bundan eminim.»

Söylediği şeyden pek emin olan bir adamla aynı şeyi doğrulayan başka başka yirmi kişinin yanıtını duyar duymaz öğreniyorum ki, birtakım gizli nedenlerle ve garip bir dalavereyle Christophe'un vaftiz tezkeresinde yaşını küçültmüşler. Konuştuğum kişilerin daha bundan haberleri yok; öyleyken kesin olmayan bir şeyin kesinliğine her zaman inanıyorlar.

Copemic'ten önce bütün dünyaya «Bugün güneş doğdu mu? Battı mı?» diye sorsaydınız herkes size şu yanıtı verirdi: «Bundan kesin olarak eminiz.» Kesin olarak emindiler, ama yanılıyorlardı.

Büyüler, bilicilikler, saplanan fikirler, uzun zaman bütün ulusların gözünde dünyanın en kesin şeylerindendi. Ne sayısız insan kalabalıkları bu güzel şeyleri görmüşler, onlardan kesin olarak emin olmuşlardı! Bu kesinlik bugün biraz azalmıştır. Geometriye başlayan bir delikanlı geldi beni buldu; daha üçgenlerin tanımlamasında ona soruyorum: «Bir üçgenin üç açısının iki dik açıya

eşit olduğundan emin değil mi siz?» Yanıt olarak bana yalnız emin olmadığını söylemekle kalmıyor, bu önermenin ne olduğunu bile iyice anlayamadığını söylüyor: önermeyi ona tanıtıyorum; o zaman kesinliğinden emin oluyor, hayatının sonuna kadar da emin olacaktır.

İşte ötekilerden bambaşka bir kesinlik; öbürleri birer olasılıktan başka bir şey değildi, incelenince de yanlış oldukları meydana çıktı; ama matematik kesinlik hem değişmez, hem de ilksizdir.

Varım, düşünüyorum, acı duyuyorum; bütün bunlar bir geometri doğrusu kadar kesin midir? Evet. Neden? Çünkü bu doğrular bir şeyin aynı zamanda hem var, hem de yok olmasının olanaksızlığı ilkesiyle kanıtlanmıştır. Aynı zamanda hem var olmama, hem var olmamama, hem duymama, hem de duymamama olanak yoktur. Bir üçgenin aynı zamanda, iki düz açının toplamı olan hem yüz seksen derecesi olmasına, hem de olmamasına olanak yoktur.

Varlığımın, duyarlığımın fizik kesinliğiyle matematik kesinlik, başka türden olmakla beraber, demek ki aynı değerdedirler.

Görünüşler, yahut insanların hep bir ağızdan bize anlattıkları şeyler üzerine kurulmuş kesinliğe gelince iş değişir.

«İyi ama, diyeceksiniz, Pekin'in var olduğundan emin değil misiniz? Bizde de Pekin ku-

maşı yok mu? Ayrı ayrı ülkelerden gelmiş, hepsi de Pekin'de doğruyu va'zederek birbirlerinin aleyhinde yazmadıkları kalmamış, ayrı ayrı kanıda insanlar size bu kentin var olduğunu temin etmediler mi?» Cevabım şudur ki o zamanlar Pekin adında bir kentin varlığına kuvvetle olasılık veririm; ama hayatımı ortaya koyarak. bu kentin hâlâ var olduğunu iddia etmek istemem; oysa bir üçgenin üç açısının iki dikaçıya eşit olduğuna, ne zaman isterlerse hayatımı ortaya koyarak bahse girebilirim.

*Dictionnaire Encyclopédique**'de çok tuhaf bir şey basmışlar, burada ileriye sürüldüğüne göre insan mareşal de Saxe'ın, Fontenoy savaşını kazandığını bütün Paris'ten duyunca buna nasıl emin olursa, bütün Paris mareşalin dirildiğini söyleyince ona da emin olmalı, kesin gözüyle bakmalıymış, Bakın bu uslamlama ne hayran olunacak şey: «Mânevi bakımdan olanaklı olan bir şey söylediği zaman bütün Paris'e inanıyorum; şu halde bana mânevi ve maddi bakımdan olanaksız bir şey söylediği zaman da bütün Paris'e inanmalıyım.»

Belli ki, bu maddenin yazarı şaka etmek istemiş, maddenin sonunda, hayranlık içinde kalan ve kendi kendisinin aleyhinde yazan, öteki yazarın da canı gülmek istemikş**.⁽⁴⁶⁾

* Diderot ve arkadaşlarının çıkardıkları *Ansiklopedi Sözlüğü*.

** *Dictionnaire Encyclopédique*'deki *Ceritude-Kesinlik* madmesine bakınız (Voltaire'in notu).

«CHAINE DES ÊTRES CRÉÉS» YARATILMIŞ VARLIKLAR ZİNCİRİ

Eflâtun'u ilk okuyuşumda, en küçük atomdan ta Yüce Varlığa kadar o basamak basamak yükselişi görünce, böyle bir merdivene doğrusu hayran olmuşum; bir de dikkatle bakayım dedim⁽⁴⁷⁾, hani sabahleyin horoz ötünce görünürler* kaçışmış, hayalin kurduğu o koca yapı da öylece yıkılıverdi.

Örgensiz maddeden örgenli maddeye, bitkilerden bitkimsi hayvanlara, bu bitkimse hayvanlardan hayvanlara, onlardan insana, insandan cinlere, perilere, havadan bir tenciğe bürünmüş cinlerle perilerden maddesiz tözlere o duyulmaz geçişi hayal etmek, o tözlerin arasında da güzelleşe güzelleşe, yetkinleşe yetkinleşe ta Tanrıya varan binlerce sıra görmek inasnoğlunun pek hoşuna gider. Basit kimseler bu derece derece diziye bayılır, sanki en başında papa ile kardinaller bulunan, sonra başpiskoposlar gelen, papazlar, papaz yamakları, diyakoslar, diyakos yamaklariyle devam eden ve keşişler, *Capucin***'lerle kapanan alayı görmüş gibi olurlar.

* Hayaletler.

** Ermiş Franco (Saint-Fronçois) tarikatına bağlı papazlar.

Oysa Tanrı ile yarattığı en kusursuz varlıklar arasında papa ile kardinaller meclisinin başı arasındaki ayırmadan biraz daha fazla bir ayırım vardır; o baş bir gün papa olabilir, ama Tanrının yarattığı en kusursuz dehâ Tanrı olamaz; Tanrı ile onun arasında sonsuzluk vardır.

Bu zincir, ileri sürülen bu derece derece yükseliş, bitkilerle hayvanlarda da yoktur; tanıtlaması da kolay: birtakım bitkiler, hayvanlar varmış ki, şimdi kaybolmuş. Örneğin artık erguvan böceği bulamıyoruz. Yahudilerin tavşancıl ile çaylak* yemeleri yasaktı; Bochart** ne derse desin, bu iki tür dünyadan kaybolmuştur: zincir nerede kaldı?

Birtakım hayvan türlerini kaybetmeseydik bile, onların yok edilebileceği meydandadır. Aslanlar, gergedanlar gitgide azalıyorlar.

Vaktiyle, şimdi hiç rastlanmayan insan çeşitlerinin yaşamış olması da çok olasıdır. Ama diyelim ki hepsi de yaşamış, beyazlar gibi karalar da, doğanın kendi derilerinden, karınlarından baldırlarının yarısına kadar sarkan, bir önlük verdiği,

* Aslında: İxion ile Griffon; *Kutsal - Kitap*'da adı geçen iki kuş. Griffon'un nasıl bir kuş olduğu bilinmiyor; İxion da yanlışlıkla İxos için kullanılmış, yorum kitaplarında Akbabaya benzediği söylenen bir kuş. Çeviride *Kutsal - Kitap*'ın türkçe çevirilerinde gördüğümüz karşılıkları konuduk.

** Fransız tanrıbilimci, filolog ve coğrafyacısı (1599 - 1667).

kafr**'lar da, kadınlarının memeleri tatlı bir abanoz rengine olan Samoyed***'ler de, v.b.

Maymunla insan arasında apaçık bir boşluk yok mudur? İki ayaklı, tüysüz, konuşmasını bilmediği, yüzü bizimki gibi olmadığı halde gene de zek, yola getireileceğimiz, işaretlerimize cevap verecek, bize hizmet edecek bir hayvan kolayca göz önüne getirilemez mi? Bu yeni türle insan türü arasında daha başkaları da hayal edilemez mi?

Ulu Eflâtun, insandan öte, göklere bir dizi yüce tözler yerleştiriyorsun; hadi biz, dinimiz öyle öğretiyor diye onların bir kaçına inanıyoruz, ama sen, ne diye inanıyorsun? Sen Sokrates'in cini*** ile konuşmadın, sana, öteki dünyanın sırlarını öğretmek için dirilen, koca Heres de bu tözlerden bir şey öğretmedi.

Ortaya sürülen o zincir, duygun evrende**** de, tıpkı böyle, parça parçadır.

Neymiş, kuzum, gezegenleriniz arasında o derece derece sıralanma! Ay, yuvarlağımızdan kırk

* Arapça *Kâfir* kelimesinden gelen bu ad vaktiyle Doğu Afrikanın henüz islâm olmamış budunlarına verilmiş. Bugün yalnız Mozambik'in güneyinde yaşayan zenciler için kullanılıyor.

** Sibirya steplerinin Kuzey Buz denizi kıyılarında yaşayan göçebeler.

*** Voltaire burada. Sokrates'in içinde duyduğunu, felsefesinde büyük bir yeri olduğunu Eflâtun'un yapıtlarından öğrendiğimiz, Tanrı sesini, *daimon*'u kastediyor.

**** Duygularla kavradığımız evren (*L'univers sensible*).

kez daha küçüktür. Ay'dan kalkıp boşlukta geziye çıkınca Venüs'ü bulursun; o, aşağı yukarı Dünya kadar büyüktür. Oradan Merkür'e varırsın: o, Venüs'ün dolaştığı çevreden bambaşka bir elips içinde döner; o bizden yirmi yedi kez daha küçük, Güneş bir milyon kez daha büyük, Merih beş kez daha küçüktür; bu sonuncusu kendi devrini iki yılda tamamlar, komşusu Jüpiter on iki, Satürn de otuz yılda; hem hepsinden daha uzakta olan Satürn, Jüpiter kadar büyük de değildir. Vardır denilen o derece derece sıralanma hani, nerede kaldı?

Hem, nasıl olur da koskoca boşluklarda her şeyi birbirine bağlayan bir zincir olabilir?. Öyle bir zincir varsa bile kuşkusuz Newton'un keşfettiği zincirdir; bu koca boşlukta gezegenler dünyasının bütün yuvarlaklarını birbirine kaydıran odur.

Ey herkesin o kadar hayran olduğu Eflâtun⁽⁴⁸⁾! Sen bize sadece masal okumuşsun, senin zamanında insanların çırılçıplak dolaştıkları Kassiterid'ler* adasında da, sen ne kadar çocukça şeyler hayal ettinse, bize o kadar büyük doğrular öğreten bir filozof** dünyaya geldi.

* Eskiden, Britanya adasının güney doğusundaki takımadalarına verilen ad.

** Newton.

«CHAINE DES ÉVÉNEMENTS» OLAYLAR ZİNCİRİ

⁽⁴⁹⁾ Bütün olayların önüne geçilmez bir yazıyla birbirlerine bağlı oldukları iddiası epey eskidir. Homeros'da İuppiter'den bile üsütün olan alınyazısıdır. Tanrılara da, insanlara da hükmeden İuppiter, oğlu Sarpedon'un, vakti saati gelince, ölmesine engel olmayacağını açık açık söyler. Sarpedon dünyaya gelmesi gereken anda doğmuştu, bir başka anda da doğamazdı; Troia önlerinden başka yerde ölemezdi; Lykia'dan başka yere gömülemezdi; cesedinden, vakti saati gelince, birkaç Lykia'lının tözü haline gelmesi gereken, sebzeler bitecekti; mirasçıları ülkelerinde yeni bir düzen kuracaklar, bu yeni düzen komşu ülkeleri etkileyecek; bunun sonucu olarak da Lykia'nın komşularının koşmularıyla yeni bir savaş ve barış anlaşması yapılacaktı, bütün bunların böyle olması gerekiyordu: böylece, ondan ona geçerek, bütün dünyanın alınyazısı Sarpedon'un ölümüne, bu ölüm bir başka olaya bağlı oluyor, o olay da başka olaylarla her şeyin ilk aslına bağlanıyordu.

Bütün bu olayların bir teki, başka türlü düzenlenmiş olsa, bundan başka bir evren doğmuş olurdu; oysa bugünkü evrenin var olmamasına olanak yoktu; demek oluyor ki İuppiter'in, bütün İuppiter'liğine rağmen, oğlunun hayatını kurtarmak elinde değildi.

Bu zorunluluk, bu alinyazısı ilkesini Leibnitz, kendi deyimiyle, *yeter akıl* adı altında, yaşadığımız günlerde icadetmiş, oysa çok eski bir şeydir: nedensiz etki olmaması, çoğu kez en küçük nedenin en büyük etkileri meydana getirmesi bugünün işi değil.

Milord Bolingbroke, madam Marlborough ile madam Masham arasındaki küçük kavgaların Kırالیçe Anne'a, XIV. Louis ile o özel anlaşmayı yapmak fırsatını verdiğini itiraf ediyor: bu anlaşma Utrecht barışını sağladı; bu Utrecht barışı V. Philippe'in İspanya tahtındaki durumunu sağlamlaştırdı. V. Philippe Avusturya hanedanından Napoli'yi, Sicilya'yı aldı; bugün Napoli kralı olan İspanyol hükümdarı kiralılığını elbette milady Mashan'a borçludur; düşes de Marlborough, İngiltere kiralıçesine daha yumuşak davransaydı bu kiralılığı elde edemez, belki de dünyaya bile gelemezdi; Napoli'deki varlığı aşağı yukarı, Londra sarayında geçen bir budalalığa bağlıydı. Dünyadaki bütün ulusların durumunu inceleyiniz: hepsi de böyle hiçbir şeye bağlı değil gibi görünen, ama her şeye bağlı olan bir sıra olaylar üzerine kurulmuştur. Bu koca makinede her şey birbirine bağlı bir çark, bir makara, bir ip, bir zemberektir.

Fizik düzeninde de bu böyledir. Afrika'nın ta öbür ucundan, güney denizlerinden kopan bir rüzgâr, Afrika atmosferinin bir parçasını alır, ge-

tirir, Alp vâdilerine yağmur halinde döker; bu yağmurlar topraklarımıza bolluk, bereket getirir; kuzey rüzgârımız da bizim buharlarımızı zencilere götürür; biz Gine'ye iyilik ediyoruz o da bize. Zincir dünyanın bir ucundan öbür ucuna kadar uzanıyor.

Ama bana öyle geliyor ki bu ilkenin doğruluğu tuhaf bir biçimde kötüye kullanılıyor. Ondan, hareketiyle bütün dünyanın bugünkü düzenini etkilemeyen en küçük bir atom bile bulunmadığı; insanlar arasında olsun, hayvanlar arasında olsun büyük alinyazısı zincirlerinin esaslı halkalarından biri olmayan en küçük bir ilinek bile olmadığı sonucu çıkarılıyor.

Bu sorun üzerinde anlaşmalıyız: elbette her etkinin bir nedeni, nedenden nedene sonsuzluğa kadar uzanacak bir nedeni vardır; ama her nedenin, yüzyılların gerilerine kadar inecek bir etkisi yoktur. Bütün olaylar birbirinden çıkarak meydana gelir, bunu itiraf ederim; geçmiş halden doğmuşsa, hal de gelecekte doğar; her şeyin bir babası var, ama her şeyin her zaman çocuğu olmaz. Bu tıpkı bir soysop ağacına benzer: her sülâle, bilindiği gibi, Âdem'e kadar uzanır, ama ailede döl bırakmadan ölenler de olmuştur.

Bu dünya olaylarının da bir soysop ağacı vardır. Galya ile İspanya halkının Gomer*'in, Rus-

* Sümerlere İbraniler tarafından verilen ad.

ların da onun küçük kardeşi Magog*'un soyundan geldikleri su götürmez: bir sürü koca koca kitaplarda bu şecereyi bulursunuz! İş böyle olunca, bugün Pomeranya dolaylarında silâh altında bulunan altmış bin Rusla Frankfurt önlerindeki altmış bin Fransız Magog'a borçlu olduğumuz da inkâr edilemez⁽⁵⁰⁾. Ama Magog, Kafkas dağlarının yakınında sağa sola tükürmüş, bir kuyunun içinde iki, yahut üç halka yapmış, sağına yahut soluna yatmış, bunun Rusya İmparatoriçesi Elisabeth'in, Romalıların İmparatoriçesi Marie Thérès'e yardım etmek için, bir ordu göndermek konusundaki kararında büyük bir etkisi olduğunu⁽⁵¹⁾ sanmıyorum. Köpeğim uyurken rüya görmüş, yahut görmemiş, bu önemli işin büyük Moğol imparatorunun işleriyle ne ilgisi olabileceğini anlamıyorum.

Doğada her şeyin dolu olmadığını, her hareketin de, dünyayı devredecek kadar, derece derece birinden öbürüne geçmediğini düşünmeliyiz. Suya aynı yoğunlukta bir cisim atınız, bu cismin hareketiyle suya geçirdiği hareketin bir süre sonra yok olduğunu kolayca bulabilirsiniz; hareket kaybolur, eski hal döner; demek ki Magog'un bir kuyuya tükürerek meydana getirdiği hareket bugün⁽⁵²⁾ Rusya'da, Prusya'da olup bitenleri etkilemiş ola-

* *Kutsal - Kitap*'da Anadolu'nun kuzey doğusunda yaşayan uluslara, özellikle İskitlere verilen ad.

maz. Demek ki şimdiki olaylar bütün gelip geçmiş olayların çocukları değildir, onların doğrudan doğruya kendilerine ait bir sırası var; ama yanyana giden başka başka binlerce küçük olayların kendilerine hiçbir yararı yoktur. Bir kez daha söyleyelim, her varlığın babası vardır, ama her varlığın çocuğu olamaz: bu konuda Alinyazısı'ndan sözederken belki daha çok şeyler söyleyeceğiz⁽⁵³⁾.

«CHINE (DE LA)»

ÇİN'E DAİR

Sanki hiç toprağımız yokmuş gibi toprak, hiç kumaşımız yokmuş gibi kumaş aramak, kendi iklimlerimizde sanki at yetişmiyormuş gibi suyunu atıp özünü alacak küçük bir ot toplamak için kalkıp ta Çin'e gidiyoruz. Bunun karşılığı olarak da Çinlileri hıristiyan etmek istiyoruz: doğrusu çok övülmeye değer bir çaba; ama hiç olmazsa bizden daha eski olduklarını inkâr etmemeli, onlara birer putatapar olduklarını, yüzlerine karşı, söylememeliyiz. Montmorency'lerin şatosunda güzel güzel ağırlanan bir *capucin* rahibi, ev sahiplerini, kralın yazıcıları gibi, yeni soylulardan olduklarına inandırmaya kalksa, sonra, bu şatoda birkaç büyük komutanın derin bir saygı beslenen iki veya üç heykelini buldum diye, onları putataparlıkla suçlandırmak istese, bu hareketi hiç doğru bulur muyuz?

Halle üniversitesinde matematik profesörü ünlü Wolf, bir gün Çin felsefesini öven çok güzel bir demec verdi; sakalları, gözleri, burunları, kulakları ve uslamlamalarıyla bizden ayrılan bu eski insan türünü övdü; evet, Çinlileri bir yüce Tanrıya taptıkları, erdemi sevdikleri için övdü; Çin imparatorlarına, *Kolao*'lara, mahkemelerine, edebiyatçılarına bu değerbilirliği gösteriyordu. Ama Buda rahiplerine gösterilen değerbilirlik başka türdür.

Bu Wolf'un, Halle'de her ulustan bin kadar öğrenciyi çevresine topladığını da unutmamalıyız. Aynı üniversitede, çevresine kimseyi toplayamayan, Lange adında bir tanrıbilim profesörü vardı; sınıfında, tek başına soğuktan neredeyse donacak hale gelen bu adam, pek doğal olarak, matematik profesörünün ayağını kaydırmak istedi; benzerlerinin alışkanlığına uyarak onu Tanrıyı inkâr etmekle suçlamaktan geri kalmadı.

Çin'e ömürlerinde adım atmamış birtakım Avrupalı yazarlar, Pekin devletinin tanrıtanımaz olduğunu iddia etmişlerdi. Wolf da Pekin filozoflarını övmüştü ya, demek ki Wolf da tanrıtanımazdı. Kıs-kançlıkla hınç hiçbir zaman bundan daha iyi bir kıyaslama yapamazdı. Ülkenin hükümdarı, Lange'ı tutanların yaygarasından ve bir koruyucudan güç alan, bu kanıtı inandırıcı buldu, matematikçiye apaçık bir ikilem gönderdi: bu ikileme göre, iki yoldan birini seçmesi, ya Halle'den yirmi dört saat içinde çıkıp gitmeye, ya da asılmaya razı olması gerekiyordu. Wolf çok iyi akıl yürüten bir adam olduğu için tabii gitmemelik etmedi; onun çekip gitmesi kiralı, bu filozoftan ders almak için akın eden öğrencilerin ülkeye getirdikleri, yılda iki yüz, üç yüz bin *écu*'den etti.

Bu örnek hükümdarlara, her zaman iftiraya kulak asmamak, bir büyük adamı bir budalanın hıncına feda etmemek gerektiğini duyurmalıdır. Biz Çin'e dönelim.

Batının ta sonunda oturan bizlerin, kalkıp da Çin İmparatoru Fo-hi'den önce on dört hükümdar gelmiş mi, gelmemiş mi, bu Fo-hi şu bizim takvimimizden üç bin yıl önce mi, yoksa iki bin dokuz yüz yıl önce mi yaşamış diye birbirimize hakaretler yağdırarak, kıyasıya döğüşecek ne zorumuz vardı? Diyelim ki iki İrlandalı, bugün benim oturduğum toprakların sahibi, on ikinci yüzyılda, acaba kimdi diye Dublin'de birbirlerine girmişler; bu adamlar, arşivler benim elimde olduğuna göre, elbette benim vereceğim kararı kabul etmeliler öyle değil mi? İlk Çin imparatorları konusunda da, bence, durum aynıdır. Ülke mahkemelerinin yargısına boyun eğmeli.

Fo-hi'den önce hüküm süren on dört hükümdar üzerinde istediğiniz kadar çekişin, o güzel çekişmeleriniz Çin'in o zaman çok kalabalık olduğunu, orada yasaların hâkim olduğunu tanıtlamaktan başka bir sonuç vermiyecektir. Şimdi, sorarım size, bir ulusun toplu bir halde yaşaması, yasaları, hükümdarları olması çok eski bir ulus olduğunu göstermez mi? Düşünün bir kere, rasantıların garip bir yardımıyla madenlerde demirin bulunması, tarımda kullanılması, mekinin ve bütün öteki sanatların icadedilmesi için ne çok zaman gerekir.

Kalemlerini her oynatışta çocuk doğurtanlar doğrusu pek hoş bir hesap kurmuşlar. Cizvit Pétau, güzel bir oranlamayla dünyaya, tufandan iki

yüz seksen beş yıl sonra, bugün bile kestirmeğe cesaret edemeyeceğimizin yüz katından çok insan veriyor. Cumberland'larla Whiston'lar da bunun kadar gülünç hesaplar yürütmüşlerdir; bu sâf adamlar Amerika'daki sömürgelerimizin nüfus kütüklerine başvursalar yeterdi, o zaman şaşırır kalırlardı: insanoğlunun ne kadar yavaş çoğaldığını, çoğu zaman da artacağına eksildiğini öğrenmiş olurlardı.

Onun için bırakalım. biz ki daha dünün adamları, Kelt'lerin torunlarıyız, biz ki yabani topraklarımızdaki ormanları daha yeni açtık, bırakalım da Çinlilerle Hintliler güzel iklimlerinin, eskililklerinin rahat rahat tadını çıkarsınlar. Hele Çim İmparatoriye Dekkan* subab**'ına putatar demekten vazgeçelim. Çinlilerin değerliliği üzerinde körükörüne hayranlık da beslemeyelim: İmparatorluklarının kuruluşu, gerçekten, dünyanın en iyi kuruluşlarından biridir, tümüyle babalık hakkına dayanan (bu da Çin vezirlerinin çocuklarını kızılık sopasından geçirmelerine hiç engel olmaz); bir taşra valisi, görevinden ayrılırken, halk tarafından alkışlanmazsa onu cezalandırmakla

* Dekan, Hindistanda Vindhya dağlarının güneyine düşen bölge.

** Subab, Hindistan'daki Mogol imparatorluğunda, büyük bir bölgenin valisi.

yetinirken erdem için ödülleri koyan; biz hâlâ bizi yola getirmiş olan Burgonde'ların, Frank'ların, Got'ların törelerinden kurtulamazken, fatihlerine kendi yasalarını kabul ettiren biricik imparatorluktur. Ama, Buda rahiplerinin yönettiği ayak takımı da bizim kadar hinoğlu hindir; bizde olduğu gibi orada da yabancılara mümkün olduğu kadar pahalıya mal satarlar; bilimlerde biz iki yüzyıl önce nereye vardıkça Çinliler de hâlâ oradadırlar; bizim gibi onların da körükörüne inandıkları, binlerce gülünç önyargıları var; biz tılsımlara, yıldız bilimine uzun zaman nasıl inandıksa onlar da öyle inanıyorlar.

Bizim termometremize, kühreçile ile buza likör koyuşumuza, ve Toricelli* ile Otto von Guericke**'in bütün deneylerine. biz bu fiziksel eğlenceleri ilk gördüğümüz zaman nasıl şaşıtıksa, öyle şaşıtkılarını da itiraf edelim. Şunu da söyleyelim ki onların doktorları da öldürücü hastalıkları bizimkilerden daha iyi geçiremiyorlar, küçük hastalıkları, burada olduğu gibi orada da, doğa kendi kendine iyi ediyor; ama bütün bunlar Çinlilerin, dört bin yıl önce, biz daha okuma bilmezken, bugün pek böbürlendiğimiz en yararlı şeyleri bilmiş olmalarına engel değildir.

* Ünlü İtalyan fizikçisi ve Gometricisi (1608-1647)

** Ünlü Alman fizikçisi (1602-1686).

*Edebiyatçıların dini, bir kez daha söyleyelim. hayran olmaya değer. Onların dininde ne boş inanışlar, ne saçma sapan masallar, ne de akıllı, doğayı hor gören, Buda rahipleri tarafından da, hiçbir anlamları olmadığı için, ayrı ayrı binbir anlam verilen, o dogmalar var. Kırk yüzyıldan beri en sade tapınmayı en iyi tapınma bilmişler. Biz Seth***i, Enoch****u, Nuh'u nasıl hayal ediyorsak onlar için de öyledirler; Avrupa, Thomas***** ile Bonaventure*****, Calvin ile Luther, Jānesius***** ile Molina***** arasında ayrılığa düşerken onlar, dünyanın bütün bilgeleriyle elele, bir tek Tanrıya tapmakla yetiniyorlar⁽⁵⁴⁾.

* 1865 deeklenen son bölüm (Varberg basımı, Amsterdam).

** Âdem'le Havva'nın üçüncü oğulları.

*** *Kutsal Kitap'ta (Yaratılış)* adı geçen kitapsız peygamberlerden yedincisi, Mathusalem'in babası.

**** Aquino'lu Thomas. (Bak. *Felsefe Sözlüğü I*; s. 18 not 1-3).

***** Jansénisme'in kurucusu, XVII. yüzyılın ünlü tanrıbilimcisi (1585 - 1638).

***** Ortaçağın en büyük tanrıbilimcilerinden (1221-1274).

***** İspanyol cizviti, tanrıbilimde *Molinisme*'in kurucusu (1536-1600).

«CHRISTIANISME»

HİRİSTİYANLIK

HİRİSTİYANLIK ÜZERİNE
TARİHSEL ARAŞTIRMALAR

Birçok bilginler, tarihçi Josèphe'de İsa'dan hiçbir iz bulamadıklarına şaşıklarını saklamamışlardır; çünkü bütün gerçek bilginler. *Tarih*'inde İsa'dan sözedilen o küçük parçanın, başka yerlerden alınıp sonradan kitaba eklendiğinde birleşiyorlar*. Oysa Flavius Josèphe'in babası herhalde İsa'nın bütün mucizelerine tanık olanlardan biriydi. Josèphe ruhani soydandı, Herodes'in** karısı kraliçe Mariamne'nin akrabasıydı;

* Hıristiyanlar, sofuca denilen bir hileyle, *Josèphe*'in kitabında bir yeri kabaca bozup değiştirmişler. Kitaba gülünç bir biçimde eklenmiş dört satırı, körü körüne dinine bağlı olan, bu yahudiye malediyorlar; o parçanın sonuna da şunu ekliyorlar: *O Mesihî*. Nasıl! Josèphe doğa üstü o kadar olaylardan sözedildiğini duymuş olsaydı, ülkesinin tarihini yazarken buna dört satırlık mı değer verirdi! Nasıl! Bu inatçı yahudi: *İsa Mesihî*, demiş öyle mi! İyi ama, Mesih olduğuna inandıysan demek sen de hıristiyandın. Josèphe'i bir hıristiyan gibi konuşturmak ne saçma şey! Nasıl oluyor da hâlâ, bundan yüz kat daha güçlü yalanlar kıvırdıkları bilinen, ilk hıristiyanların bu yalanını doğrulamaya çalışacak kadar budala, yahut küstah tanrıbilimciler çıkıyor, anlamıyorum! (*Voltaire'in notu*).

** I. Herodes (Büyük Herodes), sanıldığına göre İsa'dan önce 62 yılında Askalon'da doğan ve 4. yılda ölen yahudi hükümdarı.

bu hükümdarın bütün yaptıkları üzerinde en büyük ayrıntılara girdiği halde İsa'nın ne hayatından, ne de ölümünden bir kelime ile olsun söz etmiyor; Sonra Herodes'in zâlimliklerinden hiçbirini saklamıyan bu tarihçi, bir yahudi kralı doğduğu haberi kulağına varır varmaz, onun emriyle, bütün çocukların bıçaktan geçirildiğine dair hiçbir şey söylemiyor. Yunan takvimi bu vesileyle on dört bin çocuğun boğazlanmış olduğunu yazar.

Bütün zorbaların, bütün eylemleri içinde en yürekler acısı olanı budur. Dünya tarihinde bir örneği daha görülmemiştir.

Bununla beraber, yahudilerin bir eşini daha yetiştiremedikleri, hem Lâtinlerin, hem de Yunanlıların saygı duydukları bu biricik yazar, korkunç olduğu kadar da garip olan bu olaya değinmiyor bile. Kurtarıcının doğumundan sonra Doğu'da gözüken yeni yıldızdan hiç söz etmiyor; oysa bu göze batacak olayın Josèphe kadar uyanık bir tarihçinin gözünden kaçmaması gerekirdi. Sonra, Kurtarıcının ölümünde, öğle üzeri, üç saat süreyle bütün dünyayı kaplayan karanlığa; o anda kendiliğinden açılan çok sayıdaki mezarlara; mezarlarından kalkıp dirilen o doğru insanlar kalabalığına dair de hiçbir şey demiyor.

Bilginler hiçbir Lâtin tarihçisinin, Tiberius'un imparatorluğu zamanında, insanların sözü edildiğini hiç duymadıkları, mucize sayılacak böyle bir olayın bütün ayrıntılarını im-

paratora, senatoya göndermiş olması gereken Romalı bir valinin, Romalı askerlerin gözü önünde olup biten bu olağanüstü şeylerden söz etmemiş olmasından duydukları hayreti belirtmekten geri kalmıyorlar. O üç saat içinde Roma da zifiri bir karanlık içinde kalmış olmalıydı, bu inanılmayacak şey Roma'nın, bütün ulusların takvimlerine geçmiş olmalıydı. Tanrı bu yüce şeylerin dinsizlerin eliyle yazılmasını hoş görmemiş olacak.

Aynı bilginler İncillerin öyküsünde de açıklanması güç bazı noktalar buluyorlar. Ermiş Matta'da İsa - Mesih'in hahamlarla ferisilere, tapınakla kurban yeri arasında öldürdükleri âdaletli Abel'den Barak'ın oğlu Zekeriya'ya kadar, yer yüzünde akıtılan bütün suçsuz kanlarının kendilerinden hesabı sorulacağını söylediğine işaret ediyorlar.

Oysa İbranilerin tarihinde ne Mesih gelmeden önce, ne de onun zamanında tapınakta öldürülen bir Zekeriya yoktur, diyorlar; ama Josèphe'in Kudüs kuşatması öyküsünde, tapınağın ortasında, fesatçı Zelote*'lar tarafından öldürülen Berak oğlu bir Zekeriya'ya rastlanıyor. Bu IV. kitabın XIX. bölümündedir. Buna bakarak Ermiş Matta'ya göre

* Zelote, imparator Titus zamanında başkaldırarak Kudüs'ü yıkıntı haline getiren ateşli yahudi yirdaseverlerine verilen ad.

yazılan İncilin Kudüs'ün Titus tarafından alınmasından sonra yazılmış olmasından kuşkuluyorlar. Ama, tanrısal bir esinle yazılmış kitaplarla insanların yazdığı kitaplar arasında sonsuz bir ayrıcalık olınası gerektiği göz önüne getirilince, bu çeşitten bütün kuşkular, itirazlar silinip gidiyor. Tanrı doğumunu da, yaşamını da ölümünü de saygı değer olduğu kadar karanlık bir bulutla örtmek istemiş. Onun yolları her yönde bizzimkilerinden apayrı.

Bilginler İsa - Mesih'in iki soy çizelgesi arasındaki başkalık üzerinde de bir hayli uğraşmışlardır. Ermiş Matta Yusuf'un babası Yakub, Yakub'un babası Mathan, Mathan'ınki de Eleazar'dır diyor. Ermiş Luka da, tersine, Yusuf, Héli'nin; Héli, Matat'ın; Matat, Levi'nin; Levi, Melchi'nin oğludur v.b., diyor. Luka'nın İsa'ya İbrahim'den başlayarak verdiği elli altı ata ile Matta'nın gene aynı İbrahim'den başlayarak verdiği başka başka kırk iki atayı biribirleriyle uzlaştırmak istemiyorlar. Bu arada Matta'nın, kırk iki göbekten söz ederken, yalnız kırk bir göbek saymasından da korkuya düşüyorlar.

Bundan başka İsa'nın Yusuf'un değil de Meriem'in oğlu olmasında birtakım güçlükler görüyorlar. Ermiş Augustinus'u, Ermiş Hilarus'u. bu mucizelerin öyküsüne mistik, allegorik anlamlar veren daha başkalarını göstererek Kurtarıcımızın mucizeleri üzerinde de ortaya birtakım kuşkular

atıyorlar: örneğin incir zamanı olmadığı halde incir vermediği için lânete çarpılıp kuruyan incir ağacı; domuz beslenmiyen bir ülkede domuzların vücuduna gönderilen şeytanlar; konukların çoktan kafayı dumanladıkları bir şölen sonunda şarap haline getirilen su için olduğu gibi. Ama İsa'nın, bu eleştiriden sonra daha saf bir hal alan yasası, bilgilerin bütün bu itirazlarını ortadan kaldırmıştır. Bu yazının amacı sadece tarihsel gidişi izlemek, üzerinde kimsenin çekişmediği olaylar üstüne kesin bir fikir vermektir.

Her şeyden önce İsa, Musa dininin egemen olduğu sıralarda doğdu, bu din gereğince sünnet edildi, dinin bütün buyruklarını yerine getirdi, bütün bayramlarını kutladı ve ahlâktan başka bir şey va'zetmedi, ruhunun nasıl cisimleştiğini, bu sırrı hiç açığa vurmadi; yahudilere bir kızıdan dünyaya geldiğini hiçbir zaman söylemedi; Şeria ırmağında, kimi yahudilerin yerine getirdikleri törene uyarak, Yohanna tarafından vaftiz edildi, ama kendisi hiçbir zaman kimseyi vaftiz etmedi; yedi kutsama koşulundan hiç söz etmedi; kendi sağlığında ruhani hiçbir aşama sırası kurmadı. Tanrının oğlu olduğunu, ilksiz olarak yaratıldığını, Tanrı ile bir tözden olduğunu, Kutsal - Ruh'un Baba ile Oğuldan çıktığını çağdaşlarından sakladı. Kişiliğinin iki özle iki iradede meydana geldiğini hiç söylemedi; bu büyük sırların insanlara sonradan Kutsal Ruh'un ışıklarıyla aydınlanacak kişiler ta-

rafından bildirilmesini istedi. Yaşadığı süre atalarının dininden hiçbir konuda dışarıya çıkmadı, insanlara sadece kendisini çekemiyenlerin zulmüne uğramış, etki altında kalan yargıçlar tarafından ölüme mahkûm edilmiş doğru bir adam, Tanrı'nın sevgili bir kulu olarak görüldü. Gerisini, kendi kurduğu, kutsal Kilisenin yapmasını istedi.

Josèphe, *Tarih*'inin XII. bölümünde, Judas adında bir Galilyalı tarafından yeni kurulmuş bir sofı yahudiler tarikatından sözeder⁽⁵⁵⁾. «Bunlar, diyor, dünya eziyetlerini hor görürler; sebatlariyle bütün sıkıntıları yenerler; amaç onurlu olunca ölümü yaşamıya üstün tutarlar. Yasa kurucularına karşı bir söz söylemekten, yasak etlerden yemektense zincirlere vurulmaya, ateşte yakılmaya katlanmışlar, kemiklerinin kırıldığını görmüşlerdir.»

Bu portrenin eseniler'den çok yahudacılara ait olduğu anlaşılıyor. Çünkü, bakın Josèphe ne diyor: «Yahuda, öteki üç tarikattan, yeni sadukilerden, ferisilerden ve esenilerden büsbütün ayrılan bir tarikatın kurucusu oldu.» Sonra şöyle devam ediyor: «Bunlar yahudi ulusundandırlar, birbirlerine bağlı olarak yaşarlar ve şehveti bir düşkünlük sayarlar.» Bu tümcenin doğal anlamı da yazarın yahudacılardan sözetmekte olduğunu gösteriyor.

Ne olursa olsun bu yahudacılar, daha Mesih'in izinde gidenler dünyada büyük bir başarı kazanmaya başlamadan önce, biliniyorlardı⁽⁵⁶⁾.

Hiç evlenmeyen, ibadetten baş kaldıramıyan Thérapeute'ler de esenilerden ve Judas tarikatine bağlı olanlardan ayrı bir topluluktur; Hind'in çıplak dervişlerine, Brahmanlara benziyorlardı. Philon: «Onlarda, diyor, kendilerini Bakkha'ların, Korybanthos'ların coşkunluğuna kaptıran, arzuladıkları halin dalgınlığı içinde bırakan yüce bir aşk heyecanı vardır. Bu tarikat, yahudilerle dolu olan İskenderiye'de çıktı ve Mısır'da çok yayıldı⁽⁵⁷⁾.

Vaftizci Yohanna'nın izinde gidenler de Mısır'da epey yayıldılar, ama daha çok Suriye ve Arabistan'da⁽⁵⁸⁾ yayıldılar; Anadolu'da görülenleri de oldu. *Resullerin İşleri*'nde, (bölüm XIX) Paulus'un Ephesos'ta bunlardan birçoğuna rastladığı söylenir, onlara: «Kutsal - Ruh'u öğrendiniz mi?» der. «Biz Kutsal-Ruh'un var olduğunu işitmekle kalmadık», derler. «Öyleyse hangi vaftizden edildiniz?» der. «Yohanna'nın vaftizi» diye karşılık verirler.

İsa'nın ölümünü izleyen ilk yıllarda yahudilerin ayrı ayrı yedi tarikat veya topluluğu vardı: ferisiler, sadukîler, esenîler, yahudacılar, therapeutes'ler, Yohanna'nın müritleri bir de küçük sürüsüne, insan bilgeliğine gizil kalan yollarda, Tanrının önderlik ettiği İsa'nın müritleri⁽⁵⁹⁾.

* Yeni doğmakta olan bu topluluğa en çok yardımı dokunan da gene, ona en haince zulmeden

* Bu parça 1767 de eklenmiştir.

aynı Pavlus oldu. Kilikya'da Tarsus kentinde doğmuş, Hellel'in müridi olan ferisi din bilginlerinden ünlü Gamaliel tarafından yetiştirilmişti. Yahudiler, kızını kendisine vermek istemeyince Gamaliel ile bozuştüğünü söylerler. *Ermiş Thèkle'nin İşleri*'nin sonunda bu öykünün bazı izleri görülür. Bu *İşler* onun geniş alınlı, saçları dökülmüş, kaşları birbirine bitişik, gaga burunlu, kısa boylu, şişman, çarpık bacaklı olduğunu anlatıyor. Lukianos da, *Philopatris Konuşması*'nda buna benzer bir portre çiziyor. Roma yurtdaşı olması, gerçek gibi görünmüyor, çünkü o zamanlar hiçbir yahudiye bu pâyeye verilmiyordu: Roma'dan onları Tiberius çıkarmıştı. Tarsus da, bundan ancak yüzyıl sonra, Cellarius'un *Coğrafya*'sında, III. kitapta, Grotius'un da *Resullerin İşleri Üzerine Açıklamalar*'ında söyledikleri gibi, Caracalla'nın çağında, Roma sömürgesi oldu⁽⁶⁰⁾.

İsa'ya bağlananlar hıristiyan adını Antakya'da, bugünkü takvimimizin 60. yılına doğru aldılar; ama Roma imparatorluğunda, ileride göreceğimiz gibi, başka başka adlar altında biliniyorlardı. Daha önceleri kardeşler, ermişler, yahut inananlar adıyla ayırdediliyorlardı ⁽⁶¹⁾. Yeryüzüne, bir alçakgönüllülük ve yoksulluk örneği olarak inmiş olan Tanrı, böylece Kilisesini en zayıf başlangıçlarla kuruyor, kendisi ne durumda doğmak istemişse onu da aynı durumda,

aynı alçakgönüllülükle yönetmek istiyordu. İlk insanlar tanınmamış kimselerdi: hepsi de ellerinin emeğiyle geçiniyorlardı. Havari Pavlus hayatını çadır yapmakla kazandığını söyler. Ermiş Petrus, kardeşlerin elbiselerini diken terzi kadın Dorcas'ı diriltti. İsa'ya inananların toplantısı, *Resullerin İşleri*'nde, II. bölümde görüldüğü gibi, Yafa'da, Simon adında bir dabağın evinde oluyordu.

İsa'ya inananlar gizlice Yunanistan'a yayıldılar, birtakımı da oradan Roma'ya gittiler, Romalıların sinagog açmalarına müsaade ettikleri yahudilerin arasına karıştılar. Önce yahudilerden hiç ayrılmadılar; sünnet olmak töresini korudular ve başka yerde de belirtmiş olduğumuz gibi, Kudüs'ün ilk on beş piskoposu. hepsi de sünnet edildiler⁽⁶²⁾.

Havari Pavlus, kâfir bir babanın oğlu olan Timotheos'u yanına aldığı zaman, onu küçük Listra kentinde kendi eliyle sünnet etti. Ama öteki müridi Titus sünnet olmaya katlanmak istemedi. Pavlus Kudüs'te tapınağa yabancılar getirdiği için işkenceye uğrayıncaya kadar, İsa'nın mürit kardeşleri yahudilere bağlı kaldılar. Yahudiler Pavlus'u, Musa dinini İsa - Mesih aracılığı ile yıkmak istiyor, diye suçladılar. Havari Yakub, bu suçlamayı üzerinden silmesi için, Havari Pavlus'a saçlarını kökünden kazımsanı, saçlarını kesmeği adanmış dört yahudiyle beraber tapınağa gidip gü-

nahlarından arınmasını önerdi. Ona: «Bunları, yanınıza alın, dedi (Resullerin İşleri, XXI.); onlarla beraber günahlarınızdan arının, herkes de sizin için söylenen şeylerin yalan olduğunu, Musa dinine bağlı kaldığınızı görsün.»

* Böylece, ilk zamanlar İsa'nın kurduğu topluluğun zâlim bir düşmanı olan Pavlus, sonraları yeni doğmakta olan bu topluluğun başına geçmek isteyen hristiyan Pavlus, hristiyan olduğu söylenince kendisine iftira edildiğini herkes bilsin diye yahudilerin törenlerine, âdetlerine uyuyor⁽⁶³⁾, bugün İspanya'da, Portekiz'de, İtalya'da diri diri yakılmakla cezalandırılan korkunç bir günah işliyor; bunu, Havari Yakub'un telkiniyle yapıyor, hem de Kutsal - Ruh'a erdikten sonra, yani Tanrı tarafından, vaktiyle gene Tanrının buyurmuş olduğu, bütün bu yahudi törenlerini bırakmak gerektiği kendisine öğretildiği halde.

Bununla beraber pavlus dinsizlikle, doğru yoldan sapmakla suçlandırılmaktan kendini kurtaramadı, dâvası uzun sürdü; ama kendisine yöneltilen suçlardan da anlaşıldığı gibi, Kudüs'e yahudilerin dinsel törenlerini, görmek için geldiği meydana daydı.

* Bu parça 1765 de eklenmiştir. (Varberg basımı, Amsterdam).

Festus'a kendi ağzıyla şunları söyler (İşler, XXV.): «Ne yahudi dinine, ne de tapınağa karşı bir suç işledim.»

Havariler İsa - Mesih'i herkese, yahudi dininin buyruklarını yerine getiren, Tanrı tarafından bu dini saydırtmak için gönderilmiş bir yahudi olarak duyurup yayıyorlardı.

Havari Pavlus (*Romalılara Mektup II*): «Dinin buyruğunu yerine getirirsen sünnetlilik yararlıdır; ama dinin buyruğuna karşı gelirsen sünnetliliğin, sünetsizlik olur. Sünnetsiz olan biri dinin buyruğuna uyarsa sünnetli sayılır. Gerçek yahudi yürekten yahudi olandır» diyor.

Bu havari *Mektuplar*'ında İsa - Mesih'ten söz ederken, Tanrı ile olan tözbirliğinin anlatılmaz sırrını hiç açığa vurmuyor. «Biz, diyor (*Romalılara Mektup*, V.) onun sayesinde Tanrının öfkesinden kurtulduk. Bir tek insanın, İsa - Mesih'in, ulaştığı inayetle Tanrının lûtfuna uğradık... Ölüm bir tek insanın günahiyle saltanat sürdü; doğrular da hayatta bir tek insanın, İsa - Mes'in sayesinde saltanat sürecekler.»

Sonra VIII. bölümde: «Biz, Tanrının mirasçıları, Mesih'in de miras ortakları». XIV. bölümde: «Biricik bilge olan Tanrı İsa-Mesih aracılığı ile yüceltilsin, ününe ün katılsın... — Siz Mesih'insiniz, Mesih de Tanrınındır» (*Korinthos'lulara I. Mektup*, III.).

Daha sonra (*Korinthos'lılara, I. Mektup, XV. 27*): «Her şey ona bağlı kılınmıştır, elbette her şeyi ona bağlı kılan Tanrı bir yana.»

Filipi'lilere Mektub'un şu parçasını açıklamakta da biraz zorluk çekilmiştir: «Hiçbir şeyi boş bir övünme için yapmayın; her biriniz, karşılıklı olarak, öbürünün kendinden üstün olduğuna alçak gönüllülükle insansın; İsa - Mesih'teki aynı duygular sizlerde de olsun, o Mesih ki Tanrının damgasını taşıdığı halde Tanrıya eşit olmayı bir ganimet saymadı.» Bu parça, bize Vienne ve Lyon kiliselerinden kalan ve İlk Çağın değerli bir anıtı olan, 117 yılında yazılmış bir mektupta çok güzel incelenmiş ve aydınlatılmış görünüyor. Bu mektupta İsa'ya inanla bağlananlardan birkaçının alçakgönüllülükleri övülüyor. Mektup: «Onlar, diyor Tanrının damgasını taşıdığı halde Tanrıya eşit olmayı bir ganimet saymayan İsa - Mesih'i örnek tutarak, (biraz sıkıntı için) din kurbanı gibi büyük unvanlar takınmak istemediler.» Origenes de *Yohanna Üzerine Açıklama'sında*: İsa'nın büyüklüğü alçakgönüllülük ettiği zaman, daha çok meydana çıktı; «Tanrıyle eşit olmayı ganimet saysaydı bu kadar olmazdı.» diyor. Gerçekten, buna aykırı bir açıklama düpedüz yanlış olur. Çünkü o zaman : «Başkalarının sizden üstün olduğuna inanın; Tanrıya eşit olmayı bir ganimet, bir kazanç sayınıyan İsa'yı örnek alın» sözünün ne anlamı kalırdı? Bu açıktan açığa çe-

lişmek, bir alçakgönüllülük örneği yerine bir büyüklük örneği vermek, sağ duyuya karşı kusur etmek olurdu⁽⁶⁴⁾.

Havarilerin bilgeliği böylece yeni doğmakta olan Kiliseyi kurmuş oluyordu. Havarilerden Petrus, Yakub ve Yohanna ile Pavlus arasında çıkan çekişmenin bu bilgelige hiç zararı dokunmadı. Bu anlaşmazlık Antakya'da oldu. Havari Petrus, öteki adıyla Kifas, yahut Simon Barjona, dönme mecusilerle yemek yiyor, onlarla beraber ne din yasalarının gereklerine uyuyor, ne de etleri ayır- dediyordu: o, Barnabas ve daha başka müritler, hiç ayırım gözetmeden, domuz etini, kanı akıtılmadan öldürülen hayvanlarla çatal tırnaklı ve geviş getirmiyen hayvanların etlerini yiyorlardı; ama birçok hıristiyan yahudi gelince, Ermiş Petrus onlarla beraber yasak et yememeye, yahudi yasalarının gereklerini yerine getirmeye başlamıştı.

Böyle davranması çok ihtiyatlı bir hareket gibi görünüyordu; arkadaşları olan hıristiyan yahudileri incitmek istemiyordu; ama Ermiş Pavlus ona biraz sert davranarak itiraz etti: «Ona, açıktan açığa karşı geldim, çünkü kabahatliyidi.» diyor. (*Galatya'lulara Mektup, II.*).

Ermiş Pavlus'un böyle bir kavgaya girişmesine şaşmamak mümkün değildir. Çünkü önceleri kendisi dinsel baskı yapmış, zulmetmiş, Kudüs'teki tapınağa gidip kendi eliyle kurban kesmiş, müridi Ti-

motheos'u kendisi sünnet etmiş, Kifas'ı, yerine getiriyor diye kabahatli bulduğu yahudilerin dinsel törenlerini o zaman kendisi de yerine getirmiş bir adam olduğu için daha ölçülü hareket etmesi gerekirdi. Ermiş Yeremya, Pavlus ile Kifas arasındaki bu kavganın danışıklı döğüş olduğunu söyler. İlk va'zında, III. ciltte, onların, müşterileri üzerinde daha çok etkili olmak için mahkemede birbirlerini kızıştıran, iğneliyen iki avukat gibi davrandıklarını söyler: Petrus. Kifas yahudilere, Pavlus da mecusilere va'zetmek için gönderildiğinden Pavlus'un mecusileri, Petrus'un da yahudileri kendilerine bağlamak için birbirleriyle böyle kavga eder gibi gördüklerini anlatır. Ama Ermiş Augustinus hiç de bu kanıda değildir. *Hieronimus'a Mektub'*unda: «Bu kadar büyük bir adamın yalan babası, *patronum mendecii*, olmasına doğrusu üzülüyorum» diyor⁽⁶⁵⁾.

Zaten Petrus yahudi yasalarına uyan yahudilere, Pavlus da yabancılara gönderildiyse, Pavlus'un Roma'ya hiç gitmemiş olması çok olasıdır. *Resullerin İşleri* Petrus'un İtalya'ya yaptığı geziden hiç sözetmiyor.

Her neyse, hristiyanlar takvimimizin 60 ıncı yılına doğru yahudi topluluğundan ayrılmaya başladılar, kendilerini Roma'ya, Yunanistan'a, Mısır'a ve Asya'ya yayılmış olan havraların birçok kavgalarına, baskılarına karşı bırakan da bu oldu. Sabato* günü,

* Cumartesi.

havralarında günde üç kez kendilerini aforoz eden yahudi kardeşleri tarafından dinsizlikle, tanrıtanımazlıkla suçlandırıldılar. Ama Tanrı bütün bu baskıların ortasında onlara her zaman yardım etti.

Yavaş yavaş, birçok kiliseler kuruldu, birinci yüzyıl sona ermeden önce de yahudilerle hristiyanlar birbirlerinden temelli ayrıldılar; Roma devletinin bu ayrılıştan haberi yoktu. Ne Roma senatosu, ne de imparatorlar Tanrının şimdiye kadar karanlıklar içinde yönettiği ve farkolunur olunmaz derecede yükselttiği küçük bir topluluğun bu kavgalarına hiç karışmıyorlardı⁽⁶⁶⁾.

Roma İmparatorluğunda dinin o zaman ne halde bulunduğu bir göz atmamız gerek. Dinsel sırların öğrenildiği gizli törenler, günahtan arınmalar, hemen hemen bütün dünyada itibar görüyordu. Gerçi imparatorların, büyüklerin, filozofların bu sırlara inandıkları yoktu; ama din konusunda büyüklere hükmeden halk, onları da, görünüşte olsun, kendi ibadetini yerine getirmek zorunda bırakıyordu. Halkı zincire vurmak için, aynı zicirleri taşıyormuş gibi görünmek gerekir. Cicero, o bile Eleusis misterlerinde dinsel sırları öğrenmişti. Bu gizli ve parlak bayramlarda öğretilen başlıca dogma bir tek Tanrı olduğu idi. Bu misterlerden bize kalan dualarla ilâhilerin paganlığın en inanç dolu, en hayran olunacak yapıtları olduğunu itiraf etmeliyiz.

Hiristiyanlar da bir tek Tanrıya taptıkları için bu sayede birçok mecusileri daha kolay imana getirdiler. Eflâtun'un tarikatından birkaç filozof hristiyan oldular. İlk üç yüzyılın Kilise Babaları bunun içindir ki hep eflâtuncuydular.

Bunlardan birtakımının kaale alınmayan aşırılıkları temel doğrulara bir zarar vermedi. ilk Babalardan olan Ermiş Justinus *İşaya üzerine Yorum*'unda ermişlerin yeryüzünde bin yıl hüküm süreceklerini, bin yıl bütün ten zvklerini tadeacaklarını söylediği için kabahatli görülmüştür. *Hiristiyanlığın Savunması*'nda Tanrının, dünyayı yarattıktan sonra, meleklere emanet ettiğini, meleklerin, kadınlara âşık olarak, onlardan çocuklar peydahladıklarını, şeytanların, bu çocuklar olduğunu söylediği için de kendisine bir aferin çekilmiştir.

Lactantius ile daha başka Babalar bilici kadınların bildirilerine inanmakla suçlanırlmışlardır. Lactantius, olduğu gibi çevirisini verdiğimiz, şu dört yunanca dizeyi bilici kadın Erythrea'nın yazdığını iddia ediyordu.

Beş ekmek ve iki balıkla

Çölde beş bin insanın karnını doyuracak;

Sonra, kalan parçaları toplayarak,

Bu artıklarla on iki sepet dolduracak.

İlk hıristiyanlar da eski bır bilici kadının, hepsi de İsa - Mesih adının sırasıyle ilk harflerini taşıyan birtakım dizelerine inandıkları için suçlu görüldüler. Onları, İsa - Mesih'ten Edesse* kıralına, Edesse'de kiral yokken yazılmış mektuplar, Meryem'e ait mektuplar, Seneca'dan Pavlus'a yazılmış mektuplar, Pilatus'a ait mektuplarla "işler", sahte inciller, sahte mucizeler, daha binbir yalan dolan uydurmakla suçlandırıldılar.

* Sonra Meryem Ananın doğumu ve evlenmesine dair olan öykü, yahut İncil var, burada Meryem'in üç yaşındayken tapınağa götürüldüğü, orada merdivenleri tek başına çıktığı yazılıdır. Meryem'i Yusuf'un alacağını haber vermek için de gökyüzünden bir dişi güvercin inmiş. Yusuf'un ilk evlenmesinden olan İsa'nın kardeşi, Yakub'un *protévangile*'i var. Bu incile göre Meryem kocasının yokluğunda gebe kalıp, kocası da bundan şikâyetçi olunca rahipler her ikisine de karanfil suyu içirmişler. ikisi de günahsız sayılmış.

Ermiş Thomas'a maledilen çocukluk İncili var. Bu İncile göre İsa, beş yaşında iken kendi yaşındaki çocuklarla balçık çamurundan küçük kuşlar

* Şimdiki Urfa

* Bundan sonraki 19 parça Varberg basımında (Amsterdam, 1765) maddeye eklenmiştir.

yaparak oynuyormuş, bunun için azarlanınca kuşlara can vermiş, hepsi uçmuşlar. Bir başka seferinde de küçük bir çocuk kendisini dövünce onu hemen öldürtmüş. Ayrıca arapça yazılmış, daha ciddi bir çocukluk incili daha var.

Nikodemos'un İncili de var. Bu incil, daha çok dikkate değer görünüyor, çünkü, onda İsa'yı Pilatus'un önünde suçlayanların adlarını buluyoruz; bunlar havranın ileri gelenleri, Hanna, Kaif, Summas, Datam, Gamaliel, Yehuda, Neftalim idi. Bu öyküde bilinen İncillere oldukça uygun düşen şeyler olduğu gibi, başka yerde hiç görülmeyen şeyler de var. Bir kan hücumuyla iyi olan kadının Veronica olduğu bu İncilde yazılıdır. İsa'nın cehennemlere inince neler yaptığı da orada görülüyor.

Sonra, Pilatus'un, İsa'nın çektiklerine dair Tiberius'a yazdığı sanılan iki mektup gelir; ama bu mektupların çok kötü bir lâtinceyle yazılmış olmaları sahte olduklarını yeterince ortaya koyuyor.

Sahte din gayretini, İsa-Mesih'in birçok mektuplarını elden ele dolaştıracak kadar ileriye vardırdılar. Edesse kiralı Abgare'ye yazdığı söylenen mektup saklanmıştır; ama o zamanlar artık Edesse kiralı kalmamıştı.

Sonradan şüpheli oldukları ilân edilen elli tane İncil uyduruldu. Birçok kimselerin böyle inciller düzdüğünü Ermiş Luka'nın kendisinden öğ-

reniyoruz. *Yohanna Vahyi*'nde, XIV. bölümde: «Göğün ortasında uçan ve sonsuz İncili taşıyan bir melek gördüm.» denildiğine bakarak *Sonsuz İncil* adında bir İncil var sanıldı. Bu sözleri kötüye kullanan ipten kuşaklı rahipler XIII. yüzyılda bir *Sonsuz incil* yazdılar, bu İncile göre İsa - Mesih'in egemenliğinin yerini Kutsal Ruh'un egemenliği almalıydı; ama Kilisenin ilk yüzyıllarında bu adı taşıyan hiçbir kitap çıkmadı.

Meryem Ananın da din uğrunda ölen Ermiş İgnatitus'a; Messina halkına ve daha başkalarına mektuplar yazdığı da hayal edildi.

Havarilerden hemen sonra gelen Abdias bunların tarihini yazdı, ama işe o kadar saçma sapan masallar karıştırdı ki bu tarihlere zamanla hiç değer verilmez oldu; bununla beraber önceleri büyük bir ilgi gördü. Ermiş Petrus ile sihirbaz Simon'un* kavgasını anlatan Abdias'dır. Gerçekten Roma'da Simon adında çok becerikli bir mekanikçi vardı, bu adam, bugün de yapıldığı gibi, açık hava tiyatrolarının üstünde uçuşlar yaptırmakla kalmadı. Dedalos'a maledilen o akıl almıyacak şeyi kendisi tekrarlardı. Kanatlar yaptırdı, uçtu, İkaros gibi de düştü; Plinius ile Suetonius öyle anlatıyorlar.

* Yahudi müşriklerinden, sihirbaz Simon adıyla bilinir. İlk yüzyılların hristiyan edebiyatında, özellikle şüpheli kitaplarda, çok adı geçer.

Asya'da yaşıyan ve İbrani diliyle yazan Abdias, Petrus ile Simon'un, Neron zamanında Roma'da karşılaştıklarını iddia ediyor. İmparatorun yakın akrabasından bir delikanlı ölmüştü; bütün saray bu genci diriltmesi için Simon'a yalvardı. Öte yandan Ermiş Petrus da bu işi yaparım diye ortaya çıktı. Simon sanatının bütün olanaklarını kullandı; başarır gibi oldu. ölü kafasını kımıldattı. Ermiş Petrus «Bu nedir ki, diye bağırdı, ölü konuşmalıdır; hele bu Simon yatağın yanından uzaklaşsın, delikanlı yaşıyor mu, yaşamıyor mu görürsünüz.» Simon yatağın yanından uzaklaştı, ölü de artık kımıldamaz oldu, bunun üzerine Petrus bir sözcükle onu diriltti.

Simon imparatora çıkıp, alçak bir Galilya'nının kendisinden daha büyük harikalar göstermeye kalkıştığını söyleyerek şikâyet etti. Petrus, Simon'la beraber duruşmaya çağrıldı, sanatında kim kime üstün gelirse dâvayı o kazanacaktı. Simon, Petrus'a «Bil bakalım, ben ne düşünüyorum. diye bağırdı. Petrus: — İmparator bana bir arpa ekmeği versin, dedi, içini nasıl okuduğumu birazdan görürsün.» Kendisine bir ekmek verdiler. Simon hemen ortaya Petrus'u parçalamak isteyen iki iri köpek çıkarttı. Petrus ekmeği onların önüne attı; hayvanlar ekmeği yerken de: «Nasıl! dedi, ne düşündüğünü biliyor muyum? Beni köpeklerine parçalatmak istiyordun.»

Bu ilk karşılaşmadan sonra Simon ile Petrus'a uçuş yarışması yapmaları önerildi, havada kim daha çok yükseğe çıkarsa o kazanacaktı. Simon uçmaya başladı, Ermiş Petrus istavroz çıkarınca Simon düştü, bacağı kırıldı. Bu öykü *Sepher toldos Jeschud*'da İsa'nın uçtuğunu, onun kadar yükselmek isteyen Yahuda'nın da düştüğünü anlatan öyküden alınmıştı.

Petrus'un, gözdesi Simon'un bacaklarını kırmasına öfkelenen Neron onu başasağı çarmıha gerdirdi; işte Petrus'un Roma'ya gittiği, çarmıha gerildiği ve orada yattığı konusunda yerleşen inanışlar da burdan çıkıyor.

Ermiş Thomas'ın hıristiyanlığı yaymak için Doğu Hindistan'a gittiği, Kiral Gondafer'in yanına mimar olarak girdiği yolundaki inanışı kuran da gene bu Abdias'tır.

Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında yazılan bu tür kitaplar, sayılamıyacak kadar çoktur. Ermiş Hieronimus ile Ermiş Augustinus bile Seneca ile Ermiş Pavlus'a ait mektupların doğru olduğunu iddia ederler. İlk mektupta Seneca Pavlus kardeşin sağlıklı olmasını diliyor: *Bene te valere, frater, cupio*. Pavlus Seneca kadar iyi bir lâtince ile söz etmiyor. «Mektuplarınızı, dün, sevinçle aldım, diyor: *Litteras tuas hilaris accepi*; size göndereceğim delikanlı yanımda olsaydı hemen karşılığını vermekte de gecikmezdim: *si proesentiam*

juvenis habuisssem.» Zaten, öğretici olması gerektiği sanılan bu mektuplarda gönül okşamaktan başka bir şey yoktur.

İyi öğretim görmemiş, sahte bir din çabasıyla hareket eden hristiyanların uydurduğu bütün bu yalanlar hristiyanlığın gerçekliğine hiç zarar vermedi, onun kurulmasına hiç kötülüğü dokunmadı; tersine, bunlar, hristiyan toplumunun her gün biraz daha genişlediğini, her üyenin onun yayılmasına hizmet etmek istediğini gösterir.

Resullerin İşleri, havarilerin bir *İlmihal** düzenlemeğe karar verdiklerini yazmıyor. Gerçekten *İlmihal*'i, *Credo***'yu elimizdeki biçimiyle yazmış olsaydılar Ermiş Luka, tarihine hristiyan dininin bu ana temelini de koymayı unutmazdı; *Credo*'nun neden ibaret olduğu incillerde darmadağın bir haldedir, ama maddeler daha sonraları toplanmıştır.

Bizim *İlmihal*'imiz, kısacası, hiç kuşkusuz havarilerin inancıdır, ama onların yazdığı bir parça

* Aslında «*Symbole*»; hristiyan dininin temel ilkelerinin özeti. Çeviride bunu, bizde «din kurallarını öğretmek için yazılmış kitap» anlamına (eskiden) kullanılan «*İlmihal*» ile karşılamıya çalıştık.

* *Credo*, lâtince, iman ediyorum, anlamına gelen bir sözcük. Havarilerin yazdığı *İlmihal*'in ilk sözcüğü, yani hristiyanların Amentü'sü. Mecaz yoluyla insanların inanlarına, düşüncelerine, hareketlerine dayanak olan ilkeler için de kullanılır.

değildir. Bundan ilk sözedden Akile* rahibi Ru-
fino'dur; Ermiş Augustinus'a maledilen bir hutbe de
bu *Credo*'nun ne biçimde meydana getirildiği üzerine
varsayımlar yürüten ilk anıttır. Petrus toplantıda:
Gücü salt Tanrı babaya iman ediyorum, diyor; And-
rea: ve *İsa -Mesih'e* diye ekliyor; alt tarafı da böylece
gidiyor.

Bu formülle Yunancada *symbolos*, lâtince *collatio* deniyordu. Yalnız şurasına işaret etmek
gerekir ki Yunanlı: *yeri göğü kuran gücü salt
Tanrı babaya iman ediyorum*, der: Πιστεύω εἰς ἓνα
θεὸν πατέρα παντοκράτορα, ποιητὴν οὐρανοῦ καὶ
γῆς; Romalı, *kuran, meydana getiren* sözünü *cre-
atorem*'le çevirir. Ama ondan sonra, ilk iznik ruhani
kurultayının ilmihali çevrilirken *factorem* denildi.

(67) Hıristiyanlık önce Yunanistan'da yerleşti.
Hıristiyanlar orada Yunanılarla düşe kalka filozof
olmuş yeni bir yahudi tarikatıyla uğraşmak zo-
runda kaldılar; bu tarikat ilmihal, yahut ilmihalci
tarikatıydı; yeni hıristiyanlar da araya karıştı.
Bütün bu tarikatler o zaman tam bir özgürlük için-
de inançlarını yayıyor, va'zediyohr, yazıp çı-
zıyorlardı; ama Domitianus** zamanında hı-
ristiyan dini devleti ürkütmeye başladı***.

* İlk Çağın Adriyatik denizi üzerindeki önemli limanlarından
biri, 452 yılında Atillâ tarafından yıkılmıştır.

** Titus Flavius Domitianus, on iki Caesar'ların sonuncusu
olan ünlü Roma imparatoru (51 - 96).

*** 1765 te yapılan ek burada bitmektedir.

Ama, kimi hıristiyanların, bilimsel olmayan bu aşırılıkları Kilisenin, Tanrının öngürdüğü, gelişmeyi elde etmesine engel olmadı. Hıristiyanlar gizli âyinlerini önceleri تنها evlerde, bodrumlarda geceleri kutladılar; onlara (Minutius Felix'e göre*) *ışktan kaçanlar* denmesinin nedeni de buydu. Philon** da onlara *gessen*'ler diyor. İlk dört yüzyılda, mecusilerce en bilinen adları Galilyalı, yahut Nasıralı idi; ama hıristiyan adı hepsine üstün geldi.

Ne aşamalar sırası, ne de töreler birdenbire yerleşmedi; Havarilerin dönemi sonraki dönemlerden başka oldu⁽⁶⁸⁾. Ermiş Pavlus'un, *Korinthos'lulara* ilk mektubunda söylediğine göre, kardeşler, sünnetlileri olsun sünnetsizleri olsun bir arada toplandıkları zaman, peygamberlerden birçoğu konuşmak isteyince ancak ikisinin. yahut üçünün söz alması gerekiyormuş, bu arada içlerinden birine esin gelirse, konuşan peygamber susarmış.

* III. yüzyılın ünlü Lâtin konuşmacılarından.

** Yahudi Philon adıyla tanınan, yahudi asıllı Yunan filozofu; İsa'dan önce 20 yılında doğmuş, İsa'dan sonra 54 yıllarında ölmüştür. İskenderiye yahudileri tarafından milletvekili seçilerek Roma senatosuna geçmiş, imparator Caligula'dan yahudilerin imparator heykeline tapmalarına izin verilmesini istemişti.

Bugün, hâlâ dinsel bir aşama sırası gözetmeden toplanan kimi hristiyan toplulukları da bu ilkel Kilise törelerine dayanıyorlar. O zamanlar, kilisede, kadınlar bir yana, herkes söz söyleyebiliyordu*. Gerçi Ermiş Pavlus da, Korinthos'lulara ilk mektubunda, kadınların konuşmasını yasaklıyor, ama aynı mektupta, XI. bölüm, V., va'zetsmelerine, vahiy getirmelerine de müsaade eder gibidir: «Başı çıplak dua eden, vahiy getiren her kadın başını lekeler; saçlarını kazımış gibi olur.» Bunun içindir ki kadınlar, örtünmek şartıyla, söz alabileceklerini sandılar.

Şimdi sabahları yapılan kutsal tören, o zaman akşamları yapılan yemek âyini** idi; kilise güçlendikçe bu töreler de değişti. Gittikçe büyüyen bir topluluk daha çok düzene gereksinme duydu, papazların ihtiyatlılığı da zamanına, yerine göre hareket etmeyi gerektirdi.

Ermiş Hieronimus ile Eusebios'un anlattıklarına göre Kiliseler bir biçim alınca, yavaş yavaş beş ayrı dereceye ayrıldılar: nazırlar, *episkopoi*'ler, ki piskoposlar bunlardan çıktı; cemaatin

* Bu parçanın buradan sonraki bölümü 1765 te eklenmiştir (Varberg basını.).

** İsa peygamberin Havarileriyle yediği son yemeği kutlama âyini (Cène).

eskileri, *presbyteroi*'ler, yani rahipler; *diakonoî*'ler, yani hademeler veya zangoçlar; *pistoi*'ler. inananlar. dinin sırlarını öğrenmiş olanlar, yani vaftiz edilmiş olanlar, kilisede yenen toplu yemeklere katılanlar; sonra vaftiz edilmelerini bekleyen *katekumenos*'lar, adaylar (yeni hristiyan olanlar) ile *energumenos*'lar, cezbeliler. Bu beş dereceden hiçbirisi öbürlerinden değişik giyinmiyordu; Tertullianus'un karısına adadığı kitaba, havarilerin hayatına bakılırsa hiçbirisi bekâr kalmak zorunda değillerdi. İlk üç yüzyılda toplantı yerlerinde ne resim, ne de heykel vardı. Hristiyanlar kitaplarını mecusilerden saklamaya dikkat ediyorlardı; ancak hristiyanlığa kabul edilenlere kitaplarını emniyet edebiliyorlardı; adayların pazar duasını okumalarına bile izin verilmiyordu.

⁽⁶⁹⁾ Hristiyanları ötekilerden ayırdeden en iyi belirti, son zamanlara kadar olduğu gibi, bir istavroz işaretiyle şeytanları kovabilmeleriydi. Origenes, *Celsius'a Reddiye*'sinde, 133. sayıda, imparator Adrianus'un tanrısal saydığı Antinoüs'ün Mısır'da, sihir ve efsun gücüyle mucizeler yaptığını itiraf ediyor; ama İsa'nın adı söylenir söylenmez ecinnilerin vücudundan cinler çıkıveriyormuş.

Tertullianus daha ilerisine gidiyor ve Afrika'nın ta öbür ucundan, yaşadığı yerden yazdığı *Reddiye*'sinde, (Apologétique) XXIII. bölümde: «Sizin tanrılarınız gerçek bir hristiyanın karşısında şeytan ol-

duklarını itiraf etmezlerse, bu hıristiyanın kanı size helâl olsun» diyor. Bundan daha açık bir kanıt olur mu?

İsa - Mesih, gerçekten, Havarilerini şeytanları kovmaya gönderdi. Onun zamanında Yahudilerin şeytanları kovmak yetkisi vardı, çünkü İsa ecinnileri kurtarıp, cinleri iki bin domuzluk bir sürünün vücutlarına gönderdikten, buna benzer başka şifalar dağıttıktan sonra, ferisîler: «Cinleri Belzebuth'un* gücüyle çıkarıyorlar dediler. İsa — Ben, Belzebuth gücüyle çıkarıyorsam, ya sizin oğullarınız, onlar kimin gücüyle çıkarıyorlar?» diye karşılık verdi. Yahudilerin bu güçle övündükleri su götürmez; efsuncuları, efsunları bile vardı. Tanrıyı, Yakub'u ve İbrahim'i yardıma çağırıyorlar, ecinnilerin burnuna bu işe özgü otlar tıkkıyorlardı (Josèphe bu törenlerin bir bölümünü anlatır). Cinler üzerindeki bu güç, yahudiler onu kaybettikten sonra hıristiyanlara geçti, ama onlar da kaç zamandır bu gücü kaybetmiş görünüyorlar.

Cinleri kovmak gücünde büyüleri bozmak gücü de vardı: çünkü büyü her ulusta, her zaman yapılagelmiştir. Bütün Kilise Babaları büyüden sözederler. Ermiş Justinus, *Övgü*'sünde, III. kitapta çoğu zaman ölümlerin ruhunu yardıma çağırdıklarını itiraf eder, bunu da ruhun ölümsüzlüğüne

* *Yeni Ahit*'de adı geçen baş şeytan.

bir belge sayar. Lactantius, *Tanrısal İlkeler*'in VII. kitabında : «Ölümünden sonra ruhların yaşadığına inanmamak cüretinde bulunuyorsanız, der, sihirbaz, ruhları göstererek sizi çabucak inandırabilir.» İreneus, İskenderiye'li Clémens, Tertullianus, piskopos Cyprianus, hepsi aynı şeyi söylüyorlar. Gerçi bugün her şey değişmiş, ne sihirbaz, ne de ecinniler kalmıştır⁽⁷⁰⁾; ama Tanrı dilediği zaman gene ortaya çıkacaklardır.

⁽⁷¹⁾ Hristiyan toplulukları biraz çoğalıp da, birtakımı Roma imparatorluğunun ibadetine karşı çıkınca, yargıçlar onlara karşı sertlikle harekete geçtiler, özellikle halk onlara zulmetmeye başladı. Özel ayrıcalıkları olan. havralarına kapanan yahudilere hiç baskı yapmıyorlardı; özgürce ibadet etmelerine izin veriliyordu; senato hiçbirini kabul etmemiş olmakla beraber, imparatorluğa yayılmış olan her çeşit ibadete ses çıkarmıyordu.

Ama bütün bu ibadetlere, hele imparatorluğun ibadetine, düşman olduklarını açık açık söyleyen hristiyanlar çoğu kez acı felâketlerle karşılaştılar.

Din uğruna ilk kurban gidenlerden, hem de en ünlülerinden biri, Antakya piskopusu İgnatius oldu; o sıralarda Asya'da bulunan imparator Trajanus tarafından ölüme mahkûm edilen İgnatius gene onun emriyle, başka hristiyanların öldürülmediği bir zamanda, yırtıcı hayvanlara atılmak üzere, Roma'ya gönderildi. İyi kalbiliğiyle ün

salmış olan bu imparatora ne gibi bir suçla suçlandırıldığı bilimmiyor; ama herhalde Ermiş İgnatius'un, pek büyük düşmanları olmalıydı. Her neyse, din uğrunda ölümünün öyküsüne bakılırsa İsa-Mesih'in adı yüreğinin üzerine, altın harflerle yazılı bulunmuş, işte hristiyanların kimi yerlerde aldıkları *théophore* adı, İgnatius'un kendi kendine taktığı bu addan geliyor.

Bize kadar saklanan bir mektubunda piskoposlardan, hristiyanlardan din uğrunda ölmesine engel olmamalarını rica ediyor, demek ki hristiyanlar daha o zamanlarda bile kendisini kurtaracak kadar güçlüymüşler; yanut içlerinden bir kaçının onu affettirecek kadar sözü geçiyormuş. İşin dikkate değer bir yönü de, Roma'ya götürüldüğü zaman, bu devlet merkezindeki hristiyanların kendisini karşılamaya çıkmalarına izin verilmiş olmasıdır; bu da gösteriyor ki onun kişiliğinde tarikatı değil, kendisini cezalandırıyorlardı.

Baskılar çok sürmedi. Origenes, Celsus'a karşı III. kitabında diyor ki: «Dinleri uğruna ölmüş hristiyanlar kolayca sayılabilir, çünkü bu uğurda ölenler azdır, o da arasıra ve aralıklı olarak.»

Tanrı Kilisesine o kadar büyük bir özen gösterdi, düşmanlarına rağmen onu öylesine korudu ki birinci yüzyılda altı, ikincide on altı, üçüncüde de

otuz ruhani kurultay, yani göz yumulan şûralar toplandı. Bu toplantılar, gürültülü olur diye yargıçlar yersiz bir telâş gösterdikleri zaman arasına yasak edildi. Hıristiyanları ölüme mahkûm eden *proconsul*'ların, *praetor**'ların tutanaklarından pek azı elimize geçmiştir. Onların ne ile suçlandırıldıklarını, ne gibi cezalara çarpıldıklarını inceleyeceğimiz biricik belgeler bunlar olurdu.

İskenderiye'li Denys'den kalan bir parça var. Burada imparator Valerianus zamanında, bir Mısır *proconsul*'unun tutanak özetini veriyor:

Denys, Fautse, Maxime, Marcel ve Chéremon, mahkeme önüne çıkarılınca Vali Emilianus onlara dedi ki: «Gerek sizinle yaptığım görüşmelerden, gerek bütün yazdıklarımдан hükümdarlarımızın size karşı ne kadar yüce gönüllülük gösterdiklerini anladınız; size bir kez daha tekrar edeyim: hayatınızı korumanızı, kurtuluşunuzu kendi elinize bırakıyorlar, alinyazınızı kendiniz yazacaksınız. Sizden bir tek şey istiyorlar, her akli başında insana, aklın gerektirdiği bir şey: imparatorluklarının iki koruyucusuna tapmanızı ve doğaya, sağduyuya aykırı olan öteki tapınmadan vazgeçmenizi.»

Denys şu cevabı verdi: «Herkesin Tanrısı bir olmaz, herkes gerçekten inandığı Tanrıya tapar.»

* *Proconsul*, *Consul* vekili, *Praetor* da Roma yargıcı.

Vali Emillanus devamla: «Görüyorum ki, dedi, sizler imparatorların gösterdiği yüce gönüllülüğü kötüye kullanan nankörlersiniz. Pekâlâ! Artık bu kentte oturamayacaksınız, sizi Kufra'ya, Libya'nın ta içerilerine gönderiyorum, imparatorlarımızdan aldığım buyruk gereğince oraya sürgün edileceksiniz; hem orada da sakın toplantılar yapmaya, mezarlık dediğiniz o yerlere gidip dua etmeye kalkışmayın; sizin için kesinlikle yasaktır, kimsenin böyle bir şey yapmasına müsaade etmiyeceğim.»

Bu tutanak kadar gerçeğin izlerini taşıyan hiçbir şey yoktur. Bundan anlaşıyor ki toplantıların yasak edildiği zamanlar da olmuştu. Bizde de Calvin'cilerin Languedoc'da toplanmaları böyle yasak edilmiş; hattâ yasağa rağmen toplantılar yaptıkları için astığımız, işkence çarkına gerdiğimiz protestan rahipleri, vaizleri olmuştur. İngiltere ve İrlanda'da da Lâtin katoliklerin toplantı yapmalarına böyle engel olunmuş, yasağı gözetmeyenlerin kimi zaman ölüm cezasına çarptıkları görülmüştür.

Roma yasalarının koydukları bu yasaklara rağmen Tanrı, birçok imparatorların yüreğine hıristiyanlar için acıma esinlemiştir. Bilgisizlerin bir zâlim saydıkları Diocletianus, yönetiminin ilk yılı insanların henüz din uğrunda öldürüldükleri bir çağ olan Diocletianus bile, tam on sekiz yıl açıktan açığa hıristiyanların koruyucusu oldu, o kadar ki birçok hıristiyanlar, yanında önemli görevler aldılar. Hattâ Iznık'ta, oturduğu yerde, sarayının tam kar-

olması, feullant**'ların bir el yazmasına uygun düşmesi bu *İşler*'in gerçek olmasına yetmez; bu yazmanın eski, çağdaşlar tarafından yazılmış olması, üstelik gerçeğin izlerini taşıması da gerekir.

303 yılında, genç Romanus'un başına gelenleri pekâlâ anlatmayabilirdi. Bu genç Romanus Antakya'da Diocletianus'a kendini bağışlatmıştı. Böyle olduğu halde yargıç Asclepiades'in kendisini diri diri yakılmaya mahkûm ettiğini söylüyor. Bu gösteriyi seyreden yahudiler genç ermiş Romanus'la alay etmişler, Sidrac'ı, Misac'ı, Abdenago'yu ateşten kurtarmış olan Tanrılarının kendilerini kurtarmadığını hristiyanların yüzüne vurmuşlar; hava çok durgunken birdenbire bir bora çıkmış, ateşi söndürmüş; bunun üzerine yargıç genç Romanus'un dilinin kesilmesini buyurmuş; imparatorun orada hazır bulunan başhekimini özel olarak cellâtlık ödevini görmüş, dilini kökünden kesmiş; keser kezmez de önce kekeme olan delikanlı eskisinden daha rahat konuşmaya başlamış; imparator dilsiz bir adamın bu kadar güzel konuşmasına şaşırılmış; hekim bu deneyi tekrarlamak için hemen gençlerden birinin dilini kesmiş, adamcağız da ölüvermiş.

Bénédiclin Ruinart'ın bu öyküsünü aldığı Eusebios *Eski ve Yeni Ahit*'de geçen (kimsenin de hiçbir zaman kuşku duymıyacağı) gerçek mucizelere saygı göstermeli, bu mucizelere inanları zayıf

* Fransa'da Citeaux, İtalya'da Saint - Bernard rahiplerinin ıslah ettikleri tarikata bağlı olanlar.

olanları incitebilecek böyle kuşku verici öyküler karıştırmamalıydı.

Bu son baskı hareketleri bütün imparatorluğa yayılmadı. O zamanlar İngiltere’de de biraz hıristiyanlık vardı, çok geçmeden, Saksonyalı kırılların zamanında tekrar ortaya çıkmak üzere, sönüp gitti. Güney Galya, İspanya hıristiyanlarla doluydu. Kayser Constantinus Chlorus* hüküm sürdüğü bütün topraklarda onları korudu. Çünkü hıristiyan bir metresi vardı: Büyük Konstantinos’un** anası, ermiş Helena adıyla tanınan bu kadınla aralarında resmî bir nikâh kıyıldığı hiçbir zaman kesinlikle belli olmamıştır; hattâ 292 yılında, Maximinaus Herculus***’un kızıyla ev-

* 252 yıllarında doğmuş, 306 yılında ölmüş Roma İmparatoru, Büyük Konstantinos’un babasıdır. Diocletianus ile Maximilianus’un çağında kendisine kayser ünvanı verilmiştir. Sarmatları yenmiş, Cermenleri birkaç kez bozguna uğratmıştır.

** Büyük Konstantinos. Canstantinus Chlorus’un Helena’dan doğan oğludur (274-337). Babasının ölümünden sonra kayser ilân edilmiş, imparator Maxmianus’un kızını almış, sonra kayın babasını Marsilya’da öldürmüştü ve öbür imparatorları da yenerek Roma imparatorluğunun bircik hâkimi olmuştur. Zamanında din özgürlüğünü kurmuş (313 Milâno emirnamesi), kendisi de 1323 de hıristiyanlığı kabul etmiş, eski Bizans *Kostantiniye* adını alarak onun imparatorluğu zamanında yeni ve güçlü bir devletin başkenti olmuştur.

*** Roma imparatorlarından. Büyük Konstantinos’un kayın babası (286-305).

lendikten sonra onu yanından uzaklaştırmıştır; ama Helena gene de onun üzerindeki etkisini korumuş, kutsal dinimiz için kendisine büyük bir sevgi aşılamıştı.

(72) Yüce Tanrı, insancıl gibi görünen yollardan, Kilisenin zaferini hazırladı. Constantinus Chlorus 306 da, İngiltere’de, York’da öldüğü zaman bir kayser kızından dünyaya gelmiş olan çocukları çok küçük yaştaydılar, imparatorluk üzerinde bir hak iddia edemezlerdi. Konstantinos York’da beş altı bin kadar Alman Galya’lı ve İngiliz askerine kendini imparator seçtirmek cesaretini duydu. Roma’nın, senatonun ve orduların izni alınmadan yapılmış olan bu seçim pek geçerli sayılacağına benzemiyordu; ama Tanrı onu, Roma’da imparator seçilmiş olan Maxentius’a üstün getirdi, sonunda bütün meslekdaşlarından da kurtardı. Konstantinos’un kendisine en yakın olanları, karısını, oğlunu öldürerek, Tanrının bu lûtuflarına, önceleri, hiç de lâıyk olmıyan bir adam gibi davranmış olduğu saklanamaz.

Bu konuda Zosim*’in anlattıklarından da kuşku duyulsa yeridir. Bu kadar cinayetden sonra vicdan azabı duymaya başlayan Konstantinos İmparatorluğun büyük ruhanilerini çağırarak günahlarından arınmanın bir yolu olup olmadığını

* III. yüzyılda yaşadığı sanılan Yunan bilgini.

sormuş, onlar da bilmediklerini söylemişler. Doğrusunu isterseniz Neron için de günahlarından arınmanın çaresi bulunamamış. Yunanistan'daki o kutsal mister'lere katılmaya da cesaret edememişti. Oysa boğa kurban etmek göreneği vardı, sonra her şeye gücü yeten bir imparatorun günahlarından arınmak için kurbanlar kesmesine izin verecek bir rahip bulamamasına da kolay kolay inanılmaz. Hatta savaşla, tutkularıyla, tasarılarıyla uğraşan, çevresindeki dalkavuklardan baş alamıyan Konstantinos'un vicdan azabı duymaya vakit bulabildiğine inanmak belki daha da güçtür. Zosim, İspanya'dan gelen ve sarayına girip çıkan Mısır'lı bir rahibin, hıristiyan olursa bütün günahlarından arınmasını sağlamayı vâdettiğini sözlerine ekliyor. Bu rahibin Kortoba piskoposu Ozius olmasından kuşku kullanılmıştır.

Her ne ise, Konstantinos, hiçbir zaman adaylıktan ileriye gidememiş ve vaftiz edilmesini de son nefesine saklamış olmakla beraber, hıristiyan topluluğuna girdi. Sonraları imparatorluğun ve hıristiyanlığın merkezi olan Konstantiniye kentini kurdurdu. İşte kilise de o zaman ulu bir biçim aldı⁽⁷³⁾.

Şurası da dikkate değer ki daha 314 yılından başlayarak, Konstantinos yeni kentinde oturmaya başlamadan önce, hıristiyalara baskı yapmış olan-

lar hıristiyanlar tarafından cezalandırıldı. Hıristiyanlar Maximianus'un karısını Âsi nehrine at- tılar; soyunu sopunu boğazladılar; Mısır'da, Fi- listin'de hıristiyanlığa karşı en çok sertlik göstermiş olan yargıçları öldürdüler. Di- ocletianus'un Tesalya'da saklanan dul karisiyle kı- zının kim oldukları anlaşıldı. İkisini de denize at- tılar. Hıristiyanların intikam duygusuna kendilerini bu kadar kaptırmamaları dilenirdi; ama kendi ada- letine göre ceza veren Tanrı öyle buyurmuş; hı- ristiyanların, dilediklerini yapmak özgürlüğüne ka- vuşur kavuşmaz, kendilerine zulmedenlerin kaniyle ellerini boyamalarını istemiş.

Konstantinos, Ozius'un başkanlık ettiği ilk piskoposlar ruhanî kurultayını, Konstantiniye ile karşı karşıya olan İznik'e çağırdı, orada topladı. Burada Kiliseyi uğraştıran büyük sorun, İsa- Mesih'in tanrısallığı sorunu üzerinde bir karara va- rıldı⁽⁷⁴⁾. Birtakımı *Celsius'a Reddiye*'sinin VI. bö- lümünde: «Dualarımızı Tanrıya İsa aracılığıyla su- nuyoruz, o yaratılmış doğa ile yaratılmamış doğa arasında aracılık ediyor, bizlere babasının ina- yetini gösteriyor ve ruhanî başkanımız olarak du- alarımızı Yüce Tanrıya sunuyor», diyen Ori- genes'in kanısından faydalıyorlar, Ermiş Pavlus'un, birkaçı saptanmış olan birçok par- çalarını da ileriye sürüyorlardı. Özellikle İsa - Mesih'in: «Babam benden büyüktür» sözüne da- yanıyorlar, İsa'yı yaratılışın ilk yarattığı, yüce

Varlığın en sâf görünüşü olarak görüyorlar, ama ona Tanrı gözüyle bakmıyorlardı.

Öbürleri, ortodokslar da, İsa'nın ilksiz tanrısallığına daha uygun olan parçaları anıyorlar, örneğin: «Babamla ben aynı şeyiz» sözünü ileriye sürüyorlardı; karşı taraf da bunu: «Babamla benim niyetimiz, isteğimiz birdir; benim de babamın arzu ettiği şeyden başka bir şeyi arzu ettiğim yok» anlamına yorumluyordu. İskenderiye piskoposu Aleksandros, ondan sonra da Athanasius ortodoksların başına geçmişlerdi; Nikomedia piskoposu Eusebios, başka on yedi piskopos, rahip Arius ve daha birçok rahipler de karşı taraftandılar. Bu çekişme önce pek kızıştı, çünkü Ermiş Aleksandros düşmanlarına deccal dedi.

Nihayet, birçok kavgalardan sonra, Kutsal Ruh kurultayda on ikiye karşı iki yüz doksan dokuz piskoposun ağzından şu kararı verdi: «İsa, Tanrının biricik oğludur, Babadan, yani Babanın tözünden meydana gelmiştir, Tanrının Tanrısıdır, ışığın ışığıdır, gerçek Tanrının gerçek Tanrısıdır, Baba ile aynı tözdendir; Kutsal - Ruh'a da inanıyoruz, v.b.» Kurultayın bulduğu formül bu oldu. Bu örnek de pöskoposların basit rahiplere ne kadar üstün olduklarını gösterir. İskenderiye'nin tarihini arapça yazmış olan İskenderiye'li iki patriğin anlattıklarına bakılırsa ikinci tarikattan iki bin kişi, Arius'tan yana idi. Konstantinos, Arius'u sürgün etti; ama çok geçmeden Athanasius da sürgün edil-

di ve Arius Konstantiniye'ye çağrıldı; ama Ermiş Macaire, Arius'u katedrale girmeden öldürmesi için yana yakıla Tanrıya öyle dua etti ki, Tanrı duasını kabul etti. Arius, 330 yılında Kiliseye giderken öldü. Konstantinos da 337 yılında gözlerini yumdu. Vasiyetnamesini Ariuscu rahibin eline bıraktı, kendisini ancak ölüm yatağında vaftiz ettirdiğinden Kiliseyi zafere ulaştırmış, ama ikiye bölünmüş bir halde bırakarak Ariuscuların başı olan Nikomedia piskoposu Eusebios'un kolları arasında son nefesini verdi.

Athanasius'tan yana olanlarla Eusebios'tan yana olanlar birbirleriyle kıyasıya savaşa tutuştular. Ariusculuk denen tarikat da imparatorluğun bütün kentlerinde uzun süre yerleşti.

Kendisine *dönme* lâkabı verilen filozof Julianus bütün bu ayrılıkları ortadan kaldırmak istedi, ama bu işi başaramadı.

İkinci genel kurultay, 381 yılında Konstantiniye'de toplandı. Bu kurultayda İznik kurultayının Kutsal - Ruh üzerine söylemeyi uygun bulmadığı şey açıklandı ve İznik formülüne «Kutsal - Ruh'un Baba'dan çıkan hayat verici Tanrı olduğu, Baba ve Oğulla birlikte tapınılıp, yüceltildiği» eklendi.

Lâtin Kilisesi Kutsal - Ruh'un Baba ile Oğuldan çıktığı kanısını, ancak dokuzuncu yüzyıla doğru, derece derece saptayabildi.

431 yılında Ephesos'ta toplanan üçüncü ruhanî kurultay Meryem'in gerçekten Tanrının anası olduğuna, İsa'nın da iki özü, bir tek kişiliği olduğuna hükmetti. Ermiş Meryem'in, İsa'nın anası olarak anılmasını isteyen Konstantiniye piskoposu Nestorius kurultay tarafından hain ilân edildi, Khalkidon* ruhanî kurultayı da İsa'nın iki özü olduğunu doğruladı.

Sonraki yüzyıllar oldukça bilindiğinden, onların üzerinde pek durmayacağım. O yüzyıllarda da, ne yazık ki, savaşa yol açmayan kavga olmadı ve Kilise her zaman savaşmak zorunda kaldı. Tanrı, kendisine bağlı kullarının sabırını denemek için, Yunanlılarla Lâtinlerin dokuzuncu yüzyılda bir daha birleşmemek üzere ayrılmasına, Batıda, papalık makamı için yirmi dokuz kanlı mezhep kavgası çıkmasına izin verdi.

(75) Bununla beraber hemen hemen bütün Rum Kilisesi, bütün Afrika Kilisesi önce Arapların, sonra Türklerin egemenliği altında köleleştiler, onlar da hıristiyanlığın yıkıntıları üzerine müslümanlığı kurdular. Roma Kilisesi yaşamaya devam etti, ama Batı imparatorluğuyla papalık arasında altı yüzyıldan uzun süren bir anlaşmazlığın kaniyle kirilenerek. Bu kavgalar bile onun gücünü arttırdı. Piskoposların, abbelerin hepsi Almanya'da hükümdar

* İstanbul'daki Kadıköy'ün eski adı.

oldular, papalar da Roma'da ve yüz fersahlık bir ülkede yavaş yavaş tam bir egemenlik elde ettiler. Böylece Tanrı Kilisesini aşağılamalar, karışıklıklar, cinayetler ve görkemler içinde denemiş oldu.

Bu Lâtin Kilisesi on altıncı yüzyılda Almanya'nın yarısını, Danimarka'yı, İsveç'i, İngiltere'yi, İskoçya'yı, İrlanda'yı, İsviçre'nin en büyük bölümünü kaybetti; İspanyolların zaferleriyle Amerika'da, Avrupa'da kaybettiğinden daha çok toprak kazandı; ama daha çok toprakla daha az uyruğu var.

Tanrının inayeti Küçük Asya'nın, Suriye'nin, Yunanistan'ın, Mısır'ın, Afrika'nın, Rusya'nın ve sözünü ettiğimiz öteki ülkelerin kaybını karşılamak için Japonya'nın, Siyam'ın, Hind ve Çin'in Papanın buyruğu altında toplanmalarını istemiş gibiydi. Portekizliler Doğu Hindistan'a ve Çin'e mal getirmeye gittikleri zaman oralara Kutsal İncil'i götüren aziz François Xavier*, hepsi de sayın cizvit rahipleri tarafından kabul edilen, birçok mucizeler gösterdi; kimileri dokuz ölüyü dirilttiğini söylerler; ama sayın rahip Ribadeneira,

* İspanyol cizviti; asıl adı François de Jassu, Hindistan Havarisini diye anılır. Navarra'da, Xavier şatosunda doğmuş, Uzak Doğu'da, Japonya'da birçok dinsel görevler yapmış, Çin'de ölmüştür (1506-1552).

Ermışlerin Çiçeği adlı yapıtında ancak dört kişiyi dirilttiğini söylemekle kalıyor; bu kadarı da yeter. Tanrı yüzyıldan az bir zaman içinde Japon adalarında binlerce kişinin Lâtin katoliği olmasını buyurdu; ama şeytan iyi tohumların ortasına kötü tohumlarını serpti. Hristiyanlar bir ayaklanma düzenlediler, bunu 1638 de bir iç savaş izledi, bu savaşta kepsinin köküne kibrit suyu döktüler. O zaman halk bütün yabancılara kapılarını kapadı, yalnız Holandalılar bir yana, çünkü onlara hristiyan gözüyle değil, satıcı gözüyle bakıyorlardı; onlar da Nangazaki'ye yansaır yansaır, hapsedildikleri yerde yiyeceklerini satmak izini koparmak için, önce haçı çiğnemek zorunda kalıyorlardı.

Katoliklerin, Havarilerin ve Lâtinlerin dini ilk zamanlar Çin'de yasak edildi, ama o kadar zâlimce değil. Doğrusu, sayın cizvit rahipleri Pekin sarayında ölüleri diriltmemişler, astronomiyi, top dökmesini, edebiyatçı, bilgin (Mandarin) olmayı öğretmekle yetinmişlerdi. Ermış Dominique tarikatine bağlı papazlarla, daha başkalarıyla tutuştukları uğursuz kavgalar büyük imparator Yong-çing'i o kadar utandırdı ki, doğruluğun, iyiliğin örneği olan bu hükümdar, misyonerlerimizin üzerinde bir türlü anlaşımadıkları o kutsal dinimizin öğretilmesine artık izin vermiyecek kadar körlük etti. Onları iyilikle, babacan davranarak, imparatorluğun sınırlarına kadar kendilerine yiyecekler, içecekler, arabalar vererek kovdu.

Bütün Asya, bütün Afrika, Avrupa'nın yarısı İngilizlere, Holandalılara ait olan her yer, Amerika'da, yola getirilmemiş bütün boylar, dünyanın beşte biri olan bütün güney toprakları şu kutsal sözün: «Çağırılan çok, ama seçilen az⁽⁷⁶⁾» sözünün doğru olduğunu kanıtlamak için şeytana yem olmakta devam ettiler. Yeryüzünde birtakım bilgicilerin iddia ettikleri gibi, aşağı yukarı bin altı yüz milyon insan varsa Kutsal Lâtin Katolik Kilisesi bunların aşağı yukarı altmış milyonuna sahip: bu da bilinen dünyada oturanların yirmi altıda birinden çok eder.

«CIEL DES ANCIENS (LE)» ESKİLERİN GÖĞÜ

Bir ipekböceği, kozasını kaplayan küçücük tüylere kalkıp da *gök* dese, M. de Fontenelle'in *Dünyalar* adlı yapıtında haklı olarak kozamızın tüyü dediği, atmosfere *gök* adını vermekle bütün eskiler kadar iyi akıl yürütmüş olur.

Denizlerimizden, karalarımızdan yükselip bulutları, meteorları, yıldırımları meydana getiren buharlar önceleri Tanrıların oturduğu yerler sanıldı. Homeros'da Tanrılar her zaman altın bulutlar içinde yere inerler; onun için ressamlar bugün hâlâ onları bulutların üstünde hayal ediyorlar; ama Tanrılar tanrısının ötekilerden daha rahat etmesi doğru olacağından, kendisini taşısın diye ona bir kartal verdiler, çünkü kartal öteki kuşlardan daha yükseklerde uçar.

Eski Yunanlılar, kentlere hükmedenlerin bir dağın tepesinde, kalelerde oturduklarını görerek Tanrıların da kaleleri olabileceğine karar vermişler ve bu kaleyi Thessalia'da, tepesi kimi zaman bulutlarla örtülü Olympos dağına yerleştirmişler, öyle ki sarayları gökleriyle eş düzeydeydi.

Atmosferimizin mavi kubbesine bağlı gibi görünen yıldızlarla gezegenler sonradan Tanrıların evi oldu; içlerinden yedisinin kendine özgü bir gezegeni vardı, ötekiler de nerede yer bulabildilerse

orada oturdular. Tanrıların genel meclisi samanuğrusundan gidilen büyük bir salonda toplanıyordu: öyle ya insanoğullarının yeryüzünde belediye konakları olduktan sonra, elbet Tanrıların da havada bir salonları olmalıydı.

Tanrı ile insan arası bir çeşit hayvan olan devler, gökle yerin oğlu olduklarından, baba tarafından paylarına düşen mirasın bir kısmını istemek için bu Tanrılara pek de haksız sayılamayacak bir savaş açınca, iki uç dağı üst üste koydular, göğe, Olympos şatosuna hâkim olmak için bunun yeteceğini hesap ettiler.

*Neve foret terris securior arduus aether,
Affectasse ferunt regnum caeleste gigantes,
Altaque congestos struxisse ad sidera montes⁽⁷⁾.*

Bu çoluk çocuk ve kocakarı fiziği çok eskidir: bununla beraber Kaldelilerin gök denen şey üzerinde bizim kadar sağlam düşünceleri olduğu da su götürmez; onlar güneşi bizim gezegenler dünyamızın merkezine, küremizden aşağı yukarı bizim de kabul ettiğimiz uzaklıkta bir yere yerleştiriyorlar, dünya ile bütün gezegenleri de onun etrafında döndürüyorlardı; bunları Samos'lu Aristarkhos'tan öğreniyoruz. Bu sistem, o zamandan beri Copernic'in yenileştirdiği gerçek dünya sistemidir; ama filozoflar, kırıllardan, ulustan daha çok saygı görmek, yahut zulüm görmemek için bu sırrı kendilerine saklıyorlardı.

İnsanoğlu yanlış söz etmeye o kadar alışıktır ki buharlarımıza, yer yüzünden aya kadar olan boşluğa *gök* adını veriyoruz; güneşin hareket etmediğini pekâla bildiğimiz halde güneş batıyor dediğimiz gibi, *göğe çıkmak* diyoruz; ayda yaşayanlar için de belki biz göğüz, her gezegen göğünü komşu gezegene yerleştiriyor.

Homeros'a Sarpedon'un ruhu hangi göğe gitti, Herakles'inki nerededir, diye sorulsa, herhalde pek şaşırırdı: ahenkli dizelerle karşılık vermeye kalkardı.

Herakles'in havaya uçan ruhunun Venus'te, Satürn'de küremizden daha çok rahat edeceğine acaba ne ile emin oluyorlardı? Yoksa ruhu güneşe mi gitmişti? O cehennem de pek oturulacak bir yere benzemez ya. Neyse, eskiler acaba *gök* deyince ne anlıyorlardı? Hiçbir şey; her zaman: yerle *gök* diye bağırıp duruyorlardı; bunun: *sonsuzlukla bir atom* diye bağırmaktan farkı yoktu. Doğrusunu söylemek gerekirse, *gök* diye bir şey yoktur: yalnız boşlukta yuvarlanan bir sürü yuvarlaklar var, bizimki de ötekiler gibi yuvarlanıp duruyor.

Eskiler göklere gitmeyi yükselmek sanıyorlardı; ama bir yuvarlaktan öbürüne hiç yükselinir mi? Göksel yuvarlaklar kimi zaman bizim ufkumuzun üstünde, kimi zaman altındadırlar. Örneğin, diyelim ki Venüs, Paphos* a geldikten sonra

* Kıbrıs adasının eski kentlerinden biri

kendi gezegenine dönsün, o sırada da kendi gezegeni batmış olsun, o zaman Tanrıça Venüs, bizim ufkumuza göre, hiç de yükselmiyor: tersine iniyor, o halde *göğe inmek*'denmeliydi. Ama eskiler pek o kadar ince eleyip sık dokumazlardı. Fiziğe ilişkin her şey üzerinde belirsiz, kesin olmayan, çelişik kavramları vardı. Bu çeşitten birçok sorunlar üzerinde ne düşündüklerini öğrenmek için koca koca ciltler sıralamışlar. Oysa dört sözcük yeterdi: *hiçbir şey düşündükleri yoktu*.

Sayısı az olan bilgeleri her zaman için bundan ayırdetmek gerekir, ama onlar da geç gelmişler; düşüncelerini pek az kimseye açıklayabilmiş, açıklayanları da, yeryüzünün şarlatanları en kısa yoldan öbür dünyaya yollayıvermişler.

Bir yazar, adı, galiba, Pluche olacak, Musa'yı büyük bir fizikçi olarak göstermeye kalkmış; daha önceleri bir başkası da Musa'yı Descartes'la bir tutmuş, *Cartesius mosaïzans*'ı yazmıştı; ona bakılırsa devir hareketini, ince maddeyi ilk bulan Musa olmuştu; ama Musa'yı büyük bir yasa kurucusu, büyük bir peygamber haline getiren Tanrı'nın, onu hiç de bir fizik hocası yapmak istemediğini herkes biliyor; o yahudilere ödevlerinin ne olduğunu gösterdi, ama felsefeden bir sözcük bile öğretmedi. Başkalarının yapıtlarından epeyce şeyler almış, kafasını da hiç işletmemiş olan Calmet, İbranilerin sisteminden sözederek; ama bu kaba saba ulus bir sisteme sahip olmaktan çok uzaktı;

daha bir geometri okulları bile yoktu; geometrinin adını bilmiyorlardı; bütün bildikleri simsarlık, tefecilik etmekte.

Kitaplarında göğün kuruluşuna dair bazı karanlık, anlaşılmaz, hepsi de barbar bir ulusa yaraşır fikirlere rastlanır. Onlarca birinci gök havaydı; ikincisi, yıldızların bağlı oldukları uzaydı; bu uzay katı bir cisimdi, tufan zamanında, o su haznesinin aralıklarından, bendlerden çağlayanlardan sızmış olan yüksek suları taşıyordu.

Bu uzaydan, yahut yüksek sulardan sonra üçüncü gök, yahut Ermiş Pavlus'un götürüldüğü «arşı âlâ» geliyordu. Uzay arzı kucaklayan bir çeşit yarım kubbeydi. Güneşin, bilmedikleri bir kürenin çevresinde döndüğü yoktu. Batıya vardıktan sonra, bilinmeyen bir yoldan doğuya dönüyordu; görülmemesinin nedeni de, Baron de Foeneste'in dediği gibi, geceleyin geri dönmesindendi.

Zaten İbraniler, bu kuruntuları da başka uluslardan almışlardı. Kaldelilerin okulunu bir yana bırakırsak çoğu uluslar göğ'e bir katı cisim gözüyle bakıyorlardı; sabit ve hareketsiz olan arzın dönmeden batıya olan uzunluğu, güneyden kuzeye olan uzunluğundan tam üçte bir daha fazlaydı; kabul ettiğimiz boylam, enlem deyimleri de buradan geliyor. Bu düşüncenin antipotları olmasının olanaksızlığı meydanda. Öte yandan

Ermış Augustinus *antipotlar* fikrini saçma buluyor, Lactantius da özellikle şöyle diyor: «Başları ayaklarından daha aşağıda insanlar olduğuna inanamak kadar çılgın kimseler var mı? v.b.»

Ermış Khrysostomos on dördüncü va'zında şöyle haykırıyor: «Göklerin hareket ettiğini, daire biçiminde olduklarını iddiaya kalkışanlar nerede?»

Lactantius, *Kurallar* adlı yapıtının III. kitabında da ayrıca: «Size birçok kanıtlarla tanımlayabilirim ki, diyor, göğün arzı çepçevre kaplamasına olanak yoktur.»

Doğanın Görünüşü yazarı, şövalye hazretlerine, istediği kadar Lactantius'la Ermış Khrysostomos'un büyük filozoflar olduğunu söylesin; verilecek karşılık şudur ki onlar büyük ermişlerdi, bir ermiş olmak için de, iyi bir astronom olmaya hiç gerek yoktur. Onların gökte olduklarına inanılacak, ama göğün neresinde bulunduklarının kesin olarak bilinemediği de itiraf edilecektir.

« CIRCUNCISION »

SÜNNET

Herodotos, aralarında gezip dolaştığı barbarların kendisine söyledikleri şeyleri anlatırken, saçma sapan şeyler anlatıyor; bizim gezginlerimizden çoğunun yaptığı da budur: onun için Gyges* ile Kandaules'in başından geçenleri anlatırken; bir yunus balğının sırtında giden Arion'dan; Kresus**'un ne yaptığını öğrenmek için başvurulmuş ve o sırada üstü açık bir çömlekte bir kaplumbağayı pişirmekte olduğu cevabını veren biliciden; Darius'un, öteki atlardan önce kişneyerek, efendisini kiral ilân eden atından, daha buna benzer çocukları oyalamaya, lâf ebeleri tarafından kapışılmaya yaran yüzlerce masaldan söz ederken herkesi kendine inanıp inanmamakta özgür bırakıyor; ama gördüğü şeylerden, ulusların, kendi incelediği, törelerinden, başvurduğu eski yapıtlarından söz ederken, işte o zaman aklı başında insanlara sesleniyor.

* Gyges, masala göre, sihirli yüzüğü sayesinde, görünmez hale gelebilen Lydia'lı çoban; Lydia kralı Kandaules'in sarayına girmiş, başnazırı olmuş ve onu öldürüp yerine geçerek Mermnad'lar hanedanını kurmuştur. (Yaklş. ol. İ.Ö. 687-652).

** Zenginliğiyle ünlü son Lydia kralı (İ.Ö. 563-548).

Euterpe* adlı yapıtında diyor ki: «Kalkhis halkı galiba aslında Mısır'lı; buna kulaktan duyma sözlerle değil, kendi kendime düşünerek hükmediyorum, çünkü Kalkhis'de eski Mısırlılar, Mısır'daki eski Kalkhis törelerinden daha çok hatırlanıyor.

«Pontus - Euxinus** kıyılarında yaşayanlar vaktiyle Sesostris'in kurduğu bir göçmen topluluğu olduklarını iddia ediyorlardı. Buna ben de olasılık veririm, hem sadece esmer, saçları da kıvrıkcık olduğu için değil, Kalkhis, Mısır ve Habeşistan ulusları yeryüzünde kendilerini her zaman sünnet ettiren biricik uluslar olduğundan: çünkü Fenikeliler, Filistinliler, sünnet olma göreneğini Mısırlılardan aldıklarını saklamıyorlar. Bugün Thermodon*** ve Pathenia**** kıyılarında oturan Suriyelilerle komşuları Makrunlar da bu Mısır göreneğine uyalı çok olmadığının saklamıyorlar; işte aslında Mısırlı olduklarının başlıca kanıtı budur.

«Habeşistan'la, Mısır'a gelince, bu tören her iki ulusta da çok eski olduğu için, sünnet olmayı hangisinin öbüründen aldığını kestiremeyeceğim; bununla beraber bu alışkanlığı Habeşlerin Mısırlılardan almış olmaları daha akla yakındır; nasıl

* Müzik tanrıçası. Eski Yunan'da Drionysos âyinlerinde okunan (Dithyrambas) şarkılar ona maledildi.

** Karadenizin eski adı.

*** Eski Pontus ırmağı, bugünkü Terme.

**** Bugünkü Bartın (çayı).

ki Fenikeliler de, bunun tersine, Yunanlılarla ilgilerini kestikten sonra yeni doğan çocukları sünnet etmek göreneğini kaldırmışlardır.»

Herodotos'un bu dediklerine bakılırsa, birçok uluslar sünnet olmak göreneğini Mısırdan almışlardı; ama hiçbir ulus, hiçbir zaman sünneti yahudilerden aldığını iddia etmemiştir. Şu halde bu göreneğin çıkışını kime maledebiliriz, ayrı ayrı beş, altı ulusun bu alışkanlığı kendisinden aldıklarını itiraf ettikleri ulusa mı, yoksa Hicaz taraflarında sıkışıp kalmış en küçük bir alışkanlığını bile hiçbir ulusa geçirmemiş, daha güçsüz, ticareti daha az gelişmiş, daha az savaşçı başka bir ulusa mı?

Yahudiler vaktiyle acınarak Mısır'a alındıklarını söylerler; küçük ulusun, o büyük ulusta görenek haline gelmiş bir şeyi taklidetmiş olması, yahudilerin kimi törelerini efendilerinden almış olmaları akla yakın gelmiyor mu?

İskenderiye'li Clemensius, Pythagoras'ın, Mısır'lıların ülkesini gezerken, onların gizli âyinlerine girebilmek için kendini sünnet ettirmek zorunda kaldığını söylüyor; demek ki Mısır rahiplerinin arasına katılmak için mutlaka sünnet olmak gerekiyordu. Yusuf Mısır'a vardığı zaman bu rahipler ordaydılar; devlet kurulalı çok olmuştu, Mısır'ın eski törenlerine de büyük bir özenle saygı gösteriliyordu.

Yahudiler, Mısır'da iki yüz beş yıl kaldıklarını itiraf ederler; bu süre içinde kendimizi sünnet ettirmedik derler; şu halde Mısırlıların sünneti, bu iki yüz beş yıl içinde, yahudilerden almadıkları meydandadır. Acaba bu töreyi yahudiler, kendilerine ödünç verilen vazoları çalıp, kendi anlattıklarına göre, çaldıkları eşya ile çöle kaçtıktan sonra onlardan almış olabilirler mi? Bir efendi, hırsızlık edip kaçan kölesinin dininin baş simgesini hiç alır, kabul eder mi? İnsanoğlunun yaradılışında böyle bir şey yoktur.

Yeşua'nın kitabında yahudilerin çölde sünnet edildikleri yazılıdır : «Sizi, Mısırlıların yanında iken yüz karanız olan bir şeyden kurtardım.» Şimdi, Fenike uluslarının, Arapların, Mısırlıların arasında yaşayan insanlar için bu yüz karası, kendilerini bu üç ulusun yanında küçük düşüren şeyden başka ne olabilirdi? Bu yüz karasından nasıl kurtulmuşlar? Bir küçük deri parçasından kurtularak. Kitaptaki bu parçanın doğal anlamı bu değil midir?

Yaratılış'da İbrahim'in daha önceden sünnet edildiği yazılıdır; ama İbrahim çoktanberi gelişmiş bir ülke olan, güçlü bir kiral tarafından yönetilen Mısır'da geziye çıktı. Bu çok eski ülkede sünnetin, ötedenberi, daha yahudi ulusu meydana gelmeden önce, alışılmış bir görenek olmasına hiçbir engel yoktur. Üstelik İbrahim'in sünnetini sürdüren ol-

madı, soyundan gelen sonraki kuşaklar ancak Yeşu zamanında sünnet oldular.

Yuşu'dan önce, İsrail oğulları, kendileri de itiraf ettikleri gibi, Mısırlıların birçok törenlerini aldılar; birçok adaklarda, birçok törenlerde onları taklidettiler; İsis* bayramlarının arefesinde oruç tutmak, apdest almak, rahiplerin başını tıraş etmek gibi. Günlük, kollu şamdan, kızıl inek kurbanı; çöre otuyla günahlarından temizlenmek, domuz eti yememek, yabancıların mutfak takımlarından tiksirmek, kısacası her şey küçük İbrani ulusunun, büyük Mısır ulusuna karşı beslediği kine rağmen, eski efendilerinin birçok törenlerini aldığını gösteriyor. Ulusun bütün günahları sırtına yükletilerek çöle salıvarılan o *Hazazel* keçi bile bir Mısır ibadetinin açıktan açığa taklididir; hatta hahamlar *Hazazel* sözcüğünün bile İbranice olmadığını kabul ediyorlar. Onun için İbranilerin sünnet olmakta, komşuları Araplar gibi, Mısırlıları taklidetmiş olmalarına hiçbir engel yoktur.

Asyalılarda pek eski olan vaftizi kutsallaştıran Tanrının Afrikalılarda, vaftiz kadar eski olan, sünneti de kutsallaştırmış olmasında şaşılacak ne var. Tanrının, dilediği simgelere inayet etmekte serbest olduğunu biliyoruz.

* İsis, Mısırlıların tıp, evlilik ve ekin tanrıçasıydı. İlk Mısır uygarlığını temsil eder.

Kaldı ki yahudiler, Yeşu zamanında sünnet edildikten sonra bu töreyi bugüne kadar korumuşlardır; Araplar da her zaman için bu töreye bağlı kalmışlardır; ama ilk zamanlar erkek çocuklarını da, kız çocuklarını da sünnet eden Mısırlılar, sonraları kızları sünnet etmekten vazgeçmişler, sonunda da bu işi yalnız rahiplerle astrologlara, peygamberlere bırakmışlardır. Bunları İskenderiye'li Clemensius'la Origenes'ten öğreniyoruz. Gerçekten Ptolemaios*'ların sünnet edildikleri hiç görülmemiştir.

Yahudilere karşı derin bir nefret duydukları için onlara *curtus Apella* diyen, onlarla *credat Judaeus Apella, curti judaei* diye alay eden Lâtin yazarları Mısırlılara hiç de böyle adlar takmamışlardır. Bugün bütün Mısır halkı sünnetlidir, ama başka bir nedenle, islâmlık Arabistan'ın eski sünnet töresini kabul etti de ondan.

Habeşlere geçen de bu Arap sünnetidir, orada erkek çocuklar gibi kız çocuklarını da hâlâ sünnet ederler.

Doğrusunu isterseniz bu sünnet töreni önce insana garip geliyor; ama şunu unutmamak gerekir ki Doğu rahipleri özel simgelerle kendilerini tanırlarına adıyorlardı. Bakkhos rahiplerinin vücuduna iğneyle bir sarmaşık yaprağı dövülüyordu.

* Bak. *Adam - Âdem* maddesi; Notlar, 3. not*.

Lukianos'un anlattığına göre Tanrıça İsis'e tapan sofular bileklerine, boyunlarına harfler vuruyorlar, tanrıça Kybele'nin rahipleri de kendilerini hadım ettiriyorlardı.

Böylelikle döl aracına derin bir saygı gösteren, dinsel tören alaylarında şatafatla onun resmini taşıyan Mısırlıların, yeryüzünde her şeyin kendilerinden doğduğu İsis ile Osiris'e bu tanrıların insan soyunu sürdürmesini buyurdıkları örgenin küçük bir parçasını sunmak istemiş olmaları pek olasıdır. Eski doğu göreneği bizimkilerden öylesine inanılmayacak kadar başkadır ki biraz okumuş bir insana hiçbir şey olağanüstü görünmemelidir. Bir Paris'liye, Hotanto'ların erkek çocukları olunca yumurtalarından birini çıkardıklarını söyleseniz, şaşar kalır Belki Hotanto'lar da Paris'lilerin iki yumurtalı olduklarına şaşıyorlardır.

«CONCILES»

RUHANİ KURULTAYLAR*

Bütün ruhani kurultaylar yanılmazdır, elbette: çünkü insanlardan meydana gelmiştir. Bu toplumlara tutkuların, entrikaların, kavga ve kin düşüncesinin, kıskançlığın, boş inançların, bilgisizliğin hâkim olmasına hiç olanak mı var.

Peki ama, diyeceksiniz, öyledir de nice ruhani kurultay neden birbirine karşı hep ayaklanmış durmuş? Din inancımızı güçlendirmek için; hepsi de zamanlarına göre haklıydılar.

Lâtin katolikleri bugün yalnız Vatikan'ın kabul ettiği ruhani kurultaylara inanıyorlar; Rum katolikler de Konstantiniye'nin onayladıklarına. Protestanlar ise her ikisiyle de alay ediyorlar; böylece herkes memnun olmuş oluyor.

Biz burada yalnız büyük kurultaylardan sözedeceğiz; küçüklerinden sözetmeye değmez.

İlk ruhani kurultay İznik kurultayıdır. Bu kurultay bugünkü takvimin 325 yılında, Konstantinos İskenderiye'nin biraz fesatçı ruhanilerine şu güzel mektubu yazıp Ozius'la gönderdikten sonra toplandı: «İncir çekirdeğini doldurmayan bir sorun

* Bu madde 1767 de yayınlanmıştır.

için çekişiyorsunuz. Böyle kılı kırk yarmak aklı başında insanlara yakışmaz.» Tartışma konusu İsa'nın yaratılmış mı, yaratılmamış mı olduğu üzerindeydi. Bunun, öz olan, ahlâka dokunur bir yönü yoktu. İsa ister zaman içinde, ister zamandan önce var olsun, bundan ötürü insanın daha az iyi olması gerekmez. Bir hayli tartışmadan sonra nihayet Oğul'un da Baba kadar eski ve Baba ile bir tözden olduğuna karar verildi. Bu karar anlaşılır şey değildir; ama böyle olduğu için de bir kat daha yücedir. On yedi piskopos bu karara itiraz etmişler, Oxford'da saklanan eski bir İskenderiye vakayinamesine göre, iki bin rahip de karşı gelmişler; ama ruhani başkanlar genellikle yoksul olan, sıradan rahiplere önem mi verirler? Her ne ise, bu ilk ruhani kurultayda üçleme sorunu hiç ortaya atılmadı. Bulunan formül şudur: «İsa'ya, Baba ile bir tözden, Tanrının Tanrısı, ışığın ışığı, doğmuş, ama yaratılmamış olan İsa'ya inanıyoruz; Kutsal - Ruh'a da inanıyoruz.» Doğrusu Kutsal - Ruh'a da pek nazik devranılmadı.

İznik kurultayı ekinde anlatıldığına göre Babalar *Eski Ahit*'le *Yeni Ahit*'de hangi kitapların şüpheli, hangilerinin doğru olduklarını belli etmekte şaşırıp kaldıklarından hepsini birbirine karıştırıp bir mihrabın üzerine koymuşlar; inkâr edilecek kitaplar yere dökülmüş. Bu güzel yöntemin bugün unutulmuş olması pek yazık olmuştur doğrusu.

Üç yüz on yedi yanılmaz piskopostan oluşan birinci İznik ruhani kurultayından, sonra, Rimini'de bir kurultay daha toplandı; yanılmazların sayısı da bu sefer, Seleukeia*'daki iki yüz kişilik kadar bir kolu hesaba katmadan dört yüzü buldu. Bu altı yüz piskopos dört ay çekiştikten sonra, elbirliğiyle İsa'nın *tözbirliği*'ni üstünden aldılar. İsa'nın *tözbirliği* sonradan, Socinuscular bir yana, herkes tarafından tanındı; böylelikle de her şey yoluna girdi.

Büyük ruhani kurultaylardan biri de, 431 yılında toplanan Ephesos kurultayıdır. Bu kurultayda, sapkınlığa düşenlere nefes aldirtmayan Konstantiniye piskoposu Nestorius, gerçekten İsa'nın tanrı olduğunu, ama anasının kesinlikle tanrı anası olması gerekmediğini, sadece İsa'nın anası olduğunu iddia ettiği için kendisi de sapkınlığa düşmüş sayılarak mahkûm edildi. Nestorius'u Ermiş Kyrillos mahkûm ettirdi; ama Nestorius'u tutanlar da Ermiş Kyrillos'u gene o kurultayda makamından indirttiler: bu da Kutsal - Ruh'u pek güç bir duruma soktu.

Okuyucu, burada şuna iyi dikkat et ki İncil ne Söz'ün *tözbirliğine*, ne Meryem'in Tanrı anası olmak onuruna erdiğine, ne de yanılmaz dinsel

* Seleukos I'in (İ. Ö. 312-280) Âsi ırmağı ağzının kuzeyinde kurduğu ve Romalılar yıktıktan sonra, yerini Bağdatın aldığı eski Doğu kenti.

kurultaylar toplanmasına yol açan öteki kavgalara dair bir sözcük bile söylememiştir.

Eutikhes, İsa'da iki kişilik varsayacak kadar korkunç bir sapkınlığa sapan Nestorius'un aleyhinde çok bağırması bir keşişti. Bu keşiş, hasmını daha iyi çelmek için İsa'nın bir tek özü olduğunu iddia etti. Konstantiniye piskoposu olan Flavianus adında biri de İsa'nın mutlaka iki özü olması gerektiğini ileri sürdü. 449 yılında Ephesos'da kalabalık bir ruhani kurultay toplandı; 335 teki Sirte kurultayında olduğu gibi bu kurultayda da sopa sopaya gelindi. Flavius'un özü sopalarla parçalandı ve İsa'ya iki öz verildi. Sonra Khalkedon kurultayında, 451 de, İsa gene tek özlü oldu.

Ufak tefek şeyler için toplanan ruhani kurultayları bir yana bırakarak, İsa'nın tek özü olduğu halde iki iradesi olup olmadığını belirtmek için Konstantiniye'de toplanan altıncı genel kurultaya geçiyorum. Tanrıyı hoşnut etmek için bunun ne kadar önemli olduğu meydandadır.

Öteki kurultaylar nasıl daha önceki imparatorlar tarafından toplantıya çağrıldıysa bu kurultay da kabasakal Konstantinos* tarafından toplantıya çağrıldı: Roma piskoposunun gönderdiği kardinaller sola; Konstantiniye ve Antakya patrikleri de sağa oturdular. Bilmem, Roma'da kardinallerin

* IV. Konstantinos. Bizans imparatoru (654-685).

öteğini tutanlar onur yerinin solda olduğunu mu iddia ederler, her ne hal ise, İsa bu işte iki irade kazandı.

Musa dini, resmi yasak etmişti. Ressamlarla heykelticilerin talihi, yahudilerde hiçbir zaman yaver olmamıştı. İsa'nın, Luka'nın yaptığı Mer-yem resminden başka tabloları olduğuna da hiç olasılık verilemez. Ama İsa, resimlere tapılmasını hiçbir yerde öğütlemiyordu. Böyle olduğu halde hristiyanlar IV. yüzyılın sonlarına doğru, güzel sanatlara alıştıktan sonra, resimlere de tapıldılar. Bu iş VIII. yüzyılda o kadar kötüye kullanıldı ki Konstantinos Kopranimos Konstantiniye'de üç yüz piskoposlu bir ruhani kurultay topladı, kurultay resimlere tapınmayı aforoz etti, resme tapanları da putatapar saydı.

İmparatoriçe İrene, sonradan oğlunun gözlerini oyduzan o kadın, 787 yılında ikinci İznik ruhani kurultayını topladı: resimlere tapmak töresi de burada yeniden kuruldu. Bugün o tapınmanın *Tanrı'ya* değil, ancak *azizlere, ermişlere* edilen bir ibadet olduğunu söyleyerek bu kurultayı haklı çıkarmak istiyorlar.

Ama ister Tanrı'ya, ister azizlere, ister ermişlere edilen bir ibadet olsun, Şarلمان 794 yılında Frankfurt'ta başka bir kurultay toplattı, bu kurultay ikinci İznik kurultayını putataparlık saydı. Papa I. Adrianus oraya iki temsilci gönderdi, ama kurultayı kendisi toplantıya çağırmadı.

Bir papa tarafından toplantıya çağırılan ilk büyük ruhani kurultay 1139 daki birinci Latran kurultayı oldu; buna aşağı yukarı bin kadar piskopos katıldı; ama bu kurultayda hemen hemen hiçbir iş görülmedi, yalnız Kilisenin çok zengin olduğunu söyleyenler aforoz edildi.

Papa III. Alexandre'ın 1179 da topladığı ikinci Latran kurultayında kardinaller, ilk kez piskoposlardan üstün tutuldular; bu toplantıda yalnız disiplin sorunu görüldü.

1215 te bir büyük Latran kurultayı daha toplandı. Papa III. Innocent bu toplantıda, aforoz hükümlerine dayanarak Toulouse kontunun bütün malını mülkünü elinden aldı. *Tözdeğişimi**nden sözeden ilk kurultay bu oldu.

1245 de, Lyon genel kurultayı, Lyon o zamanlar imparatorluğun bir kentiydi; Papa IV. Innocent bu kurultayda imparator II. Frederik'i aforoz etti, bunun sonucu olarak da kendisini imparatorluktan düşürdü, ona ateşle suyu yasakladı: kardinallere, imparatoradan yana olanların kaniyle yıkanmak gerektiğini hatırlatmak için, bu toplantıda birer kırmızı şapka verildi. Bu ruhani kurultay Souabe hanedanının sönmesine, İtalya ile Almanya'da otuz yıl süren bir karışıklığa yol açtı.

* Hristiyanlarda Kuddas âyini sırasında okunmuş ekmekle şarabın güya İsa'nın eti, kanı haline gelmesi.

1311 de, Dauphine'deki Vienne kentinde toplanan genel kurultayda Templier* tarikatı kaldırıldı. Bu tarikatın ileri gelenleri, en çürük suçlamalar üzerine en korkunç işkencelere mahkûm edilmişlerdi.

1414 te büyük Constance kurultayı toplandı. Bu kurultayda binbir cinayet işlediği tanıtlanmış olan Papa XXIII. Jean'ı papalıktan indirmekle kaldılar, Jean Huss'ü ve Prag'lı Jerôme'u inatçılık ettiklerinden, inat da adam öldürmekten, kız kaçırmaktan, haram para kazanmaktan, genç oğlanlarla düşüp kalkmaktan çok daha büyük bir günah olduğundan, diri diri yaktılar.

1431 de toplanan büyük Bâle kurultayını Roma tanımadı, çünkü bu toplantıda Papa IV. Eugène'in papalıktan indirilmesine karar verilmiş, ama kendisi bu kararın uygulanmasına olanak vermemişti.

Romamalılar genel kurultay olarak 1512 de. Fransa kralı XII. Louis aleyhine, Papa II. Jules tarafından toplantıya çağırılmış olan beşinci Latran

**Tapınak Şövalyeleri, 1118 de kurulan ve özellikle Filistin'de gelişen askerî ve dini bir tarikat, Az zamanda çok zengin olmuşlar, papanın, birçok hükümdarların haznedarı haline gelmişlerdi. Fransa kralı güzel Philippe servetlerini ele geçirmek, nüfuzlarına bir son vermek için başkanları olan Jasques Molayı'ı ve Fransa'daki bütün şövalyeleri hapse attırdı, uydurma bir yargılamadan sonra hepsini diri yaktırdı.*

kurultayını sayarlar. Ama bu savaşı papa ölünce, kurultay da duman gibi dağılıverdi.

Sonunda büyük Trente* kurultayı gelir, bu kurultay, disiplin bakımından, Fransa'da kabul edilmemiştir; ama kurduğu dogma inkâr edilemez. Çünkü, Fra Paolo Sarpi**'nin dediklerine bakılırsa, Kutsal-ruh her hafta, postacının bavulu içinde, roma'dan Trente'ye geliyormuş; ama Fra Paola Sarpi'de biraz sapkınlık kokusu duyuluyordu⁽⁷⁸⁾

(Küçük Abausit tarafından yazılmıştır.)

* İtalya'da bir kent.

**Venedik'li ünlü tarihçi(1552-1623).

“CONFESSION” GÜNAH ÇIKARTMA*

Günah çıkartmanın, yalnız politika bakımından ele alırsak, zararından çok yararı dokunup dokunmadığı da ayrı bir sorundur.

Gizli İsis, Orpheos ve Keres âyinlerinde, rahibin, dinin sırlarına ermiş olanların önünde günah çıkartılıyordu: çünkü, bu gizli âyinler birer tövbe olduğuna göre, elbette herkesin tövbe edilecek günahları olduğunu itiraf etmesi gerekti.

Hristiyanlar, antik çağın hemen hemen bütün dinsel törenlerini, tapınaklarını, günlüğünü, mumlarını, dinsel alaylarını, kutsal urbalarını, gizli âyinlerin *Sursum corda, Ite missa est* gibi daha başka formüllerini nasıl aldılarsa, günah çıkartma töresini de hristiyanlığın ilk yüzyıllarında benimsediler. IV. yüzyılda, Konstantiniye’de, bir kadının herkesin önünde günühlerini sayıp dökmesinden çıkan rezalet, günah çıkartmanın kaldırılmasına neden oldu⁽⁷⁹⁾.

Bir insanın bir başka insana gizlice günahlarını itiraf etmesine, bizim Batıda, ancak VII. yüzyılda izin verildi. *Abbé’ler*, keşişlerinin yılda

* Bu madde 1765 te yayınlanmıştır. (Varberg basımı, Amsterdam).

iki kez gelip kendilerine bütün kabahatlerini itiraf etmelerini istemiye başladılar. Şu formülü ica-dedenler *Abbé*'ler olmuştur: "Elimden geldiği kadar ve ihtiyacın olduğu kadar seni günahlarından temizliyorum." Ama Yüce Varlığa karşı şöyle demek belki dah saygılı, daha doğru bir söz olurdu: "Tanrı senin günahlarını da, benimkilerini de bağışlasın!"

Günah çıkartmanın yararı, arasıra küçük hır-sızların çaldıkları şeylerin sahiplerine geri ve-rilmesini sağlamak, zararı da arasıra, Devletin iş-leri karışınca, tövbelileri gerçekten birer isyancı, birer kanlı katil haline getirmek olmuştur. *Gu-elfe**rahipleri *Gibelin*'lerin günahını çıkarmaya hiç yanaşmıyorlardı⁽⁸⁰⁾. Sforza'ların, Medicis'lerin, Orange prenslerinin kaatilleri analarını, bablarını öldürmeye, günah çıkartma âyinleriyle ha-zırlandılar.

XV. Louis, Brinvilliers**, ne zaman büyük bir cinayet işleseler günah çıkartıyorlar, hem boğazına

* Guelfe'lerle Gibelin'ler, XII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar İtalya'yı ikiye ayıran iki parti. Guelfe'ler papa taraflısıydılar, İki taraf arasındaki kanlı savaşlar 1494 e, Fransız istilâsına kadar sürmüştür.

** Marie - Madeleined' Aubray, Markiz de Brinvilliers; birçok kimseleri zehirlemekle ün salmış, başı kesilip vücudu yakılarak cezalandırılmıştır. (1630-1676).

düşkün insanlar iştahlarını artırmak için nasıl ilâç içerlerse, onlar da bu işi sık sık yapıyorlardı.

Bu işde şaşılabilir bir şey varsa o da, papa XV. Gregoire'ın kutsal kişiliklerinden 30 Ağustos 1622 de çıkmış olan bir buyrultuda, itiraf edilen günahların kimi hallerde açığa vurulmasını buyurmuş olmasıdır.

Cizvit Coton'un, IV. Henri'ye verdiği cevap cizvit tarikatinden daha çok yaşayacaktır: "Beni öldürmeyi aklına koymuş bir adam size gelip günah çıkartsa, itiraflarını açığa vurur muydunuz? — Hayır; ama kendimi onunla sizin aranızda koyardım."

“CONVULSIONS” CEZBELER

1724 yılına doğru, Saint-Médard mezarlığında dans edildi; birçok mucizeler gösterildi; işte düşes du Maine’in bir şarkısında, bu mucizelerden biri anlatılıyor:

*Sol topuğu sakat olan,
Bir kundura boyacısı.
Tanrının izniyle o an
Topal oldu sağ ayaktan.*

Mucizeli cezbelere, bilindiği gibi, mezarlığa bekçi konuncaya kadar devam etti.

*Kıralın emriyle yasak
Tanrıya burda dolaşmak.*

Gene bilindiği gibi cizvitler, Xavier’leri sırtı sıraya dokuz ölüyü diriltip tarikatın bütün inayetini tüketeli beri artık böyle mucizeler gösteremez olduklarından, *Janséniste**lerin itibarını sarsmak için İsa’nın cizvit kılığında basma resmini yaptırmaya karar verdiler. Janséniste’lerden şakacı bir adam, gene bilindiği gibi, basma resmin altına şunları yazmıştı:

* Asıl adı Cornelius Jansen olup Jansenius diye anılan Hollanda’lı tanrıbilimcinin doktrinine bağlı olanlar. Bu doktrin insanın elinde olan şeyleri sınırlandırıyordu.

*Marifetli keşîşlerin
Hayran olduk hilesine:
Sizi herkes sever diye
Benzetmişler cizvitlere*

Jenséniste'ler İsa'nın hiçbir zaman cizvit kılığına girmediğini daha iyi kanıtlamak için bütün Paris'i cezbelerele doldurdular, halkı manastırlarının avlularına çektiler. Parlamento danışmanlarından Carré de Montgeron, binlerce kimsenin gözleriyle gördüğü mucizelerin *in-4°* bir kitabını yazıp kiralaya verdi, kendisini, haklı olarak, bir şatoya kattılar, perhizle aklını başına getirmeye çalıştılar; ama gerçek her zaman baskıya üstün gelir: mucizeler, ardı arası kesilmeden tam otuz yıl sürdü. Rahibe Rosa**, rahibe İlluminée (Cezbeli), rahibe Promise (Adanmış), rahibe Confite (Şerbetli) evlere çağırılıyor, bu rahibeler kendilerini kamçılattıkları halde ertesi gün izi görülüyordu; adamakıllı zırhlanmış, yün ve katık kaplanmış midelerine odunlarla vurulduğu halde bir yerleri acıımıyordu; yüzlerine pomada sürüp büyük bir ateşin önüne yatırıldıkları halde yanmıyorlardı; sonunda, bütün sanatlar nasıl geliyorsa,

* *In - quarto* , formları dörde katlanıp sekizer sayfa tutan geniş boyutta kitap

** Almanya'da XVII. yüzyılda çıkan bir meczuplar tarikatının rahibeleri.

onların da etlerine kılıç saplamaya, kendilerini çarmıha germeye kadar işi ilerlettiler. Hattâ ünlü bir tanrıbilimci bile çarmıha gerilmek mutluluğuna erdi: bütün bunlar bütün dünyayı papanın bir buyrultusunun gülünç olduğuna inandırmak için yapılıyordu, sanki bu kadar zahmete girmeden kanıtlanamıyacak bir şeymiş gibi. Öyle iken cizvitler de, Janséniste'ler de, hepsi birden *L'esprit des Lois**ya, daha nelere, nelere, nelere, nelere karşı elele verip ayaklandılar. Bütün bunlardan sonra, bir de Lapon'larla, Samoyède'lerle, zencilerle alay etmeye kalkıyoruz!

* **Kanunların Ruhu**, Mangesqieu'nün ünlü yapıtı.

«CORPS» CİSİMLER

⁽⁸¹⁾ Ruhun ne olduğunu bilmediğimiz gibi, cismin ne olduğundan da haberimiz yok: birtakım özellikler görüyoruz; ama bu özellikleri içine alan özne nedir? Demokritos ile Epikuros dünyada cisimden başka bir şey yoktur, diyorlardı; Elea'lı Zenon'un çömezleri de cisim diye bir şey olmadığını söylüyorlardı.

Cloyne piskoposu Berkley, göz boyayan binbir safsata ile cisimlerin var olmadıklarını kanıtlamaya kalkıştı. Cisimlerin, diyor ne rengi, ne kokusu, ne de sıcaklığı vardır; bütün bu özellikler eşyada değil, sizin duyularınızda. Bu doğruyu kanıtlamak zahmetine hiç girmeyebilirdi; çünkü herkesin bildiği bir şeydi. Ama oradan cismin özellikleri olan uzama, katılığa geçiyor ve yeşil bir kumaş parçasında, bu kumaş gerçekten yeşil olmadığının için, uzam olmadığını kanıtladığını sanıyor; bu yeşil duyumu yalnız sizdedir: şu halde bu uzam duyumu da yalnız sizde. Böyle uzamı ortadan kaldırdıktan sonra ona bağlı olan katılığın da kendiliğinden düştüğü, dünyada fikirlerimizden başka bir şey olmadığı sonucuna varıyor. Öyle ki bu bilgin kişiye göre on bin kurşunla ölen on bin insan aslında ruhumuzun on bin sezisinden başka bir şey değildir⁽⁸²⁾.

Gülünçlüğün bu son kertesine düşmemek Cloyne piskoposunun kendi elindeydi. Bir cisim, gözlüğüyle bakınca, kendisine gözüyle gördüğünden dört kat büyük, bir başka canla bakınca da dört kat küçük görünürince, dünyada uzam diye bir şey olmadığını sanıyor. Bu cisim aynı zamanda hem dört, hem on altı, hem de bir ayak uzamında olmayacağına göre, bundan da uzam diye bir şey olmadığı sonucuna varıyor; şu halde hiçbir şey yok. Oysa eline bir ölçü alıp şöyle söylemeliydi: bir cisim bana ne uzamda görünürse görünsün, elimdeki ölçüye göre şu kadar uzamı vardır.

İşin uzam ile katılık için, seslerdeki renklere, tadlardaki, kokulardaki, v.b. gibi olmadığını görmek zor bir şey değildi. Bunların bizde eşya parçalarının dış biçimleriyle uyandırdığı duyumlar olduğu meydandadır; ama uzam hiç de bir duyum değildir. Şu yanan odun sönse, artık ısınmam; şu hava çalınmasa, artık bir şey işitmem; şu gül solsa, artık koku duymaz olurum; ama bu odun, bu hava, bu gül bensiz uzamlanmıştır. Berkeley'in aykırı düşüncesi reddedilmeye bile değmez⁽⁸³⁾.

Onun bu aykırı düşünceye sürükleyen nedeni bilmemiz yararlı olur. Çok zaman önce kendisiyle birkaç kez görüşmüştüm; bana kanısının uzamlı şeyin ne olduğunun kavranamamasından doğduğunu söylemişti. Zaten kitapta da. Hilas'a bu öznenin, bu substratum'un, bu tözün ne olduğunu

sorduğu zaman, zafer kazanmış gibi bir hali vardır. Hilas, «Bu, uzamlı cisimdir» der. Bunun üzerine piskopos, Philonoüs adı altında, onunla alay eder; zavallı Hilas da uzamın, uzamın tözü olduğunu söylediğinin, budalaca bir söz ettiğinin farkına vararak utanır, bütün bunlardan hiçbir şey anlamadığını, cisim diye bir şey, bir madde dünyası olmadığını, yalnız bir fikir dünyası olduğunu itiraf eder.

Hilas, Philonoüs'e sadece şöyle demeliydi: Bu şeyin, bu uzamlı, katı, bölünür, hareket eder, biçimli tözün aslına, özüne dair bir şey bilmiyoruz; düşünen, duyan, isteyen Tözü nasıl bilemiyorsam onu da bilemiyorum, ama mademki bu töz kendisinden sıyrılmasına olanak olmayan özlü özelliklere sahiptir, o halde gene de var demektir.

Biz hepimiz, çoğu Paris'li hanımlar gibiyiz: salçalı yahnilere ne konduğunu bilmeden büyük ziyafetler verirler; onlar gibi bizde, cisimleri meydana getiren şeylerin ne olduğunu bilmeden, onlardan yararlanıyoruz. Cisim neden yapılmıştır? Parçalardan, bu parçalar da daha başka parçalara ayrılıyor. Bu sonuncu parçalar nedir? Gene cisim; istediğiniz kadar bölün, olduğunuz yerde sayarsınız.

Sonunda ince fıkırlı bir filozof*, bir tablonun, hiçbirisi tablo olmayan maddelerden, bir evin de, hiçbirisi ev olmayan gereçlerden meydana geldiğini farkederek, cisimlerin, cisim olmayan sayısız

* Voltaire bunda Leibnitz'i kastediyor.

küçük varlıklardan kurulmuş olduğunu (biraz ayrıntılı bir biçimde) hayal etti; bunların adı da monadlar'dı. Bu sistemin yararlı yönü yok değil, hattâ, tanrıbildirisiyle bulunmuş olsaydı, pek olası olduğuna da inanırdım. O zaman bütün bu küçük varlıklar matematik noktalar, içine girecek bir urbadan başka bir şey beklemeyen ruh çeşitleri olurlardı; bu hal sürekli bir ruh göçü olurdu; bir monad kimi zaman bir balinanını vücuduna, kimi zaman bir ağacın gövdesine, kimi zaman bir hokkabaza giderdi. Bu sistemin bir başka sistemden geri kalır yanı yoktur; o atomların sapması, tözel biçimler, günü gününe uymayan Tanrı inayeti ve dom Calmet'nin insan kanı emen cadıları kadar hoşuma gidiyor⁽⁸⁴⁾.

CREDO*

(85) Ben her sabahı *Pater***'imi de, *Credo****'mu da okurum; Broussin gibi değildir. Reminiac onun için şöyle demişti:

*Broussin daha küçücükken,
Soğan salçasına kondu.
Bir türlü öğrenemeden
Ne Pater ne Credo'sunu*

*Symbole*****, yahut *collation******, *symbolein* sözcüğünden gelir, Lâtin Kilisesi bu sözcüğü de, her şeyi rum Kilisesinden aldığı gibi, kabul etmiş. Biraz okumuş yazmış tanrıbilimciler de bilirler ki *havarilerin symbole*'ü denen şey hiç de onların değildir.

Yunanlılarda *symbole*, gizil Keres, Kybele, Mithra âyinlerinin sırrına ermiş olanları birbirine tanıtan sözler, işaretlerdi***** , zamala hristiyanların

* Bu madde 1769 da yayımlanmıştır.

** Hristiyanların duası.

*** Hristiyanların Amentü'sü, bu da belli başlı dualarındandır.

**** Hristiyan dininin, Havariler tarafından saptanmış olan İlmühal'i.

***** Dinsel bir yarar sağlama gücü.

***** Arnobius, V. kitap, *Symbola quae rogata sacrorum*, v.b. İskendiriye'li Clemensius'un *protreptique vaz*'ına, yahut *Cohortatio ad gentes*'ine bakınız (Voltaire'i notu).

da kedi symbole'leri oldu. Ama havarilerin zamanında olsaydı Elrmış Luka elbette bundan sözederdi.

Ermış Augustinus'a, 115 inci va'zından bir ilmihal öyküsü malederler; bu va'zında ona Petrus'un ilmihale şu sözlerle başladığını söylerler: *Salt güçteki Tanrı Babaya inanıyorum.* Yohanna buna şu sözleri ekledi: *Yerle göğü yaradana.* Yakup da şunları: *Biricik oğlu efendimiz olan İsa-Mesih'e inanıyorum,* alt tarafı da böyle sürdü gitti. Augustinus'un son basımında bu masalı çıkarmışlar. Çok garip olan bu küçük parçayı gerçekten çıkarmak gerekli miydi, bilmem, bunu değerlendirmeyi Bénédictin rahiplerine bırakıyorum.

Doğrusu şudur ki dört yüz yıl kimse bu Credo'dan sözedildiğini duymadı. Halk, Paris bir günde kurulmadı, der; halk, atasözlerinde, çoğu zaman haklıdır. Havariler de ilmihalimizi yüreklerinde taşıyorlardı, ama hiçbir zaman yazıya dökmediler. Yalnız Ermış İreneus zamanında bir ilmihal meydana getirildi, ama o da bugün okuduğumuza hiç benzemez. Bizim ilmihalimiz, bugünkü haliyle, herhalde V. yüzyıldan kalmadır. İznik ilmihalinden sonradır. İsa'nın cehennemlere indiğinden, ermişlerin yeryüzünde, arafatta ve cennetteki inananlarla olan ilişkilerinden sözeden

maddeler, bizim ilmihalımızdan önceki ilmihallerin hiçbirinde yoktur. Gerçekten ne İnciller, ne Havarilerin İşleri, İsa'nın cehennemlere indiğinden sözeder. Ama İsa'nın Hades'e, Tartaros'a indiği III. yüzyıldanberi kök salmış bir kanıydı, biz bu sözcükleri cehennem diye çeviriyoruz. Bu anlamda cehennem, ibrance yer altı, çukur demek olan *scheol* sözcüğü değildir. İşte bunun için Ermiş Athanasius da o zamandan beri bize kurtarıcımızın cehennemlere nasıl indiğini öğretti. «Vücudu, diyor, ne büsbütün mezardadır, ne de büsbütün cehennemde. Et ve kemik olarak mezarda, ruh olarak da cehennemdedir.»

Ermiş Thomas İsa-Mesih'in ölümünde dirilen ermişlerin onunla beraber sonradan yeniden dirilmek için tekrar öldüklerini temin ediyor; en çok inanılan kanı da budur. Ama bu kanıların hepsi ahlâka yabancısıdır; ister ermişler iki kez dirilsin, ister Tanrı onları yalnız bir kez diriltmiş olsun, işin başı iyi insan olmaktır. Bizim ilmihalimiz geç yazılmış, doğru; ama erdem ilksizdir.

Bu kadar ciddi bir konuda yenilerden örnek vermek doğru olursa, burada abbé de Saint-Pierre'in dinin saflığına dair kendi eliyle yazdığı kitaptan olduğu gibi kopya ettiğim *Credo*'sunu vereceğim, bu kitap şimdiye kadar hiç basılmamıştır.

«Bir tek Tanrıya inanıyor, onu seviyorum. Dünyaya gelen her ruhu, Ermiş Yohanna'nın dediği gibi, onun nurlandırdığına inanıyorum. Söz konusu ettiğim, temiz yürekle onu arıyan ruhlardır.

«Bir tek Tanrıya inanıyorum, çünkü büyük bütünün yalnız bir tek ruhu, can veren bir tek varlık, bir tek yaradan olabilir.

«Salt güçteki Tanrı babaya inanıyorum, çünkü o doğanın ve hepsi de gene kendi çocukları olan bütün insanların ortaklaşa babasıdır. Hepsini aynı biçimde doğurtan, yaşamımızın mekanizmasını aynı biçimde düzenlemiş, insanlara düşünmeğe başlar başlamaz sezdikleri aynı ahlâk ilkelerini vermiş olan Tanrının, çocukları arasında suçla erdemden başka bir ayrım gözetmemiş olduğuna inanıyorum.

«Onun gözünde doğruluktan, iyilikten ayrılmayan bir Çinli'nin, kavgacı, kendini beğenmiş bir Avrupa bilgininden daha değerli olduğuna inanıyorum.

«Tanrı hepimizin ortaklaşa babası olduğuna göre bütün insanlara kardeş gözüyle bakmak zorunda olduğumuza inanıyorum.

«Baskıcıların, zâlimlerin nefrete lâyık olduklarına, insanları zehirleyenlerin, analarını babalarını öldürenlerin peşisıra geldiklerine inanıyorum.

«Tanrıbilim tartışmalarının, yeryüzünün en gülünç oyunu, savaştan, vebadan, kıtlıktan, firengiden sonra gelen en korkunç âfet olduğuna inanıyorum.

«Kilise adamlarının, ahlâk hocaları, doğan çocukların, ölenlerin defterini tutan, halka hizmet

eden insanlar olarak karınlarının doyurulması, hem de iyice doyurulması gerektiğine, ama onlara ne vergi kesimcilerinin zenginliklerini vermek, ne de onları hükümdar katına çıkarmak gerektiğine inanıyorum, çünkü her ikisi de ruhu bozar, sonra bu kadar zengin, bu kadar kibirli kişilerin ancak yüz écu kazanan insanlara alçakgönüllülük, fakaralık sevgisi üzerine va'ızlar verdiklerini görmek kadar insanı çileden çıkaran bir şey yoktur.

«Ruhani bir dairede görev alan papazların evlenmeleri gerektiğine inanıyorum, hem yalnız evlerine bakacak namuslu bir kadınları olsun diye değil, iyi birer yurttaş olsunlar, Devlete yararlı uyruklar versinler, iyi yetişmiş birçok çocukları olsun diye.

«Keşişlerin her halde köküne kibrit suyu dökmek gerektiğine, bunun hem yurda, hem de kendilerine büyük bir hizmet olacağına inanıyorum; bunlar Kirke*’nin domuz haline getirdiği insanlardır; bilge Ulyssus** onları yeniden insan biçimine sokmalıdır.»

Cennet iyilik etmeyi sevenlerindir⁽⁸⁶⁾

* Aea adasında oturan, insanları domuz haline koyan sihirbaz kadın. Güzelliği kadar büyüleriyle ün salmıştır Odysses’a göre Odysseus arkadaşlarıyla birlikte bu adaya gitmiş, arkadaşlarını domuz haline koyan Kirke’ye kendini sevdirmiş ve onların, gene eskisi gibi, insan biçimini almalarını sağlamıştı.

** Odysseus’un lâtincesi. Ünlü Yunan kahramanı, İthake’nin kralı.

«CRITIQUE» ELEŞTİRİ

Ben burada, eski bir yazann vaktiyle pekâlâ anlaşılan bir sözcüğünü kötü bir biçimde düzeltmeye kalkan o açışlamacılar özge eleştiriden sözedecek değilim. Eski tarihin, eski felsefenin çözümlemek, açıklamak olanağı olan yönlerini çözümleyen, açıklayan o gerçek eleştirilere de hiç dokunmayacağım. Amacım taşlama yerine geçen eleştirilerden söz etmek.

Bir edebiyat meraklısı, bir gün benimle beraber Tasso'yu okuyordu; şu koşuk gözüne ilişti:

*Chiama gli abitator dell'ombre eterne
Il rauco suon della tartarea tromba.
Treman le spaziose atre caverne;
E l'aer cieco a quel rumor rimbomba:
Nè si stridendo mai dalle superme
Regioni del cielo il folgor piomba;
Nè si scossa giammai trema la terra,
Quando i vapori in sen gravida serra**

* « Tartaros borusunun boğuk sesi o sonsuz gölgede oturanları çağıyor. Geniş, kapkaranlık mağaralar titriyor, kör (kapalı) hava da bu gürültüye cevap veriyor: Şimdiye kadar ne yedi kat gökten böyle yıldırım düşüp gürledi; ne de buharları dolgun göğsünde toplayan yeryüzü böyle titredi »

Sonra bu güçte, bu ahenkte, rasgele birçok kosuklar daha okudu: «Ya! Demek Boileau'nuzun o süs, gösteriş dediği şey buymuş, öyle mi? diye bağırды, demek böylelikle, bin altı yüz yıl önce yaşamış bir büyük adamı göklere çıkarmak için, kendinden yüz yıl önce yaşamış bir başka büyük adamı küçük düşürmek istemiş*? O bile Tasso'nun hakkını yemezdi. — Üzülmeyin. dedim. Quinault'nun** operalarını alalım.»

Daha kitabı açar açmaz eleştiriye karşı tepemizi attıracak şeyler bulduk; o canım Armide'in dizeleri gözümüze ilişti, şunları okuduk:

SIDONIE

*La haine est affreuse et barbare,
L'amour cantraint les coeurs dont il s'empare
A souffrir des maux rigoureux.
Si votre sort est en votre puissance,
Faites choix de l'indifférence:
Elle assure un repos heureux.*

* Voltaire burada Boileau'nun şu dizesini ima ediyor:

Et le clinquant du Tasse a tout l'or de Virgile.

ve Tasso yu Vergilius'tan aşağı tutanları eleştiriyor.

** XVII. yüzyılın tiyatro yazarlarından. Boileau'nun saldırlarına uğramıştır.

ARMIDE

*Non, non, il ne m' est pas possible
De passer de mon trouble en un état paisible,
Mon coeur ne se peut plus calmer;
Renaud m' offense trop, il n' est que trop aimable;
Cest pour moi désormais un choix indispensable
De le haïr ou de l' aimer*.*

Armide oyununu baştan aşağı okuduk, bu oyunda Tasso'nun dehâsı Quinault'nun elinden yeni yeni güzellikler kazanmış. Dostuma «Gördünüz mü! dedim, işte Boileau'nun her zaman kötü bir yazar olarak göstermeye uğraştığı Quinault; hattâ onun bu inceliğini, duygululuğunu, dokunaklılığını, zarıflığını de operalarını bes-teleyen Lulli'nin müziğine borçlu olduğuna XIV. Louis'yi bile inandırmıştı. Dostum — Çok iyi anlı-

* «Sidonie — barbarlık, ne çirkin şeydir şu kin, aşk esir ettiği gönülleri dertten derde düşürür, acı çekmeğe zorlar. En iyisi, talihe hükmünüz geçerse, hiçbir şeye aldırış et-memektir; mutlu bir rahatlığa o zaman ersersiniz.

«Armide — Hayır, hayır, bu dertten kurtulup rahata ermek, yaralı kalbime söz geçirmek artık elimde değil; Renaud bana karşı kabalık etmiyor, etmiyor ama nezaketin de fazlası ha-karet sayılır; artık kararımı vermeli, ondan ya nefret etmeli, ya da sevmeliyim onu.»

lıyorum, dedi; Boileu besteciyi değil, ozanı kıskanıyormuş. Zaten, *aut* ile biten bir dizeye uyak düşürmek için, kendileriyle arası iyi veya açık olmasına göre, kimi zaman Boursault'yu, kimi zaman Hénault'yu, kimi zaman da Quinault'yu yeren bir adamın yargısına ne değer verebiliriz?

«Ama, haksızlığa karşı duyduğunuz tepkiyi söndürmemek için, pencereye başınızı dayayın, Louvre sarayının, Perrault'nun adını ölümsüzleştiren, şu güzelim cephesine bakın: bu usta adam Boileau'nun çatıştığı çok bilgin bir akademi üyesinin kardeşiydi; bilgisiz bir mimar sayılması için bundan iyi neden mi olur.»

Dostum, biraz daldıktan sonra, içini çekerek devam etti: «İnsanoğlunun mayası böyle yoğrulmuş⁽⁸⁷⁾. Dük de Sully, *Anılar*'ında Kardinal d'Ossat ile Devlet Nazırı Villeroi'nın kötü nâzırlar olduklarını söyler; Louvois da büyük Colbert'e değer vermemek için elinden geleni yapıyordu. Dostuma şu karşılığı verdim: — Hiç olmazsa sağlıklarında birbirlerinin aleyhinde bir şey yazmıyorlardı⁽⁸⁸⁾; bu yalnız edebiyata, düzenbazlığa ve tanrıbilime ilişkin bir budalalıktır⁽⁸⁹⁾.

«Bizde değerli bir adam yetişmiştir: çok güzel koşuklar yazmış olan Lamotte:

*Quelquefois au feu qui la charme
Résiste une jeune beauté
Et contre elle - même elle s'arme
D'une pénible fermeté.
Hélas! cette contrainte extrême
La prive du vice qu'elle aime
Pour fuir la honte qu'elle hait.
Sa sévérité n'est que faste,
Et l'honneur de passer pour chaste
La résout à l'être en effet.*

*En vain ce sévère stoïque,
Sous mille défauts abattu,
Se vante d'une âme héroïque
Toute vouée à la vertu:
Ce n'est point la vertu qu'il aime:
Mais son coeur, ivre de lui-même,
Voudrait usurper les autels,
Et par sa sagesse frivole
Il ne veut que parer l'idole
Qu'il offre au culte des mortels.*

*Les champs de Phersale et d'Arbelle
Ont vu triompher deux vainqueurs,
L'un et l'autre digne modèle
Qui se proposent les grand coeurs.
Mais le succès a fait leur gloire;*

*Et, si le sceau de la victoire
N'eût consacré ces demi - dieux,
Alexandre, aux yeux du vulgaire,
N'aurait été qu'un téméraire,
Et César qu'un sédition*.*

«Bu yazar, dedim, felsefeye çoğu zaman şiirin güzelliğini katan bir bilgeydi. Her zaman böyle koşuklar yazmış olsaydı içli ozanların da birincisi olurdu: bununla beraber, bu güzel parçaları verdiği sıralarda, çağdaşlarından biri bakın ona ne adlar takıyordu:

Bir kaz palazı, kümes hayvanı.

*«Genç ve güzel bir kadın gönlünü saran sevgi ateşine kimi zaman dayanır, kendi kendisine karşı acı bir katıllıkla silâhlanır. Ne yazık ki, korktuğu ayıptan kurtulmak için nefesine ettiği bu eziyet, o pek sevdiği hazdan kendisini yoksun bırakır. Ağır-başlılığı gösterişten başka bir şey değildir, ama namuslu görünmek onuru onu sahiden namuslu olmaya zorlar.»

**

«Bin bir kusur içinde yüzen şu ciddi stoacı, erdemden başka bir şeye bağlı olmıyan bir kahraman ruhu taşıdığını söyleyerek boşuna övünür, durur. Onun bağlandığı erdem değil, kendi gönlüdür; kendi kendisiyle serhoş olan gönlü mihrapları ele geçirmek, uçucu bilgeliğiyle yalnız ölümlülere taptırmak istediği putu süslemek ister.»

**

«Pharsalos'la Arbelle meydanları iki galibin, ikisi de aslan yürekli insanlara örnek olmaya lâayk iki galibin, zaferine tank oldular. Ama onları ünlü, şanlı kişiler yapan kazandıkları başarıydı; bu yarı - tanrılara zafer damgasını vurup kutsallaştırmış olmasaydı, basit insanların gözünde İskender bir küstahdan, Caesar da bir fesatçıdan başka bir şey olmayacaktı.»

«Başka bir yerde Lamotte için şöyle diyor:

Demeçlerinin o can sıkıcı güzelliği.

«Bir başka yerde de şunları:

... Bir tek kusuru var onun:

Manzum yazması bunları

Quinault kokan ode'larını.

«Onu her yerde izliyor; her yerde ona yavan, ahenksiz şeyler yazıyor diye kusur buluyor. Lamotte'u böyle ustaca yargılayan ve düşmanca iki paralık eden aynı eleştirmenin, birkaç yıl sonra yazdığı ode'ları merak edip görmek ister misiniz? Buyurun, okuyun:

Cette influence souveraine

N'est pour lui qu'une illustre chaine

Qui l'attache au bonheur d'autrui,

Tous les brillans qui l'embellissent,

Tous les talens qui l'ennoblissent,

Sont en lui, non pas à lui.

**

Il n'est rien que le temps n'absorbe, ne dévore,

Et les faits qu'on ignore

*Sont bier peu différents des faits non venus.**

* «Bu üstün güç sadece onu başkalarının mutluluğuna bağlayan görkemli bir zincir; kendisini süsleyen o parlaklıklar, bir kat daha soylulaştıran bütün o yetenekler de hep kendinde, ama kendisinin değil.»

**

«Zamanın emip kemirmediği şey yok. Bilmediğimiz olaylar da olmamış olaylardan pek ayrıntılı değildir.»

*La bonté qui brille en elle.
De ses charmes les plus doux
Est une image de celle
Qu'elle voit briller en vous,*

*Et, par vous seule enrichie,
Sa politesse, affranchie
Des moindres obscurités,
Est la lueur réfléchie
De vos sublimes clartés.*

*Ils ont vu par ta bonne foi
De leurs peuples troublés d'effroi
La crainte heureusement déçue,
Et déracinée à jamais
La haine si souvent reçue
En survivance de la paix,*

*Dévoile à ma vue empressée
Ces déités d'adoption,
Synonymes de la pensée,
Symboles de l'abstarction.*

*N'est-ce pas une fortune,
Quand d'une charge commune
Deux moitiés portent le faix,
Que la moindre le réclame,
Et que du bonheur de l'âme
Le corps seul fasse les frais*?*

* «Onda, çekici yönlerinin en tatlısı olarak parlayan iyilik, sizde parlağıdını gördüğü iyiliğin bir yankısıdır. Zenginliği yalnız sizden alan, en küçük bir gölgenin bile karrartmadığı terbiyesi de. sizdeki yüce ışıkların ona vuran aydınlığıdır.»

**

«Senin iyi niyetin sayesinde, korkudan ne yapacaklarını bil-meyen uluslarının rahat bir nefes aldığıını, çoğu zaman barışı korumak için beslenen kinin büsbütün dağıldığını gördüler.»

**

«Soyut semboller halinde, düşünceden hiç farkı olmayan, bu seve seve benimsenmiş tanrıları sabırsız bakışlarımla önüne ser, gerçek yüzleriyle bana göster.»

**

«Ortaklaşa bir görevin sorumluluğunu iki yarımın yüklenmesi, en küçük bir pay bile istemeden, ruhun mutluluğa erebilmesi için yalnız vücudun kendini harcaması az mutluluk mudur?»

Bunun üzerine doğru düşünen edebiyat meraklısı dostum «kuşkusuz, dedi, kuşkusuz, insan o kadar kıyasıya eleştirdiği kişiye örnek olarak bu kadar kötü yapıtlar vermemeli; düşmanını neye lâıyiksa onun zevkini çıkarmakta rahat bırakmak, kendi değerini de kendine saklamak elbette daha iyi olur. Ama, ne çare? *Genus irritabile vatum** vaktiyle kendisini kemiren, vuran aynı hastalığa tutulmuştu. Halk yetenekli kimselerin bu küçüklüklerini hoş görür, çünkü halkın, gönlünü eğlendirmekten başka bir düşündüğü yoktur⁽⁹⁰⁾. *Pluton* adlı bir *allégorie*'de derileri yüzülmeye ve cehennemde, zambaklar yerine kendi derileriyle örtülü bir iskemleye oturmaya mahkûm edilmiş yargırçlar görür; okuyucu bu yargırçların böyle bir cezayayı hak etmiş olup olmadıklarını, onları dâva edip *Pluton*'un karşısına getirenin haklı mı, haksız mı olduğunu düşünüp kendini üzmez bile. Bu dizeleri salt kendi zevki için okur: kendisine zevk veriyorsa, daha fazlasını istemez; vermiyorsa onu bir yana bırakır, yargıyı onaylatmak, yahut bozdurtmak için de kılını bile kıpırdatmaz.

«Racine'in bir eşi daha yazılamaz tragediaları, hepsi, eleştirilmiştir, hem de ne kötü eleştirilmiştir; çünkü eleştirenler rakipleriydi.

* «Öfkesi burnunda şair soyu.»

Sanat işlerinde yetkiyle hüküm verecekler gene sanatçılardır, doğru, ama bu yargıçlar da hemen hemen her zaman ahlâkı bozulmuş kimselerdir.

«Kusursuz bir eleştirmen ön yargıları, çekememezliği olmayan çok bilgili, çok zevk sahibi bir sanatçı olmalı. Öylesini bulmak da kolay değildir»⁽⁹¹⁾.

«DAVUT»

DAVUT*

⁽⁹²⁾ Bir köy delikanlısının, dişi eşekler ararken bir ülke bulması pek olağan bir şey değildir; bir başka köylünün, deli kiralını harp çalarak iyi etmesi de çok az rastlanan bir şeydir; ama bu küçük harp çalgıcısının, bir köşede rastladağı köy papazı bir şişe zeytinyağını başına geçirdi diye, kiral olması büsbütün şaşılacak bir olaydır.

Bu harikalar ne zaman, kimin tarafından yazılmış? Bildiğim yük; ama eminim ne bir Polybos, ne de bir Tacitus yazmıştır bunlar⁽⁹³⁾. Bütün dünyaların tanrısı olan Tanrının buyruğu ile, onun verdiği esinle, evreni aydınlatmak için güçlü İbraniler kiralığının gerçek tarihini yazmış olan değerli yahudiye, kim olursa olsun, büyük saygım vardır; ama dostum Davud'un ilk iş olarak dört yüz hırsız bir araya toplamasına, bu namuslu insanların başına geçip kendisini Goliath'ın kılıcıyla silâhlandırın, adanmış ekmeklerle besleyen başrahip Abimelek'le anlaşmasına doğrusu kızıyorum (*I. Kırallar*, XXI, 13).

Tanrının sevgili kulu, Tanrının izinde yürüyen Davud'un, gene Tanrının sevgili kullarından olan

* Bu madde 1767 de yayınlanmıştır.

Saül'e karşı ayaklanıp, dört yüz haydutla ülkeyi haraca kesmeye, Nabal'i soyup soğana çevirmeye gitmesi, Nabal ölür ölmez, vakit geçirmeden, dul kalan karisiyle evlenmesi de gücüne gitmiyor değil (*I. Kırallar*. XXV. 10 - 11).

Gat bölgesinde, yanılmıyorsam beş altı köye sahip olan, büyük kiral Akişe'e karşı davranışını da pek hoş göremiyorum doğrusu. O zaman altı yüz çapulcunun başında olan Davud velinimet'i Akiş'in müttefiklerine akın ediyor, her yeri talan ediyor, yaşlıları, kadınları, memedeki çocukları, herkesi öldürüyordu. Memedeki çocukları boğazlamasının nedeni de neymiş; biliyor musunuz? Ulu yahudi yazarının dediğine göre: «Bu çocuklar gidip de kiral Akiş'e olup bitenleri haber vermesinler diye.» (*I. Kırallar*, XXVII. 8-9-11.)⁽⁹⁴⁾

Bu çapulcılar kendisine kızıyorlar, onu taşlamak istiyorlar. Bu yahudi Mandrin'i* ne yapıyor, biliyor musunuz? Tanrıya başvuruyor, Tanrı da ona Ameki'lere saldırmasını, bu haydutların orada iyi ganimetler elde edeceklerini, zenginleşeceklerini söylüyor. (*I. Kırallar*, XXX.)⁽⁹⁵⁾

Bu sırada Tanrının sevgili kulu Saül, Filisti'lere karşı bir savaşta yenilip ölüyor. Bir yahudi Davud'a bu haberi getiriyor. Anlaşılan postacıya

* Ünlü bir haydutun adı. Sonraları genel olarak kullanılmaya başlanmıştır.

buona nuncia, müjde olarak verecek bir şeyi olmayan Davud da. ödül olarak onu öldürtüyor (II. Kırallar, I, 10).

Babası Saül'ün yerine İş-boşet geçiyor; Davud onunla savaştık kadar güçlüdür: sonunda İş-boşet öldürülüyor.

Davud bütün ülkeyi ele geçiriyor; küçük Rabbat kentini, yahut köyünü ele geçiriyor; orada oturanların hepsini oldukça garip işkencelerle öldürtüyor; Vücutları ikiye bölünüyor, demir tırmiklarla delikdeşik ediliyor, tuğla fırınlarında yakılıyorlar; soyluca, mertçe savaşmak da buna derler (II. Kırallar, XII.).

Bu güzel akınlardan sonra ülkede üç yıl süren bir kıtlık başgösteriyor. Buna hiç şaşmam, çünkü iyi Davud'un uyguladığı savaş yöntemine göre topraklar pek kötü ekilmiş olmalıydı.

Tanrıya başvurup, neden kıtlık olduğunu soruyorlar. Bunun cevabı hiç de zor bir şey değildi: zarzor buğday yetiştiren bir ülkede, çiftçiler tuğla fırınlarında pişirilir, ortadan ikiye bölünürse, elbette ekip biçecek pek az insan kalır da ondan; ama Tanrı, vaktiyle Saül, Gibeonluları öldürdüğü için kıtlık oldu cevabını veriyor.

İyi Davud çabucak ne yapıyor, biliyor musunuz? Gibeonluları topluyor; Saül'ün kendilerine savaş açmakla çok yanlış bir iş yaptığını, onun kendisi gibi Tanrının izinde yürümediğini; so-

yundan gelenleri cezalandırmanın doğru olacağını söylüyor; Saül'ün yedi torununu onlara, assınlar diye, veriyor, bunlar da kıtlık oldu diye asılıyorlar (II. Kırallar XXI.)⁽⁹⁶⁾.

İnanılmayacak şeyler olmasa insanı dehşetten titretecek bütün bu eylemleri o dom Calmet budalasının nasıl haklı gösterdiğini, nasıl ermişlere yaraşır bir aşamaya çıkardığını görmek çok hoş doğrusu.

⁽⁹⁷⁾ Ben burada Uria'nın o yürekler acısı öldürülmesinden, Bat-Şeba'nın işlediği zinadan sözedecek değilim: bunu herkes yeteri kadar biliyor, hem sonra Tanrının yolları insanlarınkinden o kadar ayırıdır ki, İsa-Masih'in, o kutsal sırla temizlenmiş olarak bu rezil Bat-Şeba'nın soyundan gelmesine müsaade buyurmuş.

Bütün bunlardan sonra ben şimdi Jurieu'nün* bilge Bayle'e**, iyi kiral Davud'un bütün eylemlerini onaylamıyor diye eziyet etmek küstahlığına nasıl kalkıştığını sormuyorum; ama Jurieu gibi bir adamın Bayle gibi bir insanın rahatını kaçırmasına nasıl dayanmışlar, onu soruyorum.

* Bossuet ile olan kalem tartışmaları ve fransız protestanlarının uğradıkları baskıya, zulme karşı yazdığı yapıtlarla tanınmış, ünlü tanrıbilimci (1637-1713).

** Pierre Bayle, ünlü fransız bilgini, tarih felsefecisi ve eleştirmeni; Spinoza ile Leibniz'e karşı olan eleştirileri ve *Sözlük*'ü ile tanınır (1647 - 1706).

«DÊLITS LOCAUX (DES)»
YÖRESEL SUÇLARA DAİR*

Bütün dünyayı dolaşın, göreceksiniz ki, hırsızlık, adam öldürmek, zina, iftira her yerde toplumun kötü görüp cezalandırdığı suçlardan sayılmaktadır; ama İngiltere’de hoş görülüp İtalya’da kötü görülen bir şey İtalya’da, bütün insanlığa karşı bir suikast gibi cezalandırılmalı mı? Benim yöresel suç dediğim işte bu. Ancak birkaç dağın ortasında, yahut iki ırmak arasında cinayet sayılan bir şey yargıçlardan, her ülkede dehşet uyandıran o suikastlere kıyasla daha çok hoşgörü beklemez mi? Yargıç kendi kendine: «Loretta’da cezalandırdığım bir şeyi Ragusa’da nasıl cezalandırabilirim», dememeli mi? Bu düşünce, yıllardır aynı işi göre göre yüreğinde meydana gelen o katılığı yumuşatmamalı mı?

Flandre’da yapılan bayram şenliklerini bilirsiniz: geçen yüzyılda, bu panayırlar, böyle şeyler görmeye pek alışık olmayan gözleri isyan ettirecek kadar açık saçık bir hal almıştı.

Bakın, birtakım kentlerde Noel bayramı nasıl kutlanıyordu. Önce sırtında kanatları olan yarı çıplak bir delikanlı ortaya çıkıyordu; kendisine *fiat* cevabını veren bir genç kıza *Ave Maria*’yı okuyordu, sonra melek kızı ağzından öpüyordu: ondan sonra mukavvadan yapılmış büyük bir horozun içine kapatılmış olan bir çocuk horozu taklid ederek

* Bu madde 1767 de yayınlanmıştır.

ötiyordu: *Puer natus est nobis*. Büyük bir öküz böğürerek *ubi* diyor, ama bunu *oubi* diye söylüyordu; bir kuzu *Bethleem* diye bağırarak meliyordu. Bir eşek *eamus* anlamına *hihanus* diye anırıyordu: önlerinde çingiraklı, topuzunda kukuleteli insan kafası olan asâlarla dört soytarı olduğu halde, uzun bir tören alayı bu yürüyüşü tamamlıyordu. Bugün, daha okumuş uluslarda dine karşı saygısızlık sayılacak bu halk şenliklerinin, bu dinsel şenliklerin birtakım izlerine hâlâ rastlanıyor. Neşesi kaçan, belki de öküz ve eşek rolünü oynayanlardan daha sarhoş olan, bir İsviçreli muhafız onlarla Louvain'de, dil dalaşıklığı etti; iş silleye tokata bindi; ellerinden zor kurtulan muhafızı sallandırmak istediler.

Aynı adam, Hollanda'da, La Haye'de, aşırı bir gomarcıya* karşı açıktan açığa Barneveldt'i tuttuğu için de büyük bir kavga çıkardı. Papazların insanlığın başına belâ kesildiklerini, bütün felâketlerimizin kaynağı olduklarını söylediği için, Amsterdam'da hapse atıldı. «Olur şey değil! diyordu, insan iyi davranışlarla selâmete ereceğine inandı mı deliğe giriyor; bir horozla, bir eşekle alay etti mi ipe çekilmek tehlikesine düşüyor.» Bu serüven, ne kadar gülünç olursa olsun, açıkça gösteriyor ki insan yarı küremizin bir veya iki noktasında cezayı hak etmiş görülürken, dünyanın geri kalan yerlerinde pekâlâ suçsuz olabiliyor.

* Calvin'in doktrinlerine bağlı, ünlü Hollandalı tanrıbilimci Gomar'dan yana olanlar.

«DESTİN» ALINYAZISI

Bize kadar gelen kitaplardan⁽⁹⁸⁾ en eskisi Homeros'tur; dinsiz antik çağın törelerini, kabasada kahramanları, insan biçimine sokulmuş kabasaba tanrıları hep orada bulursunuz; ama felsefenin tohumları, hele tanrılara hükmeden alinyazısı fikri de gene oradadır.

⁽⁹⁹⁾ İuppiter boşuna Hektor'u kurtarmak istiyor; alinyazılarına başvuruyor; Hektor'la Akhilleus'un alinyazılarını teraziye vuruyor; Troia'nının Yunanlı tarafından kesinlikle öldürülmesi gerektiğini görüyor; buna karşı gelemez; o andan itibaren de Hektor'un koruyucu meleği Apollon kendisini bırakır*. Homeros da destanında, antik çağın sahip olduğu bir ayrıcalığa uyarak, çoğu kez ortaya birbirine taban tabana zıt fikirler atmaz demiyorum; ama sonunda, kendisinde alinyazısı kavramının bulduğumuz ilk adamdır o. Görülüyor ki bu kavram onun zamanında çok yaygın bir haldeymiş.

Küçük yahudi ulusunun içinde yaşayan ferisîler alinyazısını birkaç yüzyıl sonra kabul ettiler: çünkü, yahudiler arasında ilk okumuşlar olan bu ferisiler, kendileri de çok yeniydiler. İskenderiye'de

* Ilias, XXII. kitap.

stoacıların dogmalarından bir bölümünü eski yahudi fikirlerine karıştırdılar. Hattâ Ermiş Hieronimus mezheplerinin bizim takvimimizden pek eski olmadığını söyler.

Filozofların, her şeyin değişmez yasalara boyun eğdiğine, her şeyin düzenlenmiş, her şeyin zorunlu bir sonuç olduğuna inanmaları için ne Homeros'a, ne de ferisilere hiçbir zaman gereksinimleri olmadı.

Şu dünya, ya kendi yaradılışı, sayesinde kendi fizik yasalarıyla ayakta duruyor, ya da bir Yüce Varlık, onu kendi yüce yasalarına göre meydana getirmiş: öyle olsa da, böyle olsa da, bu yasalar değişmez; öyle de olsa, böyle de olsa her şey zorunludur; ağır cisimler, havada durup dinlenmeye yönelmeden, yerin merkezine doğru yönelirler. Armut ağacı hiçbir zaman ananas vermez. Bir İspanyol köpeğinin içgüdüsü, bir devekuşunun içgüdüsü olamaz. Her şey düzenlenmiş, birbirine bağlanmış, sınırlandırılmıştır.

İnsanoğlunun ancak belli sayıda dişleri, saçları, fikirleri olur; bir zaman gelir dişlerini, saçlarını, fikirlerini de zorunlu olarak kaybeder.

Dün olmuş bir şeyin olmamış olması, bugün olanın olmaması nasıl çelişikse, olması gereken bir şeyin olmamasının gerekebilmesi de böylece çelişiktir.

Bir sineğin alınyazısını değiştirebilseydin, bütün öteki sineklerin, öteki hayvanların, bütün in-

sanların, bütün doğanın alinyazısını de-
ğiştirirnekten de seni alıkoyabilecek hiçbir neden
olmazdı, işin sonunda kendini Tanrı'dan daha
güçlü bulurdun.

Budalalar diyorlar ki: hekim teyzemi öldürücü
bir hastalıktan kurtardı, teyzemi yaşaçağından on
yıl daha çok yaşattı. Başkaları, becerikli ge-
çinenleri de: ihtiyatlı adam kendi alinyazısını ken-
disi yazar, diyor'ar

*Nullum numen abest, si sit prudentia, sed te
Nos facimus, fortuna, deam, caeloque locamus**⁽¹⁰⁰⁾.

Ama ihtiyatlı adam, çoğu zaman alinyazısını
kendisi yazacağına onun altında ezilir: ihtiyatlı
adamları, alinyazısı ihtiyatlı etmiştir.

Derin düşünen politikacılar temin ediyorlar ki,
Birinci Charles'ın boynu vurulmadan bir hafta
önce Cromwell, Ludlow, Ireton ve daha bir düzine
kadar milletvekili öldürülselermiş, bu kiral daha
yaşar, kendi rahat yatağında ölebilmemiş: hakları
var; hattâ şunu da ekyebelirler, bütün İngiltere de-
nize gömülseydi ve hükümdar Whitehall'ın, yahut
beyaz salonun, yanıbaşında kurulan bir da-
rağacında can vermezdi; ama ne çare, her şey o bi-
çimde düzenlenmişti ki Charles'ın mutlaka kelleyi
uçurtması gerekiyordu.

* Zenginlik hiçbir şey değildir; boşu boşuna ona tapıyorlar.
Sağgörü yalvarılacak yakarılacak biricik Tanrıdır.

Kardinald d'Ocssat kuşkusuz tımarhanelik bir deliden daha ihtiyatlıydı; ama bir tilkinin organları nasıl bir turnanın, bir tarlakuşunun organlarından ayrıntılıysa bilge d'Ossat'nın organlarının da bu beyinsiz adamınkinden başka türlü yaratıldığı apaçık, meydanda bir şey değil midir?

Hekim teyzeni kurtardı; ama onu kurtarmakla doğanın düzenine aykırı bir iş görmedi: ona uydu. Teyzenin öyle bir kentte doğmamazlık edemiyceği, öyle bir zamanda herhangi bir hastalığa tutulmaktan kaçınamıyacağı, o hekimin onun bulunduğu kentten başka bir yerde bulunamıyacağı, teyzenin onu çağırarak zorunda kalacağı, onun da teyzene kendisini iyi edecek ilâçları vereceği gün gibi meydandaydı.

Bir köylü kendi tarlasına rasgele dolu yağdığını sanır; ama filozof rasgele hiçbir şey olmadığını, bu dünyanın anayasasına göre o gün, o yerde dolu yağmamasına olanak olmadığını bilir.

Bu gerçekten ürken kimi insanlar da, alacaklılarına borçlarının yarısını veren insanlar gibi, bu işin yarısını kabul ediyorlar, alt tarafı için de süre istiyorlar. Zorunlu olan olaylar var, zorunlu olmayan olaylar var, diyorlar. Şu dünyanın bir bölümünün düzenli, bir bölümünün de düzensiz olması; olup biten şeylerden birtakımının kesinlikle

olması, birtakımının da olmaması gerekmesi tuhaf bir şey olurdu. Yakından bakılınca alinyazısı inancına aykırı olan inancın saçma bir şey olduğu görülür; ama birçoğunun alinyazısı kötü akıl yürütmek, kimilerinin hiç akıl yürütmemek, kimilerinin de akıl yürütenlerin başına belâ kesilmektir.

*Bir takım insanlar da size: «kaderciliğe inanmayan, derler; çünkü o zaman her şey size kaçınılmaz görünür, hiçbir iş göremezsiniz, umursamazlık içinde çürür gidersiniz, ne zenginliklere, ne onurlara, ne de övgülere değer verirsiniz; hiçbir şeye sahip olmak istemez, kendinizi değersiz güçsüz sanırsınız: böyle olursa hiçbir yetenek işlenemeyecek, her şey uyuşukluk içinde yokolup gidecektir.»

Hiç korkmayın, baylar, mademki alinyazımız ön yargılara, tutkulara tutsak olmaktadır, tutkularımız, ön yargılarımız hiçbir zaman eksik olmayacak: gür saçlı, güzel elli olmak nasıl kendi elimizde değilse, çok değerli, büyük yeteneklere sahip olmanın da kendi elimizde bir şey olmadığına göreceğiz: hiçbir şeyle böbürlenmemek gerektiğine aklımız yatacak, yatacak ama gene de benbenlikten kurtulamıyacağız.

* Bundan sonraki dört küçük bölüm 1765 de eklenmiştir (Varberg basımı).

Bende zorunlu olarak bunları yazmak tutkusu var; sende de beni suçlu çıkarmak tutkusu: ikimiz de o denli budalayız, ikimiz de alinyazısının oyuncagıyız. Seninki yaradılışının gereğı kötölük etmek, benimki de gerçeğı sevmek, sen istesen de, istemesen de onu herkese yaymak.

Yıkıntısında farelerde karnını doyuran baykuş, bülbüle demiş ki: «O güzel gölgelikleride şakımdan vazgeç, kovuğuma gel de seni parçalıyayım.» Bülbül de cevap vermiş: «Ben burada şakımak ve seninle alay etmek için doğmuşum.»

İyi ama , özgürlük ne olacak, diye soruyorsunuz. Doğrusu ne demek istediğınızı anlamıyorum. Sözüünü ettiğiniz o özgürlük nedir, bilmiyorum; onun özü üzerinde o kadar zamandır çekişip duruyorsunuz ki sizin de ne olduğunu bilmediğiniz besbelli. Özgürlüğün ne olduğunu benimle beraber, rahat rahat incelemek ister. daha doğrusu, inceleyebilirsiniz, L* (Ö) harfine geçin.

* Voltaire burada fransızca özgürlük anlamına gelen *Liberté* yani *özgürlük* maddesini kastediyor (*Felsefe Sözlüğü* II, s. 151)

«DIEU»

TANRI

Arkadius'un imparatorluğu zamanında, Konstantiniye'de Tanrıbilim öğretmeni Logomakhos, İskitya'ya gitmişti; Kafkas dağlarının eteğinde, Kalkhis sınırlarındaki bereketli Zephirim ovalarında durdu. İyi kalbli ihtiyar Dondindak, büyük ağılı ile geniş samanlığının arasında, büyük avlusundaydı; karısı, beş oğlu ile beş kızı, akrabalarıyla uşakları, hepsi diz çökmüşler, bir iki lokma yedikten sonra, Tanrı'ya şükrediyorlardı. Logomakhos «Ne yapıyorsun öyle, a putatapar?» dedi. Dondindak «— ben putatapar değilim» dedi. Logomakhos: «— Yunanlı değil İskit'sin, demek oluyor ki putataparsın, dedi. Söyle bana bakayım, o yabani İskitcenle neler okuyordun?» İskit: «— Tanrının kulakları için bütün diller birdir, diye cevap verdi; biz ona şükrediyorduk.» Tanrıbilimci bu sefer: «— Bizden ders almadan Tanrı'ya yakaran bir İskit ailesi; amma da tuhaf şey!», dedi. Az sonra İskityalı Dondindak'la şöyle bir konuşmaya girişti: çünkü tanrıbilim öğretmeni iskit dilinden biraz anlardı, öteki de biraz yunanca biliyordu. Bu konuşma Konstantiniye kitaplığında saklı duran bir el yazmasında bulunmuştur.

Logomakhos. — Bakalım din ve ahlâk ilkelerini biliyor musun. Tanrı'ya niçin yakarırısın?

Dondindak. — Her şeyimizi borçlu olduğumuz bir Yüce Varlık vardır, ona tapınmak gerekir de ondan.

Logomakhos. — Bir yaban ağzından hiç de kötü cevap değil; peki, ondan ne istiyorsun?

Dondindak. — Faydalandığım nimetler için, hattâ beni içinde denediği üzüntülerden dolayı da ona şükrediyorum; ama ondan bir şey istememeye çok dikkat ediyorum: bize gerekeni o bizden daha iyi bilir, hem doğrusu korkuyorum, ben güneşli hava isterken komşum yağmur istemeye kalkarsa.

Logomakhos. — İşte bu! Saçmalıyacağını biliyordum zaten. Tâ başından başlayalım. A yaban, sana bir Tanrı vardır, diyen kim?

Dondindak. — Bütün doğa.

Logomakhos. — O kadarı yetmez. Sence Tanrı nedir?

Dondindak. — Beni yaratandır, benim efendimdir, iyilik edersem bana ödül verir, kötülük edersem be beni cezalandırır.

Logomakhos. — Bütün bunlar boş lâflar, acı-nacak şeyler; esasa gelelim. Tanrı *secundum quid*, dolasıyle mi, yoksa özünden ötürü mü ilksizdir?

Dondindak. — Ne dediğini anlamadım.

Logomakhos. — Yontulmamış yaban! Tanrı bir yerde midir, her yerin dışında mıdır, yoksa her yerde midir?

Dondindak. — bilmem ki... orada olur, burada da.

Logomakhos. — Gidi bilgisiz! Olmuş, bitmiş bir şeyi, olmamış, bitmemiş etmeye, bir değneğin iki ucu olmamasını olası kılmayı gücü yeter mi? Geleceği gelecek gibi mi, yoksa hal gibi mi görür? Nasıl ediyor da varlığı yoktan var, vardan yok ediyor?

Dondindak. — Doğrusu hiç incelemedim.

Logomakhos. — Ne kaba herif! Çare yok, alçalalım,kendimizi küçültüp ona uyalım. Söyle bakalım, dostum, maddenin ilksiz olabileceğine inanıyor musun?

Dondindak. — Ha olmuş, ha olmamış, bana ne? Ben, kendim ilksiz değilim ki. Tanrı her zaman için benim efendimdir; o bana doğruluk kavramını vermiş, uymam gerek; ben filozof değil, insan olmak isterim.

Logomakhos. — Bu kalın kafalara da söz anlatmak ne güç şeymiş. Adım adım gidelim: Tanrı nedir?

Dondindak. — Benim efendim, beni yarıl原因ayan, benim babam.

Logomakhos. — Ben sana onu sormuyorum, özü nedir?

Dondindak. — Güçlü ve iyi olmak

Logomakhos. — İyi ama cisımsel midir, ruhsal mıdır?

Dondindak. — Ben ne bileyim?

Logomakhos. — Ne! Sen ruh nedir bilmiyor musun?

Dondindak. — Bilmem: bileceğim de ne olacak? Bilince daha mı doğru olacağım? Karıma, çocuklarıma, uşaklarıma daha mı iyi bakacak, yurduma daha mı yararlı olacağım?

Logomakhos. — Sana ruhun ne olduğunu ne olursa olsun öğretmeli; dinle bak: Ruh, ruh... Bunu sana başka bir zaman anlatırım.

Dondindak. — Bana öyle geliyor ki ruhun ne olduğunu değil de ne olmadığını söyleyeceksin. İzin verirsen ben de sana bir şey sorayım. Vaktiyle bir tapınağınızı görünüşüm: siz Tanrının resmini yapmışsınız, niye öyle uzun sakallı?

Logomakhos. — O güç bir sorundur, anlaşılması için de önceden birtakım bilgiler edinmek ister.

Dondindak. — Sen bana onları öğretmeden önce, bak bir gün başıma ne geldi, ben sana onu anlatayım. Bahçemin tâ ucuna bir helâ yaptırmıştım. Bir köstebeğin bir mayıs böceğiyle şöyle konuştuğunu duydum. Köstebek: «— İşte güzel bir yapı diyordu, bunu kuran herhalde pek güçlü bir köstebek olmalı.» Mayıs böceği de: «— Alay mı ediyorsun, dedi, bu yapının kurucusu dehâ sahibi bir mayıs böceğidir.» O gün, bugündür kimse ile çekişmemeğe karar verdim⁽¹⁰¹⁾.

«DIVINTÊ DE JÊSUS»
İSA'NIN TANRISALLIĞI*

Kâfir sayılan Socinuscular** İsa'nın tanrısallağını hiç kabul etmiyorlar. Antik çağın filozoflariyle, Yahudiler, Müslümanlarla ve daha birçok başka uluslarla beraber Tanrı insan fikrinin çok çirkin bir şey olduğunu, bir Tanrı ile insan arasında sonsuz bir uzam bulunduğunu, sonsuz, yüce, ilksiz varlığın ölümlü bir vücuda sığmasına olanak olmadığını iddiaya kalkışıyorlar.

Kilise tarihi'nin 1. kitabında, XI. bölümünde, Salt Güçte Tanrı'nın hiçbir şeyden medana gelmemiş, değişmez özünün bir insan biçimini almasının saçma bir şey olduğunu söyleyen Kayseri piskoposu Eusebios'u güvene güvene, kendileriden yana, tanık gösteriyorlar. Aynı şeyi söylemiş olan Kilise Babalarından Justinus ile Tertullianus'u anıyorlar: Justinus'u Tryphon ile Konuşma'sında, Tertullianus'u da Prakseas'a karşı Konuşma'sında.

İsa - Mesih'e hiçbir zaman Tanrı demeyip çoğu zaman insan diyen Ermiş Pavlus'u da anıyorlar.

* Bu madde 1767 de yayınlanmıştır.

** Üçleme'ye karşı bir hristiyan tarikatı. İsa'nın tanrısallığını kabul etmeyen Socinus (1525-1562)) tarafından kurulmuştur.

Hristiyanların yavaş yavaş İsa'ya Tanrı gibi tapmak için tam üç yüzyıl geçirdiklerini, bu şaşılacak tapınağı da, ölümleri tanrısallaştırmış olan putataparları örnek tutarak meydana getirdiklerini ileriye sürece kadar işi azıtıyorlar. Onlara bakılırsa, önceleri İsa'ya sadece Tanrı'dan esinlenen bir insan gözüyle bakılmış; sonraları da başkalarından daha kusursuz bir yaratık olarak. Bir zaman sonra, Ermiş Pavlus'un dediği gibi, ona meleklerin üstünde bir yer verilmiş. Her geçen gün büyüklüğüne yeni bir şey katıyordu. Tanrı'nın zaman içinde meydana gelen bir görüntüsü oldu. Bu da yetmiyordu; onu zamandan öcne doğurtular. Sonunda Tanrı ile tözübir, Tanrı yapıp çıktılar. Crellius, Voquelsius, Natalis Alexander, Hornebeck, hepsi bu küfürleri akıllı uslu insanları şaşırtan, zayıf düşüncelilerin de ahlâkını bozan kanıtlarla doğruluyorlar. Bu doktrinin tohumlarını Avrupa'ya saçan asıl Faustus* oldu; hattâ XVI. yüzyılın sonlarına doğru az kalsın başka türlü bir yeni hristiyanlık kuruyordu; o zamana kadar da zaten üç yüz türlü gelip geçmişti

* Socinus'un yeğeni ve müridi (1539-1604)

«DOGMES» DOGMALAR

(102) Zamanımızın 1763 yılının 18 şubatında, güneş balık burcuna girerken, bütün dostlarımın bildiği gibi, gökyüzüne götürüldüm. Ama üzerine bindiğim ne Muhammed'in kısırağı Burak'dı, ne de arabam Elie'nin alevler içindeki savaş arabası; bu geziyi ne Sıamlı Sammonokodom'un* filinin, ne İngiltere'nin efendisi Ermiş George'un atının, ne Ermiş Antonius'un domuzunun sırtında yaptım: bütün saflığımla itiraf edeyim ki bu geziyi nasıl yaptığımın ben de farkında değilim.

Şaşırp kaldığıma elbette inanacaklar; ama inanmıyacakları bir şey de var; bütün ölülerin yargılandığını gördüm. Yargıçlar da kimlerdi biliyor musunuz? Hatırınız kalmasın ama, hep insanoğluna iyilik edenler, Konfüçyus, Solon, Sokrates, Titus, Antoninus'lar, Epiktetos, Tanrı'nın insanlarda aradığı erdemlere saygı göstermeyi öğretmiş, kendileri de o erdemleri saymış oldukları için yalnız kendileri Tanrının yargılarını bildirmeğe yetkili görünen bütün büyük adamlar.

* Aslında bir Hint prensi (Sithart Gotama) olan Buddha'ya, doğruya erdikten (tanrılaştırıldıktan) sonra, verilen ad.

Size ne onların hangi tahtlarda oturduklarını, ne bütün küreleri yaradanın ayakları dibinde kaç milyon gökyüzü varlığının yere kapanmış olduğunu, ne de bu sayısız küreler halkından ne büyük bir kalabalığın yargıçların karşısına çıktığını söyleyecek değilim. Ben burada da sadece gözüme çarpan, çok dikkate değer birtakım küçük özelliklerden sözedeceğim.

Şunun farkına vardım ki, kendi dâvasını savunan, güzel duygularını ortaya döken her ölünün yanıbaşında, işlediği işlerin bütün tanıkları da hazırды. Örneğin, Kardinal de Lorraine kendi inançlarından birkaçını Trente ruhani kurultayında kabul ettirdiğini söyleyip övünmeğe, dindarlığının ödülü olark sonsuz hayatı istemeye kalkar kalkmaz hemen çevresinde, hepsi de alınlarında kardinalle kaç kez buluştuklarını gösteren sayılarla, yirmi kadar yosma, yahut da saray kadını beliriveriyordu. Kendisiyle beraber ligue'in* temellerini atanlar da görölüyor, kötü niyetlerinin bütün suç ortakları çevresine doluyorlardı.

Calvin, Kardinal de Lorraine'in tam karşısına düşmüş, o kabasaba lehçesiyle papalık putunu, başkaları yere devirdikten sonra, tekmelediğini söyleyerek övünüyordu. «Resmin, heykelciliğin aleyhinde

* Burada sözü geçen Ligue, Fransa'da XVI. yüzyılda Dük de Guise tarafından, görünüşte Calvin'cilere karşı kâtolikliği savunmak için, ama gerçekte III. Henri'yi devirip Fransa tahtına Ligueurs'lerin başı olan Guise'leri getirmek için, kurulan bir kâtolikler topluluğu.

yazdım, diyordu: iyi yapıtların elbette hiçbir şeye yaramadıklarını gösterdim, *Menuet* oynamanın da şeytana yakışır bir iş olduğunu kanıtladım; haydi, çabuk Kardinal de Lorraine'i buradan kapı dışarı ediniz ve beni Ermiş Pavlus'un yanına oturtunuz.»

O böyle konuşurken, yanbaşımda alev alev yanan bir odun yığını görüldü; boynunda yarısı yanmış bir İspanyol yakalığı taşıyan korkunç bir hayalet, insanın tüylerini diken diken eden çığlıklarla, alevlerin ortasından yükseliyordu. «Canavar, diye bağıyordu, mel'un canavar, titre! En zâlim işkencelerle öldürdüğün şu Servet'yi tanıdın mı, bütün suçu da üç kişiliğin nasıl olup da bir tek öz haline gelebildiği sorunu üzerinde sana karşı kavgaya girmiş olmasıydı.» Bunun üzerine bütün yargıçlar Kardinal le Lorraine'in cehenneme atılmasına, Ama Calvin'in daha sert cezalandırılmasına karar verdiler.

Çok kalabalık bir ölümler yığını gördüm: «İnandım; inandım»; diyorlardı, ama alınlarında: «İşledim»; diye yazılıydı, onun için hepsi de mahkûm oluyorlardı.

Cizvit le Tellier, elinde *Unigenitus* buyruğu, koltuklarını kabartarak ortaya çıkıyordu, ama birden, çevresinde iki bin tutuklama tezkâresinden bir yığın peyda oluverdi. *Janséniste*'in biri bu kâğıt yığınına ateşledi: Le Tellier kemiklerine kadar cayır cayır yandı; düzenler kurup dolaplar çevirmekte ondan geri kalmamış olan Janséniste de yanıklardan payını aldı.

Sağdan, soldan, Yüce Varlığa yaltaklanmak için hepsi de ya şarkı söylemek, ya kendini kamçılatmak, ya

da çırılçıplak dolaşmak gerektiğini sanmış olan fakirlerin, Siamlı rahiplerin, Buda rahiplerinin beyaz, siyah, kül rengi keşişlerin öbek öbek sökün ettiklerini görüyordum. Gürliyen bir sesin onlara şu soruyu sorduğunu işittim: «İnsanlara hangi iyiliği ettiniz?» Bu sestten sonra acıklı bir sessizlik çöktü; hiçbirisi cevap vermeğe cesaret edemedi, bunun üzerine hepsi de evren tımarhanesine götürüldüler: orası hayal edilebilecek yapıların en büyüklerinden biridir.

Biri: «Xaca'nın ten değiştirmelerine inanmalı», öbürü: «Asıl Sammonokodom'unakilere, diye haykırıyordu. Öteki — Bakkhos güneşle ayı durdurdu, diyordu. Beriki — Tanrılar Pelops'u dirilttiler, diyordu. Yeni gelenlerden biri de: — İşte *in Coenâ Domini buyruğu*» diyordu. Yargıçların mübaşiri de: «Tımarhaneye, tımarhaneye!» diye bağıırıyordu.

Bütün bu dâvalar görüldükten sonra, şu buyruğun ilân edildiğini duydum: «İlksiz yaratıcı, koruyucu, ödül verici, öd alıcı, bağışlayıcı, v.b. adına bir isteğimizle yaratıverdiğimiz yüz bin milyon milyar dünyada yaşayan halk bilsin ki, adı geçen halktan hiçbirini boş düşüncelerine değil, yalnızca davranışlarına bakarak yargılayacağız; çünkü adaletimiz böyle emrediyor.»

Ne yalan söylüyeyim, böyle bir buyruğu ilk kez dinlemiştim: üzerinde doğduğum o küçük kum tanesinde şimdiye kadar okuduklarımın hepsi şu sözcüklerle bitiyordu: *Çünkü keyfimiz öyle istiyor.*»

«ÈGALITÈ» EŞİTLİK

(103) Köpek köpeğe, at ata ne borçludur? Hiç bir şey, hiç bir hayvan kendi benzerinin buyruğu altında değildir; ama insanoğlu o akıl denen Tanrı ışığına kavuşmuş, yararı da ne, biliyor musunuz? Dünyanın aşağı yukarı her yerinde köle olmak.

Şu dünya, olması gerektiği gibi olsa, yani insanoğlu her yerde keline rahat, güvenilir bir geçim, yaradılışına uygun bir iklim bulabilseydi, bir insanın bir başka insanı kul köle etmesi elbette olanaksız bir şey olurdu. Yararlı meyvalar şu küreyi hele bir kaplasın; yaşamımıza yardımcı olması gereken hava bize ne hastalıklar, ne de ölüm versin; insanoğlu alageyiklerin karacaların barınağından, yatağından başka eve, yatağa, hele bir gereksinme duymasın: o zaman Cengiz Han'ların, Timurlenk'lerin, yaşlılıklarında kendilerine yardım edecek kadar hayırlı çıkacak, öz çocuklarından başka uşakları olmayacaktır.

Bütün dört ayaklıların, kuşların, sürüngenlerin yararlandıkları, doğaya pek uygun olan bu durumda insanoğlu da onlar kadar mutlu yaşar, o zaman hükmetmek kimsenin akıl na bile getiremeyeceği bir kuruntu, bir saçmalık olurdu: öyle ya, hiç bir hizmete gereksinme duymayınca ne diye hizmetçi arayacaksınız.?

Zorba kafalı, eli kolu rahat durmayan biri, kendisi kadar güçlü olmayan komşusunu hükmü

altına almayı aklından geçirse, bunu yapmaya olanak bulamazdı: zorba daha hazırlığını yapmadan, zorbalığa uğrayan yüz fersah uzağa kaçır giderdi.

Demek oluyor ki, gereksinimleri olmasa, bütün insanlar zorunlu olarak eşit olacaktı. Söyümüze kancayı takan yoksulluk bir insanı bir başka insanın buyruğu altına koyuyor; gerçek mutsuzluk eşitsizlik değil, bir başkasının buyruğu altında olmaktır. Filânca adama «şevketlû», falanca adama «kudsiyetlû» denmesinin hiç de büyük bir önemi yoktur: ama birine de, öbürüne de kulluk etmek acıdır.

Kalabalık bir aile iyi bir tarlayı ekip biçiyor, yarıbaşında iki küçük ailenin de nankör, verimsiz bir toprakları var: bu iki yoksul ailenin varlıklı aileye ya hizmet etmesi, ya da onu bağzlaması gerekir, iş kendiliğinden buna varır. Yoksul ailelerden biri, karnını doyurmak için, varlıklıya kolunun emeğini sunar; öbürü gider üzerine saldırır, dayağı da yer. İşte hizmetçiler, ırgatlar, hizmet eden aileden, köleler de dayağı yiyenden çıkmıştır.

Şu talihsiz dünyamızda bir arada yaşayan insanların iki sınıfa, buyuran zenginlerle hizmet eden yoksullara, ayrılmaması olanaksızdır; bu iki sınıf ayrıca bin bölüme ayrılır; o bin bölümünde de türlü türlü ayrıntıları vardır⁽¹⁰⁴⁾.

Bütün yoksullar kesinlikle mutsuz değildirler. Çoğu öyle doğmuştur, sonra sürekli çalışma, ne halde olduklarını çokca duymalarına engel olur; ama bir de duydular mı, o zaman tıpkı Roma'da halktan olanların senatodan olanlara karşı gi-

riştikleri, Almanya'da, İngiltere'de, Fransa'da da köylülerin açtıkları savaşlar gibi savaşlar görülür. Bütün bu savaşlar, ergeç halkın boyunduruk altına girmesiyle sona erer, çünkü para güçlüdedir, bir devlette de her şeye hükmeden paradır: bir devlette dedim, çünkü ulustan ulusa durum aynı değildir. Kılıcı iyi kullanacak ulus, altını daha çok, yürekliliği daha az olanı her zaman buyruğu altında tutacaktır.

Her insan doğuştan hükmetmeğe, zengin olmağa, zevke, eğlenceye oldukça düşkündür, tembellikten de pek hoşlanır: onun için her insan başkalarının parasını, karılarını veya kızlarını elde etmek, onların efendisi olmak, hepsini kendi keyfince kullanmak, sonra hiç bir şey yapmamak, yahut ancak pek zevkli şeyler yamak ister. Görüyorsunuz ki, iki va'ızcının, yahut iki tanrıbilim hocasının birbirini kıskanmamaları ne kadar olanaksızsa, insanların da, bu güzel eğilimlerle, birbirlerine eşit olmaları o kadar olanaksızdır.

İnsanoğlu, bu haliyle, varlığını sürdüremez, meğer ki hiç bir şeyi olmayan çok sayıda yararlı insanlar olsun: çünkü, hali vakti yerinde olan bir adam kendi toprağını bırakıp da, sizinkini sürmeğe gelmeyecektir elbet. Hem, bir çift kunduraya ihtiyacınız olursa, bunu size Danıştay yardımcılarında biri yapmayacaktır. Demek ki eşitlik hem en doğal, hem de en oluyacak şeylerden biridir.

İnsanlar, ellerinden gelen her şeyde işi azıttıkları için bu eşitsizliği de pek ileriye vordırmışlardır; birçok ülkelerde yurttaşların rastlantının kendilerini dünyaya getirttiği ülkeden dışarı

çıkmaya hakları olmadığı ileri sürülmüştür; bu yasanın açıkça anlamı şudur: *bu ülke o kadar kötüdür, o kadar kötü yönetilmektedir ki herkesin başını alıp gitmesinden korktuğumuz için kimsenin dışarıya çıkmasına izin vermiyoruz.* Daha kolayı var: bütün uyruklarınızda ülkede kalmak; yabancılarda da ülkenize gelmek isteğini uyandırınız.

Her insanın, yüreğinin ta içinde, kendisini öteki insanlarla eşit saymağa yerden göğe kadar hakkı vardır: böyle olunca, bir kardinal aşçısının efendisine, kendisine yemek hazırlamasını buyurması gerekmez; ama aşçı şöyle diyebilir: «Ben de efendim gibi bir insanım, ben de onun gibi viyaklayarak dünyaya geldim; o da benim gibi aynı acılarla, aynı törenlerle ölecek. İkimiz de aynı hayvanca işleri yapıyoruz. Şayet türkler Roma'yı ele geçirirler, o zaman ben kardinal, efendim de aşçı olursa, onu yanıma alırım.» Bu sözlerin hepsi akıllı uslu, doğru sözlerdir; ama, Türk padişahı Roma'yı ele geçinceye kadar, aşçı aşçılığını yapmalı, yoksa her insan topluluğu bozulur, giderdi.

Peki, ne bir kardinalin aşçısı, ne de devlette başka bir görevi olmayan bir kimse; hiç bir şeye al-dırmayan, ama her yerde korunuyormuş, yahut hor görülüyormuş gibi birtakım hallerle karşılandığına canı sıkılan, birçok monsignori'lerin kendisinden çok ne bilgi, ne zekâ, ne de erdem sahibi olduklarını açıkça gören, arasına onların bekleme odasında oturmaktan da pek sıkılan herhangi bir insan acaba ne yapmalı, neye karar vermeli? Başını alıp gitmeğe.

«ENFER» CEHENNEM

(105) İnsanlar toplum halinde yaşamağa başlar başlamaz, birçok suçluların adaletin pençesinden yakalının sıyırmakta olduklarını görmemezlik edemediler. Açıktan açığa işlenmiş cinayetleri cezalandırıyorlardı: gizli kalanları önlemek için de bir fren gerekti; bu fren yalnız din olabilirdi. Persler, Kaldeliler, Mısırlılar, Yunanlılar hayattan sonrası için cezalar hayal ettiler; bildiğimiz bütün uluslar içinde ancak bu dünyada çekilen cezalara yer verenler de yalnız Yahudiler oldular. Çok karanlık olan bir iki metne bakarak eski Yahudi yasalarının, *Levililer*'in, *On emir*'in cehennemi kabul ettiğine inanmak, yahut inanıyormuş gibi görünmek gülünç olur, hele bunların yazarı öteki dünyada görülecek cezalarla ilgisi olabilecek tek bir sözcük olsun söylemezken. *Beş Sefer*'in yazarına pekâlâ şunları söyleyebiliriz: «Siz, bir dediği bir dediğine uymayan, akılsız olduğu kadar da ahlâksız, kendi kendinize verdiğiniz yasa kurucusu adına hiç de lâıyk olmayan bir adamsınız. Ne demek! cehennem kadar önleyici, ulusa gerekli bir dogma biliyorsunuz da bile bile duyurmayıyorsunuz? sonra, çevrenizdeki bütün uluslar onu kabul ederlerken, siz bu dogmayı, kendinizden dört bin yıl sonra gelecek, söylediğiniz şeyleri bulup çıkarmak

için söylediğiniz sözlerden birkaçını didik didik didikleyecek birkaç yorumcunun tahminine bırakıyor, bununla yetiniyorsunuz ha? Siz, ya bilgisizin birisiniz. bu inanışın mısır'da. Kalde'de, Persler'de evrensel olduğunu bilmiyorsunuz; ya da, bildiğiniz halde dininizin temeli haline getirmedinizse pek düşüncesiz bir adamsınız.»

Yahudilerin din kitaplarını yazanlar da olsa olsa şu cevabı verirlerdi: «Kara cahil olduğumuzu; yazı yazmasını pek geç öğrendiğimizi, ulusumuzun, inkâr etmediğimiz gibi, ayak değmemiş çöllerde elli yıl kadar başboş dolaşmış bir yaban, bir barbar sürüsü olduğunu, sonunda küçük bir ülkeyi tarihin hiç bir zaman kaydetmediği en iğrenç yağmalarla, en korkunç zulümlerle soyup soğana çevirdiğini tiraf ederiz. Uygar uluslarla hiç alışverişimiz yoktu: nasıl olur da (bizim gibi dünyanın en maddesel insanları) tümüyle ruhsal bir sistem kurabilirdik?

«Ruh karşılığındaki sözcüğü biz ancak yaşam anlamında kullanıyorduk; Tanrımızla elçilerini, meleklerini de cisimden varlıklar olarak tanıdık: ruhla bedenin birbirinden ayırılması, ölümden sonra başka bir yaşam düşüncesi, ancak uzun uzun, derin derin düşünmenin, çok ince bir felsefenin meyvesi olabilir. Bizimkinden yüz kez daha büyük bir ülkede yaşayan Hotantolara, zencilere sorun bakalım, gelecekteki yaşamı biliyorlar mı? Biz kendi ulusumuzu Tanrının kötülük eden-

leri ya cüzzam hastalığıyla, ya apansız ölümlerle, ya da sahip olabilecekleri azıcık varlığı da ellerinden alarak, dördüncü göbeğe kadar cezalandırdığına inandırmanın yeteceğini sandık.»

Bu savunmaya şu yolda yanıt verilebilir: «İcadettiğiniz sistemin gülünçlüğü göze batıyor. çünkü sağlığı yerinde olan, ailesi bolluk içinde yaşayan kötülerin zorunlu olarak sizi alaya almaları gerekirdi.»

Yahudi dininin savunucusu da o zaman şöyle derdi: «Aldanıyorsunuz: çünkü, doğru akıl yürüten bir suçlunun yanısıra hiç akıl yürütmeyen yüzlercesi vardı. Bir günah işleyip de cezasını, ne kendisi, ne de oğlu çekmeyen, bu kez torunu için korku duyuyordu. Üstelik, bizde hiç eksik olmayan çibanlardan bugün çıkarmamışlarsa, birkaç yıl içinde nasıl olsa çıkaracaklardı: bir ailede felâket eksik olmaz, biz de bu felâketlerin, gizli kalan güünanların öcünü alan tanrısal bir el tarafından gönderildiğine onları kolayca inandırıyorduk.»

Bu sözlere karşılık vermek ve şunları söylemek de güç olmazdı: «Özürünüz kabahatinizden büyük, çünkü çok namuslu insanların sağlıklarını da, mallarını mülklerini de kaybettikleri her gün görülen şeylerdendir; hem, hiç felâkete uğramamış aileler yoksa, bu felâketler de hep Tanrının yolladığı cezalarsa, anlaşılan bütün aileleriniz pek berbat şeylermiş.»

Hahambaşı bunu da karşılıksız bırakmayabilir: insanoğlunun yaratılışma bağlı felâketlerle, doğrudan doğruya Tanrının yolladığı başka felâketler olduğunu söylerdi. Ama bu akıl ebesine humma ile dolunun, kimi zaman Tanrı tarafından gönderilmiş bir ceza, kimi zaman doğal bir olay olduğunu düşünmenin ne kadar gülünç olduğu gösterilirdi.

Sözün kısası, ferisilerle esenîler, yahudilerin kendilerine özgü bir cehennem inancına hayrandırlar; bu dogma daha önce Yunanlılardan Romalılara geçmişti, sonra Hristiyanlar da benimsediler.

Birçok Kilise Babaları ilksiz cezalara hiç inanmadılar: bir keçi çaldı diye yoksul bir adamı sonsuzluğa dek yakmak onlara saçma görünüyordu. Vergilius Aeneis'in altıncı kitabında varsın desin:

..... *Sedet aeternumque sedebit*

*Infelix Theseus**.

Boş yere Theseus'un sonsuzluğa dek bir iskemle üzerinde oturup kaldığını, bu durumun da onun çilesi olduğunu idda ediyor. Başkaları da Thesesus'un hiç bir zaman cehennemde oturmayan bir kahraman olduğuna, cennete gittiğine inanıyorlardı.

* «Bahtsız Theseus oturuyor, sonsuzluğadek de oturacak.»

Daha çok olmadı, iyi, akli başında bir hugenot* rahibi lânetlilerin de bir gün kurtulacaklarını, işlenen günahla çekilen işkence arasında bir oran olması gerektiğini, bir dakikalık kabahatin sonsuz cezaya çarpılamayacağını va'zında söyledi, hatta yazdı da. Meslekdaşları, öteki rahipler de bu merhametli yargıcı işinden çıkardılar; içlerinden biri ona: «Dostum, dedi ben de sonsuz cehenneme sizin gibi inanmıyorum; ama hizmetçinin, terzinizin, hatta işlerinize bakan vekilinizin buna inanmaları daha iyidir⁽¹⁰⁶⁾.»

* Calvin'ci, protestan.

«ENTHOUSIASME»

COŞKUNLUK*

Bu Yunanca sözcük bağırsak heyecanı, iç karışıklığı anlamına geliyor. Yunanlılar bu sözcüğü acaba sinirlerde duyulan sarsıntıyı, bağırsakların genişleyip daralmasını, şiddetli kalb sıkışmalarını, çok heyecan duyduğumuz zaman bağırsaklarımızdan beynimize doğru çıkan o ateşten ruhların hızlı akışını anlatmak için mi icadettiler?

Yoksa, önceleri, Delphoi'daki üç ayaklı kürsüde**, ancak maddeleri almak için yapılmış benzeyen bir yerinden Apollon'un ruhunu alan, şu Pythia***'nın her yanı çekilerek garip haller almasına mı coşkunluk, bağırsak bozukluğu adını veriyorlardı?

Coşkunluktan ne anlıyoruz? Duygularımızda ne de çok ince yarıntılar varmış! Beğenme, duygululuk, heyecan, tedirginlik, şaşkınlık, tutku, öfke, çılgınlık, azgınlık, kudurma: işte şu zavallı insan ruhunun geçirebileceği bütün haller.

Bir matematikçi dokunaklı bir tragedia seyder; sadece oyunun çok iyi düzenlenmiş olduğunu

* Bu madde (bütün basımlarda) 1765 de yayınlanmıştır.

** Aslında *Trépied*, Yunanlılarda bilicilere özge üç ayaklı kürsü.

*** Delphoi'daki Apollon tapınağında bilicilik eden rahibe.

farkeder. Yanıbaşındaki delikanlının yüreği kabarmıştır, ama hiç bir şeyin farkında değildir; bir kadın ağlar; bir başka delikanlı o kadar kendinden geçmiştir ki, başını derde sokmak için, o da bir tragedia yazacaktır: coşkunluk hastalığına tutulmuştur.

Savaş, ancak küçük bir servet getirebilecek bir iş gözüyle bakan *centurion**, yahut asker *tribun'lar***, dama çıkan bir kiremit aktarıcısı gibi, rahat rahat savaşımaya giderlerdi. Oysa Caesar, İskender'in heykelini gördükçe ağlıyordu.

Ovidius aşktan, ancak ince buluşlarla söz ediyordu. Sappho ise bu tutkunun coşkuluğunu dile getiriyordu; bu coşkunun hayatına malolduğu doğru ise, bu halin onda çılgınlığa dönüşmüş olmasındandır. Parti anlayışı coşkunluğa pek elverişlidir; bir fesat ocağı yoktur ki kaçıkları olmasın.

Coşkunluk özellikle iyi anlaşılmamış sofuluğun paylaştığı bir duygudur⁽¹⁰⁷⁾. Dualarını ederken burnunun ucunu gören genç fakir, gitgide ateşlenir, o kerteye kadar ki sırtına elli libre ağırlığında zincirler vurdurusa yüce Varlığın kendisine iyiden iyiye gönül borcu olacağını sanır. Akli fikri Brahma'da olduğu halde uyur, düşünde de onu görmekten geri kalmaz. Hatta uyku ile uyanıklık arasındaki bu halde, arada bir gözlerinden kıvılcımlar

* Eski Romalılarda yüzbaşı.

** Bir ara, consul'lük yetkisi kullanan Romalı devlet adamları.

saçtağı olur; Brahma'yı ışıklar içinde, pırıl pırıl yanar görür, kendinden geçer, çoğu kez de, bu hastalık, onulmaz bir hal alır.

En az rastlanır şey de coşkunluğa akıl katmaktır: akıl her şeyi olduğu gibi görmekten başka bir şey değildir. Sarhoşken her şeyi çift gören, o sırada akıldan yoksundur.

Coşkunluk tıpkı şarap gibidir; kan damarlarında öyle bir karışıklık, sınırlarda öyle bir titreme meydana getirebilir ki bu yüzden akıl bütünü yok olur. Arasına da beyni biraz daha fazla çalıştırmaktan başka etkisi olmayan, hafif sarıntılara neden olabilir; işte büyük demeçlerin yarattığı heyecanda, özellikle şiirde görülen budur. Akıllıca coşkunluk büyük ozanlara vergidir.

Bu akıllıca coşkunluk onların sanatlarının yetkinliğidir; bunun içindir ki vaktiyle, ozanların Tanrı'dan esinlendikleri sanılmış, başka sanatçılar için de bu söz hiç bir zaman söylenmemiştir.

Akıl coşkunluğu nasıl yönetebilir? Yönetir, çünkü bir ozan önce çizeceği tablonun plânını düzenler: o zaman kalemi elinden tutan da akıl olur. Ama kahramanlarını harekete geçirtmek, onlara tutkunların damgasını vurmak isteyince, o zaman hayal gücü kızıdır, coşkunluk kendini gösterir; artık o tuttuğu yolda alabildiğine giden bir koşu atıdır: ama koştuğu yol düzgün bir biçimde çizilmiştir⁽¹⁰⁸⁾.

«ESPRIT FAUX»
YANLIŞ DÜŞÜNCE*

Körlerimiz, tek gözlülerimiz, şaşılarımız, bulanık görenlerimiz, uzun, kısa, keskin, dumanlı, zayıf, yahut çok sağlam görüşlü olanlarımız var. Bütün bunlar anlama yetimizin oldukça doğru yansıyan bir görünüşüdür; ama yanlış görme diye bir şey bilmiyoruz. Her zaman için bir horozu at, bir oturağı ev gibi gören olmamıştır. niçin aslında oldukça doğru düşünen kafaların önemli şeyler üzerinde çoğu kez temelli yanlış düşündüklerini görüyoruz? Niçin şu Siyamlı, avucuna üç rupi** saymak gerekince hiç bir zaman yanılmayan aynı Siyamlı, Sammonokodom'un vücut değiştirmelerine böylesine inanıyor? Ne tuhaf acayıplıktır ki aklı başında insanlar, başkalarının yeldeğirmenleri gördüğü yerde devler gördüğünü sanan don Quichotte'a benziyorlar. Kaldı ki don Quichotte, Sommonokodom'un yeryüzüne birkaç kez indiğine inanan Siyamlı ile Muhammed'in ayın yarısını koluna soktuğundan hiç kuşkusu olmayan Türkten daha çok hoşgörülebilir: çünkü, devletlerle savaşması gerektiği fikrine saplanan don Quichotte, bir devin yeldeğirmeni kadar iriyarı, kollarının da değirmenin kanatları kadar uzun olması

* Bu madde 1765 de yayınlanmıştır. (Varberg basımı)

** Hindistanın başlıca para birimi.

gerektiğini kurabilir; ama aklı başında bir adam, ayın yarı parçasının bir cüppenin koluna girdiğine, bir Sammonokodom'un da, Siyam'da uçurtma uçurtmak, bir ormanı biçmek, hokkabazlık etmek için gökten yere indiğine, hangi varsayımdan hareket ederek. inandırabilir?

En büyük dehâlar bile, incelemeden kabul ettikleri ilkeler üzerinde yanlış düşünebilirler. Newton *Yohanna Vahyi*'ni* yorumlarken çok yanlış düşünüyordu.

Ruhlara hükmeden kimi zorbaların bütün istedikleri, ders verdikleri insanların yanlış düşünmeleridir. Bir fakir çok umut veren bir çocuğu yetiştirir; tanrı Fo'nun insanlara beyaz fil biçiminde göründüğünü kafasına adamakıllı yerleştirmek için beş altı yıl uğraşır, çocuğu da, bu vücut değiştirmelerine inanmazsa. öldükten sonra tam beş yüz bin yıl kamçı yıyeceğine inandırır. Kıyamet günü tanrı Fo'nun düşmanının, o yüce varlığa karşı savaş açmaya geleceğini de sözlerine ekler.

Çocuk okur, bir harika olur; hocasının dersleri üzerine kanıtlar bulup ortaya çıkarır; tanrı Fo'nun, beyaz fil hayvanların en güzeli olduğu için, bu hayvandan başka bir hayvanın biçimini almış olmayacağına hükmeder. «Siyam kralıyla Pégu kralı bir beyaz fil için birbirlerine savaş açıyorlar, der; el-

* Apolcalypse (Yohanna Vahyi) maddesine bakınız.

bette Fo, bu hayvanın içinde saklanmış olmasaydı, hiç bu kırallar, basit bir hayvanı ele geçireceğiz diye, savaşıacak kadar anlamsız şeyler yaparlar mıydı.»

«Fo'nun düşmanı kıyamet günü ona meydan okumağa gelecek; bu düşman besbelli ki bir gergedan olacak, çünkü gergedan fille döğüşür.» İşte fakirin bilgin çömezi olgunluk çağında böyle düşünür, Hindistan'ın da büyük zekâlarından biri olur; kafası inceldikçe, daha yanlıştır; sonra, o da kendisi gibi yanlıştır düşünenler yetiştirir.

Bu çömezlerin hepsine biraz matematik gösterirler, onlar da pek güçlük çekmeden öğrenirler; ama, işin tuhafı, kafaları düzelmez; matematiğin gerçeklerini farkedemezler, ederler de bu onlara olasılıkları tartmasını öğretmez; kafaları bir kez ne yöne yattıysa yatmıştır; artık bütün yaşamlarınca tersine akıl yürütürler, ben de onların hesabına üzülürüm⁽¹⁰⁹⁾.

«ÉTATS. GOUVERNEMENTS»
DEVLETLER, HÜKÜMETLER
EN İYİSİ HANGİSİDİR?

Şimdiye kadar hiç bir kimse tanımadım ki devlet yönetmemiş olsun. Kimi iki üç yıl, kimi altı ay, kimi de altı hafta, gerçekten devlet işlerini yöneten nazır efendilerden söz etmiyorum. Sözüünü ettiklerim, sofrada yahut çalışma odalarında orduları, kiliseyi, adliyeyi düzelterek hükûmet sistemlerini birbir ortaya koyan bütün öteki insanlar.

Bourzeis abbé'si 1645 yılına doğru, kardinal de Richelieu adı altında Fransa'yı yönetmeğe başladı ve o *Siyasi Vasiyetname*'yi yazdı, buna göre soylular sınıfını üç yıl için süvari olarak askere almak, halktan alınan vergiyi hazine saymanlıklarına, parlâmentolara ödetmek, kıralı tuz vergisinden yoksun bırakmak istiyor; özellikle elli bin kişiyle savaşa girmek için, artırım olsun diye, yüz bin kişi toplamak gerektiğini temin ediyor. «Tek başına Provence'in* İspanya ve İtalya'dakilerden daha çok deniz limanına sahip olduğunu» söylüyor.

Bourzeis abbé'si hiç geziye çıkmamıştı. Zaten kitabı da tarih yanılmalarıyla, yanlışlarla doludur;

* Fransa'nın, merkezi Aix olan, eski güney bölgesi.

kardinal de Richelieu'ye imzasını öyle bir at-tırıyor, onu öyle bir konuşturuyor ki ne böyle imza etmiş, ne de böyle konuşmuştur. Üstelik bütün bir bölümü «bir devletin kuralı akıl olmalıdır» de-meye, sonra bu buluşu kanıtlamaya harcıyor. Bu karanlık yapıt, Bourzeis *abbé*'sinin bu piçi, uzun süre kardinal de Richelleu'nün meşru çocuğu sa-yıldı, bütün akademi üyeleri de, kabul de-meçlerinde, bu siyasi şaheseri göklere çıkarmaktan geri kalmadılar*.

Richelleu'nün *Siyasi Vasiyetname*'sinin ka-zandığı rağbeti gören Gatien de Courtilz adında biri, la Haye'de *Colbet'in Vasiyetnamesi*'ni bas-tırdı. Colbert'in kırala yazdığı güzel bir mektubu da buna ekledi. Bu nazır böyle bir vasiyetname yazmış olsa bile, kuşkusuz yayımını yasaklamak gerekirdi; bununla birlikte kimi yazarlar bu ki-taptan söz etmişlerdir.

Adı bilinmeyen bir başka düzenbaz, Col-bert'inkinden daha kötüsü mümkünse, ondan beter olan *Louvois'nun Vasiyetnamesi*'ni çıkardı; bir Chevrement *abbé*'si de Lorraine dükası Charles'a vasiyetler ettirdi. Daha sonra kardinal Alberoni'nin

* Voltaire adı geçen *Siyasi Vasiyetname*'nin, Nichelieu'nün yapıtı olmadığına hükmederken yanılmış, bu yapıtın uzun süre kuşku ile karşılanmasına neden olmuştur.. Bu kuşku 1880 de M. Hanotaux'nun yayımladığı *Maximes* (Öz-deyişler) ile temelli giderilmiş ve yapıtın kardinale ait ol-duğu anlaşılmıştır. (Julien Benda'nın notu).

Siyasi Vasiyetnameler'ini, Belle-Isle mareşalinin, sonunda Mandrin'in vasiyetlerini öğrendik.

1695 de basılan *Fransa'nın Ayrıntısı* yazarı M. de Bois-Guillebert, mareşal de Vauban adı altında, uygulanmasına olanak olmayan kiralık âşarı tasarısını ortaya koydu.

Yiyecek ekmeği olmayan, La Jonchère adında birdeli, 1720'de dört ciltlik malî bir tasarı yazdı; kimi budalalar da, sanki bir maliyeci kötü bir maliye kitabı yazamamızmış gibi, bu kitaptan hazine nazırı La Jonchère'in yapıtıymış gibi söz ettiler.

Ama şunu da kabul etmeliyiz ki çok akıllı uslu, devlet işlerini yönetmeğe belki pek lâyık insanlar da gerek Fransa'da, gerek İspanya'da, İngiltere'de, devletlerin yönetimi üzerine kitaplar yazmışlardır. Kitaplarının çok yararı olmuştur: bu kitaplar çıktığı zaman iş başında olan nazırları yanlış iş görmekten alıkoydukları için değil, çünkü bir nazır yanlışını düzeltmez, düzeltemez; artık büyüyeceği kadar büyümüştür; bundan sonra bilgiye, öğüte ne ihtiyacı vardır; işlerin akıntısına kapılmış gitmektedir; ama bu iyi kitaplar iş başına geçecek gençleri, prensleri yetiştirir, böylece ikinci kuşak onlardan yararlanmış olur.

Son zamanlarda hükûmetlerin güçlü yönleri de , zayıf yönleri de yakından incelenmiştir. Söy-

leyin bakayım siz ki gezdiniz, gördünüz, okudunuz, hangi devletin, hangi çeşitten bir hükûmetin yönetimi altında doğmuş olmayı isterdiniz? Öyle sanıyorum ki Fransa'da toprak sahibi büyük bir senyör, Almanya'da doğmuş olsa, hani pek gam yemezdi; kulluk edeceğine beylik sürerdi. Bir Fransız beyi İngiliz beyliklerinin ayrıcalıklarına sahip olsa büyük memnunluk duyardı; yasa kurucusu olurdu.

Adliyecilerle maliyeciler Fransa'da kendilerini her yerden daha rahat buluyorlardı.

Ama akıllı uslu, özgür bir adam, beş on kuruşu olan, ama ön yargıları olmayan bir insan acaba hangisini yeğ tutardı?

Oldukça bilgin bir Pondichéry* meclisi üyesi, alelade brahmalardan daha bilgili bir brahmanla kara yolundan Avrupa'ya dönüyordu. Danışman «Moğol imparatorunun hükûmetini nasıl buluyorsunuz?» dedi. Brahman «İçler acısı, diye yanıt verdi. Tatarların elinde kalmış bir hükûmet hiç iyi yönetilir mi? Bizim reayalarımız, ümehalarımız, nevvablarımız hayatlarından pek memnundurlar, ama halk hiç memnun değil, milyonlarca halk da epeyce bir şeydir.»

Danışmanla brahman böyle akıl yürüterek bütün yukarı Asya'yı bir baştan bir başa geçtiler

* Hindistan'daki Fransız topraklarının merkezi.

Brahman: «Bir şey düşünüyorum, dedi, dünyanın bu koca ülkesinde bir tane olsun cumhuriyet yok.» Danışman: «Vaktiyle Tyr* cumhuriyeti vardı, dedi, ama uzun sürmedi. Hicaz dolaylarında, Filistin adı verilen küçük bir bölgede de bir başka cumhuriyet vardı, eğer kimi zaman yargıçlar, kimi zaman birtakım kırıllar, kimi zaman da büyük ruhani başkanlar tarafından yönetilen, yedi sekiz kez köleliğe düşmüş, sonunda zorla aldığı ülkeden kovulmuş, bir alay hırsız, tefeci sürüsü bu ada, bu onura lâıyk görülürse.»

Brahman: «Yeryüzünde pek az cumhuriyet bulunabileceğini anlıyorum, dedi. İnsanlar pek seyrek olarak kendi kendilerini yönetmeğe lâıyk oluyorlar. Bu mutluluğa ancak adalrda, yahut, etoburu hayvanlardan kaçan tavşanlar gibi, dağlar arasında saklanan küçük uluslar ermiş olmalı; ama sonunda onları da bulup boğazlarlar.»

İki gezgin Küçük Asya'ya vardıkları zaman. danışman Brahmana dedi ki: «Size, İtalya'nın bir köşesinde kurulan bir cumhuriyetin beş yüz yıldan çok ayakta kaldığını, bu Küçük Asya'ya, Afrika'ya, Yunanistan'a, Galya'lara, İspanya'ya ve bütün İtalya'ya sahip olduğumu söylersem inanır mısınız? Brahman: — Desenize çabucak kırallığa dönüştü, dedi. Öbürü: — İyi anladınız, dedi, ama bu kırallık yıkıldı, biz de şimdi gerilemesinin, yı-

* Şimdiki Sûr (Lübnan).

kılışının nedenlerini araştırmak için her gün güzel tartışmalar yapıyoruz. Hintli: — Boşuna zahmet ediyorsunuz, dedi; bu imparatorluk yıkılmış, çünkü varmış. Her şeyin bir gün yıkılması gerekir; büyük Mongol İmparoturluğunun da başına aynı şey gelecektir, umarım. Avrupalı: — Sırası gelmişken sorayım, dedi, zorbalıkla yönetilen bir devlette daha çok namusluluk, bir cumhuriyette de daha çok erdem gerektiğine inanıyor musunuz?» Hintli, namuslulukla ne kasteddiğini anlattırdıktan sonra, namusun bir cumhuriyette daha çok gerekli olduğu, kiralıkla yönetilen bir devlette de erdeme daha çok gererksinme duyulacağı karşılığını verdi: «Çünkü, dedi, ulus tarafından seçildiğini iddia eden bir adam namussuzluk ederse bir daha seçilmez; oysa sarayda kolayca bir iş elde edebilir. çünkü büyük bir hükümdarın özdeyişine göre bir saray adamının, başarılı olabilmesi için, ne onuru, ne de kendine özgü bir huyu olmalıymış. Erdeme gelince, bir sarayda doğruyu söylemeğe cesaret edebilmek için bir hayli erdem sahibi olmak gerekir. Erdemli insan bir cumhuriyette çok daha rahat eder; orada dalkavukluk edecek kimse yoktur. Avrupalı: — Moskova'da kürk, Delhi'de ince tül den kumaşlar giymek gerektiği gibi yasalarla dinlerin de iklimlere göre kurulmuş olduğunu sanır mısınız? dedi. Brahman: — Böyle olduğu besbelli, dedi, fiziği ilgilendiren bütün yasalar, üstünde yaşanan boylam derecesine göre he-

saplanmıştır; bir Alman bir tek kadın yeter, ama bir İranlıya üç, dört kadın gereklidir. Dinsel törenler de aynı niteliktedir. Örneğin bir Hristiyan olsaydım, ne ekmek ne de şarap olmayan bir ülkede nasıl âyin duası ederdim? Dogmalara gelince, o başka şeydir. İklimin bununla bir ilgisi yoktur. Sizin dininiz, kovulduğu yerden, Asya'dan çıkmadı mı? Hiç bilinmediği Baltık kıyılarında yaşamıyor mu?

Danışman:— Peki, hangi devlette, hangi yönetim altında yaşamayı yeğ tutardınız? dedi. Arkadaşı: — Kendi yurdundan başka her yerde, dedi; birçok Siyamalılar, Tonkinliler, İranlılar, Türkler gördüm, onlar da böyle söylüyorlardı. Avrupalı: — Canım, dedi, hangi devleti yeğ tutardınız, onu söylesenezi?» Brahman cevap verdi: «Yasalardan başka hiç bir şeye boyun eğilmeyen devleti. Danışman: — Bu çok eski bir yanıttır, dedi. Brahman: — Eskidir ama, değerini kaybetmemiştir, dedi. Danışman: — Peki nerede o ülke?» dedi. Brahman da: «Aramalı» dedi*.

* *Encyclopédie*'deki *Genève* maddesine bakınız (Voltaire'in notu)

«ÉVANGILE»

İNCİL*

İlk İncillerin hangileri olduğunu bilmek önemli bir sorundur. Abbadie ne derse desin, kendisi de dahil olmak üzere, Ireneus'a varıncaya kadar, ilk Kilise Babalarından hiç biri o bildiğimiz dört İncilden, bunların her hangi bir parçasından söz etmiyorlar. Tersine, kimi tarikatler, Theodos'çular Ermiş Yohanna'nın İncil'ini her zaman reddetmişler, hatta Ermiş Epiphanos'un, otuzdördüncü va'zında iddia edildiği gibi, onu her zaman kötölemişlerdir. Düşmanlarımız şunu da belirtiyorlar ki en eski Babalar İncillerimizden hiç söz etmemekle kalmamış, üstelik ancak Kilisenin kabul etmediği kuşku duyulan İncillerde rastlanan birçok parçaları anmışlardır.

Örneğin Ermiş Clemensius İsa Efendimizin, bütün dünyaya ne zaman hâkim olacağını soranlara şöyle karşılık verdiğini anlatıyor: «İki vücut bir olduğu, dış içe benzediği, erkekle dişi kalmadığı zaman.» Oysa bu sözler, ne yalan söyleyelim, İncillerimizin hiçbirinde yoktur. Bu gerçeği kanıtlayan yüzlerce örnek vardır; bunları Paris Edebiyat Akademisi sürekli sekreteri M. Féret'nin *Examen critique*** adlı kitabından bulup çıkarabiliriz.

* Bu madde 1767 de yayınlanmıştır.

** Eleştirisel inceleme.

Bilgin Fabricius, zamanla harap olmayan eski İncilleri bir araya toplamak zahmetine katlanmış; ilk İncil Yakubunki olduğu sanılıyor. Kimi Doğu Kiliselerinde hâlâ büyük bir önem verildiğinden hiç kuşku yok. Buna *Birinci İncil* adı veriliyor. Bize, Nikodemos'un yazdığı iddia edilen çarmlıha gerilme öyküsü ile diriliş kalıyor. Nikodemos'un bu İncil'inden Ermiş Justinianus ile Tertullianus da sözederler; Annas Caïphas, Summas, Datam, Gamaliel, Judas, Lévi, Nephtalim gibi Kurtarıcımızı suçlu çıkaranların adlarını burada buluruz: yazarın bu adları anmakta gösterdiği titizlik, kitaba safça bir görünüş veriyor. Düşmanlarımız, önceleri gerçek sanılan bu kadar çok düzme İncil uydurulduğuna göre, bugün inanimızın temeli sayılanların da pekâlâ bu uydurma İnciller olabileceği sonucuna varıyorlar. Bu kuşku duyulan İnciller için canlarını veren ilk zındıkların inanı üzerinde ısrarla duruyorlar. Demek ki düzmeciler, göz boyayanlar çıkmış, diyorlar, onlara inananlar, bu yanlışlık uğruna ölenler de olmuş: bunca din kurbanının uğruna canlarını vermiş olması da dinimizin gerçekliğine bir kanıt değil midir?

Bundan başka din kurbanlarına, hiç bir zaman: «Yohanna'nın, yahut Yakub'un İnciline inanıyor musunuz?» diye sorulmadığını da sözlerine ekliyorlar. Dinsizler bilmedikleri kitaplar üzerine sorgu sual edemezlerdi: yargıçlar kimi hıristiyanları halkın rahatını bozdukları için ce-

zalandırdılar; ama onları dört İncilimiz üzerinde hiç bir zaman sorguya çekmediler. Romalılar bu kitapları ancak Trajanus'un zamanında biraz tanıdılar, halkın eline de ancak Diocletianus'un son yıllarında geçti. Şu halde koyu Socinus'cular bizim dört İncilimize gizliden gizliye yazılmış, İsa-Mesih'ten aşağı yukarı yüzyıl sonra uydurulmuş, yüzyıl kadar da müşriklerden sıkı sıkıya saklanmış yapıtlar gözüyle bakıyorlar; bu kitaplar diyorlar, uzun zaman ancak ayak takımına seslenmiş, kabasaba adamlar tarafından bakaca yazılmış şeylerdir. Daha başka küfürleri de burada tekrarlamak istemiyoru. Bu tarikat, oldukça yayılmış olmasına rağmen, bugün, ilk İnciller kadar gizlenmektedir. Kendi akıllarının doğrusundan başka şeye inanmadıkları için onları inana getirmek de kolay iş değil. Öteki hıristiyanlar onlarla, ancak Kutsal - Kitab'ın kutsal sesiyle savaşıyorlar: böylece, birbirlerine hep düşman olduklarından, onların da, ötekilerin de bir araya gelmelerine hiç olanak yoktur⁽¹¹⁰⁾.

(Rahip Tilladet tarafından yazılmıştır.)

«ÈZÈCHIEL (D')»
HEZEKİEL'E DAİR

BU PEYGAMBERİN BİRTAKIM
SÖZLERİYLE BİRTAKIM ESKİ
TÖRELERE DAİR

Eski töreleri yenilerine bakarak yargılamamak gerektiği bugün artık yeterince biliniyor: *Odyssseia*'daki Alkinoos'un* sarayını Türk padişahının, yahut XIV. Louis'nin sarayına bakarak düzeltmeğe kalkan olursa bilginler tarafından hiç de hoş karşılanmaz, kiral Evandre**'ın, sırtında ayı postu, yanında iki köpekle elçileri kabul ettiğini betimlediği için Vergilius'u ayıplayan çıkarsa, o da kötü bir eleştirmen olur.

Eski Mısırlılarla Yahudilerin töreleri bizimkilere, kiral Alkinoos'la kızı Nausikaa'nın, Evandre adındaki kişinin törelerinden çok daha aykırıdır.

Kaldeliler ülkesinde kölelik eden Hezekiel, Fırat ırmağına dökülen Keber suyu kenarında bir görünüş gördü. Ne dört yüzlü dört kanatlı, buzağı ayaklı hayvanlar, ne de keneli kendine yürüyen,

* Homeros'un *Odyssseia* destanında adı geçen Phaiak'lar kralı, Nausikaa'nın babası.

** Vergilius'un *Aeneis*'inde adı geçen Latium hükümdarı

canlıların ruhuna sahip tekerlekler görmüş olmasına şaşmalı; bu semboller insanın hayal gücünü okşar bile: yalnız birçok eleştirmenler Tanrının kendisine tam üçyüz doksan gün, insan pisliğine bulanmış arpa, buğday ve darı ekmeği yemesini buyurmasına isyan etmişlerdir.

Peygamber haykırdı: «Ah, Tanrım! benim ruhum şimdiye kadar hiç murdar olmamıştı»; Tanrı şu yanıtı verdi: «Pekâla! insan pisliği yerine sana sığır tezeği veriyorum, ekmeğini bu tezekle yoğurursun.»

Ekmeğin üzerinde bu çeşit reçeller yemek alışılmış bir şey olmadığı için, çoğu kimseler bu buyrukları Tanrının yüceliğine yakıştıramıyorlar. Bununla beraber şunu da itiraf etmelidir ki, sığır tezeğiyle Mongol imparatorunun bütün elmasları, yalnız tanrısal bir varlığın gözünde değil, gerçek bir filozofun gözünde de birbirinden tümüyle farklı şeylerdir; Tanrının peygambare böyle bir kahvaltı buyurmasında ne gibi nedenleri olabileceğine gelince, bunları sormak da bize düşmez.

Bize garip gelen bu buyrukların Yahudilere hiç de öyle gelmediğini belirtmek yeter.

Sinagog'un, Ermiş Yeremya zamanında, otuz yaşına gelmeyenlerin Hezekiel'i okumalarına müsaade etmediği gerçi doğrudur, ama bunun nedeni XVIII. bölümde artık evlâdın babasının günahını çekmeyeceğini, bundan sonra da artık: «Babalar koruk yedikleri için evlâtların dişleri ka-

maşmıştır» denmeyeceğini yazmış olmasındandı.

Bu konuda Musa ile açıktan açığa çelişme haline düşüyor, çünkü Musa, *Sayılar*'ın XXVIII. bölümünde, evlâtların babalrın günahını üçüncü, dördüncü göbeğe kadar çektiklerini temin ediyor.

Hezekiel, XX. bölümde Efendimize, yahudilere iyi olmayan kurallar vermiş olduğunu söyletıyor. Sinagog da işte bunun için gençlere, Musa yasalarının reddedilemezliği üzerinde kuşku uyandırabilecek bir kitabı okumayı yasak etmişti.

Bugünkü eleştirmenler Hezekiel'in XVI. bölümüne büsbütün şaşıyorlar: bakın Tanrı Peygamberi, Yerusâlim'de işlenen cinayetleri anlatmak için nasıl davranıyor. Tanrıyı bir kızla konuşturuyor, Tanrı kıza diyor ki: «Dünyaya geldiğin zaman daha ne göbeğin kesilmiş, ne de tuzla tuzlanmıştın, çırlıçıplaktın, sana acıdım, boy attın, büyüdün, memelerin belirdi, saçların uzadı, yanından geçtim, seni gördüm, çağın sevgi çağıydı; çıplaklığını örttüm; urbamlarla üstüne uzandım; sen benim oldun; seni su ile yakdım, kokulu yağlarla yağladım, sırtına güzel urbalar, ayağına çarık giydirdim; sana pamuktan bir boyun atkısı, bilezikler, bir gerdanlık verdim; buruna değerli bir taş, kulaklarına küpeler taktım, başına da bir taç geçirdim, v.b....

«Sen de güzelliğine güvenip gelen geçen herkesle zina ettin... Bir genelev kurdun... genel meydanlara varıncaya kadar her yerde zina ettin,

gelip geçen herkese bacaklarını açtın... Mısırlılarla yattın... sonunda oynaşlarına para verdin, seninle yatsınlar diye onlara armağanlar verdin.. para alacağına üste para vermekle öteki yosmaların yaptığının tersini yaptın... Atasözü *Anasına bak, kızını al* der; senin için de öyle diyorlar, v.b...»

XXIII. bölüme büsbütün itiraz ediyorlar. Bir ananın kızlıklarını çok erken kaybetmiş iki kızı vardı: büyüğünün adı Ohala, küçüğünün de Ohaliba idi... «Ohola, genç beylere, valilere, süvarilere, deli oluyordu; daha küçükken Mısırlı erkeklerle yatmıştı... Kardeşi Oholiba subaylarla, yargıçlarla, güzel yapılı süvarilerle ondan çok zina etmişti; âr damarı çatlamıştı; zinayı artırdıkça artırdı; organları eşeğinkine benzeyen ve zürriyet tohumlarını beygirler gibi akıtan erkeklerle yatıp kalkmaktan çok zevk alıyordu...» Bir hayli zayıf ruhluyu öfkeliendiren bu betimlemeler aslında Yerusâlim'de, Samariye'de işlenen günahların anlatılmasından başka bir şey değildir; bugün bize çok açık saçık gelen bu sözler o zamanlar hiç de açık saçık sayılmıyordu. Aynı saflık Kutsal-Kitab'ın birçok yerlerinde de, çekinmeden kendini gösterir. Örneğin çoğu zaman rahmi açmaktan söz edilir. Booz'un Ruth ile, Juda'nın geliniyle çiftleşmesini anlatmak için kullandığı sözcükler İbranicede hiç ayıp sayılmaz, ama bizim dilimize çevrilince öyle olur.

İnsan çıplaklığından utanmazsa elbette örtünmeyi gerekli görmez; o zamanlar herhangi bir vaitte bulunulan kimsenin üretme aracına dokunmak bir alışkanlık olduktan sonra bu aracın adını söylemekten ne diye utansınlar? Vaktiyle bizde şato sahibi senyörlerin ellerini, manastır çiftliklerini işleten senyörlerin ellerini, manastır çiftliklerini işleten senyörlerin elleri arasına koymaları gibi, bu da bir saygı işareti, bir bağlılık simgesiydi.

Biz üretme araçlarını kalça diye çevirmişiz.

Eliezer elini İbrahim'in kalçasının altına koyar; Yusuf elini Yakub'un kalcının altına koyar. Bu töre Mısır'da oldukça eskidi. Mısırlılar bizim ne göstermeye, ne de adını söylemeye cesaret edemediğimiz şeylere bir utanma duygusuyla bağlanmaktan o kadar uzaktılar ki, *phallum* adını verdikleri üretme aracının kocaman bir resmini, bu araca insan soyunun üremesine hizmet ettirdiler diye, Tanrılara şükretmek için törenle taşıyorlardı.

Bütün bunlar gösteriyor ki bizim erdemimiz başka ulusların erdemine uygun düşmüyor. Romalılarda terbiyeye, Augustus'un zamamındakinden daha çok ne zaman önem verildi? Öyle olduğu halde Horatius ahlâkcıl bir parçada şunları söylemekten hiç de çekinmemiştir:

*Nec vereor ne, dum futuo, vir rure recurra**

*: «Karisiyle yatarken, kocası yazeviden çıkar, diye hiç korkmuyor..»

Agustus da Fulvia'ya karşı yazdığı bir taşlamada aynı sözleri kullanıyor.

Aramızdan biri futuo'nun karşılığı olan sözcüğü söylese kendisine sarhoş biri hamal gözüyle bakılır; bu sözcük, Horatius ile başka yazarların kullandıkları daha birçok sözcükler, bize Hezekiel'in sözlerinden çok daha ayıp görünüyor. Eski yazarları okurken, yahut çok uzaklarda yaşayan ulusların topraklarında gezerken ön yargılarımızdan sıyrılalım. Doğa her yerde birdir. töreler her yerde ayrı.

* Bir gün Amsterdam'da kafası bu konuyla dolu bir hahama rastladım. «Ah! Dostum, dedi, size ne kadar minnettarız bilseniz! Musa dininin bütün yüceliğini, Hezekiel'in yediği yemeği, sol yönünden aldığı özel durumları tanıttınız; Ohola ile Ohaliba ne güzel şeyler; bunlar birer örnektir, kardeşim, yahudi ulusunun bir gün bütün dünyaya hükmedeceğini gösteren örnekler; ama hemen hemen bu güçte birçokları daha vardı, onlardan neye sözetmediniz? Niçin Tanrının, bilge Hoşea'ya, daha ilk bölümün ikinci âyetinde şu sözleri söylediğini anlatmadınız: «Hoşea, git bir kötü kadın al, ondan zina çocukları peydahla.» Bunlar kendi söylediği sözlerdir. Hoşea kızı aldı, ondan bir oğlu, bir kızı, sonra bir oğlu daha oldu; o da bir örnekt, bu örnek üç yıl sürdü Tanrı üçüncü

* Son iki parça 1765 te eklenmiştir. (Varberg basımı).

bölümde «Hepsi bu kadar değil, diyor, git, yalnız düşük değil, evli olduğu halde zina eden bir kadın al.» hoşea boyun eğdi; ama bu ona beş gümüşle bir buçuk homer* arpaya mal oldu; çünkü bildiğiniz gibi adanmış toprakta buğday pek kıttı. Ama bütün bunların ne anlam taşıdığını biliyor musunuz? — Hayır dedim. Halam: — Ben de bilmiyorum.» dedi.

Ağırbaşlı bir bilgin yanımıza yaklaştı, bize bunların ustalıkla düzenlenmiş, çok eğlenceli masallar olduğunu söyledi. Çok bilgili bir delikanlı da ona şu karşılığı verdi: «A efendim, masal dinlemek istiyorsanız Homeros'un, Vergilius'un, Ovildius'un masallarını okuyun, inanınız ki daha iyidir. Hezekiel'in vahiylerinden hoşlanan onunla kahvaltı etmeği hakeder.»

* Kutsal Kitap'a göre 370 litre tutan bir aşlık ölçüsü.

NOTLAR

QUESTIONS SUR L'ENCYCLOPEDIE'DEN ALINAN METİN DEĞİŞİKLİKLERİ, EKLER

· (1). 1774 basımında bu tümce şöyle başlamaktadır:

Yazar, ya öykü dazenlemesini pek iyi bilmiyor, ya da açıkça görülüyor ki...

(2). Bu bölüm, Kehl basımında, maddenin ikinci bölümü olmuştur.

Voltaire, *Questions sur l'Encyclopédie*'de (1770), «Abraham - İbrahim» sözcüğünde, aşağıdaki yazıyı yayınlamış, Kehl basımın yapanlar da bunu, bütün maddenin birinci bölümü olarak basmışlardır:

Mademki Kutsal - Kitap her şeyi söylemiş, İbrahim'in tanrısal yönleri üzerine biz bir şey söyleyemeyiz. Hattâ kutsal olmıyan, coğrafyaya, zamanların sırasına, ahlâka, törelere dayanan şeylere bile ancak saygı ile elimizi sürebiliriz: çünkü bu töreler, bu ahlâk din tarihine bağlı olduğundan, sanki kaynaklarının tanrısallığından bir şeyler koruyun ırmaklardır.

İbrahim, Fırat dolaylarında doğmuş olmakla beraber, Batılılar için büyük bir çağ açmakta, ama bizdeki kadar saygı gördüğü Doğulular için hiçbir çağ açmamaktadır. Müslümanlar ancak hicretlerinden bu yana kesin bir tarihe sahip oldular.

Büyük olayların meydana geldiği yerlerde tümüyle kaybolmuş olan zaman bilgisi, sonunda bizim iklimi, bo ulayalrın hiç bilinmediği topraklarımıza geldi. Biz Fırat, Erden ve Nil

dolaylarında olup biten her şey üzerinde çekişiyoruz; oysa bugün Nil'in Erden'in, Fırat'ın sahibi olanlar. hiç çekişmeden, tatlı tatlı yaşıyorlar.

Bizim büyük çağımız İbrahim'in çağı olduğundan doğumu üzerinde 60 yıllık bir farkımız var. İşte kitaplara göre hesabı.

*«Terrah yetmiş yıl yaşadı, ve İbrahim'i, Nahor'un, Aran'ın babası oldu.

**«Terah iki yüz beş yıl yaşadıktan sonra, Harran'da öldü.

***«Tanrı İbrahim'e dedi ki: yurdundan, ailenin yanından, babanın evinden çık ve sana göstereceğim ülkeye git, seni büyük bir ulusun babası edeceğim.»

Metne bakılırsa Terah'ın, yetmişinde İbrahim'in babası olup, iki yüz beşinde öldüğüne, İbrahim'in de babası ölür ölmez Kalde'den çıktığına göre, ülkesini bıraktığı zaman tam yüz otuz beş yaşında olduğu, önce çok kesin gibi görünür. Ermiş Stephanos'un Yanudilere demecinde**** belirttiği kanı da aşağı yukarı budur; ama gene Yaratılış:

****«İbrahim Harran'dan çıktığı zaman yetmiş beş yaşındaydı.» diyor.

İbrahim'in yaşı üzerinde başlıca anlaşmazlığın konusu budur: çünkü birçok başka anlaşmazlıklar da var. Nasıl oluyor da İbrahim hem yüz otuz beş, hem de sadece yetmiş baş yaşında oluyor? Ermiş Hieronimus ile Ermiş Augustinus

* Yaratılış, XI. bölüm, 26 (Voltaire'in notu).

** Yaratılış, XI. bölüm, 32 (Voltaire'in notu).

*** Yaratılış, XII. bölüm, 1 (Voltaire'in notu).

**** Havarilerin İşleri, VII. (Voltaire'in notu).

***** Yaratılış, XII. 4 (Voltaire'in notu).

bunun, açıklama olanağı olmıyan bir güçlük olduğunu söylüyorlar. Bu iki ermişin sorunu çözemediklerini itiraf eden Dom Calmet, *Yaratılış*, her ne kadar İbrahim'in, Terah'ın ilk ve bu bakımdan en büyük oğlu olduğunu söylüyorsa da, onun çocuklarının en küçüğü olduğunu söyleyerek düğümü kolayca çözüverdiğini sanıyor.

Yaratılış İbrahim'in, babası yetmişinde iken doğurtuyor; Calmet yüz otuzunda. Böyle bir uzlaşma yeni bir kavga konusu olmuştur.

Metinle yorum bizi kararsızlık içinde bırakınca işin en doğrusu hiç çekişmeden inanıp tapmaktır.

Bu eski zamanlarda hiçbir dönem yoktur ki ortaya bir yığın başka başka kanılar çıkarmış olmasın. Moréri'ye* göre, Tanrının kendi yazdırdığı tarih üzerine tam yetmiş tane kronoloji sistemi varmış. Moréri'den beri Kutsal - Kitab'ın metinlerini birbiriyle bağdaştırmanın beş yeni sistemi daha bulundu: İşte İbrahim'e, Harran'dan çıktıktan sonra verilen yaş sayısı kadar anlaşmazlıklar. Hem de bu yetmiş beş sistemden biri olsun bu Harran denilen kentin veya köyün ne olduğunu, nereye düştüğünü bize doğru dürüst öğretmez. İlk âyetten son âyete kadar bu kavgalar dolambacında hangi ipucu bize yol gösterecek? Yazılana boyun eğmek.

Kutsal ruh bize ne tarih sırasını, ne fiziği, ne de mantığı öğretmek istemiş; bizleri Tanrıdan korkan insanlar haline getirmek istemiş. Hiçbir şeye akıl erdiremediğimiz için ancak boyun eğiyoruz.

İbrahim'in karısı olan Sara'nın, aynı zamanda nasıl kız kardeşi olduğunu iyice açıklamak da güçtür. İbrahim, doksanlık Saray'ı, İshak'a gebe iken güzelliğine vurulup kaçırın. Gerar Kralı Abimelek'e açıkça diyor ki: «O gerçekten

* Ünlü Fransız bilgini (1643-1680).

kız kardeşimdir, babamın kızıdır, ama benim anamdan değil: ve benim karım oldu.*».

Eski Ahit, Sara'nın nasıl olup da kocasının kızkardeşi olduğuna dair bize hiçbir şey öğretmiyor. Uslamlaması, çabuk sezişi herkesçe bilinen Dom Calmet yiğeni olabileceğini söylüyor.

Bu belki de Kaldelilerde, komşuları Perslerde olduğu gibi, bir «inceste»** değildi. Ahlâk çağına, yerine göre değişir. Kim bilir, belki putatapar Terah'ın oğlu İbrahim, ister kardeşi, ister yiğeni olsun Sarayı aldığı zaman da hâlâ puta tapıyordu.

Birçok Kilise Babası İbrahim'in, Mısır'da Sara'ya: «*** Mısırlılar seni görür görmez beni öldürüp, seni alacaklar: onun için, rica ederim, onlara kızkardeşim olduğunu söyle ki, senin sayende canımı kurtarayım», demiş olmasını pek o kadar hoş görmüyorlar. Sara o zamanlar henüz altmış yaşında imiş. Böylece, bundan yirmi beş yıl sonra bir Gerar kralının metresi olduğuna göre, daha gençken her halde Mısır Firavununun gönlünü tutuşturmayı başarmıştır. Gerçekten bu Firavun da, sonradan, çölde, Gerar kralı Abimelek onu nasıl kaçırdıysa öylece kaçırmış

İbrahim Firavunun sarayında, armağan olarak «birçok öküz**** koyun, dişi ve erkek eşek, deve, at, köle ve halayık» almıştı. Epey değerli olan bu armağanlar Firavunların daha o zamanlarda oldukça büyük krallar olduklarını kanıtlar. Demek oluyor ki, Mısır ülkesi daha o zamanlar epey kalabalıkmış. Ama ülkeyi oturulabilir hale getirmek, orada kentler kurmak için çok büyük işlere girişmek, her yıl taşıp. Mısır'ı dört, beş ay su altında bırakan, sonra toprağın yüzünde birikip kokuşan Nil'in sularını bir sürü kanallardan

* *Yaratılış*, XX. bölüm, 12. (Voltaire'nin notu).

** Yakın akrabalar arasındaki yasak evlenmeler, ilişkiler.

*** *Yaratılış*, XII. bölüm 12-13 (Voltaire'nin notu).

**** *Yaratılış*, XII. bölüm, 16. (Voltaire'nin notu).

akıtmak gerekiyordu; bu kentleri o kanallardan en az yirmi ayak yüksekte kurmak gerekmişti. Bu kadar büyük işler binlerce yüzyıllık bir zaman istiyor gibiydi.

Tufanla İbrahim'in Mısırlılar ülkesindeki gezisini yerleştirdiğimiz zaman arasında ancak dört yüz yıl vardır. Bu ulus, bu kadar az bir zaman içinde sanatları, bütün bilgileri icat edip, Nil'i zararsız hale getirmek ve ülkenin bütün yüzünü değiştirmek için her halde çok becerikli, yorulmak nedir bilmeyecek kadar çalışkan bir ulus olmalıydı. Hattâ belki de birçok ehramlar daha o zamandan yapılmıştı, çünkü, bundan biraz sonra ölüleri mumyalamak sanatının geliştiği görülüyor; bu ehramlar da hükümdar cesetlerinin, en parlak törenlerle, konulduğu mezarlardan başka bir şey değildi

Ehramların çok eski olduğu hakkındaki bu kanı çok akla yakındır, hele Asyalıların üç yüzyıl önce, yani İbranilere göre Nuh tufanının olduğu çağdan yüzyıl sonra, Sennaar ovalarında göklere kadar yükselecek bir kule yaptıkları düşünülürse. Ermiş Hieronimus, İshaya üstüne yorumunda, bu kulenin, Tanrı onu yıkmak için yeryüzüne indiği zaman, dört bin adım kadar yükselmiş olduğunu söylüyor.

Bu adımların sadece iki buçuk kral ayağı olduğunu farzetsek, on bin ayak eder; demek ki, Babil kulesi, aşağı yukarı ancak beş yüz ayak yüksekliği olan Mısır ehramlarından yirmi kez daha yüksekmiş. Şimdi böyle bir yapıyı kurmak için kim bilir ne çok, ne sayısız araçlar gerekmiştir. Bütün sanatlar dizi dizi bu işe yardım etmiş olmalı. Buna bakarak yorumcular, o zamanki insanların, bizim zamane uluslarından kıyaslanamayacak kadar daha büyük, daha güçlü, daha becerikli olduklarına hükmediyorlar.

Burada, İbrahim dolayısıyla, sanatlar ve bilimler üzerinde de bir kanıya varabiliriz.

Kendisine gelince, kendisi her halde önemli bir kişi olmalıydı, Persler, Kaldeliler onu hep kendilerine mal-

ediyorlardı. Sihirbaz rahiplerin eskı dinine çok eski zamanlarda *Kış-İbrahim, Milâtı - İbrahim* deniyordu; bu *İbrahim* adının da Abraham'ın adı olduğuna hükmedilebilir; çünkü sesli harfleri pek seyrek yazan Arapların konuşurken *i* harfini *a*, *a* harfini de *i* harfiyle değiştirmiş olmalarından daha doğal bir şey olamaz.

Hattâ İbrahim'in Hindlilerin Brahma'sı olduğu bile ileri sürülmüştür, Brahmanlık çok eski zamanlarda, Hindistan'da ticaret yapan Fırat uluslarına kadar yayılmıştı.

Araplar ona Mekke'nin kurucusu gözüyle bakıyorlardı. Muhammed *Kır'an*'ında onu her zaman kendinden önce gelmiş en saygıdeğer peygamberlerden biri olarak görür. Bakınız ondan, üçüncü suret veya bölümde, nasıl sözediyor: «İbrahim ne Yahudi, ne de Hristiyandı; o katıksız bir Müslümandı, Tanrıya ortak koşanlardan değildi.»

İnsan kafasının atılganlığı Yahudilerin ancak çok daha sonraları, artık Filistin'de iyiden iyiye yerleştikten sonra, kendilerinin İbrahim'in torunları olduklarını söylediklerini hayal edecek kadar işi ileriye vardırmaştır. Yahudiler komşuları için yabancıydılar, hor görülüyor, nefret ediliyorlardı. Söylentilere göre, Asya'nın büyük bir bölümünde ulu sayılan İbrahim'ın soyundan geldiklerini söyliyerek kendilerine biraz önem verdirmek istemişler. Yahudilerin Kutsal - Kitap'larına duymamız gereken inan bütün bu güçlükleri gideriyor.

Cesarete onlardan geri kalımayan eleştirmenler İbrahim'in Tanrı ile hemen kurduğu ilişkilere, savaşlarına, zaferlerine dair başka itirazlarda bulunuyorlar.

Mısır'dan çıktıktan sonra Tanrı kendisine görünmüş ve demiş ki: «Şimdi gözlerini kaldır, ve bulunduğun yerden kuzeye, güneye, doğuya, batıya bak; bütün bu gördüğün ülkeyi sana, sonsuzluğadek senden geleceklere veriyorum.*»

* *Yaratılış*, XIII. 14 ve 15 (Voltaire'in notu).

Sonra, Tanrı bir ikinci ahitle, ona: «Nil'den Fırat'a kadar ne varsa hepsini*», adanmış.

Bu eleştirmenler, Tanrının, hiçbir zaman sahip olmadıkları koca ülkeyi nasıl olup da yahudilere adayabildiğini, ve çoktan beri kovulmuş oldukları o küçük Filistin parçasını nasıl olup da onlara *sonsuzluğadek* vermiş olduğunu soruyorlar.

Tanrı bu vaitlerden başka İbrahim'e zürriyetinin yerin tozu kadar çok olacağını da söylemiş. «Yerin tozu sayılabilirse, senden gelecekler de sayılabilecek.**»

Bizim eleştirmenler direniyorlar, diyorlar ki Yahudiler evlenmeyi her zaman için kutsal bir ödev saydıkları, en büyük amaçları da çoğalmak olduğu halde bugün yer yüzünde ancak dört yüz bin Yahudi var.

Bu itirazlara karşı sinagogun yerini alan Kilisenin İbrahim'in gerçek soyu, bu soyun da gerçekten pek kalabalık olduğu cevabını veriyorlar.

İbrahim soyunun Filistin'e sahip olmadığı doğru, doğru ama bir gün gelir, Papa II. Urbanus zamanında, birinci Haçlılar seferinde orasını nasıl fethettiyse, gene ele geçirebilir. Sözü'n kisası, *Eski Ahit*'e yenisinin bir betimlemesiymiş gibi inan gözüyle bakıldığı zaman her şeyin olup bittiği, yahut olacağı görülür, cılız akıl da ona karşı sesini kesmelidir.

İbrahim'in Sodom'a karşı kazandığı zafer üzerinde hâlâ çekişenler var; Sodom dolaylarında sürülerini otlatmaya gelen bir yabancı'nın üç yüz on sekiz sığırtaç ve çobanla «bir Pers kralını, bir Pontus kralını, bir Babil kralını, ve ulusların kralını» yenmiş, sonra de onları Şam'a, Sodom'dan yüz bin adım uzaktaki Şam'a kadar kovalamış olmasının pek akıl alacak şey olmadığını söylüyorlar.

* *Yaratılış*, XV. bölüm 18. (Voltaire'in notu).

** *Yaratılış*, XIII. bölüm, 16 (Voltaire'in notu).

Oysa, böyle bir zafer hiç de olanaksız bir şey değildir; o kahramanlık çağlarında bunun örnekleri görülmüyor; Tanrının kolu o zaman hiç de kısa değilmiş. Bakın Gedeon, üç yüz testi, üç yüz de kandille silâhlı üç yüz adamla bütün bir orduyu yeniyor. Samson, tek başına, bir eşeğin çene kemiğiyle, bin Filistinliyi öldürüyor.

Kutsal olmayan tarihlerde bile buna benzer örnekler vardır. Üç yüz Ispartalı, Keyhusrev'in ordusunu Termopil geçidinde bir süre durdurdular. Gerçekten, içlerinden biri, kaçan biri, bir yana, hepsi de kralları Leonidas'la birlikte orada öldüler, Keyhusrev, Leonidas'ın adına, lâayık olduğı gibi bir anıt dikeceğine onu astıracak kadar alçaklık etti, doğrudur. İki adamın aynı zamanda yanyana, zar zor tırmanabileceğı sarp bir geçidi tutan bu üç yüz lakedaimonlunun Ossa ve Pelion kayalıklarında, iyi yerlere yerleştirilmiş on bin kişilik bir Yunan ordusu tarafından desteklendiğı de doğrudur; bundan başka Termopillerde de dört bin Yunanlının bulunduğunu unutmamalıyız.

Bu dört bin Yunanlı uzun uzun savaştıktan sonra can verdiler. Üç yüz Ispartalının bulunduğı yer gibi öyle kolay kolay ele geçirilemeyecek bir yerde de bulunmadıklarından, hepsini kılıçtan geçiren Pers ordusuna karşı kendilerini göğüs göğüse savunarak, orada daha şerefli bir savaş verdiklerini de söyleyebiliriz. Zaten sonradan savaş meydanına dikilen anıtta bu dört bin kurban da unutulmamıştı; ama bugün yalnız o üç yüzün sözü ediliyor.

Bundan daha çok akılda kalacak, ama o kadar göklere çıkarılmamış bir olay da, Morgarten'de, Avusturya Arşidükası Leopold'un yirmi bin kişilik bütün ordusunu bozguna uğratan elli İsviçrelinin hareketidir. Bir kayanın tepesinden fırlattıkları taşlarla düşman süvarisini, tek başlarına yere yıktılar, uç küçük kantondaki bin dört yüz Helvetiyalıya, gelip düşman ordusunun yenilgisini tamamlayacak kadar vakit kazandırdılar.

Yenmek, yenilmekten daha iyi olduğuna göre bu Mor-garten günü Termopil gününden çok daha güzeldir. Yunanlılar iyice silâhlanmış on bin kişiydiler ve dağlık bir ülkede yüz bin Pers ile başa çıkmalarına olanak yoktu. Savaşa giren Pers-lerin otuz bin kadar bile olmadıkları belli olmuştur, ama bu-rada bin dört yüz İsviçreli yirmi bin kişilik bir orduyu yeniyor. Küçük sayının büyük sayıya olan orantısı onur orantısını da bir kat artırıyor... İbrahim bizi nerelere sürüklödi?

Böyle konu dışı sözler, hem söyleyeni, kimi zaman da hem okuyanı eğlendirir. **Zaten** büyük savaş birliklerinin küçük birliklere yenilmesi herkesin hoşuna gider.

(3). Bu bölüm, Kehl basımında maddenin ikinci bölümü olarak çıkmıştır.

1770 de *Questions sur l'Encyclopédie*'de çıkan aşağıdaki bölüm, Kehl basımında bütün maddenin birinci bölümü ol-muştur:

Âdem'den, karısından, Âdem'den, öncekilerden vb. o kadar çok sözedilmiş, onlara dair o kadar çok şey yazılmış; Hahamlar Âdem üzerine öyle masallar anlatmışlar, baş-kalarının söylediğini tekrarlamak da o kadar tatsız bir hal al-mıştır ki, biz burada sadece Âdem'e dair oldukça yeni bir fikri irdelemekle yetineceğiz; hiç olmazsa bu fikre eski yazarların, Kilise Babalarının hiç birinde raslanmadığı gibi benim bildiğim hiçbir vaiz veya tanrıbilimcide, yahut eleştirmen veya hocada da raslanmaz. Bu, Filistin bir yana, Yahudi kitapları Pto-lemaios* lardan birinin krallığı zamanında Yunancaya çevrilip İskenderiye'de tanınmaya başlayıncaya kadar, Âdem ko-nusunda, dünyanın yaşanabilen her bölgesinde, saklanmış olan büyük sırdır. Ama bu kitaplar gene de pek bilinmedi, kalın ki-taplar çok nadir, hem çok pahalıydı; üstelik Kudüs ya-hudileri, *Kutsal - Kitap*'larını, bayağı dile çevirdiler, diye

* İsa'dan önce, yüzyıllar boyunca Mısır krallığını ellerinde tutmuş olan hükümdar soyu.

İskenderiye yahudilerine öyle kızdılar, öyle sövdüler, onların aleyhinde Tanrıya öyle haykırdılar ki, İskenderiyeli yahudiler çevirilerini ellerinden geldiği kadar gizlediler. Bu çeviriler o kadar gizli kalmıştır ki, imparator Aurelianus'a* gelinciye kadar, hiçbir Yunan veya Lâtin yazarı onlardan söz etmez.

Tarihçi Josèphe, Appianos'a** verdiği cevapta (I. Kitap, IV. bölüm), yahudilerin uzun süre öteki uluslarla hiç alışverişleri olmadığını itiraf eder. «Bizler denizden uzak bir ülkede oturuyoruz, der; ticarete hiç heves etmiyoruz; başka uluslarla hiç ilişki kurmuyoruz.... Denizden bu kadar uzakta yaşayan, hiç yazıp çizmemekle övünen ulusumuzun bu kadar az tanınmış olmasında şaşılacak ne var?» ***,

Burada, Josèphe'in *Targum d'Onkelos*'u**** hesaba katmadan; yirmi iki kutsal kitaba sahip olan ulus için nasıl olup da yazıp çizmemekle övünen bir ulus diyebildiği sorulacaktır. Ama şunu da unutmamak gerekir ki, İskenderiye kütüphanesinde saklanan ve yarısı Caesar savaşında yanan sayısız kitaplarla kıyaslanınca, küçük küçük yirmi cilt kitap hiç de büyük bir şey değildir.

* 270 yılından 276 yılına kadar hüküm süren Roma imparatoru. Azat ettiği kölelerinden biri tarafından öldürülmüştür.

** İkinci yüzyılda yaşamış Yunan tarihçisi.

*** Yahudileri, imparatorlukları içine dağılıp yayıldıkları için Persler; sonra, İskenderiye'nin bütün ticaretini ellerine aldıkları için Mısırlılar; Roma'da sinagogları olduğuna göre de Romalılar çok iyi tanıyorlardı. Ama ulusların ortasında kaldıkları için, kendi kurumlarıyla her zaman onlardan ayrılmışlardır. Yabancılarla hiç yemek yemezlermiş, kitaplarını da ancak çok daha sonraları yaymışlar. (Voltaire'in notu.)

**** İsa'dan önce birinci yüzyılın sonlarına doğru yaşamış Yahudi *tana* (bilgin) larından.

Yahudilerin çok az yazıp çok az okumuş; astoronomiden, geometriden, coğrafyadan, fizikten yana derin bir bilgisizlik içinde yüzmüş oldukları; başka ulusların tarihine dair hiçbir şey bilmedikleri ve sonunda ancak İskenderiye’de bir şeyler öğrenmeye başladıkları meydandadır. Dilleri eski Fenike diliyle Kalde dilinden bozularak meydana gelmiş karışık, yabancı bir dilmiş. O kadar fakirmiş ki, fiillerinin çekiminde birçok kipleri yokmuş.

Zaten hiçbir yabancıya ne kutsal kitaplarını, ne de soy sop belgelerini gösteremediklerinden yeryüzünde, kendilerinden başka ne Âdem’den, ne Havva’dan, ne Habil’den, ne Kabil’den, ne de Nuh’dan söz edildiğini duyan olmuştu. Doğulu uluslar, sonradan yalnız İbrahim’i öğrendiler; ama eski uluslardan hiçbirisi bu İbrahim’in, yahut Abraham’ın yahudi ulusunun babası olduğunu kabul etmiyordu.

Tanrının sırları böyledir işte, insanoğlu hiçbir zaman babasını, anasını bilmemiş; hem öylesine bilmemiş ki, Âdem’le Havva’nın adlarına ne Yunanlı, ne Romalı, ne Persli, ne Suriyeli yazarlarda, hattâ Muhammed’e gelinceye kadar, ne de Araplarda raslanır. Tanrı büyük dünya ailesinin soy ağacını ailenin en küçük, en mutsuz dalına taşımak lûtfunda bulunuş.

Nasıl olmuş da Âdem’le Havva’yı bütün torunları bilmemişler? Nasıl olmuş da ne Mısır’da, ne de Babil’de ilk babalarımızın bir izine, bir geleneğine raslanmamış? Niçin ne Orpheos*, ne Linos**, ne de Thamyris*** bundan hiç

* Yunan mitolojiasına göre Trakhia Kralı AEgros ile Musa Kalliope’nin, bir söylentiye göre de Apollon’la Klio’nun oğlu. Müzik Tanrısı.

** Orpheos’un zamanında yaşamış masallık ozan.

*** Yunan mitolojiasına göre Trakhialı ozan ve müzikçi. Kitaharanın dördüncü telini onun icat ettiği söylenir.

sözetmemişler? Öyle ya bir sözcükle olsun anmış olsaydılar her halde Hesiodos*, hele insan soyunu dünyaya getirenler bir yana, her şeyden sözeden Homeros elbette bu sözcüğü kullanırdı.

İlk çağdan bunca kanıt getiren İskenderiyeli Clemens, Âdem'le Havva'nın sözü geçen bir bölüm olsaydı onu da anmaktan geri kalmazdı.

Eusebios**, *Evrensel Tarih*'inde, hiç de inandırıcı olmayan tanıkların anlattıklarına varıncaya kadar her şeyi araştırır; ilk babamızla anamızdan yana ufacık bir belirti, gerçeğe benzer en ufak bir şey bulmuş olsaydı, her halde onu da değerlendirirdi.

Belli ki, uluslar onları ötedenberi hiç mi hiç tanımamışlar.

Ama doğrusunu isterseniz Brahmanlar'da, *Ezur-Veidan**** adlı kitapta, Adimo adıyla karısı Prokriti'nin adına raslanır. Adimo ile bizim Âdem babamız arasında biraz benzerlik varsa da, Hintliler şöyle diyorlar: «Biz, daha ibrani tayfası Erdene gelmeden yüzlerce yıl önce İndus ırmağı ile Ganga ırmağı boyunca yerleşmiş büyük bir ulusuz. Mısırlılar, Persler, Araplar, daya Yahudileri başka insanlar tanımazken, bizim ülkemize bilgelik, baharat aramaya gelirlerdi. Biz, Adimo'muzu onların Âdem'lerinden almış olamayız. Bizim Prokriti'miz hiç de onların Havva'sına benzemez. hem zaten onların tarihi büsbütün başkadır.

* İsa'dan önce VIII. yüzyılda yaşamış ünlü Yunan ozanı.

** Kayseri piskoposu, kilise tarihçilerinin babası sayılır (267 - 340).

*** Hintlilerin Sanskritçe yazılmış ve Brahmanlarca vahiy olarak kabul edilmiş *Veda*'lar adlı kutsal kitaplarının yorumu.

«Zaten *Veidam**, ki, *Ezur - Veidam* onun yorumudur, bizde yahudi kitaplarından çok daha eski zamanlara ait bir kitap sayılır; bu *Veidam* da Brahmanlara, Şasta veya Şasta - Bad denilen ilk yasalarından 1500 yıl sonra verilmiş yeni bir yasadır.»

İşte bugün, bir yandan Avrupalı tacirler, ellerinde silâh, yurtlarını harap edip baharat satın alırken, bir yandan da kendilerine Âdem'le Havva'dan, Habil'le Kabil'den sözetmeye gelen tüccar gemilerinin papazlarına Brahmanların çoğu zaman verdikleri cevaplar, hemen hemen, bundan ibarettir.

Kuşkusuz Musa'nın yaşadığını tasarladığımız zamandan daha önce yaşamış olan ve Eusebios tarafından gerçek bir yazar olarak anılan Fenikeli Sanchoniathon** da, Nuh'un zamanına gelinceye kadar insan soyuna, Musa gibi, on kuşak veriyor; ama bu on kuşakta ne Âdem'in, ne Havva'nın, ne torunlarından birinin, hattâ ne de Nuh'un sözünü ediyor.

* *Veda*'lar.

*** Birçok bilginlerin, Sanchoniathon'un Musa'dan önce yaşamış olduğuna olasılık vermemelerinin nedeni, ondan hiç sözetmemiş olmasıdır. Yapıtlarını Berithe'de yazmıştır. Bu kent Yahudilerin yerleştikleri ülkenin yanı başındaydı. Sanchoniathon Musa'dan sonra, yahut onun zamanında yaşamış olsaydı, onun Mısır'ı baştan başa kaplıyan o korkunç mucizelerine hiç değinmeden geçemez, kendi yurdunu ateşe veren, kana bulayan yahudi ulusundan her halde söz ederdi. Eusebios, Afrikalı Julius, Ermiş Ephrem, bütün Yunanlı ve Süryani babalar da İbrani yasa kurucusuna tanıklık eden bu dinsiz yazarı anarlardı. Hele, Sanchoniathon'un varlığını kabul eden, ondan kalan parçaları çevirmiş olan Eusebios, Musa'ya dair bir şeyler olsa onların da hepsini çevirirdi. (Voltaire'in notu).

İşte, Biblos'lu Philon'un* Yunanca çevirisine göre, ilk insanların adları: Acon, Genos, Phox, Liban, Usou, Halieus, Chrisor, Tecnites, Agrove, Amine. Bunlar ilk on kuşaktır.

Mısır'ın en eski büyük soyları arasında da ne Nuh'un ne Âdem'in adını bulursunuz; Kâldeliler'de de bulamazsınız: sözün kısası, bütün yeryüzü onlar için bir şeycikler dememiştir.

İtiraf etmeliyiz ki, çekingенliğin bu derecesi görülmüş şey değildir. Her ulus hayal ettiği birtakım kökleri kendisine maletmiş de hiçbirini gerçeğine ulaşmamış. Bütün ulusların babası nasıl olmuş da bu kadar zaman bilinmemiş, anlaşılır şey değildir: insanlara ait şeylerin doğal akışına göre onun adı, dünyanın bir ucundan öbür ucuna dillere destan olmalıydı.

Bu şaşılacak unutkanlığa izin vermiş olan Tanrı buyruklarının altında küçülelim. Tanrı tarafından güdülen, Hıristiyanlığa yol açan, üzerine halis zeytin ağacının aşılandığı yabani bir zeytin ağacı olan bu ulusta her şey gizemli, her şey saklı kalmış. İnsanları meydana getirenlerin, insanlarca bilinmiyen adları en büyük gizler arasındadır.

Ben şunu söylemeye cesaret edeceğim ki, bütün ulusların böyle gözlerini kulaklarını tıkmak, onlarda ilk babalarına ait olan her anıtı, her anımsamayı yok etmek her halde bir mucize ile olmuştur.

Yoksul bir Yahudi, kendilerine belsem satarken kalkıp da: hepimiz Âdem adındaki aynı babadan geliyoruz, deseydi, acaba Caesar, Antonius, Crassus, Pompeius, Cicero, Marcellus, Metellus buna ne derlerdi? Bütün Roma senatosu şöyle haykırırdı: Göster bakalım bize soy ağacımızı. O zaman yahudi Nuh'a, bütün dünyanın suya gömüldüğü tufan gazine kadar olan on kuşağını gözler önüne sererdi. Senato ona, tam on ay

* Yunanlı tarih, güzel konuşma ve gramer bilgini; 70 yılına doğru doğmuş, yapıtlarından ancak parçalar kalmıştır.

süreyle, sonra da hiçbir yiyecek getirmiyen ikinci yılda, bütün o hayvanları beslemek için gemide kaç kişi olduğunu sorardı. Bütün türlerin kemiricisi şu cevabı verirdi: Sekiz kişi idik, Nuh ile karısı, üç oğulları, Sam, Ham ve Yafet, bir de karıları. Bütün bu aile doğrudan doğruya Âdem'den geliyordu.

Cicero Nuh'un ve çocuklarının ortaklaşa babamızdan bırakmış olacakları anıtları, su götürmez kanıtları kuşkusuz araştırıp öğrenirdi; tufandan sonra bütün yeryüzü, biri bütün soyların babası, öbürü de bütün soyların yeniden kurucusu olan Âdem ile Nuh'un adlarıyla çınlardı. İnsanlar konuşmaya başlar başlamaz onların adı dillerde dolaşır, yazı yazmasını öğrenir öğrenmez bütün parşömenlere geçer, yapıcılığa girer girmez her evin kapısına, her tapınağın, her heykelin üzerine yazılırdı. Nasıl! Bu kadar büyük bir gizi biliyordunuz da onu bizden sakladınız ha! Yahudi, evet derdi, çünkü biz temiziz, sizse turfasınız. Roma senatosu ya güler, ya da yahudi'yi falakaya yatırır: insanlar önyargılarına öylesine bağlıdır!

(4). 1767 basımında bu cümle şu biçimde değiştirilmiştir:

Mâsumluğun cellâtları, bunun tam tersini söylediğimizi pekâlâ biliyorsunuz. Şu sözcükleri her halde okumuşsunuzdur.

(Maddenin 8. bölümünün sonuna bakınız.)

(5). Bu yazı, Kehl basımında tüm maddenin XI. bölümünü meydana getirmiştir. Kehl basımı, *Ame - Ruh* sözcüğünde birçok parçaları bir araya toplamış, özellikle ilk 7 bölümde, 1770 de *Qu'estions sur l'Encyclopédie*'de çıkan aşağıdaki yazıyı vermiştir:

I. BÖLÜM

Ruh konusu, metafiziğe bağlı olan bütün konular, kilise'nin kuşku götürmez dogmalarına açık yürekle boyun eğerek başlamalıdır. Tanrıbildirisi elbette, her çeşit felsefeden daha iyidir. Sistemler kafayı işletir, ama inan onu aydınlatır, ona yol gösterir.

Çoğu zaman ne olduğunu pek iyice bilmediğimiz hattâ hiç bilmediğimiz sözler söylemez miyiz? Ruh sözcüğü de bunlardan değil midir? Bir körüğün dilciği, yahut da supabı bozulup, körüğün içine giren hava bu supapta açılan bir delikten kaçır, körüğün iki kanadı arasında sıkışıp yakacağı ocağa doğru kuvvetle üfürmezse, hizmetçiler derler ki: *körüğün ruhu sönmüş**. Bundan ötesini bilmezler; bu sorun da onların rahatını hiç kaçırmaz.

Bahçıvan *çiçeklerin ruhu*, der; bu terimden ne anladığını bilmeden de onları pekâlâ eker, yetiştirir.

Telli saz yapan bir udcu bir *kemanun ruhunu***, keman köprüsünün altından, içerden âletin iki kenarı arasına yerleştirir, ileri geri yürütür; incecik bir tahta parçası bir fazla, bir eksik oldu mu ona ya âhenkli bir ruh verir, ya da ruhunun âhengini giderir.

Birtakım el işlerimiz var ki, onların ustaları, kalfaları âletlerine *ruh* derler. Onların bu söz üzerinde çekiştikleri hiç görülmemiştir; ama filozoflar öyle değil.

Ruh sözü bizim aramızda, genel olarak can veren anlamına geliyor. Bizden önce gelen Keltler Ruhlarına *seel* demişler, İngilizler bundan *soul*, Almanlar da *seel* kelimesini çıkarmışlar; hem eski Tötanlarla eski Bretonlar bu terim için üniversitelerinde her halde hiç kavga etmemişlerdir.

* Aslında: *L'âme du soufflet est crevée*; Türkçede körüğün ruhu sönmüş, diye söz etmeyiz, belki *supabı delinmiş* denebilirdi. Ama Voltaire'in *âme* sözcüğüne verdiği rolü değiştirmek için yer yer selikayı feda etmek zorunda kaldık.

** Aslında: *l'âme d'un violon*; telli müzik araçlarının içine konan küçük tahta parçası. Bu tahta parçası aracın iki kenarını tutmaya ve titreşimleri her yönüne yaymaya yarar. Bir önceki notta da anlatıldığı gibi *ruh* (*âme*) sözcüğünü korumak için *kemanun ruhu* demek zorunda kaldık.

Yunanlılar üç türlü ruh kabul ediyorlardı: *duygun ruh*, *duyguların ruhu* demek olan ψυχή ; işte bunun içindir ki, *Aphrodite*'nin çocuğu olan *Aşk*, *Psyche* için o kadar çok ihtiras duymuş, *Psyche* de onu o kadar çok sevmişti; sonra bütün vücuda yaşamı, hareketi veren soluk, πνεῦμα, biz onu *spritus*, *esprit* diye çevirmişiz, ona bin türlü çeşit çeşit anlamlar vermişiz; bir de νοῦς yani *zekâ*.

Demek oluyor ki, hiçbirine dair en ufak bir bilgimiz olmadığı halde üç ruha sahibiz, Aquion*lu ermiş Thomas* Aristocu olduğu için bu üç ruhu kabul ediyor, bu üç ruhtan her birini de üç bölüme ayırıyor.

ψυχή göğüsdeydi, πνεῦμα bütün vücuda yayılıyordu, νοῦς da kafada idi. Okullarımıza bugüne kadar başka bir felsefe girmemiştir, bu ruhlardan birini bir başkasiyle karıştıranların vay haline.

Bu fikir karmaşasında gene de bir temel vardı. İnsanlar aşk, öfke, korku tutkuları arasında içlerinde birtakım hareketlerin kızıştığını pekâlâ fark etmişlerdi. Karaciğerle kalb tutkuların merkezi oldu. Derin düşündüğümüz zaman, kafamızın organlarında bir yorgunluk duyarız: demek ki, akıl ruhu beyindedir. Solunumsuz bitme, yaşam yoktur: demek ki, bitki ruhu soluğu havadan alan göğüstedir.

İnsanlar ölmüş akrabalarını, yahut dostlarını düşte görünce, kendilerine görünenin ne olduğunu araştırmak gerekti. Gördükleri, bir odun yığınının, üstünde yakılmış veya denizde boğulup balıklara yem olmuş beden değildi. Ama, iddialarına göre, gene de bir şeydi: çünkü onu görmüşlerdi; ölü konuşmuş, düş gören ona bir şeyler sormuştu. Düşte konuştuğumuz ψυχή mi, πνεῦμα mı, yoksa νοῦς muydu? Bir hayal, hafif bir biçim tasarladılar: bu bir σῆμα, bir δαίμων gölge, bir ruh, bilmem nerelerde başıboş gezen, havadan,

* *Somme de Saint Thomas*, Lyon basımı. 1738 (Voltaire'in notu).

ateşten meydana gelmiş son derece dağınık küçük bir ruhdu.

Sonraları, işi derinleştirmek isteyince, bu ruhun cisimsel olduğu yargısına vardılar, bütün ilk çağın da bu konuda başka bir düşüncesi olmadı. Sonunda Eflâtun geldi, bu ruhu öyle inceltti, öyle inceltti ki, onu maddeden büsbütün ayırıp ayırmadığından kuşkuya düşüldü; ama bu inan gelip de bizi aydınlatıncaya kadar, hiçbir zaman çözümlenememiş bir sorun olarak kaldı.

Maddeciler, düşüncelerini, hiç de kesinlikle anlatamamış olan kimi Kilise Babalarını, boş yere tanık tutarlar. Ermiş İreneus ruhun yaşam soluğundan başka bir şey olmadığını, ancak ölümlü bedenle kıyaslanınca bedensiz olduğunu ve tanınabilmesi için insan yüzünü koruduğunu söyler.*

Tertullianus** boş yere: «Ruhun beden olduğu Kutsal - Kitapta apaçık görülür***, der; *Corporalitas animae in ipso Evangello relucescit.*» Çünkü ruhun bir bedeni olmasaymış, ruhun imgesi bedeninin imgesini alamazmış.

Hattâ boş yere hava renginde, pırl pırl yanan bir ruh görmüş olan sofu bir kadının görünüşünü anlatır.

Tatianus da boş yere, özellikle şunları söyler****:

ψυχὴ μέν οὖν ἡ τῶν ἀνθρώπων πολυμερὴς ἐστὶ; insanın ruhu birçok bölümlerden bileşmiştir.

Daha sonraları şu sözleri söylemiş olan ermiş Hilarion'u***** da boş yere tanık gösterirler. *****; «Gökte olsun, yerde olsun, görünen ve görünmeyenler arasında

* V. Kitap, VI ve VII. Bölümler (Voltaire'in notu).

** Kartacalı, kilise bilginlerinden (160-240).

*** *Oratio ad Graecos*, XXIII. bölüm (Voltaire'in notu).

**** *De Anima* VII. bölüm (Voltaire'in notu).

***** Kilise Babalarından, Poitiers Piskoposu.

***** Ermiş Hilarion'un ermiş Matthieu'ye dair yazıları, s. 633 (Voltaire'in notu).

olsun, cisim olmayan hiçbir yaratık yoktur: her şey ögelerden meydana gelmiştir. Ruhlar da, ister bedende olsunlar, ister bedenden çıksınlar, her zaman cisimden bir töze sahiptirler.»

Ermış Ambrosius* da, VI. yüzyılda, boşu boşuna şunları söyler: «Kutsal Üçleme'yi bir yana bırakırsak bizim maddeden başka bir şey bildiğimiz yok.**»

Bütün kilise toptan ruhun maddesizliğine hükmetti. Bu ermişler o zamanlar evrensel olan bir yanılgıya düşmüşlerdi; sonunda onlar da insandı, ama ölümsüzlük üzerinde yanılgıya düşmediler, çünkü bu, incillerde açıkça bildirilmişti.

Bu felsefe sorunlarında, hiç yanılmıyan kilisenin kararına o kadar muhtacız ki, arı ruh, madde denilen şeylere dair doğrusu kendiliğimizden yeterli bir fikir edinemiyoruz. Arı ruh bize hiçbir fikir vermiyen bir sözdür; zaten maddeyi de ancak kimi olaylar sayesinde bilebiliyoruz. Bildiğimiz de o kadar az bir şey ki ona *töz* diyoruz: *töz*'ün anlamı, *alua bulunan şey* demektir; ama bu alttaki şey bize her zaman saklı kalacaktır. Bu *alttaki şey* Yaradan'ın sırrıdır, Yaradan'ın sırrı da her yanda. Ne dünyaya nasıl geldiğimizi, nasıl getirdiğimizi, nasıl çoğaldığımızı, nasıl sindirdiğimizi, nasıl duyduğumuzu, nasıl düşündüğümüzü biliyoruz, ne de nasıl duyduğumuzu.

Asıl güçlük, her hangi bir varlığın nasıl olup da düşünceleri olduğunu anlamaktadır.

* Lâtin kilisesinin Babalarından, Milâno Piskoposu (340-397)
 ** İbrahim'e dair olan yazıları, II. kitap VIII. bölüm (Voltaire'in notu).

II. BÖLÜM

LOCKE'UN RUH ÜZERİNDEKİ KUŞKULARI

Encyclopédie'deki *Ruh* maddesinin yazarı, Jaquelot'yu harfi harfine izlemiş; ama Jaquelot bize hiç bir şey öğretmiyor. Şunları yazdı diye alçak gönüllü Locke'a karşı da ateş püskürüyor*: «Maddesel bir varlığın düşünüp düşünmediğini belki hiç öğrenemeyeceğiz; çünkü, Tanrı'nın dilediği gibi düzenlenmiş her hangi bir madde yığınının algılamak ve düşünmek yetisini hiç verip vermediğini; yahut bu biçimde düzenlenmiş bir maddeye düşünen maddesiz bir töz katıp, onunla birleştirip birleştirmediğini *Tanrı-bildirisi olmadan*, kendi öz düşüncelerimize bakarak bulmak bizim için olanaksızdır. Çünkü kavramlarınıza göre Tanrı'nın, isterse madde üzerindeki fikrimize düşünme yetisini de katabileceğini kavramak ona, düşünme yetisiyle bir başka töz katabileceğini anlamaktan daha zor değildir; öyle ya mademki düşünmenin ne olduğunu bilmiyoruz, mademki bu salt güçteki varlığın ancak Yaradan'ın hevesi, iyiliği gereğince yaratılan bu gücü hangi töz çeşidine bağışlanıyayı uygun bulduğundan haberimiz bile yok, Tanrı'nın, bu düşünen, ilksiz ve salt güçteki varlığın, dilediği zaman, uygun gördüğü biçimde birleştirdiği birtakımı yaratılmış, duygusuz madde yığınlarına bir derece duygu, algı, düşünce vermesinde ne gibi bir çelişme var, anlamıyorum.»

İşte derin düşünceli, dinine bağlı ve alçak gönüllü bir insan gibi konuşmak buna derler**.

* Coste çevirisi, IV. kitap, III. bölüm, 6. (Voltaire'in notu).

** M. d'Alembert'in önsözüne bakınız (bu önsözü *Mélanges de littérature*, v.b. adlı yapıtının I. cildinde de bulursunuz.)
«Denebilir ki, fiziği nasıl Newton yaratmışsa, Locke da metafiziği aşağı yukarı öyle yaratmıştır. Ruhumuzu,

Çok cesaretli gibi görünen, ama gerçekte Tanrının salt-gücüyle insanoğlunun dayanıksızlığı üzerindeki inancının bir sonucu olan bu görüşünden dolayı ne kavgalara katlandığını herkes bilir. O, madde düşünsün demiyordu; ama bu konuda Tanrının *madde* dediğimiz o bilinmez varlığa, onun gibi anlaşılmaz şeyler olan çekim ve hareket yetisini bağışladıktan sonra, düşünme yetisini vermesine olanak olmadığını kanıtlayacak kadar bilgi sahibi olmadığımızı söylüyordu.

Bu kanıyı ileri süren elbette yalnız Locke değildi; bu, ruhu çok dağınık bir madde olarak ele alan, bundan ötürü de maddenin duyup düşünebileceğini temin eden bütün ilkçağın kanısıydı.

Bu, Descartes'a karşı ileri sürdüğü itirazlarında görüldüğü gibi, Gassendi'nin de kanısıydı. Gassendi diyor ki: «Düşündüğünüzü biliyorsunuz, bu doğru; ama kendinizin, bu düşünen kendinizin ne çeşit töz olduğunu bilmiyorsunuz. Demek ki, her ne kadar düşüncenin nasıl işlediği sizce beliyse de, özünüzün kökü sizden saklıdır; ve siz işlevlerinden biri de düşünmek olan bu tözün yapısını hiç bilmiyorsunuz. Siz, güneşin sıcaklığını duyup, bu sıcaklığın ne olduğu sorulunca: insanı ısıtan bir şeydir, v.b. gibi cevaplar verebiliyorum diye, bu gök cismi üzerinde açık seçik bir fikri olduğunu sanan bir köre benziyorsunuz.»

ruhumuzun düşüncelerini, duygularını anlamak için hiç kitap okumadı, çünkü kitaplar onu yanlış yola sürüklerdi; o sadece kendi derinliklerine inmekle yetindi: ve, böyle söyleyebilirsek, uzun uzun, kendi içinde kendisini seyrettikten sonra, *İnsan Anlığı*'na dair yapıtında, insanlara içinde kendini gördüğü aynayı uzatmaktan başka bir şey yapmadı. Sözün kısası, metafiziği, gerçekten olması gereken hale, ruhun deneysel fiziği haline getirdi.» (Voltaire'in notu)

Gene Cassendi, *Epikuros'un Felsefesi* adlı yapıtında ruhun salt ruhsallığına dair hiçbir matematik apaçıklık olmadığını birçok kez tekrarlar.

Descartes, Bavyera prensesi Elisabeth'e* yazdığı mektuplardan birinde, ona: «İtiraf ederim ki, der, salt doğal akılla ruh üzerinde birçok varsayımlar yürütebilir, koltuklarımızı kabartacak umutlara kapılabiliriz, ama hiçbir kesinlik elde edemeyiz.» Böylece Descartes kitaplarında savunduğu fikirlere karşı mektuplarında savaşılmaya kalkar; çok bayağı bir çelişme.

Sonunda gördük ki, Kilise'nin ilk yüzyıllarındaki bütün Babaları, ruhu ölümsüz sanırken, aynı zamanda maddesel sanıyorlarmış; Tanrı için korumanın da yaratmak kadar kolay bir iş olduğunu düşünüyorlarmış. «Tanrı, ruhu düşünür yaratmış, düşünür olarak koruyacaktır.» diyorlardı.

Malebranche kendiliğimizden hiçbir düşünceye sahip olmadığımızı, nesnelerin de bize düşünce verecek güçte olmadıklarını pek güzel tanıtladı, bundan da her şeyi Tanrı'da gördüğümüze hükmetti. Sonuç bakımından bu, Tanrı'yı bütün düşüncelerimizin sahibi kılmakla birdir: çünkü görececek araçlarımız olmasa kendimizi onun içinde ne ile görürdük? Hem bu araçları tek başına elinde tutan, yöneten yalnız kendisidir. Bu sistem bir kolu sizi İspinozacılığa, bir kolu İstoacılığa, bir kolu da karmaşıya götüren dolambaçlı bir yoldur.

Ruha, maddeye dair adamakıllı çekişince, sonunda her zaman kimse kimsenin ne dediğini anlamaz olur. Doğanın, nesnelerin bütün ilk ilkeleri üzerine örttüğü bu örtüyü hiçbir filozof kendi öz gücüyle kaldıramadı; onlar çekişe dursun, doğa yapacağını yapıyor.

* Charlotte - Elisabeth de Bavlère (1652-1722). XIV. Louis'nin kız kardeşi, Orléans dükasının ikinci karısı.

III. BÖLÜM

HAYVANLARIN RUHUNA VE BİRTAKIM
BOŞ DÜŞÜNCELERE DAİR

Hayvanları, hiçbir duyumu olmıyan, gerçek birer makine sayan sistemden önce, insanlar hiçbir zaman hayvanlarda maddesiz bir ruh bulunduğunu hayal etmemişlerdi; hiç kimse de küstahlığı bir istirdiyenin ruhsal bir ruha sahibolduğunu söyleyecek kadar, ileri götürmemişti. Hayvanların Tanrıdan arı bir ruh değil, duygu, anlık, düşünceler aldığında herkes, kavgasız gürültüstüz, biribiriyle anlaşıyordu. Hiç kimse akıl yürütme yetisini, doğanın hayvanlara bütün duygu organlarını hiç bir şey duymasınlar diye verdiğini söyleyecek kadar, kötüye kullanmamıştı. Hiç kimse onların, yaraladığımız zaman acı, kovaladığımız zaman korku duymadan bağırıp, kaçıştıklarını söylememişti.

O zamanlar Tanrının salt-gücünü kimse inkâr etmiyordu: Tanrı, hayvanların örgenlenmiş maddesine zevki, acıyı, anımsamayı, birtakım düşüncelerin birleşimini katabiliyor; içlerinden bir çoğuna, maymuna, file, av köpeğine verdiği gibi, kendilerine öğretilen marifetlerde ilerlemek yetisini verebiliyor, hemen hemen bütün etoburu hayvanlara, toy gençliklerinden çok görgülü ihtiyarlıklarında daha iyi savaşmak yetisini bağışlıyabiliyor, hem dediğim gibi bunları yalnız yapabilmekle kalmıyor, yapıyordu da: bütün evren buna tanıklık ediyordu.

Pereira* ile Descartes bütün evrenin yanıldığını, Tanrının elçabukluğu ettiğini, hayvanlara, tam anlamıyla, ne duyum, ne

* Ünlü İspanyol hekim ve filozofu, 1500 yılına doğru doğmuştur. *Antonina Margarita* adlı yapıtında hayvanların sadece bir makine olduğunu ilk kez tanıtlamaya çalışmıştır.

de yaşam denecek bir şeyleri olmasın diye, yaşamın ve duyumun bütün araçlarını vermiş olduğunu iddia ettiler. Ama bilmem hangi filozof bozuntuları, Descartes'ın kuruntusuna karşılık vermek için kendilerini karşıt bir kunutuya kapırdılar; kurbağlarla sineklere bol keseden arı bir ruh verdiler:

*In vitium ducit culpa fuga... **

Hor.. *de Art, poet.*

Biri duygu organlarından duyguyu kaldıran, öbürü bir tahtakurusuna arı bir ruh yerleştiren bu iki deliliğin bir ortasını tasarladılar: içgüdü; bu içgüdü de nedir- Şey! şey! Bu tözel bir biçim, plâstik bir biçimdir; bu bilmem nedir: içgüdüdür. Siz nesnelerin çoğuna *bilmem ne* dedikçe, felsefeniz *bilmem*'le başlayıp *bilmem*'le bittikçe ben de sizin fikrinizdeyim; ama bu böyledir demeye kalkıştınız mı ben de Prior'la** birlikte, dünyanın boş böbürlenmeleri üzerine yazdığı koşuğunda. size derim ki:

Çekilmez ukalâlar; çeşitli bir nedeni
Benzer sonuçlara mı bağlıyorsunuz?
İçgüdüyü akıldan ayırıyor gibi görünen
Bu ince bölmeyi hiç ölçtünüz mü?
Bunların ikisi de sizde yok.
Bu ne küstahlıktır, çılgın körler!
Sizin içgüdüünüz benbenlik.
Bu görmediğiniz kaypak yollarda,
Siz mi bize yol göstereceksiniz?

Encyclopédie'deki *Ruh* maddesinin yazarı düşüncesini şöyle anlatıyor:

* «İnsan bir yanılgıdan kaçayım derken öbürüne düşer.»
** İngiliz şair ve diplomatı (1664-1721).

«Hayvanların ruhunu ben maddesiz ve akıllı bir töz olarak tasarlıyorum; ama hangi türden? Bana öyle geliyor ki, bu sadece duyuları olan etkin bir ilke olmalıdır... Hayvanların ruh yapısı üzerinde inceden inceye düşünersek, bize, kendisini yok olmaktan kurtaracağını sanmamıza yönelten ruhsallığının özüne dair hiçbir ipucu vermez.»

Maddesiz bir töz nasıl tasarlanabilir, anlamıyorum. Bir şeyi tasarlamak, ona bir biçim çizmektir; ama şimdiye kadar hiç kimse ruhu betimlemedi. Öyle sanıyorum ki, bu yazar *tasarlamak* sözüyle *kavramayı* kastediyor; itiraf edeyim ki, ben, kendi hesabıma bunu kavıyamıyorum. Hele maddesiz bir ruhun yok olmasını hiç kavıyamıyorum, çünkü ne yaradılışı, ne de yokluğu kavıyabiliyorum; çünkü Tanrının meclisinde hiç bulunmadım; çünkü nesnelerin ilkesine dair hiç bir şey bilmiyorum.

Ruhun gerçek bir varlık olduğunu tanıtlamak istesem, onun bir yeti olduğunu söyleyerek sözümü kesiyorlar. Bir yeti olduğunu, kendimin de düşünmek yetisine sahip olduğumu söylesem, yanıldığımı; bendeki herşeyi, bütün doğanın ilksiz hâkimi olan Tanrının meydana getirdiğini, bütün eylemlerimi, bütün düşüncelerimi onun yönettiğini; düşüncelerimi kendim meydana getirmiş olsam, bir dakika sonra neler düşüneceğimi bilebileceğimi; oysa bunu hiçbir zaman bilemediğimi; zorunlu olarak Tanrıya bağlı, Tanrının elinde, ona, çömlekçinin elindeki çamurdan daha çok boyun eğen bir oyuncak olduğumu, bir duyular ve düşünceler otomatından başka bir şey olmadığımı söylüyorlar.

Doğrusu bilgisizliğimi itiraf ederim. İtiraf ederim ki dört bin cilt metafizik bile bize ruhumuzun ne olduğunu öğretmeyecek.

Doğru inançlı bir filozof doğru inançlı olmıyan bir filozofa diyordu ki: «Ruhun özü bakımından ölümlü, ancak Tanrının isteğiyle de ilksiz olduğunu nasıl hayal edebildiniz?

Öteki — Deneyleyrimle, dedi. — Nasıl! Siz hiç öldünüz mü? — Öldüm ya, hem kaç kez. Gençliğimde sar'aya tutulur, düşerdim; inanın saatlerce, tam olarak öldürdüm. Şimdi aynı şey hemen her gece başıma geliyor. Ne zaman uykuya daldığımı hiçbir zaman kesinlikle duyamıyorum; uykumda hiç düş görmem. Ne kadar zaman uyuduğumu ancak kestirerek tasarlhyabiliyorum. Yirmi dört saatle her zaman altı saat ölüyoruz. Bu, yaşamının dörtte biridir.»

O zaman doğru inançlısı ona uykusunda, farkında olmadan, hep düşündüğünü ileri sürdü. Doğru inançlı olmayı cevap verdi: «Tanrı bildirisiyle öyle sanıyorum ki, öteki yaşamda her zaman düşüneceğim; ama sizi temin ederim ki, bu yaşamda düşündüğüm pek az.»

Doğru inançlısı ruhun ölümsüzlüğünü temin ederken yanılmıyordu, çünkü inanla akıl bu doğruyu tanıtıyor, ama uyan bir adamın hep düşündüğünü temin ederken yanılmış olabilir.

Locke uyurken her zaman düşünmediğini açık yürekle itiraf ediyor; bir başka filozof da şöyle demiş: «insana özgü olan düşünmektir; ama bu onun özü değildir.»

Her insana kendisini aramak, kendi düşünceleri içinde kaybolmak özgürlüğünü, avuntusunu verelim.

Bununla beraber 1730 da bir filozofun, Locke'la birlikte, anlığının gündüzün ve gecenin her anında işlemediğini, bunun gibi kollariyle ayaklarını da her dakika kullanmadığını itiraf etti diye ağır haksızlıklara uğradığını bilmek faydasız olmaz. Ona eziyet eden yalnız sarayın bilgisizliği değildi, zavallıya asıl çullanan sözüm ona birkaç edebiyatçının kötü niyetli bilgisizliği oldu. İngiltere'de ancak bazı felsefe tartışmalarına yol açan şey Fransa'da en alçakça kıyımlara yol açtı: bir Fransız Locke'un kurbanı oldu.

Edebiyatımızın bataklığında her zaman böyle kalemini satanlar, hattâ kendilerine iyilik edenlere karşı dolaplar çe-

virenler olmuştur. Bu düşüncenin *Ruh* maddesiyle bir ilgisi yok; ama kalem sahibi adını taşımaya lâyık olmıyanları, kendilerindeki o azıcık zekâyı da, vicdanı da aşağılık bir çıkar, kof bir politika uğruna kirletenleri, budalalara yaranmak için dostlarını ele verenleri, güçlü ve kötü ruhlu bilgisizin faydalı yurttaşlara içirmek istediği baldıran zehrini gizliden gizliye hazırlıyanları korkutmaya fırsat düşmüşken böyle bir fırsatı kaçıralım mı?

Gerçek Roma'da, Epikuros'un sistemini nazma çevirdi, diye bir Lucretius'un*, ölümden sonra hiçbir acı duyulmadığını birkaç kez yazdı diye bir Cicero'nun konsüllere gammazlandığı; bir Plinius'un,** bir Varro'nun*** Tanrı üzerine özel düşünceleri var diye suçlandırıldığı hiç görülmüş müdür? Düşünce özgürlüğü Romalılarda sınırsızdı. Bilgilerimizin anası, insan algısının ilk iç atılımı olan bizdeki bu özgürlüğü ezmeye çalışan sert, kıskanç, dar kafalılar, bir takım uydurma tehlikeler bahane etmişler. Bu özgürlüğü bizden çok daha ileriye götürmüş olan Romalıların, bizi yenmekten, yasa kurucularımız olmaktan geri kalmadıklarını, iskolâstik kavgalarının da, Diogenes'in fıçısının iskender'in zaferleriyle nasıl bir ilgisi olmadıysa, öylece devlet yönetimiyle bir ilgisi olmadığını hiç düşünmemişler.

Bu ibret dersi de ruh üzerinde bir derse değer; o konuya dönmek için daha çok fırsat düşecektir.

* Epikuros'un maddeciliğini güçlü bir dille övmüş olan Lâtin şairi (İsa'dan önce 95-53).

** Romalı doğa bilgini. İlkçağın bilim tarihi için güçlü bir ansiklopedi sayılan büyük bir doğa tarihi yazmıştır.

*** Çeşitli bilgileriyle ün salmış olan Lâtin şairi (İsa'dan önce 118-27).

Sözün kısası, Tanrıya bütün ruhumuzla taparak, şu ruh üzerindeki, o sonsuz iyiliğinden aldığımız duyma ve düşünme yetisi üzerindeki derin bilgisizliğimizi itiraf edelim. İtiraf edelim ki, bizim cılız aklımız tanrıbildirisine de, inana da ne bir şey katabilir, ne de onlardan bir şey eksiltebilir. Sonuç olarak da, yapısını hiç bilmediğimiz, bu akli *Encyclopédile*'nin konusunu meydana getiren bilimleri yetkinleştirmek için kullanmamız gerektiğini söyleyelim: tıpkı saatçilerin, zembereğin ne olduğunu bilmeden saatlerinde zemberek kullanmaları gibi.

IV. BÖLÜM

RUHA VE BİLGİSİZLİĞİMİZE DAİR

Edindiğimiz bilgilere dayanarak, ruh bizden önce mi yaratılmıştır, tenimize havadan mı gelmiştir? Bir sidik torbası ile *caecum* ve *rectum* bağırsakları arasına hangi yaşta gelip yerleşmiştir. oradan birtakım düşünceler mi almış, yoksa oraya birtakım düşünceler mi getirmiştir ve bu düşünceler nelerdir? özü, bizi bir süre yaşatıp bizden sonra da, bu işe Tanrı bile karışmadan, ilksizlik içinde yaşamak mıdır? bir soluk olduğuna, Tanrı da soluktan başka bir şey olmadığına göre, ikisi de benzer yapıda mıdır?* gibi

* Augustinus, kuşkusuz böyle düşünmüyordu; *Tanın Ülkesi* adlı yapıtının VIII. bölümde şöyle diyor: «Açıkçası Tanrının bir ten olduğunu söylemeye dilleri varmayıp da ruhlarımızın onunla bir yapıda olduğuna inanmış olanlar ağızlarını kapasınlar. Ruhumuzun Tanrıya konduramayacağımız, o durmadan değişebilmesi, gözlerine çarpmamıştır.»

«Cadant et ili quos quidem puduit dicere Deum corpus esse, verumtamen ejusdem naturae, cujus ille est, animos nostros esse putaverunt. Ita non eos movet tanta mutabilitas animae, quam Dei naturae tribuere nefas est.» (Voltaire'in notu.)

sözler etmeye kalkışmışız. Bu sorular yüce görünürler: ama nedir ki? Sanki anadan doğma körler kalkmış, ışık üzerine sorular soruyorlar.

Eski, yeni bütün filozoflardan nedir öğrendiğimiz? Bir çocuk bile onlardan akıllıdır; bir şeyi kavrayamayacak mı, onu düşünmez.

Diyeceksiniz ki, doymak bilmiyen merakımız, rahatlığa olan bitip tükenmez susuzluğumuz için böyle kendi kendimizi bilemeyişiğimiz ne acıklı bir şey! Haklısınız, bundan daha acıklı şeyler de var; ama size şu karşılığı vereceğim:

Sors tua mortalis, non est mortale quod optas.

Ovid., *Met.*, II, 56

Alınyazıların bir insanoğlunun alınyazıları,
ama dileklerin bir Tanrı'nın dilekleri.

Bir kez daha anlaşılıyor ki, eşyanın özüne ait her ilke Yaradan'ın sırrıdır. Nasıl oluyor da ses havada gidiyor? Hayvanlar nasıl meydana geliyorlar? Kimi örgenlerimiz her zaman isteklerimize göre nasıl hareket ediyorlar? Hangi el belleğimize düşünceler koyuyor, onları orada bir deftere yazılmış gibi saklıyor da, kimi zaman isteğimize göre, kimi zaman da biz istemediğimiz halde oradan çekip çıkarıyor? Biz nasıl yaratılmışız, bu evren nasıl yaratılmış, en küçük bir bitki nasıl yaratılmış? Bütün bunlar bizim için bir karanıklar uçurumunda gömülüdür.

İnsanoğlu işliyen, duyan, düşünen bir varlıktır: işte ona dair bütün bildiklerimiz; ne bizi duyan, düşünen varlıklar haline getireni bilmek bize vergidir, ne de bizi işleten, var eden gücü. Bizi düşündüren de, işleten de bizim için anlaşılır şey değildir. Asıl zorluk bu çamurdan vücudun nasıl olup da birtakım duyguları, düşünceleri olduğunu kavramak değil, her ne olursa olsun, bir varlıkta nasıl olup da düşünce, duygu bulunduğunu kavramaktır.

İşte bir yanda Arkhimeses'in ruhu, öte yanda da bir budalanınki: ikisinin de yapısı bir mi? Özleri düşünmekse, ikisi de, onlarsız işleyemiyen tenden ayrı, başlı başlarına hep düşünüyorlar. Yaratılışları gereği düşünüyorlarsa, bir aritmetik kuralı kuramıyan ruh, gökleri ölçmüş bir ruhla aynı türden mi olacak? Arkhimeses'i düşündürmüş olan tenin örgenleri ise benim Arkhimeses'den daha iyi gelişmiş, daha dinç, daha iyi sindiren, bütün işlevlerini daha iyi yerine getiren budalam neden hiç düşünmüyor? Beyni o kadar iyi değil de ondan, diyeceksiniz. Diyorsunuz, diyorsunuz ama ne biliyorsunuz? Sizin de bir şey bildiğiniz yok. Sağlam beyinli birçok kimselerin kafatasları açılınca, aralarında hiçbir zaman ayrıntı görülmemiştir; hattâ bir budalanın beyinciği Arkhimeses'inkinden daha iyi bir haldedir, çünkü Arkhimeses onu son derece yormuş, belki de yıpratmış, küçültmüştür.

O halde gene deminki sonuca varacağız: baş ilkelerin birini bile bilmiyoruz. Hem bir şey bilmiyen, hem de bilgiçlik taslayanlara gelince, onlar maymundan çok daha aşağıdırlar.

Öfkeli tartışmacılar, artık istediğiniz kadar kavga edin, birbirinize karşı istediğiniz kadar yazıp çizin; sövüp sayın, yargılar verin, bilmiyorsunuz, bu konuda hiç bir şey bilmiyorsunuz işte!

V. BÖLÜM

WARBURTON'UN RUHUN ÖLÜMZÜZLÜĞÜ ÜZERİNE AYKIRI DÜŞÜNCELERİNE DAİR

Shakespeare'in yapıtlarını basan, onu yorumlayan ve Gloucester piskoposu olan Warburton İngiliz özgürlüğünden yararlanıp düşmana sövmek alışkanlığını kötüye kullanarak ruhun ölümsüzlüğünün *Beş Sefer*'de hiçbir zaman bildirilmiş olmadığını tanıtlamak, bu tanıtlamayla da, Musa'nın, *elçilik* adını verdiği ödevinin tanrısal olduğu sonucunu çıkarmak için

dört cilt kitap yazmış. İşte kitabının özü, ilk cildin 7 ve 8 inci sayfalarında bunu kendisi veriyor

«1. Gelecek bir yaşam, ölümden sonra alınacak ödül. görülecek ceza doktrini uygar her toplum için gereklidir.

«2. Bütün insan soyu (işte yanıldığı da burası), hele ilk-çağın en bilge, en bilgin ulusları bu doktrine inanmak, onu öğretmek konusunda birbirleriyle anlaşmışlardır.

«3. Bu doktrine Musa'nın yasasında, o yasanın hiçbir yerinde raslanmaz; demek oluyor ki, Musa'nın yasası doğuştan tanrısalıdır. Bunu aşağıdaki iki tasımla kanıtlayacağım:

Birinci tasım

«Ruhun ölümsüzlüğünü ilke edinmeyen her din her toplum ancak olağanüstü bir Tanrı inayetiyle tutunabilir; ruhun ölümsüzlüğü Yahudi dininin ilkesi değildi: o halde Yahudi dini olağanüstü bir Tanrı inayetiyle tutunuyordu.

İkinci tasım

«Eski yasa kurucularının hepsi de ruhun ölümsüzlüğünü öğretmeyen bir dinin ancak olağanüstü bir Tanrı inayetiyle tutunabileceğini söylemişlerdir; oysa Musa ruhun ölümsüzlüğüne dayanmayan bir din kurmuştur. O halde Musa, dinin olağanüstü bir Tanrı inayetiyle tutunduğuna inanıyordu.»

İşin çok daha olağanüstü tarafı asıl Warburton'un kitabının başına büyük harflerle koyduğu, bu iddiadır. Onu, çoğu kez, bütün eski yasa kurucularının, ölümden sonra alınacak ödüller, cezalar üzerine kurulmayan bir dinin ancak olağanüstü bir Tanrı inayetiyle tutunabileceğine inandıklarını, böylesine küstahça, bu kadar kötü niyetle söylemekten çekinmediği için kabahatli bulmuşlardır; o yasa kurucularının bir tanesi bile hiçbir zaman böyle bir şey söylememiştir. Konusuna baştan başa yabancı, şundan bundan

alınmış bir sürü örneklerle tıklım tıklım dolu olan kocaman kitabında buna dair bir örnek olsun vermeye girişmiyor. Bir sürü iğrenç kefen arasından kendisine kadar ulaşmasınlar diye Yunanlı, Lâtin, eski, yeni bir yazar yığınının altına gömülmüş. Sonunda eleştiri, didik didik edip derine inince, bütün düşmanlarına hakaret yağdırmak için bütün bu ölümlerin arasından dirilip ortaya çıkıyor.

Doğrusunu isterseniz dördüncü cildinin sonlarına doğru, bin bir dolambaçlı yoldan yürüyüp her rasladığıyla dövüştükten sonra, nihayet öylece bıraktığı küçük soruna geliyor. Eyüb'ün*, bilginlerce bir Arabın yapıtı sayılan kitabına çatıyor; Eyüb'ün, ruhun ölümsüzlüğüne hiç inanmamış olduğunu tanıtlamak istiyor. Sonra, Kutsal - Kitab'ın, fikrini çürütmek için ileri sürmek istedikleri, bütün metinlerini kendine göre açıklıyor.

Bu konuda söylenebilecek bir şey varsa o da, haklı bile olsa, bir piskoposa bu biçim haklı olmanın yakışık almadığıdır. Bundan çok tehlikeli sonuçlar çıkarılabileceğini her halde sezmiş olmalı. Ama bu dünya mutlulukla mutsuzluk dünyasıdır; sonradan gammazın, zalimin biri olan bu adam piskoposluğa, bir devlet nazırının kayırmasiyle, kitabını yazar yazmaz getirilmiştir. Salamanca'da**, Caimbra'da***. Roma'da olsa sözlerini geri almak, özür dilemek zorunda kalırdı. İngiltere'de yüz bin franklık gelirle krallığın soylu kişilerinden oldu: bu da ahlâkını yumuşatmaya yetti.

* Eyüb Peygamber, İsa'dan önce VIII. yüzyılda yaşadığı sanılıyor. Sabrı ve acılara katlanma gücü, bütün dillerde örnek haline gelmiştir.

** Üniversitesiyle ünlü İspanyol kenti.

*** Üniversitesiyle ünlü Portekiz kenti.

VI. BÖLÜM

TANRIBİLDİRİSİNİN GEREKLİLİĞİNE DAİR

Yeni Ahit'e borçlu olduğumuz en büyük iyilik bize ruhun ölümsüzlüğünü bildirmiş olmasıdır. Onun için şu Warburton, Musa'nın Elçiliği'nde durmadan «eski Yahudilerin bu gerekli dogmadan hiçbir şey bilmediklerini, Sadukî'lerin de Mesih efendimizin zamanında buna inanmadıklarını» hayal etmekle boş yere bu önemli doğru üzerine kuşku bulutlarını yığmak istemiştir.

İsa'ya söylenen sözleri* kendi bildiği gibi yorumluyor: «Tanrı'nın size söylediği şu sözleri okumadınız mı: ben İbrahim'in tanrısıyım, İshak'ın tanrısıyım, Yakub'un tanrısıyım? Oysa Tanrı ölümlerin değil, canlıların Tanrısıdır.» İsa'nın kötü zengin için anlattığı kıssaya bütün kilise'lerin verdiği anlama aykırı bir anlam veriyor. Londra piskoposu Sherlock, daha yüzlerce bilgin bunu çürütmüşlerdir. İngiliz filozofları bile bir anglikan piskoposı için, anglikan kilisesine böylesine aykırı bir kanıyı açığa vurmanın rezalet olduğunu söyleyerek kendisini ayıplamışlardır: sonra da bu adam kalkmış herkese dinsiz diyor; tıpkı *Ev hırsızı* komediasında, eşyayı pencereden aşağı attıktan sonra, bunlardan bir kaçını birisinin alıp götürdüğünü görünce avazı çıktığı kadar: hırsız var! diye bağırın Arlequin gibi.

İnsanlar boş felsefelerle her zaman ruhun ölümsüzlüğüne, ölümden sonra çekilecek acılara, kazanılacak ödüllere dair olan tanrıbildirisine ne kadar kuşku duyuyorlarsa, hızla bu bildiriye o kadar şükretmeliyiz. Büyük Caesar buna hiç inanmıyordu; bunu bütün senatonun önünde, Catilina'nın öldürülmesine engel olmak için, ölümün insanda hiçbir duygu

* Saint Matthieu, XXII. bölüm, V. 31 ve 32 (Voltaire'in notu).

bırakmadığını, kendisiyle beraber her şeyin öldüğünü söylediği zaman açıkça anlattı; kimse de bu kanıyı çürütmedi.

Roma İmparatorluğu bellibaşlı iki mezhebe ayrılmıştı: Tanrının dünyaya bir faydası olmadığını, ruhun vücutla beraber yok olduğunu söyleyen Epikuros'un mezhebi; öbürü de ruhu Tanrı'nın bir parçası, ölümden sonra aslına, türemiş olduğu büyük bütüne dönen bir parça sayan İstoacılar'ın. Böylece, ruh ister ölümlü, ister ölümsüz sanılsın bütün mezhepler ölümden sonraki acılarla, ödüllere alay etmek için birleşiyorlardı.

Romalıların bu inancından bize kalan daha yüzlerce anı var. Bütün yüreklerde derinden yer etmiş olan bu inanışlardı ki, bunca kahraman, sadece birer yurttaş olarak bunca Romalı, hiç çekinmeden canlarına kıydılar, bir zorbanın kendilerini cellâda vermesini heklemediler.

En erdemli insanlar, Tanrının varlığından en çok emin olanlar bile o zaman hiçbir armağan ummuyor, hiçbir cezadan korkmuyorlardı. *Sahte (Apocryphe)* maddesinde, sonradan, papa ve ermiş olan Clemens'in* bile ilk Hristiyanların bir başka yaşama dair olan sözlerinden kuşkulı olmaya başladığını, hattâ bu konuda Kayseri'de ermiş Petrus'a** dandığını göreceğiz. Biz ermiş Clemens'in kendisine maledilen bu masalı yazmış olacağına inanmaktan uzağız; ama bu masal insanoğlunun kesin bir tanrıbildirisine ne kadar gereksinme duyduğunu gösterir. Bizi şaşırtan bir şey varsa o da bu kadar önleyici. bu kadar hayırlı bir dogmanın yaşamak için

* 91 - 100 yılına kadar papalık etmiştir. Kendisine maledilen yapıtların çoğu sahtedir.

** On iki Havarinin başı, İsa'dan önce ilk yüzyılın sonlarına doğru Galilya'da doğmuş, İsa'dan sonra 67 yılına doğru Roma'da çarmıha gerilmiştir.

o kadar az vakti olan, iki ilksizlik arasında sıkışıp kaldıklarını gören insanları bunca korkunç cinayetlere kurban etmiş olmasıdır.

VII. BÖLÜM

APTALLARLA ACAYİP YARATIKLARIN RUHU

Kötü oluşmuş bir çocuk tümüyle budala doğar, hiçbir düşüncesi yoktur, düşüncesiz yaşar; böylesi çok görülmüştür. Bu canlıyı nasıl tanımlayacağız? Kimi bilginler bunun insanla hayvan arası bir şey olduğunu, başkaları da uygun bir ruhu olduğunu, ama akıllı bir ruhu olmadığını söylemişler. Yiyor, içiyor, uyuyor, uyanık duruyor, duyumları da var, ama düşünmüyor.

Onun için bir başka yaşam var mıdır? yok mudur? bu sorun ortaya atılmış, ama henüz tam olarak çözümlenmiş değildir.

Kimileri bu yaratığın bir ruhu olması gerektiğini, çünkü anasının babasının bir ruhu olduğunu söylemişler. Ama böyle akıl yürütünce, dünyaya burunsuz olarak gelmiş olsaydı, o zaman da burnu olduğuna hükmetmek gerekecekti, çünkü anasının babasının burnu vardı.

Bir kadın doğuruyor, çocuğu çenesiz doğuyor, alını ezik ve siyahımtıraktır, burnu uzun ve sivri, gözleri yusuvarlaktır, suratı aşağı yukarı kırlangıca benzemektedir; bununla beraber vücudunun alt tarafı bizimki gibidir. Anası, babası çoğunluğun sözüne uyarak onu vaftiz ettiriyorlar. Artık bir insan olduğuna, ölümsüz bir ruhun sahibi olduğuna hükmedilmiştir. Ama bu küçücük gülünç varlığın sivri tırnakları, gaga biçiminde bir ağzı olsa, hemen acayip bir yaratık olduğuna, ruh sahibi olmadığına hükmedilir ve vaftiz edilmez.

Bir kadın 1726 da, Londra'da, her sekiz günde bir ada-tavşan yavrusu doğurmuştu, bunu herkes bilir. Londra'da, üç hafta süreyle, bu zavallı düzenbazın gerçekten evcil tavşanlar

dünyaya getiren biri olduğuna dair ortaya çıkan delilik salgınına rağmen o çocuğu vaftiz etmemek konusunda hiçbir sakınca görülüyordu. Kadını doğurtan, Saint-André adındaki, lavta bundan daha gerçek bir şey olamayacağına yemin ediyor, herkes de ona inanıyordu. Ama çabucak inanıverenlerin bu kadının çocuklarının da birer ruhu olduğunu kabul etmemelerinin nedeni acaba neydi? Kendisinin ruhu vardı ya, elbet çocuklarının da olacaktı; ister elleri olsun, ister pençeleri, ister küçücük bir hayvan kafasıyla doğmuş olsunlar, ister bir insan yüzüyle: Yüce Varlık, bir kadından, tavşan biçiminde doğmuş küçük bir bilmem neye de, insan biçiminde doğmuş küçücük bir bilmem neye bağışladığı gibi, düşünme ve duyma yetisini bağışlayamaz mı? Bu kadının dölünde yerleşmeye hazırlanmış olan ruh oradan eli boş mu geri dönecek?

Locke, acayip yaratıklar konusunda haklı olarak ölümsüzlüğü bir vücudun dışına maletmemek gerektiğini, yüzün bir önemi olmadığını söylüyor. Bu ölümsüzlük, diyor, nasıl sakalının biçimine, elbisesinin dikilişine bağlı değilse yüzünün, yahut göğsünün biçimine de öyleyse bağlı değildir.

Bir çocuğun ruhu olup olmadığını size belli edecek biçim kusurunun tam ölçüsü. acayip bir yaratık olduğuna, ruhu olmadığına hükmettirecek tam aşama nedir? diye soruyor.

Hiçbir zaman düşsel düşüncelerden başka bir düşüncesi olmıyan bir ruh nedir? diye de hâlâ soruyorlar; tek tük ruhtan uzaklaşmıyanları var. Ruhları olmaya lâyk mıdırılar? yoksa değiller mi? onların arı ruhlarını ne yapmalı?

Ya iki kafalı, ama çok iyi oluşmuş bir çocuğa ne demeli? Kimileri iki ruhu vardır, çünkü iki sanevber bezesi, iki sefeni cismi, iki *sensorium commune*'si* var. diyorlar. Kimileri de bir göğüsle bir göbekte iki ruh olamaz diye cevap veriyorlar.

* Genel duyğu organı.

Sözün kıyası şu zevallı insan ruhu üzerine o kadar çok sorunlar ortaya atılmış ki, bunların hepsini çözümlemek gerekirse, kendi öz kişiliğinin bu incelemesi onun için sıkıntıların en dayanılmazı olurdu. Papa seçimi için yapılan bir kadınaller toplantısında kardinal de Polignac'ın başına gelen onun da başına gelirdi. Hesaplarını kardinale bir türlü kabul ettiremeyen kâhyası sonunda usanarak kalkmış Roma'ya gelmiş, kardinalin kâğıt yığınlarıyla dolu olan hücresinin küçük penceresinin önüne gitmiş, iki saat durmadan okumuş. Sonunda bakmış, kendisine hiçbir karşılık veren yok, başını içeriye uzatmış. Bir de ne görsün, kardinal gideli iki saat olmamış mı? Bizim ruhlarımız da kâhyaları onlara her şeyi anlatmadan gideceğe benziyorlar; ama kendimiz de, kâhyalarımız da ne denli bilgisiz olursak olalım, Tanrı'nın önünde doğru kalalım.

(6). 1769 basımında bu tümce şöyle başlamaktadır:

Dostluk, ruhların birleşmesi, bir anlaşmadır kı...

1770 de, *Questions sur l'Encyclopédie*'de Dostluk maddesi olduğu gibi alınmış, yalnız yazının başına şu iki parça eklenmişti:

«Dostluk tapınağından sözedileli epey zaman oluyor, ama oraya sürekli olarak gidenlerin pek az olduğunu herkes bilir.»

Tapınağın alnında, eskı dille

Orestes'le Pylades'in kutsal adları görülür.

İyi Prithous'la bilge Akhates'in

Ve şefkatli Nisus'un madalyonu gözüktür.

Hepsi büyük kahraman, hepsi de gerçek dostlar.

Doğrusu güzel adlar, ama hepsi de masal.

«Bilindiği gibi sevgi, saygı nasıl ısmarlama olmazsa, ısmarlama dostluk da olmaz. *Benzerini sev, onlara yardım et*, demektir; ama *can sıkıcı bir adamsa sohbetinden zevk al; çe-*

nesi düşüğüün biriye ona sırlarını emanet et, tutumsuzun biriye, ona borç ver, demek, değildir.»

(7). 1774 basımında son tümce çıkarılmış, bir önceki tümce de şu biçimde tamamlanmıştır:

... bu çırkın kötüye kullanımları yasaya yüklememek gerekir.

(8). *Questions sur l'Encyclopédie'de* (1770) Aşk maddesi olduğu gibi alınmıştır. Yalnız başına aşağıdaki üç parça eklenmiştir:

«Öyle çok, öyle çeşit çeşit aşk var ki, insan aşkı tanımlarken hangisini ele alacağını şaşıyor. Birkaç günlük bir hevese, geçici bir bağlantıya, değersiz bir duyguya, kavalie yapmacıklarına, soğuk bir alışkanlığa, romanvari bir fanteziye, tam bir tiksintiye dönüşüveren bir isteğe hiç çekinmeden aşk diyorlar; bin türlü kuruntuya bu adı veriyorlar.

«Eğer kimi filozoflar, pek filozofça olmıyan, bu konuyu derinden incelemek isterlerse, Eflâtun'un şölenini bir düşünsünler, orada, Alkibiades'le Agathon'un namuslu âşığı Sokrates, onlarla aşkın metafiziği üzerinde konuşur.

«Lucretius bundan, daha fizikçi bir dille sözediyor; Vergilius da Lucretius'un izinden yürüyor:

amor omnibus idem.*»

(9). Bu son tümce Varberg basımında (1765) şöyle bitmektedir:

... ama Rabelais'nin kitabını sunduğu kişiler için doğrusu acı şey.

Questions sur l'Encyclopédie'de (1770) aşağıdaki üç parça maddeye eklenmiştir:

* Bak. Aşk maddesi, not*.

Eroscu filozoflar, Héloise'in* Abélard'ı, rahip olup hadım edildikten sonra da gerçekten sevip sevmediği sorununu sık sık ortaya atmışlardır. Bu niteliklerden birinin öbürüne çok büyük zararı dokunuyordu.

Ama kendini avut, Abélard**, sen gene sevildin; kesilen ağacın kökünde ne de olsa gene biraz özsuyu kalır; hayal gücü yüreğe yardım eder. İnsan yemekten sonra da sofrada oturmaktan hoşlanır. Bilmem bu aşk mıdır? sadece bir anı mı? yoksa dostluk mu? Bu, işte bütün bunlardan meydana gelen acayip bir şeydir. Ölülerin Elyseum'da*** elden bırakmadıkları o inanılmaz tutkulara benzer, karışık bir duygu. Sağlıklarında savaş arabaları yarışlarında ün almış kahramanlar ölümlerinden sonra da düşsel savaş arabaları kullanıyorlardı. Orpheos hâlâ şarkılar söylediğini sanıyordu. Héloise seninle beraber hayallerle yaşıyordu. Paracle'de**** seni artık hiç sevmemeye andığı için, kimi zaman seni daha büyük bir zevkle okşuyor, okşayışları daha günahlı oldukça daha değer kazanıyordu. Bir kadın bir hadım için aşk tutkusu duyamaz; ama hadım edilen âşık için duyduğu tutkuyu elden bırakmıyabilir, yeter ki, hâlâ hoşla gidecek bir halde olsun.

Oysa, bayanlar, bu işte kocamış bir âşık için durum hiç de böyle değildir: artık gösteriş kalmamıştır; yüzdeki çizgiler

* Abélard'a olan sevdasıyla tanınan Fransız rahibesi (1101-1164).

** Fransız skolâstik tanrıbilimci ve filozofu. Mutsuzlukları ve Héloise'e olan aşkıyla tanınmıştır (1079-1142).

*** Mitolojiye göre erdemli ruhların yaşadıkları yer. Yunanlılarla Romalıların cenneti.

**** Abelard'ın yaptırıp, Héloise'in baş rahibesi olduğu manastır.

korkutur; ağaran kaşlar sinire dokunur; dökülen dişler iğrendirir; sakatlıklar herkesi uzaklaştırır: yapılacak bir şey varsa o da hasta bakıcılık edecek, vaktiyle sevdiğine katlanacak kadar erdemli olmaktır. Bu da, ölüyü gömmek olur.

⁽¹⁰⁾. *Questions sur l'Encyclopedie*'de bu madde olduğu gibi alınmış, yalnız şu satırlar eklenmişti:

«*Sokratesvari* yahut *Eflâtuni* denen aşk namuslu bir duygudan başka bir şey değilse onu alkışlayalım, yok bir zevk ve eğlence cümbüşü ise Yunanistan adına utanmak gerekir.»

⁽¹¹⁾. *Questions sur l'Encyclopedie*'de bu madde olduğu gibi alınmış, yalnız en başa şu iki parça eklenmiştir:

«Nicole*, iki üç bin cilt ahlâk kitabı okuduktan sonra yazdığı, *Denemeler*'inde (İnayet kitabı, II. bölüm) diyor ki: «Her insandaki onurun zorbalık düşünceleri, zorbalık tasarıları ortaklaşa işkence tekerlekleri, darağaçları kurarak bastırılır.»

Ortaklaşa çayırlar, ortaklaşa ormanlar, ortaklaşa sermaye olduğu gibi ortaklaşa darağacı olup olmayacağını, düşüncelerin de işkence tekerlekleriyle bastırılmıyacağını inceliyecek değilim, ama Nicole'un yol kesip soygunculuk etmeyi, adam öldürmeyi onurdan sayması doğrusu çok garip, insan bu gibi incecik ayrıntıları biraz daha iyice ayırdetmesini bilmeli. Neron'un onuru için anasını öldürttüğünü, Cartouche'un** çok onurlu olduğunu söyleyen, amacını pek doğru anlatmış sayılmaz. Onur haydutluk değil, bütün insanlarda olan doğal bir duygudur; cinayetten çok da, kendini beğenmişliğe yakındır.

* Fransız moralist ve Tanrıbilimcisi, en tanınmış jansenistlerden (1628-1695).

** Bir hırsızlar çetesinin başı. Paris'te diri diri işkence tekerliğinde öldürülmüştür. Yamanlığı, atılğanlığı, masal halini almıştır (1693-1721)

(12). Bu yazı Kehî basımında maddenin III. bölümü olmuştur. Kehî basımı, *Ange - Melek* sözcüğünde birçok parçaları, özellikle I. bölümde, 1770 de, *Questions*'da çıkmış olan aşağıdaki *Ange - Melek* yazısını vermektedir:

Encyclopédie'deki *Melek* maddesinin yazarı diyor ki: «Her ne kadar doğal akıl tanıtlamıyorsa da bütün dinler meleklerin varlığını kabul etmiştir.»

Doğal akıldan başka aklımız mı var. Doğa üstü, aklın da üstündedir. Yanılmıyorsam *bütün* dinlerin değil, birçok dinlerin meleklerle inandığını söylemeliyiz. Numanın* dini Sâbiiler'in** Kelt rahiplerinin, Çin'in, İskitler'in, eski Fenikelilerle Mısırlıların dini meleklerle hiç inanmıyordu.

Biz bu sözcükten Tanrı'nın, bize buyruklarını bildirmek için gönderilmiş temsilcileri, elçileri, Tanrı ile insanlar arasındaki arayatırıkları anlıyoruz.

Brahmanlar bugün, 1772 yılında, *Şasta* adındaki ilk yazılı yasalarna, tam dört bin sekiz yüz yetmiş yıldan beri ve *Tanrı'nın sözü* demek olan *Veidam* adındaki ikinci yasalarından tam 1500 yıl önce sahip olduklarını söyleyerek övünüyorlar. *Şasta* beş bölümden ibarettir: birincisi *Tanrı'ya ve niteliklerine dair*; ikincisi *meleklerin yaratılmasına dair*; üçüncüsü, *meleklerin düşmesine, dördüncüsü, cezalandırılmasına*; beşincisi, *bağışlanmasına ve insanın yaratılmasına dair*.

Her şeyden önce bu kitabın Tanrıdan ne biçimde sörettiğini göstermek faydalı olur.

* Numa Pompilius; Lâtin yazarlarına göre İ.Ö. 714-671 yıllarında yaşamış ikinci Roma kralı.

** İlkesi yıldızlara tapmak olan sâbie mezhebinden olanlar.

ŞASTA'NIN BİRİNCİ BÖLÜMÜ

«Tanrı birdir; her şeyi o yaratmıştır; bu ne başı, ne de sonu olmıyan mükemmel bir küredir. Tanrı bütün yaratıkları belirli bir ilkenin sonucu olan genel bir inayetle yönetir. O ilksiz Varlığın özünü, yapısını keşfetmeye, hangi yasalara göre yönettiğini anlamaya kalkışma; böyle şeylere girişmek hem boştur, hem de cinayet işlemek demektir. Gece gündüz yapıtlarını seyredip onlarda bilgeliğini, gücünü, iyiliğini gördüğün yetmez mi.»

Şasta'nın bu başlangıcına borçlu olduğumuz hayranlık vergisini ödedikten sonra meleklerin yaratılmasına geçelim.

ŞASTA'NIN İKİNCİ BÖLÜMÜ

«Kendi öz varlığının seyrine dalmış olan ilksiz Varlık, zamanların tamamlığı içinde şanını, özünü, sonsuz mutluluğunu duymaya ve paylaşmaya gücü yeten varlıklara tanıtmaya karar verdi. İlksiz Varlık öyle istedi, onlar da meydana geldiler. Onlardan bir takımını kendi özünden, isteklerine göre yetkinleşmeye de, yetkinleşmemeye de yetenekli olarak yarattı.

«İlksiz Varlık önce Birma'yı, Vişnu ile Siva'yı yarattı; sonra Mozazor'u ve bütün bilgiler topluluğunu. İlksiz Varlık Birma'yı, Vişnu ile Siva'ya üstün tuttu. Birma melekler ordusunun sultanı; Vişnu ile Siva da onun yardımcıları oldular. İlksiz Varlık melekler ordusunu birçok dizilere ayırdı ve her birine bir baş verdi, ilksiz Varlığın tahtı etrafında, her biri kendine verilen dereceye göre sıralanarak ona tapıldılar. Göklere ahenk kuruldu. Birinci dizinin başı olan Mozazor, Yaradan'ın şanını öven, ona tapan bir ilâhî ile, ilk yarattığı Birma'ya boyun eğme şarkısını okudu; ilksiz Varlık da bu yeni yaratışı içinde sevinç duydu.»

III. BÖLÜM — BİRTAKIM MELEKLERİN DÜŞÜŞÜNE DAİR

«Gök yüzü ordusu yaratıldıktan sonra ilksiz Varlığın tahtını bin kere bin yıl neşe, ahenk çevreledi, Mozazor ile öteki dizilerin baş melekleri kıskançlığa kapılmasaydılar bu neşe, bu âhenk zaman yok oluncaya kadar da sürer giderdi. Bunların arasında katları Mozazor'dan sonra gelen Raabon da vardı. Yaratılışlarındaki ve ödevlerindeki mutluluğu akıldan silerek, yetkinleşme gücünü bir yana attılar, yetkinleşmemek gücünü kullandılar. İlksiz Varlığın huzurunda günah işlediler; ona karşı geldiler. Tannı'nın yaveriyle yardımcıları olan Vişnu'ya, Siva'ya boyun eğmeyi reddettiler: biz hükmetmek istiyoruz, dediler; sonra yaradanlarının gücünden, öfkesinden korkmadan bozguncu ilkelerini gökler ordusuna yaydılar. Melekleri baştan çıkardılar; büyük bir bölümünü isyana sürüklediler; bu melekler ilksiz Varlığın tahtından uzaklaştılar; sadık meleklerin ruhunu tasa kapladı ve göklerde ilk kez acının ne olduğu duyuldu.»

IV. BÖLÜM — GÜNAHA GİREN MELEKLERİN CEZALANDIRILMASI

«Salt – bilgisi, önbilgisi ve sonsuz etkisi, özgür yarattığı varlıkların hareketleri bir yana, her şeye uzanan ilksiz Varlık acı ve öfke içinde Mozazor'un, Raabon'un, ve öteki baş meleklerin gökler ordusundan kaçıp gittiklerini gördü.

«Öfke içinde iken bile merhametli olduğundan Birma'yı, Vişnu'yu ve Siva'yı işledikleri günah için onları azarlamaya, görevlerine dönmeye çağırmaya gönderdi; ama başlarına buyruk olmayı iyice kafalarına yerleştirdikleri için baş kaldırmakta direndiler. Bunun üzerine ilksiz Varlık siya'ya, salt-güçle silâhlanarak onların üzerine yürümesini ve onları bin

kez bin yıl cezalandırmak üzere *yükseklerden karanlıklara. Ondera*'ya atmasını buyurdu.»

BEŞİNCİ BÖLÜMÜN ÖZÜ

Bin yılın sonunda Birma, Vişnu ve Siva suçlular lehine ilksiz Varlığa yalvardılar, onlara acımasını dilediler. İlksiz Varlık onları tutsak yaşadıkları *Ondera*'dan kurtarmak ve güneş bir çok kez dönünceye kadar sınamak lûtfunda bulundu. Bu tövbe ve pişmanlık döneminde de gene Tanrıya karşı ayaklanmalar oldu.

İşte bu dönemlerden birinde Tanrı dünyayı yarattı; tövbe eden melekler orada birçok ruh göçüne uğradılar: son ruh göçlerinden biri de inek haline gelmeleri oldu. Bunun içindir ki inekler Hindistan'da kutsal oldular. En sonunda da insan biçimine girdiler. Görülüyor ki, Hintlilerin meleklerle dair kurdukları sistem tıpatıp, günâh işlemiş meleklerin hayvanların vücutlarında yaşadıklarını iddia eden, cizvit Bougeant'ın sistemidir. Brahmanların ciddî olarak icat ettiklerini, Bougeant dört bin yıl sonra alay olsun diye kurmuş; bununla beraber eğer bu şaka onda sistemcilikle karışmış bir boş inan artığı değilse, çünkü böylesi çok görülmüştür.

İşte eski Brahmanlarda meleklerin tarihi; aşağı yukarı elli yüzyıldan beri de hâlâ bunları öğretiyorlar. Hindistan'da alış veriş eden tüccarlarımız hiçbir zaman bunları öğrenmemişler, misyonerlerimiz de öyle; onların ne bilimlerinden, ne de ahlâklarından hiçbir zaman ders almamış olan Brahmanlar onlara sırlarını söylememişler. Sonunda Avrupamızı bu acayip bilgilerle zenginleştirmek için, Holwell adında bir İngilizin, Ganga ırmağı kıyısında, eski Brahmanların okulu olan Benares'de otuz yıl oturması; eski kutsal *Sanskrit* dilini öğrenmesi, ve Hindu dilinin en eski kitaplarını okuması erekli oldu; tıpkı bize *Kuran*'ın doğru bir çevirisini

vermek, Müslümanlığın yerini aldığı eski sabiilik üzerinde bizi aydınlatmak için uzun zaman Arabistan'da kalan M. Sale ile İran'da yirmi yıl kâfirlerin dinini ilgilendiren her şeyi araştırmış olan M. Hyde gibi.

PERSLERİN MELEKLERİNE DAİR

Perslerin otuz bir meleği vardı. Hepsinin başı olan, hizmetine de öteki meleklerden dördü verilenin adı Bahaman'dı; o bütün canlıları denetlerdi, yalnız, Tanrı'nın doğrudan doğruya yargılama yetkisini kendisine sakladığı insan bir yana.

Tanrı güneşin Koç burcuna girdiği gün meleklerle başkanlık eder, o gün bir sebt* günüdür; bu da sebt tatilinin Perslerde ta eski zamanlardan beri kabul edildiğini kanıtlar.

İkinci melek sekizinci gün başkanlık ederdi, adı Debadur'du.

Üçüncüsü de Kur, o zamandan beri belki Kyrus olmuştur; o güneş meleği idi.

Dördüncüsünün adı Ma idi ve aya hükmederdi

Böylece her meleğin hükmettiği bir ülke vardı. Koruyucu melek, kötü melek doktrini ilk kez Perslerde kabul edildi. İsrail'in Pers imparatorluğunun koruyucu meleği olduğu sanılıyor.

İBRANİLERDE MELEKLERE DAİR

İbraniler Hristiyanlık çağının ilk zamanlarına kadar meleklerin düşüşünü hiç bilmediler. Ancak o sıralardadır ki, eski Brahmanların bu gizli doktrini onlara kadar yayıldı: çünkü, Enok'a maledilen ve göklerden kovulan günah işlemiş meleklerle dair olan kitap o zaman uyduruldu.

* Cumartesi.

Enok, Yahudilere göre tufandan önceki yedinci kuşaktan olduğuna göre çok eski bir yazar olmalı; ama, kendisinden eski olan Seth, İbranilere kitaplar bıraktığına göre, Enok'dan da kitabımız var diye övünmüş olabilirler. İşte onlara göre Enok'un yazdıkları:

Enok, yahudilere göre tufandan önceki yedinci kuşaktan olduğuna göre çok eski bir yazar olmalı; ama, kendisinden eski olan Seth, İbranilere kitaplar bıraktığına göre, Enok'dan da kitabımız var diye övünmüş olabilirler. İşte onlara göre Enok'un yazdıkları:

«İnsanların sayısı arttıkça, çok güzel kızları oldu; melekler, nurlar, *Egregori*'ler, onlara âşık oldular ve birçok yanlış işlere giriştiler. Kendi aralarında ateşlendiler, dediler ki: dünya insanların kızlarından kendimize karılar seçelim. Baş melek, *Semias** onlara: korkarım, böyle bir niyeti gerçekleştirmeye cesaret edemiyecsiniz dedi, bu günahı tek başına ben yüklenmiş olacağım. Hepsi bir ağızdan cevap verdiler: niyetimizi gerçekleştireceğimize yemin edelim, yeminimizi tutamazsak lânete uğramaya razıyız. Böylece, hep birlikte and içtiler, beddualar ettiler. İki yüz melektiler. Hep beraber Jared'in zamanında yola düzüldüler, yeminlerinden ötürü Hermonim denilen dağa çıktılar. Belli başlılarının adları şunlardı: *Semias*, *Atarcuph*, *Araciel*, *Chobabiel*, *Sampsich*, *Zaciel*, *Pharmar*, *Thausael*, *Samiel*, *Tyriel*, *Jumiel*.

« Onlar da, ötekiler de dünya yaradılışının bin yüz yetmiş yılında karılar aldılar. Bu ilişkilerden üç insan çeşidi meydana geldi, devler, *Naphelim*** v.b.»

Bu parçanın yazarı, ilk çağların üslûbuna benzeyen bir üslûpla yazıyor; hep o sâflık. Kişilerin adlarını vermekten

* Bu yazıdaki Melek adları Voltaire'in yazdığı biçimde bırakılmıştır.

** Dev adamlar.

geri kalmıyor, tarihleri unutmuyor; ne uzun düşüncelere giriyor, ne de özdeyişler söylüyor: bu doğunun eski öykü tarzıdır.

Görülüyor ki, bu öykü *Yaratılış*'ın altıncı bölümü üzerine kurulmuştur: «O zaman yeryüzünde devler vardı: çünkü Tanrı'nın çocukları insan oğullarının kızlarıyla düşüp kalktıklarından onlar da çağın güçlülerini* dünyaya getirdiler.»

Enok'un kitabıyla *Yaratılış* meleklerin insan oğullarının kızlarıyla çiftleştikleri, bu çiftleşmelerden bir devler soyunun türediği konusunda tam bir uyuşma halindedir; ama ne bu *Enok*, ne de Eski Ahit'in hiçbir kitabı meleklerin Tanrı'ya karşı giriştikleri savaştan, bozguna uğramalarından, cehenneme düşmelerinden, insan soyuna besledikleri kinden söz etmiyor.

Eski Ahit'in hemen bütün yorumcuları, Yahudilerin Babil tutsaklığından önce hiçbir meleğin adını bilmediklerinde söz birliği ediyorlar. Samson'un babası Manue'ye gözüken melek de adını vermek istememiş.

İbrahim'e görünen ve kendilerine ikram etmek için bütün bir danayı pişirttiği üç melek de ona adlarını söylememişler. İçlerinden biri ona demiş ki: «Tanrı sağlık verirse, gelecek yıl seni görmeye geleceğim, karın Sara da bir erkek çocuk doğuracak.»

Dom Calmet bu öykü ile Ovidius'un *Fasti* adlı yapıtında anlattığı masal arasında çok büyük bir ilişki kuruyor. Bu masala göre Iuppiter, Neptunius ve Mercurius yaşlı Hyrieus'un evinde yemek yedikten sonra, onun çocuk yapamadığına pek üzülüğünü görerek, kendilerine ikram ettiği dananın postu üzerine işlemişler, Hyrieus'a da bu göksel sidikle sulanmış deriyi toprağa gömüp, dokuz ay orada bırakmasını buyurmuşlar.

* Bir sınıf melekler.

Dokuz ay sonra Hyrieus postunu topraktan çıkarmak istemiş; orada bir çocuk bulmuş, Orion* adını verdikleri bu çocuk şimdi gök yüzünde imiş. Hattâ Dom Calmet meleklerin İbrahim'le konuştukları sözlerden şöyle bir anlam çıkabileceğini de söylüyor: «Danandan bir erkek çocuk doğacak.»

Her ne ise, melekler İbrahim'e adlarını vermemişler: hattâ Musa'ya bile; İsrail adını da ancak tutsaklık döneminde, Tobias'da görüyoruz. Bütün öteki melek adları her halde kal-delilerle Perslerden alınmış olacak. İsrail, Cebrail, Uriel v.b. adlar da Pers ve Babil adlarıdır. İsrail adına varıncıya kadar Kalde adı olmıyan ad yok. Yahudi bilgini Philon**; bunu özellikle Caligula'ya elçi giderken yaptığı geziyi anlatırken (önsöz) söylüyor.

Melekler üzerine başka yerde söylediklerimizi burada tekrarlamıyacağız.

YUNANLILARLA ROMALILARIN MELEKLERE İNANIP İNANMADIKLARINA DAİR

O kadar çok tanrıları, yarı - tanrıları vardı ki, daha aşağı varlıklara gereksindikleri yoktu. Mercurius Iuppiter'in, İris de Junon'un hizmetini görürdü; bununla beraber ayrıca cinlerin, şeytanların varlığını da kabul ettiler. Koruyucu melekler doktrinini Homeros'un çağdaşı Hesiodos şiir haline soktu. Bakın *İşler ve Günler* koşuğunda ne diyor:

* Mitolojiye göre Diana'nın takım yıldızı haline soktuğu dev yapılı ve çok yakışıklı avcı. Bugün hâlâ bir takım yıldızının adıdır.

** Aslında Yahudi olan Yunan filozofu, İskenderiye'de, İsa'dan 20 yıl önce doğmuştur.

Saturnus'la Rhea'nın o mutlu çağlarında,
 Kötülük, yorgunlukmuş, nedir bilinmiyordu:
 Tanrılar hiçbir şeyi esirgemiyorlardı:
 Gözü doyan insanlar, artık barış içinde
 Kavgasız, gürültüsüz, mutlu yaşıyorlardı,
 Değişmez töreleri daha bozulmamıştı.
 Ölüm, suçlular için korkunç olan o ölüm,
 Bu geçici yaşamda, yeryüzü zevklerinde,
 Ne tatlı bir geçişti, gökyüzü zevklerine
 O çağın insaları mutlu cinlerimizdir,
 Dayanağımız olan bahtlı şeytanlarımız;
 Başımızda beklerler; yüreklerimizdeki
 Cinayeti, acıyı söküp atmak isterler, vb.

İlk çağı karıştırdıkça yeni ulusların, bugün hemen
 hemen bırakılmış olan bu hazinelerden, sıra sıra neler bulup
 çıkardıklarını daha iyi görürüz. Uzun zaman icatçı sayılan
 Yunanlılar Mısır'ı taklidetmişlerdi; onlar da Kaldelilerden
 örnek almışlardı; Kaldediler de hemen hemen her şeyi Hind-
 lilere borçluydular. Heisodos'un bunca güzel şakıdığı o ko-
 ruyucu melekler doktrini sonradan felsefe okullarında bil-
 giciliğe dökülmüştür: onların yapıp yapacakları buydu zaten.
 Her insanın bir yıldızı olduğu gibi bir iyi, bir de kötü meleği
 vardı.

Est genius natale comes qui temperat astrum*

Hor. II. k. II, b. 187

Bilindiği gibi Sokrates'in bir iyi meleği vardı; ama onu
 her halde kötüsü yönetmiş olacak. Çünkü, bir filozofu kapı
 kapı dolaştırıp, önüne çıkana sorulu cevaplı, ananın, babanın,

* İnsanların yıldızına hükmeden, *Genius* adında bir yol-
 daşları var.

eğitmenin, küçük çocuğun birer bilgisiz, birer budala olduklarını söyleten ancak çok kötü bir melek olabilir. O zaman koruyucu melek, koruduğu kişiyi baldıran zehirine karşı öyle kolay kolay güven altına alamaz.

Marcus Brutus'un da, kendisine Philippi savaşından önce görünen, yalnız kötü meleği biliniyor.

(13). 1770 de Questions'da, çıkan aşağıdaki yazı Kehl basımında tam olarak verilen maddenin II. bölümü olmuştur:

*L'Essai sur les Moeurs et l' Esprit des nations** (c. XII. s. 338) da şu garip parçayı okuyoruz:

«Herrera** Meksikalıların kurban ettikleri insanların etini yediklerini temin ediyor. İlk gezginlerin, misyonerlerin çoğu da bütün Brezilyalıların, Karaip'lerin, İrokua'ların*** Huron'ların**** ve daha kimi oymakların savaşta ele geçirdikleri tutsakları yediklerini söylüyorlar; hem bunu, birtakım kişilerde tektük raslanan bir alışkanlık değil, bütün o ulusların töresi sayıyorlar. Eski yeni o kadar çok yazar yamamlardan söz etmiştir ki, onların varlığını inkâr etmek güçtür... Brezilyalılar, Kanadalılar gibi avcılıkla geçinen, Karaip'ler gibi adada yaşayan uluslar, her zaman için güvenilebilir bir geçimleri olmadığından, belki ara sıra insan eti yemişlerdir. Onları bu yiyeceğe alıştıran açlık, öc alma hırsı olmuştur; onun için, en uygar yüzyıllarda, Paris halkının,

* *Ulusların Töreleri, Düşünüşleri üzerine deneme*: Voltaire'in yazmış olduğu bir tarih ve felsefe yapıtı (1758).

** İspanyol tarihçisi (1558-1625).

*** Amerika'daki kırmızı derililerden altı çeşidine verilen genel ad.

**** Kuzey Amerika yerlileri.

Mareşal d'Ancre'in* kanlı cesedini kemirdiğini, La Haye halkının da devlet başkanı da Witt'in** yüreğini yediğini görüp dururken, bizde gelip geçici olan böyle yürekler acısı bir durumun yabarlarda sürüp gitmiş olmasına şaşmamalıyız.

«Elimizdeki en eski kitaplar insanları bu taşkınlıklara sürükleyen nedenin açlık olduğundan kuşku duymamıza olanak vermiyor... Hezekiel Peygamber, kimi yorumculara göre***, İbranilere, Pers kralına karşı kendilerini iyi savunurlarsa at etiyle binici eti yiyeceklerine****, Tanrı adına, söz veriyor. Marco Paolo'nun, yahut Marc Paul'ün dediğine

* Asıl adı Concino olan serüven düşkünün bir İtalyan, Marie de Médicis'nin gözdesiydi. XIII. Louis'nin başbakanı olmuş, aç gözlülüğü, yeteneksizliği büyük derebeylerin başkaldırılarına yol açmış, 1617'de kralın koruyucu alayının komutanı Vitry tarafından öldürülmüştür.

** Jan de Witt (1625-1672); Hollanda'nın en ünlü devlet adamlarından, devlet başkanı. Kendisi gibi büyük bir devlet adamı olan kardeşi Cornelius de Witt (1623-1672) ile birlikte La Haye'de, XIV. Louis'nin orduları Hollanda'ya yayılırken, çıkan bir ayaklanmada öldürülmüşlerdir.

*** Hezekiel. XXXIX bölüm (Voltaire'in notu).

**** İşte Hezekiel'in burada, zamanındaki İbranilere olduğu kadar bütün öbür etoburu hayvanlara da seslendiğini iddia edenlerin ileri sürdükleri nedenler; çünkü hiç kuşkusuz bugünkü yahudiler etoburu değiller, hattâ onlara karşı etoburluğu eden asıl engizisyon olmuştur. Onlara göre bu sözlerin bir bölümü yırtıcı hayvanlara, bir bölümü de yahudilere aittir. Birinci bölümde şöyle denilmiştir:

göre , onun zamanında, Tataristan'ın bir bölgesinde, sihirbaz veya rahiplerin (ikisi de aynı şeymiş) ölüme mahkûm edilen kaatillerin etini yemeye hakları varmış. Bütün bunlar insanın midesini bulandırıyor; ama insan oğlunun görünümü çoğu zaman bu etkiyi yapar.

«Nasıl olmuş da birbirlerinden her zaman ayrı yaşamış olan uluslar böylesine iğrenç bir alışkanlıkta birleşebilmişler? Bu alışkanlıkların insan yaradılışına pek de öyle sanıldığı kadar aykırı olmadığına mı inanmalı? Bunun eşine az raslanan alışkanlıklardan olduğunda kuşku yok, ama var olduğu da kesin.

«Kendi benzerlerini yiyenler, gördüğümüze göre, yalnız Tatarlarla yahudiler değil. Bizim din savaşları sırasında Sancerre

«Her çeşit kuşa, ve bütün kır hayvanlarına da: toplanın da gelin, sizin için keseceğim kurbana koşun da et yiyin, ve kan için. Yiğitlerin etini yiyeceksiniz ve dünya beylerinin kanını, koçların, kuzuların, tekelerin, boğaların, kuşların, bütün semiz hayvanların kanını içeceksiniz.»

Bunlar ancak yırtıcı kuşları, yabani hayvanları ilgilendirebilir. Ama ikinci bölümü doğrudan doğruya İbranilere seslenir gibi görülmüş: «Soframda etlere, yiğit binicilere, bütün cenk erlerine doyacaksınız, dedi, ve şanımlı uluslar arasında göstereceğim. v.b.»

Babil krallarının ordularında İskit'ler bulunduğu kesin gibidir. Bu İskit'ler yendikleri düşmanlarının kafataslarından kan içiyor, atlarını, kimi zaman da insan eti yiyorlardı. Peygamber bu barbar alışkanlığa değinmiş, iskitleri düşmanlarına ettiklerine uğramakla korkutmuş olabilir.

Bu sanıya olasılık veren *sofra* sözüdür. *Soframda, etler, biniciler yiyeceksiniz.* Bu sözlerin hayvanlara söylenmiş, onlara sofraya oturmaktan söz edilmiş olmasına olanak yoktur.

ve Paris kuşatmalarında açlık, umutsuzluk anaları kendi çocuklarının etiyle beslenmek zorunda bırakmıştı. Chiapa pis-koposu merhametli Las Cassas, bu yürekler acısı işin yalnız Amerika'da, gidip görmediği kimi oymaklar tarafından işlendiğini söylüyor. Dampierre* hiçbir zaman yamyamlara ras-gelmediğini, bugün bu iğrenç alışkanlığı yerine getiren belki de iki oymak bile bulunamayacağını temin ediyor.»

Americo Vespuci, mektuplarından birinde, Brezilyalıların, kendilerine artık Avrupalıların savaş tutsaklarını çoktandır yemedikleri anlatılır anlatılmaz, şaşırıp kaldıklarını yazıyor.

Juvenalis'in** on beşinci yergisinde (b. 83) anlattığına göre Gaskonyalılarla ispanyollar da vaktiyle bu barbarlığı etmişler. Junius'un konsüllüğü zamanında, kendisi de buna

Kutsal - Kitab'ın böylesine şaşılacak bir üstü kapalı söz kullanılan biricik yeri burası olmalı. Ortak duyu bize bir sözcüğe başka hiçbir kitapta verilmemiş bir anlam vermemek gerektiğini öğretiyor. Bu, 17 ve 18 inci âyetlerde hayvanlara, 19 ve 20 nci âyetlerde de Yahudilere işaret edildiğini ileriye sürenleri haklı çıkaracak çok güçlü bir nedendir. Bundan başka, o *şanımı uluslar arasında göstereceğim* sözleri de kuşlara değil, ancak yahudilere söylenmiş olabilir: bu kesin görünüyor. Biz yargımızı bu çekişme üzerine dayayacak değiliz: ama acı duyarak şunu görüyoruz ki, Suriye'de hemen hemen bin iki yüzyıl, sırtı sıraya işlenen o cinayetlerden daha korkuncu yer yüzünde hiç bir zaman işlenmemiştir. (Voltaire'in notu).

* William Dampierre, XVII. yüzyılın ünlü ingiliz gemicisi, korsanı

** Yergileriyle ünlü lâtîn ozanı (42 - 125).

benzer iğrenç bir olaya tanık olmuş: Tintirialılarla Ombolular arasında kavga çıkmış: dövüşmüşler, Ombolulardan biri Tintirialıların eline düşmüş, onu pişirmişler, etlerini yiyip kemiklerini sıyırmışlar. Ama bunun yer etmiş bir töre olduğunu söylemiyor: tersine eşine az rastlanan bir çılgınlıktan sözeder gibi sözünü ediyor.

Çok doğrucu bir adam olan, yakından tanıdığım cizvit Charlevoix, *Kanada Tarihi*'nde, otuz yıl yaşadığı bu ülkede, bütün kuzey Amerika uluslarının yamyam olduklarını yeteri kadar anlatıyor, hattâ Akadia'lıların 1711 de insan yememelerinden pek şaşılacak bir şeymiş gibi sözediyor.

Cizvit Bréboeuf 1640 ta, Hıristiyan olan ilk İrokua'nın, ne yazık ki ispiro içip sarhoş olduğundan, o zaman İrokusların düşmanı olan Huronların eline düştüğünü anlatır. Rahip Bréboeuf tarafından Joseph adiyle vaftiz edilen tutsak, ölüme mahkûm edilmiş. Zavallıya etmedikleri işkence kalmamış, o da hepsine yurdunun töresi gereğince, şarkı söyleyerek dayanmış. Sonunda bir ayağını, bir elini ve kafasını keserek işini bitirmişler, daha sonra Huronlar kolunu budunu kazana atmışlar, hep birden oturup yemişler, hattâ Rahip Bréboeuf'e de bir parça ikram etmişler*.

Charlevoix, bir başka yerde, irokualar tarafından yenen yirmi iki Huron'dan sözeder. Görülüyor ki insan yaratılışının böylesine iğrenç bir duruma bir tek ülkede düşmemiş olduğu besbelli, hattâ, Kutsal - Kitap'ta Yahudilerin yasalarına boyun eğmezlerse kendi çocuklarını yemekle korkutulduklarını gördüğümüze göre bu aşağılık töre pek eski zamanlardan kalmış olmalı, Yahudilere** «Yalnız uyuza tutulmakla, karılarının kendilerini başkalarına teslim etmesiyle kalmayıp, acıdan,

* Bak. Bréboeuf'ün mektubu, ve *Histoire de Charlevoix* I. cilt, s. 357 ve arkası (Voltaire'in notu).

** *Tesniye*, XXVIII. bölüm, 53 (Voltaire'in notu).

bitkinlikten kendi kızlarını, oğullarını da yiyecekleri; çocuklarının etile karınlarını doyurmak için birbirleriyle dövüşecekleri; kocanın, ancak kendisine yetecek kadar olduğu için, oğlunun bir parçasını bile karısına vermek istemeyeceği» söylenmiştir.

Gerçekten de hiçbir şeyden çekinmeyen eleştirmenler *Tesniye*'nin ancak Ben-haddad'ın* Samiriye kuşatmasından, dördüncü *Krallar* Kitabında söylenenlere bakılırsa anaların evlâtlarını yedikleri o kuşatmadan, sonra yazıldığını iddia ediyorlar. Ama bu eleştirmenler *Tesniye*'ye Samiriye kuşatmasından sonra yazılmış bir kitap gözüyle bakarken bu korkunç serüveni doğrulamış oluyorlar. Bu serüvenin dördüncü *Krallar* kitabında anlatıldığı gibi olamayacağını ileri sürenler de var. Orada deniyor ki** İsrail kralı Samiriye duvarından yahut duvarı üzerinden geçerken bir kadın kendisine: «Ulu kral beni kurtar», demiş; o da cevap vermiş: «Tanrı seni kurtarınadıktan sonra ben seni nasıl kurtarabilirim? Harmandan mı, masaradan mı?» ve eklemiş: «İsteğin nedir?»; kadın cevap vermiş: «Ey kral! İşte şu kadın bana: oğlunu ver de, bugün onu yiyelim, yarın da benimkini yeriz, dedi. Bunun üzerine hemen oğlumu pişirdik, yedik; bugün kendisine: sen de oğlunu ver de yiyelim, dedim, oğlunu benden sakladı.»

Bu eleştirmenler kral Ben-haddad Samiriye'yi kuşatırken kral Yoram'ın Samiriyeli'lerin dâvalarına bakmak için rahat rahat duvardan, yahut da duvarın üzerinden geçmiş olmasının pek inanılır bir şey olmadığını iddia ediyorlar. Asıl bir çocuğun iki kadına iki gün bile yetişmemesi inanılmayacak bir şeydir; bir çocuğun eti onları en az dört gün doyururdu; ama ne biçim akıl yürütürlerse yürütsünler. Samiriye

* Suriye kralı.

** *Tesniye*, VI. bölüm, 26. ve arkası, (Voltaire'nin notu).

kuşatmasında babaların, anaların *Tesniye*'de haber verildiği gibi kendi çocuklarını yediklerine inanmak gerek.

Aynı şey Nabukadnetsar, Yerusâlim'i kuşattığı zaman da olmuş*. Hezekiel bunu da haber veriyor**.

Yeremya ağıtlarında şöyle hakırıyor:***

«Yarabbi! Kadınlar avuç kadar çocuklarını mı yiyecekler?» Bir başka yerde de:**** «Merhametli analar kendi elleriyle çocuklarını pişirip yediler.» diyor. Baruh'un şu sözlerini de hatırlatabiliriz: «İnsanlar oğullarının, kızlarının etini yediler*****.»

Bu yürekler acısı şeyler o kadar çok tekrarlanmıştır ki, doğruluğuna doğru olması gerek; sonra Josèphe'in***** kitabında anlatılan öyküleri, Titus Yerusâlim'i kuşattığı zaman oğlunun etiyile karnını doyuran kadının öyküsünü, herkes bilir.

Enok'a mal edilen, ermiş Jude'un sözünü ettiği kitap da meleklerle insan oğullarının kızlarından dünyaya gelen devlerin ilk yamyamlar olduğunu söylüyor.

Ermış Clemens'e mal edilen sekizinci vaızda konuşturulan ermiş Petrus da aynı devlerin insan kanı içip, benzerlerinin etini yediklerini söylüyor. Yazara göre bu yüzden o zamana kadar hiç bilinmiyen hastalıklar türemiş; yeryüzünü çeşit çeşit canavarlar kaplamış, Tanrı da işte bunun üzerine insan oğlunu sular altında boğmaya karar vermiş. Bütün bunlar yamyamların varlığı konusundaki yaygın inanışın ne kadar evrensel olduğunu gösterir.

* IV. *Krallar* kitabı, XXV. bölüm, 3 (Voltaire'nin notu)

** *Hezekiel*, V. bölüm, 10 (Voltaire'in notu).

*** *Yeremya'nın ağıtları*, II. bölüm 20 (Voltaire'in notu).

**** IV. Bölüm, 10 (Voltaire'in notu)

***** II. Bölüm, 3 (Voltaire'in notu).

***** VII. Kitap, VIII. (Voltaire'in notu).

Ermış Clemens'in vaazında ermiş Petrus'a söylenen sözlerin, Yunanistan'ın en eski masallarından biri olan ve Ovidius'un* *Metamorphose*'lerinin ilk kitabında da bulunan Lykaon masalı ile farkedilir bir ilgisi vardır.

VIII. yüzyılda iki Arabın yazdığı, Abbé Renaudot'nun da çevirdiği *Hindistan'la Çin seyahatnamesi*, öyle hiç incelemeden inanılacak kitaplardan değildir: ne gezer; ama bu iki gezginin her dediğini de yabana atmamalı, hele anlattıkları şeyler az çok güvenilir başka yazarlarca da doğrulanınca. Söylediklerine bakılırsa Hind denizinde insan eti yiyen zencilerin yaşadığı adalar varmış. Bu adalara *Ramni* adaları diyorlar. Nubia'yı anlatan coğrafyacı da, Herbelot'nun *Doğu kitaplığı* gibi *Rammi* diyor.

Bu iki Arabın gezi yazılarını hiç okumamış olan Marco Paolo da onlardan dört yüzyıl sonra aynı şeyleri söylüyor: Sonraları bu denizlerde dolaşmış olan piskopos Navarrète de bunu doğruluyor: *Los europeos que cogen, es constante que vivos se los van comiendo*.**

Texeira***, Cavalıların insan etiyle karnı doyurduklarını, bu öğrenç alışkanlığı kendisinden ancak iki yüzyıl önce bıraktıklarını iddia ediyor. Ancak İslâmlığı kabul ettikten sonra daha yumuşak töreler edindiklerini de sözlerine ekliyor.

* Ünlü Lâtin şairlerinden, İsa'dan önce 43 yılında doğmuş, İsa'dan sonra 16. yılda ölmüştür.

** «Yakaladıkları Avrupalıları diri diri yedikerinden kuşku yok.»

*** Portekizli gezgin ve Doğu bilimleri araştırmacı; XVI. yüzyılın ikinci yarısında doğmuş, 1610 dan sonra ölmüştür.

Pegu'lular*, Kafr'lar, daha birçok Afrika ulusları için de aynı şey söylenmiştir. Biraz önce sözünü ettiğimiz Marco Paolo'nun anlattığına göre Tatar oymaklarında, bir kaatil ölüm cezasına çarılınca, ondan yemek pişirirlermiş: *Hanno costoro bestiale e orribile costume, che quando alcuno è giudicato a morte, lo tolgono e cuoccono e mangian'selo.***

İşin en şaşılacak, en inanılmayacak yönü, Marco Paolo'nun kimi Tatarlar için ileri sürdüğünü, iki Arap Çinlilere de yüklüyor. «Genellikle Çinliler öldürülen her insanı yerler», diyorlar. Bu iğrenç şey Çin törelerinden o kadar uzaktır ki inanılmaz, Rahip Parennin*** bu iddiayı, çürütmeğe bile değmez, diyerek çürütmüştür.

Bununla beraber, bu iki Arabin gezilerini yazdıkları VIII. yüzyılın, Çinliler için en uğursuz yüzyıllardan biri olduğunu da gözden uzak bulundurmamalıyız. İki yüz bin Tatar, büyük seddi aşmışlar, Pekin'i yağma etmişler ve her yanı korkunç bir yıkıntı haline getirmişlerdi. O sıralarda büyük bir kıtlığın baş göstermiş olması çok olasıdır. Çin o zaman da şimdiki kadar kalabalık bir ülkeydi. Belki de aşağı halk yığınlarından kimi yoksullar ölümlerin cesetlerini yemişlerdir. Yoksa bu iki arabin bu kadar iğrenç bir masal uydurmakta ne çıkarları olabilir? Olsa olsa belki kendine özgü bir örneği, hemen hemen bütün gezginler gibi, o ülkenin göreneği sanmışlardır.

* Birmanya'da, bu adı taşıyan krallığın eski merkezi.

** «Onlarda hayvansal, korkunç bir görenek var, yani biri ölüm cezasına çarıldık m, onu alıp pişiriyorlar, yiyorlar.»

*** Cizvit misyonerlerinden. Çin'e gönderilmiş Çin hükümdarı Kang - Ki'nin güvenini kazanmış, birçok bilim yaptıklarını Çinceye çevirmiştir. (1665-1741).

Bu kadar uzaklardan örnek aramanın ne gereği var, işte size yurdumuzdan, şu satırları yazdığım taşradan bir örnek. Bunu bizi yenmiş olan, efendimiz, Julius Caesar* da doğruluyor. Auxois** da, Alesia kentini kuşatmış; kuşatılanlar sonuna kadar dayanmayı kararlaştırmışlar ama yiyecekleri kalmamış; bunun üzerine bir toplantı yapmışlar, bu toplantıda Critognat adındaki şeflerden biri savaşçıları güçten düşürmemek için bütün çocukların sırtı sıraya yenmesini önermiş. Öneri çoğunlukla kabul edilmiş. Dahası da var, Critognat verdiği demeçte, vaktiyle dedelerinin de, Töton'larla Kimber'lere karşı giriştikleri savaşta, yiyeceklerini böyle sağlamak zorunda kaldıklarını söylemiş.

Sözümüze Montaigne'i tanık tutarak son verelim. Montaigne Villegagnon'un Brezilya'dan dönen arkadaşlarının kendisine anlattıklarından, Fransa'da gördüklerinden söz ediyor. Brezilyalıların savaşta ölen düşmanlarını yediklerini o da doğruluyor; ama bakın, şu eklediği şeyleri de okuyun. «Hangisi daha barbarlık, ölmüş bir adamı yemek mi, yoksa yakın zamanlara kadar, hem eski düşmanlar arasında değil, komşular, yurddaşlar arasında gördüğümüz gibi, insanı hafif ateşte kebab ettirmek, köpeklere, domuzlara parçalamak mı; işin en kötüsü de sofuluk, din gayreti bahanesiyle?» Montaigne gibi bir filozof için doğrusu güzel törenler! Demek Anakreon'la*** Tibullus**** da İro-kua olarak doğsalarmış onlar da insanları yiyeceklermiş öyle mi?... Ne yazık ki öyle!

* *Bellium Galicarum (Galya Savaşı)* VII. kitap (Voltaire'in notu).

** Fransa'da, eski Burgonya ili.

*** Yunan lirik şairi (İ.Ö. 560 - 478).

**** Lâtin ozanlarından (İ.Ö. 54 - 19)

(14) 1774 basımında bu tümce şöyle başlamaktadır:

Asıl, dinsel inançlarda sapıklığa düşenler. Hristiyan sayılamayabilirlerdi. Bununla beraber onlar da İsa'nın bir kurtarıcı, bir ara bulucu olduğunu kabul ediyorlar; ama şu iddiada bulunmaya cesaret ediyorlar...

(15) 1774 basımında en sona şu tümce eklenmiştir:

Biz inanalım, onların da inanmış olmalarını dileyelim, yeter.

(16) 1770 de *Questions'da* çıkan aşağıdaki yazı, Kehl basımında bütün maddenin II. bölümü olarak yer almıştır:

Böylece iki büyük adam, ama büyüklükleri birbirinden çok ayrıntılı iki büyük adam, XVII. yüzyılda *Yohanna Vahyi'*ni yorumlamışlar; biri, böyle bir incelemeye hiç de elverişli olmıyan Newton; öbürü de, böyle bir girişime çok daha elverişli olan Bossuet. Her ikisi de yorumlarıyla düşmanlarının saldırılarına meydan verdiler, ve, daha önce de söylendiği gibi, birincisi insan soyunu, ona olan üstünlüğünden dolayı avuttu, öbürü düşmanlarını sevindirdi.

*Yohanna Vahyi'*ni katolikler de, protestanlar da hepsi kendilerinden yana açıklamışlar, onda, her biri, tam kendi çıkarına uygun düşeni bulmuş. Hele yedi başlı, on boynuzlu, sırtlan postlu, ayı ayaklı, arslan kafalı, ejderha pazılı o koskoca hayvana dair harika yorumlarda bulunmuşlar; satmak, satın almak için bu hayvanın özelliğinde, onun sayısında olmak gerekmiş; bu sayı da 666 imiş.

Bossuet imparator Diocletianus'un adıyla bir akrostiş düzerek, bu hayvanın o olduğunu söylüyor. Grotius*. Trajan** olduğunu sanıyordu. Garip masallariyle tanınan La Chénardie

* Ünlü Hollandalı hukukçu ve devlet adamı (1583 - 1645).

** 98 yılından 117 yılına kadar hüküm sürmüş olan Roma kralı.

adındaki bir Saint - Sulpice papazı da hayvanın Julianus* olduğunu kanıtlıyor. Jurieu** papa olduğunu meydana koyuyor. Bir protestan vâızı XIV. Louis olduğunu tanıtlamıştır. Saf bir katolik de İngiltere kralı Guillaume olduğunu. Bunların hepsini bağdaştırmak doğrusu kolay iş değil.

Gökten yeryüzüne düşen ve güneşle aya dokunarak ikisini birden üçüncü bölümlerinde karanlıklara gömen yıldızlar üzerine büyük kavgalar edildi.

Meleğin *Apocalypse*'in yazarına yedirdiği o ağızda iken tatlı, mideye inince de acılaştıran kitap üstüne çeşit çeşit düşünceler ortaya atıldı. Jurieu düşmanlarının kitapları için, ne oldukları bundan belli, diyordu, onlar da onun bu kanıtını kendi aleyhine çeviriyorlardı.

Şu ayet üzerinde de kavgalar edilmiştir: «Göklerden, büyük surların çıkardığı ses, büyük bir gök gürültüsü gibi bir ses duydum; bu ses aynı zamanda harp çalgıcılarının harpleriyle çaldıkları harpa benziyordu.» Açıkça görülüyor ki *Yohanna Vahyi*'ni yorumlamaktansa ona saygı göstermek daha iyi olacaktı.

Belley piskoposu Camus, geçen yüzyılda, keşişler aleyhinde, rahiplikten çıkmış bir keşişin özetlediği, kalın bir kitap yazdı; adına *Vahiy* dendi; çünkü keşişlik hayatının eksiklerini, tehlikelerini bildiriyordu; hem de *Meliton Vahyi*, çünkü II. yüzyılda Şardes piskoposu olan Meliton peygamber sayılmıştı. Bu piskoposun kitabında, *Yohanna Vahyi*'nde

* 361 yılından 363 yılına kadar hüküm sürmüş olan Roma kralı.

** Fransız protestan tanrıbilimcisi. Bossuet ile olan tartışmalarıyle ün salmıştır. (1637 - 1713).

görülen karanlık noktalardan hiçbiri yoktur; bundan daha açık söz edildiği de olmamıştır. Piskopos, bir vakıf yöneticisine şu sözleri söyleyen yargıca benziyor: «Siz bir sahteci, bir düzmecisiniz, bilmem iyi anlatabiliyor muyum.»

Belley piskopoşu, *Apocalypse*, yahut *Tanrıbildirisi*'nde, kendi zamanında hiç bir hizmet görmeden, en hafif bir iş bile yapmadan halkın sırtından geçinen doksan sekiz tane gelirli veya dilenci keşişler tarikatı olduğunu saptıyor, bunların dö-kümünü veriyor. Avrupa'da altı yüz bin keşiş varmış. Hesap biraz şişirilmiştir; ama ne olursa olsun, keşişlerin sayısı da epeyce yüksekmiş, orası öyle.

Belley piskoposu keşişlerin piskoposlara, köy papazlarına, vakıf yöneticilerine düşman olduklarını;

Saint-François tarikatine bağlı ipten kuşaklı papazlara bağışlanan ayrıcalıklardan altıncısının, ne korkunç bir cinayet işlerlerse işlesinler*, Sain-François tarikatini sevmek şartıyla, nasıl olsa kurtarılacaklarına dair olan güvence olduğunu;

Keşişlerin maymuna benzediklerini**; ne kadar yük-seğe çıkarlarsa kışkırlarının o kadar iyi görüldüğünü;

*Keşiş**** adının, keşişler tarafından bile pis bir küfür, kendilerine yapılabilecek en büyük hakaret sayılacak kadar aşağılık, iğrenç bir hal aldığını temin ediyor.

Sevgili okuyucu, ister bakan, ister yargıç, kim olursan ol, piskoposumuzun kitabındaki şu küçük parçayı dikkatle oku:

«Escorial**** veya Monte-Cassini manastırını bir gözünüzün önüne getirin, orada yalnız kendi tarikatlerinden onlarla

* 89. Sayfa, (Voltaire'in notu).

** 105. Sayfa, (Voltaire'in notu).

*** 101. sayfa (Voltaire'in notu)

**** 106 ve 161. sayfalar (Voltaire'in notu).

yaşayan keşişlerin her türlü rahatlıkları için gerekli, faydalı, zevkli, hatta gereksiz şeyler bol bol var, öyle ya yüz elli bin, dört yüz bin, beş yüz bin liralık gelirleri olduktan sonra, neden olmasın; buna bakarak abbé hazretlerinin canı isteyene ögle uykusu uyutup uyutmıyacağına artık siz hükmedin.

«Bir de kollarından başka hiç bir sermayesi olmayan, sırtındaki kalabalık aileye acıyla, göz yaşıyla yoğurulmuş bir lokma ekmek yedireceğim diye, kış, yaz köle gibi çalışan bir işçiyi, bir rençberi düşünün; sonra bu halden hangisine fukaralık denir, varın, kıyaslayın.»

İşte *Piskoposlok Vahyi*'nden hiç de yorumu gereksindirmeyen bir parça; manastırlar için ekip biçen rençberlerin susuzluğunu gidermek için gelip taslarını keşişlerin şarabıyla dolduran bir melek eksik.

Ama bu baş rahip, onu faydalı bir kitap haline getireceği yerde bir yergi haline sokmuş. Onun şanına yakışan, işin kötü yönü kadar iyi yönünü de söylemekti, Bénédictin'lerin çok iyi yapıtlar verdiğini, cizvitlerin edebiyata büyük hizmetlerde bulunduklarını itiraf etmeliydi. İyiliksever Charité rahiplerini, savaş tutsaklarının canlarını kurtaran Redemption rahiplerini hayırla anmalıydı. İnsanların ilk ödevi doğru olmaktır. Camus hayallerine biraz fazla kapılıyordu. Ermiş François de Sales ona ahlâk romanları yazmasını öğüt verdi; ama o bu öğütü kötüye kullandı.

(17). *Arius* maddesi, *Questions*'da (1770) olduğu gibi yayınlanmış, ama yazının başına aşağıdaki beş parça eklenmiştir:

Bütün Tanrıbilim tartışmaları, bin iki yüz yıl boyunca hep Yunanlılar arasında olmuş. Bunca kan akmasına mal olan incir çekirdeğini doldurmıyacak şeyler üzerinde kılı kırk yaran çekişmelere tanık olsaydılar acaba Homeros, Sophokles, Demosthenes, Arkhimedes ne derlerdi?

Nasıl Calvin*, Calvinizm'in kurucusu sayılıyorsa, Arius da hâlâ kendi inancının yaratıcısı sayılmak onurunu koruyor. Bir mezhebin başı olmak, şu dünyadaki bütün o boş gururların ikincisidir; çünkü fatihlerin gururu en başta gelir, derler. Bununla beraber bu buluşun hazin onuru ne Calvin'in, ne de Arius'undur.

Arius kavgaya karıştığı zaman, Eukleides**in kafaları yatıştırıp doğru düşünür hale getirmeyi başaramadığı o kavgacı İskenderiye kentinde, çoktandır Üçleme üzerinde kavga ediliyordu. Şu iskenderiyeliler kadar anlamsız şeylerle vakit geçiren ulus görülmemiştir. Parisliler bile bu konuda onlara erişemezler.

Oxford'da muhafaza edilen *İskenderiye Vakayinamesi*'ni yazmış olan patrik, Arius'un benimsediği inancı tutan iki bin rahip olduğunu temin ettiğine göre, Üçleme üzerinde daha önceden de çok sert tartışmalar yapılmış olmalı.

Biz burada, okuyucuya bir kolaylık olsun diye, herkesin elinin altında bulunmıyabilecek küçük bir kitapta, Arius üzerine yazılanları veriyoruz.

(18). Bu parçanın yerine, 1770'de, şu tümce konulmuştur:

«Aklın çok üstünde olan bu sorunlar elbette yanılmaz bir Kilise tarafından çözümlenmeyi gereksindiriyordu.»

* Fransa ve İsviçre'de Reform hareketinin kurucu ve yayıcısı. Bir zamanlar Cenevre kentinin diktatörü gibiydi (1509-1564).

** Aristo'nun düşmanı olan Yunan filozofu ve matematikçisi, İsa'dan önce IV. yüzyılda yaşamıştır.

(19). 1770 de, Questions'da, maddenin sonuna şu bölümler eklenmiştir;

İşin acıklı yönü, kurultay dağılır dağılmaz kıyım da başladı; ama Konstantin bu işe önayak olurken, daha henüz hangi tarafı tutacağını, kimlerin canına kıyılacağını bilmiyordu. Hristiyanların başında olduğu halde, kendisi hiç de Hristiyan değildi*; o zamanlar Hristiyanlık sadece vaftizden ibaretti, oysa kendisi vaftiz edilmemişti; hattâ Roma'daki Concordia tapınağını daha son zamanlarda yeni baştan yaptırmıştı. İskenderiyeli Aleksandros, yahut Nikomedia'lı Eusebios yahut da rahip Arius haklı veya haksız olmuş, elbette onun umurunuda bile değildi; yukarda sözünü ettiğimiz mektuptan da nalaşıldığı gibi, bu tartışmaları pek hor görüyordu.

Ama işte gördüğümüz olaylar, bir daha da hiç bir sa-
rayda görülmeyecek şeyler oldu. Artık kendilerine Ariusçu denilenlerin düşmanları Nikomedialı Eusebios'u vaktiyle Licinius'u tutarak imparatora karşı gelmiş olmakla suçlandırıdılar. Konstantin, Nikomedia kilisesine gönderdiği mektupta «İspatı elimde, diyor. Maiyetindeki papazlarla, papaz yamaklarından herşeyi öğrendim, v.b.»

Görülüyor ki, daha ilk büyük rahunî kurultaydan bu yana entrika, düzenbazlık ve cana kıyma da bu dogma ile birlikte kurulmuş, hem de onun kutsallığını zayıf düşürmeden. Konstantin tözbirliğine inanmayanların kiliselerini inananlara verdi. muhaliflerin malına mülküne kendi hesabına el koydu, o zamanlar daha güçlü olmıyan Arius'la ondan yana olanları sür-
gün etmek için de zorbalığından faydalandı. Hattâ Arius'un kitaplarını yakmıyanları, kendi buyruğu ile ölüm cezasına çarptırdığını söylerler; ama bu doğru değildir. Konstantin, ne kadar kana susamış olursa olsun, bir yandan dinsel sapıklığı

* Konstantin'in görünüsü'ne bakınız (Voltaire'in notu).

ortaya çıkararak sağ bırakırken öbür yandan sapıkların kitabını saklayanları cellâtlarına boğazlatacak, bu anlamsız delilik nöbetine tutulacak kadar zalimliği azıtmamıştı

Biraz sonra da sarayda her şey değişti; tözbirliğine inanamıyan bir çok piskoposlar; hadımlar, kadınlar, Arius'un lehinde bulundular ve tutuklama kararının geri alınmasını sağladılar. Bu gibi hallerde, böyle şeylerin bizim modern saraylarımızda da olduğu çok görülmüştür.

Pek ince bir ayırım gözetilerek yazılmamış olan kitaplarıyla tanınan Kayseri piskoposu ünlü Eusebios, Antakya piskoposu Eustathos'u Sabellius'çu* olmakla Eustathos da Eusebios'u Arius'culukla suçlandırıyordu. Antakya'da ruhani bir kurultay toplandı, davayı Eusebios kazandı; Eustathos piskoposluktan indirildi; Antakya piskoposluğunu Eusebios'a vermek istedilerse de kabul etmedi; iki taraf da birbirlerine karşı silâha sarıldılar: bu, mezhep tartışmalarından çıkan savaşların başlangıcı oldu. Üçleme'deki tözbirliği Oğula inanamamak için Arius'u sürgün etmiş olan Konstantin, bu sefer de ona inanmak için Eustathos'u sürgün etti: bu gibi devrimler olagan şeylerdir.

Ermiş Athanasius o sırada iskenderiye piskoposu idi; «Arius'u aforoz edilmiş olduğunu; aforoz edilmiş bir kimsenin artık ne evi, ne de yurdu olamayacağını; yiyip içemeyeceğini, hiç bir yerde yatamayacağını ve insanlara boyun eğmektense Tanrı'ya boyun eğmenin daha hayırlı olduğunu» ileri sürerek imparatorun oraya gönderdiği Arius'u kabul etmek istemedi. Hemen Sur'da yeni bir kurultay toplantısı ve yeniden tutuklama buyrukları. Athanasius, Sur Babaları tarafından piskoposluktan indirildi. İmparator tarafından da

* Sabellius, III. yüzyılın dinşel sapıklarından; *Sabellianisme*'in kurucusu. Üçleme'deki üç kişilik ayırımını inkâr ediyordu.

Trèves'e sürgün edildi. Böylece Arius'la en büyük düşmanı Athanasius, ikisi de, daha Hristiyan bile olmıyan bir adamın elinden sıra ile hüküm giydiler.

Bu iki fitneci mezhebin ikisi de eski ve ilksiz alışkanlık gereğince düzene, sahteciliğe, iftiraya başvurdular. Konstantin onları birbirleriyle çekişip, dolap çevirmekte serbest bıraktı; onun uğraşacak başka işleri vardı. Bu *iyi hükümdar*, oğlunu, karısını, daha on iki yaşına basmamış olan, imparatorluğun bütün umudu, yiğeni genç Licinius'u işte o sıralarda öldürtmüştü.

Arius'un mezhebi Konstantin zamanında hep üstün geldi. Karşı taraf şunları yazmaktan bile utanmadı: bir gün, Athanasius'un en ateşli müritlerinden biri olan Ermiş Macaire, Arius'un, meslek arkadaşlarından bir çoğunun başında Konstantiniye katedraline girmek üzere yola çıktığını öğrenince, bu adamı yoketmesi için Tanrı'ya o kadar yana yakıla dua etmiş ki, Tanrı Macaire'in yalvarıp yakarmalarına dayanamamış, o anda Arius'un bağırsakları altından dışarı fırlamış; olacak şey değil, ama sonunda Arius da öldü.

Arkasından Konstantin de bir yıl sonra, şu bildiğimiz takvimin 337 nci yılında öldü. Cüzzamdan öldüğünü ileri sürerler. İmparator Julianus, *Céasarlar*'ında vaftizin, ölmeden birkaç saat önce vaftiz edilen bu imparator gibi, kimseyi bu hastalıktan kurtarmadığını söylüyor.

Ölümünden sonra oğulları tahta geçtiği için, çoktandır köleşmiş olan Romalı ulusların dalkavukluğu öylesine aşırı bir hal aldı ki eski dine bağlı kalanlar onu tanrılığa, yeni dini benimseyenler de ermişliğe kadar çıkardılar. Yortusu, anasınınkiyle beraber, uzun süre kutlandı.

Ölümünden sonra, yalnız *tözbirliği* sözcüğünden çıkan karışıklıklar, imparatorluğu şiddetle sarstı. Konstantin'in yerine geçen oğlu Konstans, babasının bütün zalimliklerini taklid etti; onun gibi ruhani kurultaylar topladı; bu kurultaylar karşılıklı olarak birbirlerini lânetlediler.

Athanasius kendinden yana olanları ayakta tutabilmek için bütün Avrupa'da, Asya'da mekik dokudu. Eusebios'tan yana olanlar ona çullandıkça çullandılar. Konstans'ın imparatorluğu sürgünler; tutuklamalar, kargaşalıklar, cinayetler, suikastlerle sona erdi. İmparator Julianus kilisenin bu uğursuz düşmanı, kiliseyi barışa kavuşturmak için elinden geleni yaptı, ama bu işi beceremedi. Jovianus, ondan sonra da Valentinianus, tam bir vicdan özgürlüğü verdiler; ama iki mezhep de bu özgürlüğü, kinlerini, öfkelerini saçmak için verilmiş bir özgürlük saydılar.

Theodosius* İznik kurultayından yana çıktı; ama İtalya'da, İlliria'da, Afrika'da genç Valentinianus'un vasisi olarak hüküm süren kraliçe Justina büyük İznik kurultayını geçersiz saydı; çok geçmeden birçok eyaletlere yayılmış olan Gotlar, Vandaller, Burgundlar, orada Arius'culuğu kökleşmiş buldular ve buyrukları altına aldıkları ulusları gene o ulusların dinsel inanışlarıyla yönetmek için kendileri de Arius'culuğu kabul ettiler.

Ama, Galyalılar, İznik inancını kabul etmiş olduklarından, onları yenen Clovis**de, öteki barbarlar nasıl Arius'culuğu kabul ettilerse, Galyalıların mezhebine girdi.

Büyük Théodoric***, İtalya'da iki taraf arasında barışı sağladı; sonunda da İznik formülü hem batıda, hem doğuda üstün geldi.

Arius'culuk XVI. yüzyılın ortalarına doğru, o sıralarda Avrupayı ayıran bütün din kavgalarından faydalanarak yeniden ortaya çıktı; ama bu kez yeni bir güçle ve büyük bir

* 379 yılından 395 yılına kadar hüküm süren Roma kralı.

** Frank'ların kralı. Katolikliğin savunucusuydu (466-511).

*** Ostrogo'ların kralı ve krallıklarının kurucusu (454-526).

inansızlıkla silâhlanmış olarak. Vicence'li* kırk soylu kişi, Hristiyan olmak için ancak kaçınılmaz gördükleri dogmaları kabul eden, bir *akademia* kurdular. İsa söz, kurtarıcı ve yargıç olarak tanıdı; ama tanrısalığı, tözbirliği, hattâ Üçleme inkâr edildi.

Bu dogmacıların belli başlıları Lelius Socin, Ochyn, Paruta, Gentilis idi. Servet** de onlara katıldı. Onun Calvin'le olan mutsuz kavgasını herkes bilir; bir süre birbirleriyle yazılı bir küfür alış veriş i ettiler. Servet, Almanya'ya yaptığı bir gezide Cenevre'den geçmek gafletinde bulundu. Calvin de onu yakalattırarak kadar alçaklık etti, sonra hafif ateşte yakıtıracak, yani kendisinin Fransa'da zor kurtulduğu aynı işkenceye mahkûm ettirecek kadar barbarlık gösterdi. O zamanın hemen hemen bütün tanrıbilimcileri, sıra ile ya zalim ya da mazlum, ya cellât ya da kurban olmuşlardı.

Gene o Calvin Cenevre'de Gentilis'in*** de ölümünü istedi. Gentilis'in alevler içinde can vermediği hakettiğine imzalarını basacak beş de avukat buldu. İnsana dehşet veren böylesi olaylar o korkunç yüzyıla yakışan şeylerdir. Gentilis hapse atıldı, o da Servet gibi yakılacaktı; ama o, bu ispanyoldan daha akıllı çıktı; sözlerini geri aldı, en gülünç övgülerle Calvin'i övdü, canını da kurtardı. Ama bahtsızlığa bakın ki sonradan, Bern kantonunun bir baş yargıcına yerince saygı göstermediği için, Ariusçu olarak tutuklandı. Tanıklar mahkemede Üçleme, öz, hipostaz sözlerinin Kutsal - Kitap'da yazılı olmadığını söylediğine tanıklık ettiler; bunun üzerine, bir hipotaz'ın ne olduğunu ondan daha iyi bilmiyen, yargıçlar da onu, hiç düşünmeden, kellesini kaybetmeye mahkûm ettiler.

* Katedrali, anıtlarıyla ünlü İtalyan kenti.

** İspanyol hekimi ve tanrıbilimcisi (1511-1553).

*** Asıl adı Giovanni Valentino Gentile'dir.XVI. yüzyılın ünlü Üçleme düşmanı.

Lelius Socin'in* yeğeni Faustus Socin ve arkadaşları Almanya'da daha mutlu yaşadılar; Silezya'ya, Lehistan'a girdiler; oralarda kiliseler kurdular; yazdılar, vaız ettiler, başarılı oldular; ama dinleri hemen bütün gizlerden arınmış olduğu ve savaştığı bir mezhepten çok sakın, felsefeci bir mezhep niteliği taşıdığı için, sonunda yalnız kaldılar; daha çok hatırı sayılan cizvitler onlarla uğraştılar, onları dağıttılar.

Lehistan'da, Almanya'da Hollanda'da bu mezhepten arta kalanlar da, kendi köşelerinde saklı kaldılar. Bu mezhep sonradan İngiltere'de daha güçlü, daha parlak bir biçimde ortaya çıktı. Büyük Nawton'la Locke da onu kabul ettiler; Saint James'in ünlü rahibi, Tanrı varlığına dair çok güzel bir kitabın yazarı olan samuel Clarke açıktan açığa Ariuscu olduğunu ilân etti; bir hayli da müridi var. Ermiş Athanasius'un Symbol'ü okunduğu gün ruhani dairesine hiç uğramadı. Hıristiyanlıklarından çok filozoflukları olan bütün bu inatçıların katolik inanın arılığına karşı ileri sürdükleri incelikleri bu yapıtı okurken görebilirsiniz.

Her ne kadar Londra'da tanrıbilimciler arasında bir çok Ariuscular var idiyse de, Newton'un keşfettiği büyük matematik doğrularla Locke'un metafizik bilgeliği kafalarda daha çok yer etmiştir. Tözbirliği üzerindeki çekişme de filozoflara pek yavan görünmüştür. Fransa'da Corneille'in başına gelenlerin tıpkısı İngiltere'de de Newton'un başına gelmiştir: *Pertharite*, *Théodore* ve şiir kitabı unutuldu; *Cinna*'dan başka bir şey düşünülmez oldu. Newton'a tefazulların** hesabında; çekim yasalarında, ışığın yapısında Tanrının sözlerini aktaran kişi gözüyle bakıldı. Öldüğü zaman cenazesi lordlar ve krallığın başbakanı tarafından taşındı, kralların

* İtalyan Protestanı, Socinianisme adı verilen Üçlemeye karşı doktrinin kurucusu (1525-1562).

** İki sayı arasındaki nicelik ayrıntılarından doğan oran (fluxions).

yanıbaşına gömüldü, onlardan daha çok saygı gördü. Kan dolaşımını keşfettiği söylenen Servet ise, Picardia'lı bir tanrıbilimcinin* kölesi olmuş olan Allobroges'ların küçük bir kentinde hafif ateşte kebab edildi.

(20). *Athée - Tanritanımaz* maddesinin bu iki bölümü, Kehl basımındaki *Athéisme - Tanritanımazlık* maddesinin III. ve IV. bölümleri olmuştur. I. ve II. bölümler de, 1770 de, *Questions*'da çıkan, aşağıdaki parçalarından meydana gelmiştir:

I. BÖLÜM

TANRITANIMAZLIKLA PUTATAPARLIK ARASINDA ÇOĞU ZAMAN YAPILAN KIYASLAMAYA DAİR

Bana öyle geliyor ki *Dictionnaire Encyclopédique*'de çizvit Richeome'un tanritanımazlarla putataparlar üzerindeki düşüncesi, vaktiyle Ermiş Thomas, Nazianza'lı Ermiş Gregorius, Ermiş Kyprianus ve Tertullianus'un destekledikleri; Arnobius'un Paganlara: «tanrılarınizi hoş görüyoruz, diye bizi ayıplamaya utanmıyor musunuz, tanrılara alçakça eylemler yüklemektense hiç bir Tanrı'ya inanmamak daha doğru değil midir?» derken çok güçlü olarak ortaya koyduğu; çok daha önceleri «Plutarkhos** kararsız, öfkeli, intikamcı adamın biridir denmektense, Plutarkhos diye bir kimse yoktur, denmesini yeğ tuttuğunu» söyleyen Plutarkhos'un kurduğu ve sonunda Bayle*** diyalektiğinin bütün çabalarıyla güçlendirdiği düşünce, gerektiğinde güçlü olarak çürütülmemiştir.

* Calvin.

** Ünlü Yunan tarihçisi ve moralisti. *Ünlü Kişilerin Hayatı* adlı kitabıyla tanınır. (45-125).

*** Ünlü Fransız yazarı: özgür felsefesi Fransa'da Voltaire'e ve Ansiklopedicilere öncülük etmiştir. (1647-1706).

İşte tartışmanın özü, cizvit Richeome bunu oldukça göz kamaştırıcı bir ışığa tutuyor, Bayle de değerlendirme biçimiyle, büsbütün doğru, büsbütün haklı çıkarıyor.

«Bir evin kapısında iki kapıcı var: onlara soruluyor: «Efendinizle görüşebilir miyiz? Biri — Evde yok, diyor. Öbürü — Evde, diyor, ama özlemlerinin gerçekleşmesine yardım etmekten başka birşey yapmamış olanları yoketmek için sahte para, sahte sözleşmeler, hançerler, zehirler hazırlamaya uğraşıyor.» Tanrıtanımaz bu kapıcılardan ilkinе benziyor, pagan da ötekine, işte açıkça görülüyor ki pagan Tanrıyı, tanrıtanımazdan daha ağır bir biçimde küçük düşürüyor.»

P. Richeome'un, hattâ Bayle'in izniyle söyleyelim kı, bu konuda durum hiç de böyle değildir. İlk kapıcının tanrıtanımazlara benzemesi için: «Efendim evde yok;» değil «Benim hiç efendim yok; efendim olduğunu ileri sürdüğünüz böyle biri hiç olmamıştır; Mösyönün, isteklerini yerine getirenleri öldürmek için zehir hazırlamakla, hançer bilemekle uğraştığını söyleyen arkadaşım budalanın biridir. Dünyada böyle bir adam yoktur», demesi gerekirdi.

Görülüyor ki, Richeome çok kötü akıl yürütmüştür; Bayle de, biraz karışık olan sözlerinde, ona, pek yersiz bir biçimde, kendisini yorumlamak onurunu verecek kadar dalgınlık göstermiştir.

Plutarkhos, Plutarkhos'un geçimsiz bir adam olduğunu iddia edenlere karşı Pulutarkhos diye biri olmadığını temin edenleri yeğ tutmakla amacını daha iyi anlatmışa benziyor. Onun dünyada olmadığını söylemişler, gerçekten bundan ona ne? Ama ününü lekelemeleri onun için çok daha önemlidir. Yüce Varlığa gelince iş değişir.

Plutarkhos ele alınması gereken gerçek konuya daha girmiyor. Sorun, Yüce Varlığı inkâr edenle, özünü bozandan hangisinin onu daha çok küçük düşürdüğünü anlamak değildir: çünkü tanrıbildirisi olmadan, Tanrı'nın insanların kendi

üzerine söyledikleri boş sözlerden küçük düşüp düşmediğini anlamaya olanak yoktur.

Filozoflar, Tanrı'nın şanını kıskandığını, öfkeli olduğunu, öc almayı sevdiğini olası sayıp, güzel konuşma oyunlarını gerçek fikirlermiş gibi ele almakla, hemen hemen her zaman, farkında olmadan, halkın düşüncelerine inmiş oluyorlar. Bütün evren için en ilginç konu hiçbir Tanrını varlığını kabul etmemektense, açığa vurulmıyan iyi davranışları ödüllendiren, gizlenen cinayetleri cezalandıran, ödül verici, öc alıcı bir Tanrı'nın varlığını kabul etmenin, bütün insanların mutluluğu için, daha yararlı olup olmadığını kestirmektedir.

Bayle, masalın ilk çağ tanrılarına yüklediği bütün alçaklıkları anlatacağım diye ter döküyor; düşmanları ona hiçbir şey ifade etmiyen, basma kalıp sözlerle cevap veriyorlar: Bayle'i tutanlarla düşmanları hemen hemen her zaman birbirleriyle hiç karşı karşıya gelmeden çekişmişlerdir. Hepsi de iuppiter'in zina işlediğinde, Venus'ün utanmaz, Mercurius'un düzmeci olduğunda birleştiler; ama bana öyle geliyor ki dikkate alınması gereken bu değildir: asıl eski Romalıların dininden Ovidius'un *Metamorphóseon*'unu ayırdeğmek gerekirdi. Ne onlarda, hattâ ne de Yunanlılarda hiç bir zaman, düzmeci Mercurius'a, utanmaz Venus'e, zina peşinde koşan İuppiter'e adanmış tapınaklar olmadığı besbellidir.

Romalıların *Deus optimus, maximus* dedikleri çok iyi, çok büyük Tanrı ne Clodius'u Caesar'ın karısıyla yatmaya, ne de Ceasar'ı Kral Nicomède'in* oğlanı olmaya özendirmek zorunda değildi.

Cicero hiç de Mercurius'un, her ne kadar masalda Apollon'un ineklerini çalıyorsa da, Verres'i Sicilya'yı çalmaya özendirdiğini söylemiyor. Eskilerin gerçek dini şu idi: *çok iyi,*

* Nicomedia (bugünkü İzmit) Kralı II. Nicomède.

çok doğru olan İuppiter, ve ikinci sıradan tanrılar, yalan yere yemin etmenin cazasını cehennemlerde görüyorlardı. Bunun içindir ki Romalılar uzun zaman yeminlerine büyük bir sofulukla bağlı kaldılar. Demek ki, din Romalılar için çok yararlı bir şeydi. Onları hiç de Leda'nın iki yumurtasına, İnakhus'un kızının inek haline gelmesine, Apollon'un Hyacinthe'e âşik olmasına inanmaları buyurulmamıştı.

Onun için Numa'nın dini Tanrı'yı kirletiyordu, dememeliyiz. Görülüyor ki, insanlar uzun zaman bir kuruntu üzerinde çekişmişler, bu da çoğu zaman olağan şeydir.

Sonra tanrıtanımaz bir ulusun yaşayıp yaşamiyacağı soruluyor; bence asıl ulus denen şeyle ulusun üstünde kala bir filozoflar toplumunu birbirinden ayırdetmek gerekir. Her ülkede ayak takımının daha güçlü bir dizgine ihtiyacı olduğu, Bayle'in de, sadece beş, altı yüz köylüyü yönetecek olsaydı onlara ödül veren, öc alan bir Tanrı bildireceği çok doğrudur. Ama Bayle zengin, rahatlarına düşkün, bütün sosyal erdemlere, özellikle dostluğa bağlı kalan, kamu işlerinin sıkıntısından, tehlikesinden kaçan, sözün kisası düzgün, temiz bir hayat süren Epikürcülere her halde bundan söz etmezdi. Öyle sanıyorum ki, böylece sosyal bakımdan da, politik bakımdan da kavga ortadan kalkmış olur.

Büsbütün yabani uluslara gelince, onların ne tanrıtanımaz, ne de tanrıtanırlar arasında sayılamıyacağı zaten söylenmiştir. Onlara neye inandıklarını sormak, Aristo'cu mu, yoksa Demokritos'tan yana mı olduklarını sormakla birdir: onların bir şeyden haberleri yok; Aristo'cu olmadıkları kadar, tanrıtanımaz da değillerdir.

Ama direnip şöyle denilebilir: toplum halinde yaşıyorlar, tanrıları da yok: demek ki, dinsiz de toplum halinde yaşanabiliyormuş.

O zaman kurtlar da bir arada yaşıyorlar, barbar bir yamamlar topluluğu sizin sandığınız gibi, bir toplum değildir,

diye karşılık verirdim; bir yandan da size kendi içinizden birine borç para verseniz, ne borçlunuzun, ne avukatınızın, ne noterinizin, ne de yargıcınızın Tanrıya inanmamalarını istemiydiniz. diye sorardım.

II. BÖLÜM

YENİ TANRITANIMAZLAR'LA TANRI'YA TAPANLARIN İLERİ SÜRDÜKLERİ NEDENLERE DAİR

Biz insanlar akıllı varlıklarız; akıllı varlıklar da kaba, kör, duygusuz bir varlık tarafından yaratılmış olamazlar. Newton'un düşünceleriyle katır tezeği arasında her halde bir ayrıntı olmalı. Demek ki, Newton'un akıllı bir başka akıldan geliyordu.

Güzel bir makine gördüğümüz zaman, güzel bir makinist var, bu makinistin de eksiksiz bir anlığı var, diyoruz. Şu dünya her halde hayran olunacak bir makine; demek ki, dünyada, neresinde olursa olsun, hayran oluncak bir akıl var. Bu kanıt eskidir, kanıtların da en kötüsü değildir.

Bütün canlı vücutlar, mekanik yasalarına göre hareket eden manîvelâlardan, makaralardan, hidrostatik yasalarının hiç durmadan dolaştırdığı sıvılardan ibarettir; bütün bu varlıkların, organlaşmalarıyla hiç ilgisi olmayan duyguları olduğunu düşününce insan şaşkınlık içinde kalır.

Gök cisimlerinin, hareketi, küçük küremizin güneşin etrafında dönmesi, her şey, en derin matematik yasalar gereğince olur. Nasıl olmuş da, bütün bu yasaların birini bile bilmiyorduk, güzel kuran ama hesap peşinde koşan Eflâtun, toprakta bir kenarlı suyun da bir dik üçken üzerine kuruluğunu, yalnız beş düzlem cisim var diye ancak beş türlü düşünüyorduk, şimdi o garip Eflâtun: evet böyle oldu, belki de başlı başına da, küre üç düzlemle oluşmuş bile bilmiyen

Eflâtun Tanrı'ya *ilksiz geometrici* diyecek, her şeye biçim veren bir aklın varlığını duyacak kadar güzel bir dehaya, mutlu bir içgüdüye sahibolabilmiş? Spinosa bile bunu itiraf ediyor. Bu doğruya, etrafımızı saran ve bizi her yandan sıkıştıran bu doğruya, karşı çabalamak olanaksızdır.

TANRITANIMAZLARIN İLERİ SÜRDÜKLERİ NEDENLER

Bununla beraber ben öyle dik kafalılar tanıdım ki, biçim verici akıl diye bir şey olmadığını, bütün gördüklerimizi, hepimizi, yalnız hareketin kendi kendine meydana getirdiğini söylüyorlar. Hiç çekinmeden diyorlar ki: mademki bu evrenin bir bileşimi var, demek ki bileşim olanağı varmış; demek ki, onu tek başına hareketin düzenlemesi kabılmış. Yalnız dört gök cismini ele alın. Merih, Venüs, Merkür ve Dünya: önce, bütün geri kalanı bir yana bırakarak, onların bulundukları yeri düşünelim, ve onları sadece hareketin böyle yerli yerine koymuş olması için kaç olasılık olduğunu gözden geçirelim. Bu bileşimde yalnız yirmi dört olasılık, yani bu cisimlerin birbirlerine oranla bulundukları yerlerde bulunmayacaklarına bahse girmek için bire karşı yirmi dört olasılık vardır. Bu dört küreye Jüpiter'i de ekleyelim; Jüpiter'in, Merih'in Venüs'ün, Merkür'ün ve Küremizin, gördüğümüz yerlerde bulunmayacaklarına bahse girmek için bire karşı yüz yirmi olasılık olacaktır.

Sonunda onlara Satürn'ü de ekleyin: bu altı büyük gezegeni uzaklıklarına göre aralarında korudukları uzaklığa sokmak için bire karşı yedi yüz yirmi olasılık olacaktır. İşte yedi yüz yirmi atımda, yalnız hareketin bu başlıca altı gezegeni düzenlerine koyduğu tanımlanmış demektir.

Sonra bütün ikinci derecedeki gök cisimlerini, bütün bileşimlerini, bütün hareketlerini, bütün kürelerde biten, ya-

şıyan, duyan, düşünen varlıkları ele alın, bütün ilksizlik içinde, zaafımızın *sonsuz* dediği rakama varıncaya kadar çarpın, dünyanın, olduğu gibi, salt hareketle kuruluşu lehine her zaman bir birim çıkacaktır: şu halde bütün ilksizlik içinde salt maddenin hareketiyle bütün evrenin, böyle olduğu gibi meydana gelmiş olması olanağı vardır. Hattâ bu bileşimin ilksizlik içinde meydana gelmiş olması zorunludur. İşte, diyorlar, böylece dünyanın salt hareketle bu hale gelmiş olması yalnız olanaklı değildir, ama sonsuz bileşimlerden sonra başka türlü olmasına da olanak yoktu.

YANIT

Bütün bu tasarımlar, iki nedenden ötürü bana son derece düşsel görünüyor: birincisi, bu evrede akıllı varlıklar olduğu, üstelik salt hareketin de anlığı meydana getirebileceğinin tanıtlanamıyacağıdır; ikincisi de, itiraf ettiğiniz gibi, bire karşı sonsuz bir olasılıkla biçim verici akıllı bir nedenin evreni hareket ettirdiğidir. İnsan sonsuzlukla karşı karşıya, yapayalnız kalınca ne kadar zavallıdır.

Hem, Spinosâ bile bu akıllı kabul ediyor, bu onun sisteminin temelidir. Siz onu okumamışsınız, okumalısınız. Ne diye ondan daha ilerisine gitmek, zayıf aklınızı, budalaca bir böbürlenmeyle, Spinosâ'nın bile inmeye cesaret edemediği bir uçuruma yuvarlamak istiyorsunuz? Bir gezegenin dönüş karesinin öteki gezegenlerin dönüş karesine olan orantısını, o gezegenin uzaklık kübünün ötekilerin ortak merkeze olan uzaklıklarının kübüne olan orantısına her zaman eşit kılan kör bir nedendir, demek ne büyük bir deliliktir, iyice anlıyorsunuz? Ya gök cisimleri büyük birer *geometricidler*, ya da ilksiz *geometrici* gök cisimlerini düzenlemiştir.

Ama o ilksiz *geometrici* nerede? Hiçbir yer kaplamadan bir yerde midir, yoksa her yerde mi? Hiçbir şey bilmiyorum. Her şeyi salt kendi Tözüyle mi düzenlemiştir? Bilmiyorum.

Niceliği ve niteliği olmadan mı koskoca bir varlıktır? Ondan da haberim yok. Bütün bildiğim, ona tapmak ve doğru olmak gerektiğidir

SON TANRITANIMAZLARDAN BİRİNİN YENİ İTİRAZLARI

Hayvanların organları, gereksinimlerine uygun biçimde yaratılmıştır denebilir mi? Bu gereksinimler nelerdir? Korunma ve çoğalma. Şimdi, raslantının meydana getirdiği o sonsuz bileşimlerden yalnız yiyip içmelerine, türlerini üretmeğe özge organları olan bileşimlerin kalmış olmasına şaşmak mı gerek? Bütün ötekiler acaba zorunlu olarak yok olmadılar mı?

YANIT

Lucretius'dan sonra sık sık tekrarlanan bu sözler hayvanlardaki duyum, insanlardaki akıl ile epeyce çürütülmüştür. Nasıl olur da *raslantının meydana getirdiği* bileşimler (yukarıda bir önceki bölümde söylendiği gibi) bu duyumu, bu aklı meydana getirmiş olabilir? Evet, kuşkusuz, hayvanların organları anlaşılmaz bir ustlakla bütün gereksinimlerini karşılamak için yaratılmıştır, sizin de bunu inkâr edecek kadar cesaretiniz yok. Ne o, sustunuz. Doğanın size karşı koyduğu bu kanıt verecek yanıt olmadığını anlıyorsunuz; bir sinek kadanının, bir sümüklü böcek organlarının düzeni sizi şaşkına çevirmeye yetiyor.

MAUPERTUIS*'NİN İTİRAZI

Yeni fizikçiler bu sözümler ona kanıtları genişletmekten başka bir şey yapmamışlar, çoğu zaman işi kılı kırk yarmaya,

* Fransız matematikçi ve doğa bilimcisi (1698-1759).

edepsizliğe kadar vardırırmışlar. Tanrı'yı gergedan derisinin kıvrımlarında bulmuşlar: kaplumbağanın kabuğu yüzünden, aynı hakla, pekâlâ varlığını da inkâr edebilirlerdi.

YANIT

Bu ne biçim akıl yürütme? Kaplumbağa da, gergedan da, bütün o çeşit çeşit türler de, sonsuz değişiklikleriyle varlıklarının korunması, soylarının üremesi, ve ölümü olan aynı nedeni, aynı maksadı, aynı amacı tanıtlarlar. Birlik bu sonsuz değişikliktedir; kabuk da, deri de buna tanıklık etmektedir. Nasıl! Kabuk deriye benzemiyor diye Tanrı'yı mı inkâr edeceğiz! Bir de gazeteciler kalkmışlar Newton'dan, Locke'dan, ikisi de ne yaptıklarını, ne söylediklerini bilerek Tanrı'ya tapan bu iki adamdan esirgedikleri övgüleri bu saçmalara bol keseden dağıtmışlar.

MAUPERTUIS'NİN İTİRAZI

Yılanın yapılışındaki uygunluk, güzellik neye yarar? Bilmediğimiz şeylere yarıyabilir, diyorlar. Bari sesimizi kısılsam da, ancak ettiği kötülüklerle tanıdığımız bir hayvana hayran olmayalım.

YANIT

Mademki yararlı yönlerini sen de benim kadar bilmiyorsun, bari sen de sesini kıs; yahut sürüngelede her şeyin hayran olunacak kadar orantılı olduğunu itiraf et.

Serin gibi zehirlileri var. Burada sözünü ettiğimiz sadece yılanları, dört ayaklıları, kuşları, balıkları ve iki ayaklıları meydana getiren o şaşılacak ustalıktır. Bu ustalık oldukça be-lirlidir. Yılanın niçin zararı dokunduğunu soruyorsun. Ya sen, sen ne diye kaç kez zararlı oldun? Ne diye bir filozof için cinayetlerin en büyüğü olan zalimliği ettin? Bu sorun başka, bu hem mânevi, hem de maddi kötülük sorunudur. Çoktandır,

niçin bu kadar çok yılan, yılanlardan beter de bu kadar çok kötü adam var, diye soruyorlar. Sinekler kafalarını işletebilseydiler, örümceklerin varlığından Tanrı'ya sızlanırlardı, ama, masalda, Minerva'nın Arakhne için itiraf ettiği gibi, onlar da ağını pek güzel ördüğünü itiraf ederlerdi.

Şu halde, Spinosa'nın bile varsaydığı, tanımlaması olanaksız bir aklın varlığını kabul etmek gerekir. Bu aklın gök cisimlerinde olduğu kadar, en aşağı bir böcekte bile göze çarptığını kabul etmeliyiz. Mânevi ve maddi kötülüğe gelince, ne demeli, ne etmeli? Birini yaratan öbürüne de müsaade eden Tanrı'ya taparak maddi ve mânevi iyilikle avunmalı.

Bu madde üzerinde bir sözcük daha. Tanrıtanımazlık kimi akıllı adamların, boş insanlar da budalaların vazgeçemedikleri kötü huylarıdır; ama ya düzenbazlar, onlar nedir? Düzenbaz.

(21). Bu yazı, Kehl basımında tüm maddenin ikinci bölümü olmuştur. 1770 de *Questions*'da çıkmış olan aşağıdaki yazı da birinci bölümü meydana getirmiştir.

Doğulularda Babil, kelimenin söylenişine göre, *Tanrı Baba, Tanrı gücü, Tanrı kapısı* anlamına geliyormuş, Babil de bunun için Tanrı ülkesi, kutsal ülke olmuş. Bir devletin her merkezi Tanrının ülkesi, kutsal kenti. Bu adı taşıyan otuzdan fazla kent vardı. İşte Babil kulesi de böylece *Tanrı babanın kulesi* demekti.

Josèphe, gerçekten, Babil'in *karışıklık* demek olduğunu söylüyor. Calmet de, başkalarından sonra, *Bilba Kalde* dilinde *karıştırılmış* anlamına gelir, diyor; ama bütün Doğulular buna karşıt bir kanı taşımışlardır. Doğrusu *karışıklık* sözcüğü koca bir imparatorluğun merkezi için garip bir kök. Ben vaktiyle Paris'e, kadınlarının beyaz uyluklarından ötürü, *Lutèce* dendiğini iddia eden Rabelais'yi severim.

Ne olursa olsun yorumcular, insanların bu ünlü Babil kulesini hangi yüksekliğe kadar çıkarabildiklerini öğrenmek için

epey çırpınmışlar. Ermiş Hieronimus yirmi bin ayak vardı, diyor. *Jacult* adındaki eski Yahudi kitabı da seksen bir bin ayak. Paul Lucaş yıkıntılarını görmüş, iyi etmiş de görmüş. Ama bilginleri uğraştıran bircik güçlük ölçüler olmamış.

Nuh'un çocuklarının*, «Ulusların adlarını aralarında paylaşıp her biri kendi dilini, soyunu ve kendi ayrı ulusunu meydana getirdiği başka başka ülkelere yerleştikten sonra» bütün insanların «Senaar ovasında: yer yüzünün dört bucağına yayılmadan, adımıza ün katalım** diyerek bir kule dikmek için» nasıl bir araya toplanmış olduklarını öğrenmek istemişler.

Yaratılış, Nuh'un oğullarının kurdukları devletlerden sözeder. Bütün Avrupa, Afrika, Asya uluslarının nasıl olup da aynı dille, aynı amaçla Sennaar'a gelmiş oldukları incelenmiştir.

Vulgate,*** tufanın 1656 dünya yılında olduğunu söyler; sonra da Babil kulesinin yapımını 1771 yılına, yani insan türünün kökü kuruduktan 115 yıl sonraya, Nuh'un yaşadığı zamana rastlatırlar.

Demek ki, insanlar şaşılacak bir çabuklukla çoğalabilmişler; az zamanda bütün sanatlar yeniden doğmuş. Bu kadar yüksek bir kule kurabilmek için kullanılması gereken o dizi dizi mesleklerin sayısını bir düşününce, insan böylesine olağanüstü bir yapıttan bayağı ürker.

Dahası var: *Kutsal - Kitab*'a göre İbrahim tufandan aşağı yukarı 400 yıl sonra doğmuştur, öyle iken daha o zamandan Mısır'da, Asya'da bir çok güçlü krallar görülüyordu. Bochart da, öteki bilgiçler de iskedikleri kadar koca koca kitaplarını

* *Yaratılış*, X. bölüm, 5 (Voltaire'in notu).

** XI. bölüm. 2 ve 4 (Voltaire'in notu).

*** *Kutsal - Kitab*'ın lâtince çevirisi.

o hiç anlamadıkları Fenike, Kalde dilinde sözcüklerle, sistemlerle doldursunlar; istedikleri kadar Thrakia'yı Kapadokya, Girit'i Yunanistan, Kıbrıs adasını da Sur sansınlar; bundan dolayı ne dibi ne de kıyısı olmıyan bir bilgisizlik denizinde yüzmekten kurtulamazlar. İşin en kestirme yolu Tanrının bizleri coğrafyacı, tarihçi, dilci etmek için değil, daha iyi bir hale getirmek için yüzyıllarca sonra, bize kutsal kitaplar vermiş olduğunu itiraf etmek olurdu.

Babil, Babilonya'dır; bu kent Pers tarihçilerinin* yazdığına göre Tâmurath adında bir hükümdar tarafından kurulmuş. Eskiliğine dair bütün bilinenler, İskender'in buyruğu ile Kallisthenes tarafından hocası Aristo'ya gönderilen 1903 yıllık astronomi gözlemlerinden ibarettir. Bu kesin bilgiye bir de hemen ona eşit, pek büyük bir olasılık katılıyor: bu da aşağı yukarı 200 yıla yakın bir zamandan beri sürekli olarak gökyüzü gözlemleri yapmış olan bir ulusun, ilk gözlemden yüzyıllarca önce bir ulus topluluğu halinde bir araya gelmiş ve büyük bir üstünlük kurmuş olduğudur.

Din adamı olmıyan yazarların hesaplarından hiç birinin bizim kutsal yazarlarımıza uymaması, hattâ tufanın meydana geldiği sanılan çağlardan sonra hüküm sürmüş kralların adlarından hiç birinin ne Mısırlılar, ne Suriyeliler, ne Babilliler, ne de Yunanlılarca bilinmemesi acıklı bir şeydir: dillerin bu karışıklığı öyküsüne hiçbir kitapta rastlanmıyor: bu unutulmayacak olay da Nuh'un, Mathusalem'in, Kabil'in, Habil'in, Âdem'in, Havva'nın adları gibi, bütün evren için gizli kalmış.

Bu karışıklık merak duygumuzu incitiyor. O kadar çok gezmiş olan Herodotos ne Nuh'tan, ne Sam'dan, ne Rehu'dan, ne Sale'den, ne de Nemrut'dan sözeder. Nemrut'un adı bütün ilk çağın din dışı insanlarına gizli kalmış: ancak birkaç yeni

* Bak *Biblothèque Orientale* (Voltaire'in notu).

Arap ve İranlı yazar, Yahudilerin kitaplarını değiştirerek, Nemrut'dan sözemişler. Bu eski yıkıntılarda yolumuzu bulmak için, yüzyıllar boyunca bütün dünya uluslarının bilmedikleri, *Kutsal - Kitab*'a inanmaktan başka çaremiz yok; bereket versin, o hiç yanılmıyan bir kılavuzdur.

Birçok masallara tek tük doğru karıştırmış olan Herodotos, Babil'e hükmeden Perslerin en güçlü oldukları dönemde, bu koca kentte yaşayan bütün kadınların yabancılarla yatmak için yaşamlarında bir kez olsun, Aphrodite'nin veya Venus'ün benzeri olduğunu sandığı tanrıça Mylitta'nın tapınağına gitmek zorunda olduklarını iddia ediyor; yasa bu kadınlara, Tanrıçaya ödenen kutsal bir vergi gibi, bu iş için para almalarını da buyuruyormuş.

Bu, *Binbir Gece* masalı, Herodotos'un öteki sayfada anlattığı öyküye benziyor: gûya Kyrus* Hind ırmağını 360 kanala ayırmış, bu kanalların hepsi de Hazer denizine dökülmüş. Mezarai** de bize Charlemagne'in Rhin'i 360 kanala ayırdığını, hepsinin akdenize döküldüğünü, sarayındaki bütün kadınların da hayatlarında bir kez Sainte-Geneviève kilisesine gidip bütün gelip geçenlerle, para için yatmak zorunda olduklarını anlatmış olsaydı, ona ne derdiniz?

Şunu da unutmamak gerekir ki, böyle bir masal, Herodotos'un yaşadığı Hşayarşa'nın çağı için Charlemagne'in çağından çok daha anlamsızdır. Doğulular Franklardan, Galyalılardan bin kez daha kıskançdılar. Bütün büyük beyzadelerin kadınları harem ağaları tarafından sıkı sıkı korunurdu. Bu töre bilinmiyen zamanlardan beri vardı. Hattâ Yahudi tarihinde bile, bu küçük ulus da öbürleri gibi bir krala

* Pers imparatorluğunun kurucusu, Keyhusrev diye de anılır.

** François Eudos de Mézeray (1610-1683). Fransız tarihçisi, krallığın tarihsel olaylar yazarlığını yapmış, Fronde ayaklanmasına katıldığı için görevden alınmıştır.

sahip olmak isteyince, Şemuil'in* onları bundan vazgeçirmek, kendi itibarını korumak için «başlarında bir kral olursa onlara zorbalık edeceğini, harem ağalarına vermek için üzüm-lerinden, buğdaylarından öşür alacağını» söylediği görülür. Krallar bu bildiriye yalancı çıkarmadılar; çünkü üçüncü *Kral-lar* kitabında kral Ahab'ın, dördüncüsünde de Yoram, Ye-horam, Yehoşofat ve Sedekias'ın harem ağaları olduğu ya-zılıdır.

Çok daha önceleri, *Yaratılış*'da Firavun'un harem ağa-larından** söz edilir, hattâ Yusuf'un satıldığı Potifar'ın, kra-lın harem ağası olduğu söylenebilir. Demek ki, Babil'de, ka-dınları korumak için epeyce harem ağası varmış, bu meydanda. Demek ki, bu kadınlara rastgelenle para için yat-maları bir görev olarak yükletilmeyormuş. Babil, Tanrı Ül-kesi, demek öyle iddia olunduğu gibi koca bir genelev de-ğilmiş.

Herodotos'un bu masalları, bu çesniden bütün başka ma-sallar gibi, akli başında adamlar tarafından bugün o kadar çü-rütülmüş, insan kafası o kadar büyük ilerlemeler elde etmiştir ki, kocakanlarla çocuklar bile bu saçmalara inanmıyorlar: «*Non est vetula quae credat; nec pueri credunt; nisi qui non-dum aere lavantur****»

Günümüzde Herodotos'un masalını, kendi çağdaşı ol-madığı için, doğrulamaya çalışan bir tek adam çıkmış. Bu alçaklık

* *I. Krallar* kitabı, VIII. bölüm, 15; III. kitap, XXII. bölüm, 8; IV. Kitap VIII. bölüm, 6; IX. bölüm, 32; XXIV. bölüm, 12; ve XXV. bölüm, 19 (Voltaire'in notu).

** *Yaratılış*, XXXVII. bölüm, 36 (Voltaire'in notu).

*** «Buna kocakanlar bile inanmaz; ancak daha hamamda pa-rasız yıkanan küçük çocuklar belki inanır.» (Juvenalis; II, 152).

ona çok basit bir şey gibi geliyor. *Kutsal. Kitap*'ta Ammon oğullarının çocuklarını Moloh'a sunarken ateşten geçirdikleri yazılı, diye Babil prenseslerinin, sofuluklarından, önlere gelenle yattıklarını tanıtlamak istiyor; ama birkaç barbar oymağındaki bu alışkanlığın, çocuklarını alevlerden geçirmek, hattâ bilmem hangi Moloh'un onuruna odun yığınları üzerinde yakmak yolundaki bu boş inanların, küçük, alçak bir ulustaki bu İrokualara lâıyk iğrenç olayların, bilinen bütün Doğu'nun en kısıkanç, en uygar ulusuna yükletilen böyle inanılmıyacak bir fuhuşla hiç ilgisi olabilir mi? İrokuaların ülkesinde olup bitenler bizim aramızda, İspanya, yahut Fransa sarayındaki alışkanlıkların bir tanıtlaması sayılabilir mi?

Romalılardaki Lupercale bayramlarını da kanıt olarak ileri sürüyor. "Bu bayramlarda, diyor, soylu gençlerle saygı değer yargıçlar ellerinde bir kamçı, hiç utanmadan vücutlarını kendilerine sunan, böylelikle ruhlarının daha mutlu bir kurtuluşa ereceğini uman, soylu kadınları kamçılıyarak kentin sokaklarında çırıl çıplak koşuşturuyorlardı."

Birincisi, soylu Romalıların çırıl çıplak koşuştuklarını hiç söyleyen olmamıştır: tersine Plutarkhos *Romalılara dair sorular* adlı yapıtında özellikle belden aşağı bölümlerinin örtülü olduğunu söylüyor.

İkincisi *aşağılık töreler* savunucusunun anlattığına göre Romalı kadınlar çıplak karınlarını kamçılarlatmak için uçkurlarını çözüyorlarmış, bu da hiç mi hiç doğru değildir.

Üçüncüsü, bu Lupercale bayramlarının, ileri sürülen o Babil yasasıyla, kralın, genel valilerin, yargıçların karılarına, kızlarına din uğruna kendilerini gelene geçene satıp, onlarla zina etmelerini buyuran yasa ile, hiç ilgisi yoktur.

İnsan ruhunu, ulusların töresini bilmiyenler, hemen hemen hepsi birbiriyle çelişen eski yazarlardan aldıkları parçalarla kitap karalamaktan ileriye gidemiyen bahtsızlar, hiç olmazsa düşüncelerini biraz daha alçak gönüllülükle ortaya koy-

malı; kuşkuya düşmeyi, okulun tozlarından silkinmeyi, hiçbir zaman küstahlığı ileri götürmemeyi de bilmelidirler.

Herodotos veya Ktesias*, yahut da Sicilyalı Diodoros** bir olayı anlatıyorlar, siz onu yunancasından okumuşsunuz: demek ki, bu olay doğrudur. Eukleides*** ise böyle düşünmüyor; onun düşüncüsü bu yaşadığımız çağ için epey şaşırtıcıdır; ama bütün kafalar o kadar çabuk düzelmiyor; onun için her zaman düşünen insanlardan çok başkalarının yazdıklarını devşirenler olacaktır.

Biz burada Babil kulesi yapılırken meydana gelen dil karışıklığına dair bir şey söyleyecek değiliz. Bu, *Kutsal-Kitap*'ta sözü geçen bir mucizedir. Biz hiçbir mucizeyi anlatmaya, hattâ incelemeye bile girişmiyoruz: biz de onlara o büyük *Encyclopédie*'nin bütün yazarları gibi, canlı ve içten bir inanla inanıyoruz.

Yalnız şu kadarnı söyleyeceğiz ki, Roma İmparatorluğunun düşmesi Babil kulesinin yıkılmasından daha çok karışıklıklara yol açmış, ortaya daha çok yeni diller çıkarmıştır. Augustus'un saltanatından Attila'ların, Clodiviç'lerin, Gondebaud'ların zamanına kadar, altı yüzyıl boyunca, *terra erat unius labii*, bilebildiğimiz bütün dünyanın bir tek *dil*'i vardı. Fırat'tan Atlas dağına kadar lâtince konuşuluyordu. Yüz ulusun boyun eğdiği yasa lâtince yazılmıştı. Yunanca hoş vakit geçirmeye, eğlenmeye yarıyordu; her eyaletin barbar lehçesini ancak ayak takımı konuşuyordu.

* Yunan tarihçisi; *Persica* ve *Indica* adlı yapıtlarıyla tanınır. İsa'dan önce beşinci yüzyılda yaşamıştır.

** *Tarih kitaplığı* adlı yapıtıyla tanınan Yunan tarihçisi. İmparator Augustus'un çağdaşıdır.

*** Yunan filozofu (İsa'dan önce 450-380).

Afrika mahkemelerinde, Roma'daki gibi yargılama lâtince oluyordu. Bir Cornwall'lı Küçük Asya'ya giderken geçeceği bütün yollarda ne istediğini anlatacağından emin olarak yola çıkıyordu. Romalıların yirtıcılığı insanlara hiç olmazsa bu yarar sağlamıştı. İnsan Tuna kıyılarında da, Vadii - Kebir kıyılarında da kendini bütün kentlerin yurtdaşı olark buluyordu. Bugün, bir Bergamo'lu*, arasında ancak bir dağ bulunan küçük isviçre kantonlarını gezmeye gitti mi, sanki, Çin'de imiş gibi, dilmaçsız adım atamıyor. Bu da yaşamın en büyük felâketlerinden biridir.

(22). Voltaire bu maddeyi *Questions sur l'Encyclopédie*'de baştanbaşa değiştirmiştir (1770). Bellibaşlı düzeltmeleri, ekleri aşağıda gösteriyoruz.

En başa ek:

«Biz vaftizden tanrıbilimci diliyle konuşmuyoruz; biz, kutsal mihraba hiç adım atmıyan zavallı edebiyatçılardan başka bir şey değiliz.»

(23). Ek: (1770) :

«Ah! numum faciles qui tristia crimina caedis
Fluminea tolli posse putatis aqua.**»

(Ovidius, *Fast*, II, 45-46)

İhtiyar.Boudier, sekseninde, bu iki dizenin şöyle komik bir çevirisini yaptı:

«Çamaşır suyunun cinayeti silmesi
Doğrusu çok gülünç bir özdeyiştir.»

* Milâno'un kuzey doğusunda eski bir krallık.

** «Ah, siz ne de çabuk kanıyorsunuz, siz ki, akan suyun bir cinayetin korkunç lekelerini temizleyebileceğini sanıyorsunuz.»

(24). Değişiklik ve ek (1770):

«Filistin'e yerleşmeye gelen bütün yabancılar vaftiz ediliyordu; onlara *ev dönmeleri* deniliyordu.

«Sünnet olmak zorunda değildiler ama *noachide*'lerin* yedi inan ilkesini kabul etmek ve yabancıların hiçbir tanrısına kurban adamamak zorundaydılar. Yasa gereğince dinlerini değiştirenler heıı sünnet, hem de vaftiz ediliyorlardı; dönme kadınlar da, üç erkeğin önünde, çınl çıplak vaftiz ediliyordu.

«En sofı Yahudiler kendilerini, ulusun en çok saygı gösterdiği peygamberlere vaftiz ettiriyorlardı. İşte bunun içindir ki, herkes Erden'de vaftiz eden Erniş Yohanna'ya akın ediyordu.»

(25). Ek (1770) :

Birçok başka Hıristiyan toplulukları da vaftiz edilenleri kızgın demirle dağlıyor, bu şaşılacak ameliyatı da vaftizci Yohanna'nın, Ermiş Luka tarafından ortaya konulan, şu sözlerinden ötürü gerekli görüyorlardı: «Ben su ile vaftiz ediyorum, ama benden sonra gelen ateşle vaftiz edecek.»

Selukiye'liler Hermini'ler, daha başkaları da böyle vaftiz ediyorlardı. *Ateşle vaftiz edecek*, sözleri de hiç bir zaman açıklanmamıştır. Ermiş Luka ile Ermiş Matta'nın sözünü ettikleri ateşle vaftiz üzerine birçok kanılar vardır. En akla yakın olanı bunun, belki de suya daldıktan sonra vücutlarına kızgın demirle harfler dağlayan, Suriye tanırçasının sofularına bir telmiş olduğu kanısıdır. Şu aşağılık insanlarda her şey boş inanmış; İsa bütün bu gülünç, boş inanların yerine kutsal bir tören, kesin ve tanrısal bir simge koymuş.

* Nuh'un soyundan gelenler.

(26). Ek (1770) :

ÖLÜLERİN VAFTİZ EDİLMESİNE DAİR

Bir zamanlar ölüleri de vaftiz etmişler. Bu vaftiz Ermiş Pavlus'un *Korinthoslulara mektup*'undaki şu parçadan da belli oluyor: «Ölümden sonra tekrar dirilmek yoksa, öldükten sonra vaftiz edilenler ne yapacaklar?» Bu saptanmış bir olaydı. Ya ölüleri vaftiz ediyorlarmış, ya da sonraları dostların, hısınların ruhunu ârafattan kurtarmak için papanın şefaati alındığı gibi, onların adına başkaları vaftiz ediliyormuş.

Ermiş Epiphanos'la Ermiş Krysostomos'tan kimi Hıristiyan cemaatlerinde, hele Markia'lılarda, ölünün yatağının altına canlı bir adam yatırdıklarını öğreniyoruz; ölüye vaftiz edilmeyi isteyip istemediğini soruyorlarmış; canlı evet, diyormuş. Bu görenek çok geçmeden günah sayılmış: Ermiş Pavlus bundan söz ediyor, ama o bu göreneği günah saymamış: tersine onu, ölümden sonra tekrar dirilmenin karşı durulmaz bir kanıtı olarak kullanıyor.

(27). Ek (1770) :

« O zaman gizleri, toplulukları, çömezleri, müritleri, evliyalı olmyan mezhep yokmuş. Her tarikat yeni yeni erdemler istiyor, tövbe edenlerin yeni bir yaşama başlamalarını, *initium novae vitae*, öneriyordu. *Initiation* (dinsel gizleri öğrenme) sözcüğü de buradan geliyor. Hıristiyan erkeklerle kadınlar soğuk su ile dolu bir fıçıya cıvırl çıplak dalarak dinin gizlerini öğreniyorlardı; bütün günahların bağışlanması bu âlâmete bağlıydı. Ama Hıristiyan vaftiziyle Yunan, Suriye, Mısır, Roma törenleri arasındaki ayrıntı doğru ile yalan arasındaki ayrıntı idi. İsa yeni dinin baş rahibiydi.

«İkinci yüzyıldan sonra...»

(28). Bu tümce 1770 basımında çıkarılmıştır.

(29). Ek (1770) :

Anabaptiste'lerle,* öz Hristiyanlığın dışında kalan kimi başka topluluklar daha ne olduğunu anlamadan kimseyi vaftiz etmemek, kimseye dinin gizlerini öğretmemek gerektiğini sanmışlar. Hristiyan cemaatinden olacağına söz verdiriyorsunuz, diyorlar; ama bir çocuk hiçbir bağlantıya giripemez. Ona bir kefil, bir vaftiz babası veriyorsunuz; bu da eski bir törenin kötüye kullanılmasıdır. Bu önlem ilk kuruluş zamanı için pek uygun düşüyordu. Kim oldukları bilinmeyen adamlar, kadınlar, erişkin kızlar ilk müritlere başvurup topluma kabul edilmek, sadakalardan pay almak isteyince bağlılıklarının güvencesi olarak bir kefile ihtiyaç vardı: onlardan emin olmak gerekti: sizden olduklarına yemin ediyorlardı; ama bir çocuk taban tabana karşıt bir durumdadır. Rumlar tarafından vaftiz edilen bir çocuğun sonradan Türkler tarafından sünnet edildiği çok görülmüştür; sekiz günlükken Hristiyan, on üç yaşında da Müslüman olan bu çocuk vaftiz babasının andını bozmuştur. *Anabaptiste*'lerin ileri sürebilecekleri nedenlerden biri de budur; ama Türkiye için kabul edilebilen bu neden Hristiyan ülkelerinde hiç kabul edilmemiş, o ülkelerde vaftiz, yurttaşların durumunu sağlamlaştırıyordu. İnsan yurdunun yasalarına, kutsal törenlerine uymalı

Rumlar, Lâtin kiliselerimizin birinden Rum kilisesine geçen Lâtinleri yeniden vaftiz ediyorlar; geçen yüzyılda bu yeniden Hristiyan olanların şu sözleri söylemeleri töre gereği idi: «Beni yanlış vaftiz ettiren babama, anama tükürüyorum.» Belki de bu töre taşralarda hâlâ vardır, belki de daha uzun zaman sürüp gidecektir.

(30). 1770 de *Questions*'da da çıkan bu madde şu üç parça ile başlıyordu:

* Vaftizin erginlik çağında bir kez daha yapılmasından yana olan bir tarikat üyeleri.

«Mademki aşk konusunda Eflâtun'dan örnek getirdik, mademki güzel seviliyor, ne diye güzel konusunda ondan örnek getirmiyelim? Belki iki bin yıldan çok bir zaman önce bir Yunanlının güzelden nasıl söz ettiğini öğrenmeyi merak eden olur.

« Kutsal gizlerin içinde günahının kefaretinin ödeyen insan tanrısal bir biçimde süslü güzel bir yüz, yahut cisimsiz her hangi bir tür görünce, önce, için için bir titreme, anlatılması olanaksız bir saygılı korku duyar; o yüze Tanrı göziyle bakar... güzelliğin etkisi ruhuna işleyince, kızışır: ruhunun kanatlarına sular serpilmiştir; tohumlarını içlerinde tutan kanatlar sertliklerini kaybederler; erirler; kanatlarının köklerinde kabaran tomurcuklar ruhun her türünden çıkmaya uğraşır (o zamanlar ruhun kanadları varmış), vb.

«Eflâtun'un bu sözlerinden daha güzel bir şey olmayacağına inanmak isterim, ama bize güzelin ne olduğuna dair pek açık bir fikir vermiyor.»

(31). 1770 de, *Questions'da*, *Beau-Güzel* maddesine aşağıdaki parça eklenmiştir:

Bütün dünyanın güzel bulduğu hareketler var, Caesar'ın, birbirine öldüresiye düşman olan, iki komutanı birbirine meydan okumuşlar; ama bizdeki gibi bir çalılığın arkasında kılıcı üçüncü veya dördüncü hareketle kullanarak, kim kimin daha çok kanını akıtacak diye değil, Barbar'ların hücumuna karşı Romalılar'ın saflarını kim daha iyi savunacak diye. Biri, düşmanları püskürttükten sonra, kendisi de yıkılmak üzereymiş; öbürü hemen onun yardımına koşmuş, hayatını kurtarmış ve zaferi tamamlamış.

Bir dost bir dostu; bir oğul babasına ölünceye kadar bağlıdır Bir Algonken*, bir Fransız, bir Çinli, hepsi de bunun

* Amireka Birleşik Devletlerinin, özellikle Kanada'nın doğu bölgelerinde yaşayan yerli oymaklardan olan.

çok güzel bir şey olduğunu, bu hareketlerin hoşlarına gittiğini, onlara hayran olduklarını söyleyeceklerdir.

Hepsi de birbirinden büyük ahlâk özdeyişlerini tekrarlayacaklardır. Örneğin Zerdüşt'ten şu özdeyişi: «Bir işin doğruluğundan kuşku duyarsan, o işe karışma....»; Confucyus'un şu sözlerini: «Edilen hakaretleri unut, ama iyilikleri aklından çıkarma.»

Yuvarlak gözlü, basık burunlu, bizim yüreğimizi fetheden kadınlara *güzel*'liği vermeyen zenci, bu adı kendi hareketlerine, kendi özdeyişlerine hiç düşünmeden verir. Kötü adam bile taklid etmeye cesaret edemediği erdemlerin güzelliğini tanıyacaktır. Görülüyor ki, duygulardan, hayal gücünden, *ruh* dediğimiz şeyden başkasını etkilemeyen güzel, çoğu zaman belirsiz bir şeydir; ama yüreğe seslenen güzel öyle değil. *Iliada*'nın dörtte üçünde hiçbir *güzellik* bulmadıklarını söyleyecek bir çok insan bulursunuz; ama hiç kimse Kodros'un ulusuna gösterdiği bağlılığın, gerçek olmak şartıyla, çok güzel olduğunu inkâr etmez.

Aslı Dijon'lu olan cizvit rahibi Attiret, imparator Kanghi'nin Pekin'den birkaç *lis* uzağında olan yazlık evinde ressam olarak çalışıyordu.

M. Dassaut'ya yazdığı mektuplardan birinde bu yazlık, diyor, Dijon kentinden daha büyük; yanyana bin parça köşkten meydana gelmiş; bu saraylardan her birinin avluları, salonları, bahçeleri, havuzları var; her yüzü altınla, yaldızla, boya ile süsüdür. Parkın geniş duvarları içinde yirmi ayakta altmış ayağa kadar yükselen elle yapılmış tepelikler var. Küçük vâdiler, biraz ileride göller, denizler meydana getirmek için birbirleriyle birleşen sayısız kanallarla sulanmaktadır. Bu denizlerde on iki, on üç kulaç uzunluğunda, dört kulaç genişliğinde boyalı, yaldızlı kayıklarla gezilir. Bu kayıkların

görkemli salonları var; sonra bu kanalların, denizlerin ve göllerin kıyıları, hepsi ayrı ayrı zevkte yapılmış, evlerle kaplıdır. Her evin yanında bahçeleri, çağlayanları vardır. Bir vâdicikten öbürüne, kameriyeler, mağaralarla süslü kıvrıntılı yollardan gidilir. Bu vâdiciklerden hiçbiri öbürüne benzemez; en geniş, gerisinde yaldızlı yapılar yükselen bir sıra sütunlarla çevrilidir; bu evlerin bütün daireleri dış görkemlerine uygundur; bu köprülerin iki yanına kabartma resimlerle işlenmiş beyaz mermerden parmaklıklar çekilmiştir.

Büyük denizin tam ortasında bir kayalık, bu kayalığın üstünde de yüzden fazla dairesi olan dört köşe bir konak yükseltilmişler. Bu dört köşe konaktan bütün saraylar, bütün evler, bütün bahçeler ve o kocaman duvar gözüktür: bunların sayısı dört yüzü geçer.

İmparator bir şenlik düzenledi mi bütün bu yapılar bir an içinde aydınlatılır, her evden hava fişekleri atılır.

Dahası da var; *deniz* denilen suyun ötesinde imparatorun subaylarının yönettiği büyük bir panayır vardır. Büyük denizden kalkan gemiler bu panayıra gelirler. Saray adamları burada her çeşit satıcı, işçi kıyafetinde çalışırlar: birbir kahve, öbürü bir meyhane işletir; biri yankesicilik eder, öbürü de peşini bırakmayan zaptiye olur. İmparator, imparatoriçe sarayın bütün kadınları oraya gelir, pazarlık eder, kumaş satın alırlar; sahte esnaflar onları ellerinden geldiği kadar aldatırlar. Onlara fiyatlar üzerinde bu kadar çekışmenin ayıp olduğunu, hep böyle kötü müşterilere düştüklerini söylerler. Haşmetlular da madrabazların eline düştükleri cevabını verirler; satıcılar kızarlar, çekip gitmek isterler: hemen kendilerini yatıştırırlar; imparator bütün mallarını satın alır ve bu mallarla saraylılara piyango düzenlenir. Daha ileride her çeşit oyunlar gösterilir.

Rahip Attiret Çin'den Versailles'a gelince orasını küçük ve sıkıntılı buldu. Korulukları gezerken ağızları açık

kalan Almanlar Rahip Attiret'nin bu kadar güçbeğenir olmasına şaşıyorlardı. İşte beni güzel'e dair kitap yazmaktan bûsbütün vazgeçiren nedenlerden biri de budur.

(32). Bu madde, 1770 de, *Questions*'da, olduğu gibi çıkmış, yalnız baş tarafına şu parça eklenmiştir:

«Rahat, huzur pek az bulunur. Şu dünyada en yüksek iyiye yüksek bir hayal diye bakmamalı mı? Yunan filozofları her zamanki gibi bu konu üzerinde uzun uzun tartıştılar. Sevgili okuyucu, buna bakarak, sözüm ona madenleri altına çeviren o sihirli taşın üzerinde bilgiçlik taslayan dilenciler görür gibi olmuyor musun?

«En yüksek iyi! Ne lâf! En yüksek mavinin...»

(33). Ek (1770) :

Kendine göre, hem çok daha küçük ölçüde.

(34). Ek (1770) :

Castor atlar ister, Pollux güreşçiler:

Bunca değişik zevkleri, huyları nasıl bağdaştırmalı?

(35). Ek (1770) :

Krantor en yüksek iyi, dört rakibin, Erdemin, Sağlığın, Zenginliğin, Hazzın bir araya gelmesidir, deseydi daha da güzel uydurulmuş olurdu; ama o anlamsız en yüksek iyi sorununu hiç de çözümülemez..

(36). Bu madde 1770 de, *Questions*'da da çıkmış, yalnız ilk bölümü («Nasıl! Bir elmayı yedik...» e kadar olan bölüm aşağıdaki biçimde köklü değişikliklere uğramıştır:

Rica ederim baylar, şu *her şey ıydır*'in ne olduğunu bana anlatır mısınız? Çünkü ben ona akıl erdiremiyorum.

Bu, hareket eden güçler kuramına göre, *her şey yolda, her şey düzeninde*, demek midir? Öyle ise anlıyorum. Anladığımı da itiraf ediyorum.

Yoksa bundan herkesin iyi olduğunu, yiyeceği içeceği bulunduğunu, kimsenin acı çekmediğini mi anlıyorsunuz? Bunun ne kadar yanlış olduğunu bilirsiniz.

Yoksa dünyanın üzerine çöken acı felâketlerin Tanrıya göre *iyi* olduğunu, onu sevindirdiği fikrinde misiniz? Ben insana dehşet veren böyle bir şeye inanmam, siz de inanmazsınız.

Yalvarırım size, anlatın bana bu *her şey iyidir*'in ne olduğunu? Bilgiç Eflâtun, geometride yalnız beş düzenli katı cisim, dört yüzlü, küb, altı yüzlü, on iki yüzlü, yirmi yüzlü cisim var, diye Tanrıya yalnız beş dünya yaratmak öz-gürlüğünü lûtfetti. Peki ama, Tanrı gücünü ne diye böyle daraltmalı? Niçin ona daha düzenli olan küreyi, hattâ koniği, çok yüzlü piramidi, silindiri v.b. de vermemeli?

Ona göre Tanrı, zorunlu olarak olasılığı olan dünyaların en iyisini seçmiş; bu sistem, her ne kadar ilk günah dogmasına aykırı düşüyorsa da, birçok Hıristiyan filozoflar tarafından da kabul edilmiştir: çünkü küremiz bu gûnahtan sonra artık hiç de kürelerin en iyisi olmamış; eskiden öyle imiş: o halde şimdi de olabilir, birçok kimseler de küremizin kürelerin en iyisi değil, en kötüsü olduğuna inanıyorlar.

Leibnitz, *Théodicée* adlı kitabında. Eflâtun'dan yana çıkıyor. Birçok okuyucular her ikisini de anlamadıklarından yakınmışlardır; bize gelince, ikisini de birkaç kez okuduktan sonra, biz töremiz gereğince bilgisizliğimizi itiraf edelim; hem madem ki, İncil bu konuda bize hiçbir şey bildirmemiş, biz de hiç pişmanlık duymadan karanlıklar içinde yürüyoruz.

Her şeyden sözeden Leibnitz, ilk günahdan da söz etmiş; hem de her sistem sahibi kendisini çelişmeye düşürecek her şeyi nasıl plânına sokarsa, o da Tanrıya itaatsizliğin, ve bunun ardından gelen felâketlerin, dünyaların en iyisinin ayrılmaz parçaları; olasılığı olan bütün mutluluk

iksirinin bileşimine giren maddeler olduğunu hayal etmiş. «Calla, calla, señor don Carlos: todo che se haze es por su ben*.»

(37). Ek (1770) :

Özellikle, bizim gibi insanoğluna vergi felâketlerin altında ezilirken, bu felâkete bir de iftira çılgınlığını katan haydutların ağzını kapıyalım. İnana, Tanrı bildirisine sığınarak onların iğrenç yalan dolanlarını bozalım.

[Voltaire burada, *Lisbonne felâketi koşuğu*'nun son dizesini tekrarlamakta:

Bu felâket, diyorsunuz, iyilik bir başka varlığa.
ve maddeyi şöyle bitirmektedir:]

İşleri güçleri bilgiçlik taslamak olanlar, nesnelerin olduklarından başka türlü olmalarının varlıkların Varlığının özüne uygun olmadığını ileri sürmüşler. Bu katı bir sistem; ben bu konuda, onu incelemeye yeltenecek kadar bile bilgi sahibi değilim.

(38). Aynı başlık altında *Quesinos sur l'Encyclopédie*'de (1770) çıkan aşağıdaki yazı metnini yalnız bir parçasını, o da değiştirerek, bırakmaktadır:

Bir gün Newton'a niçin canı istediği zaman yürüdüğünü, elinin kolunun da isteğine göre nasıl hareket ettiğini sormuşlar. Mertçe, bilmediğini söylemiş. Ona, iyi ama, demişler, siz ki gezegenlerin çekimini o kadar iyi biliyorsunuz, hiç olmazsa bize niçin şu yönde değil de bu yönde hareket ettiklerini söyleyin; bu konuda da bir şey bilmediğini itiraf etmiş.

* Sakin ol, senyör Don Carlos; olup bitenlerin hepsi senin iyiliğin içindir.

Okyanusun, kokmasın diye tuzlu olduğunu; deniz alçalıp yükselmelerinin gemilerimizi limanlara sokmak için olduğunu öğretenler kendilerine Akdenizin hiç alçalıp yükselmesi olmadıgı halde limanları olduğu cevabı verilince biraz utandılar. Musschenbroeck bile bu gaflete düşmüştür.

Acaba bir odun yığınının ocakta nasıl kızgın kömür haline geldiğini, kirecin de taze suyu görünce nasıl olup da yandığını hiç doğru dürüst anlatabilen olmuş mudur?

Hayvanlarda kalb hareketinin ilk ilkesi iyice biliniyor mu? Çoğalmanın nasıl meydana geldiğini apaçık bilebiliyor muyuz? Bize duyumları; düşünceleri, belleği veren şey nedir? bulup çıkarabildik mi? Maddenin özüne dair, onun yüzeyine dokunan çocukların bildiğinden daha çoğunu bilmiyoruz.

Toprağa serptiğimiz şu buğday tanesinin, nasıl olup da başakla yüklü bir sap meydana getirmek için yükseldiğini, sonra aym toprağın nasıl olup da şu ağacın tepesinde bir elma, yanı başındaki ağaçta da bir kestane yetiştirdiğini bize kim öğretecek? Birçok bilgiç: biz neler bilmeyiz? demişler. Montaigne ise: ben ne bilirim ki? diyordu.

Her şeyi kesip atan zalim, lâf ebesi eğitimci, iki yüzlü bilgiç, zekânın sınırlarını arayıp duruyorsun. Oysa onlar burunun dibinde.

Söyle: hangi etkenlerle canlı tutuyor
Yaratmış cisimleri o İksiz usta,
Bana öğretir misin? v.b.

Demek ki, bizim sınırlarımız her yanda; bir de *pan* diye söylediğimiz *paon*'lar (tavuskuşları) gibi kurum, kurum kurumlanırsınız.

(39). C harfini meydana getiren maddeler önce alfabetik sıraya pek uygun olarak sıralanmamıştı. 1764 basımı ile 1765 de yapılan bütün basımların (Varberg bir yana) sırasını koruyan 1767 basımı bu maddeleri şu sıra içinde düzenlemiştir:

Caractère, Certain, Chaîne des Événements, Chaîne des Êtres Créés, Ciel des Anciens, Circuncision, Conciles, Corps, Chine, Catéchisme Chinois, Catéchisme du Japonais, Catéchisme du Curé, Catéchisme du Jardinler, Christianisme, Convulsions, Critique

Yalnız 1765 de çıkan Varberg basımı alfabetik sırayı izlemektedir. (Bununla beraber *Cristianisme* şeklide yazılmış olan *Christianisme* maddesi bu basımda da sondan bir önceye alınmıştır). Bu basımda koruduğumuz normal sıraya ancak 1789 basımında uyulmuştur.

(40). Bu madde *Questions*'da olduğu gibi korunmuş (1770), ama buraya aşağıdaki 7 parça eklenmiştir:

Karakter değiştirilebilir mi? Evet, vücut değiştirilebilirse karakter de değiştirilebilir. Doğuştan geçimsiz, uyumsuz, sert bir adam, yaşlılığında bir yerine inme inince, gözü yaşlı, çekingen, sessiz bir aptal oğlan haline gelebilir. Çünkü vücudu artık aynı vücut değildir. Ama sinirleri, kanı, omurilik soğanı* aynı halde kaldıkça, bir kurdun, bir sansarın içgüsüdü nasıl değişmezse, onun huyu da öylece değişmiyecektir.

İtalyanların *Capitoli*'lerinden, hattâ Boileau'nun *Lutrin*'inden çok daha üstün olan *Dispensary*'nin, o küçük koşuğun İngiliz yazarı, bence çok güzel söylemiş:

*Bir gizli karışımudan, ateş, toprak ve sudan
Yoğrulmuştu kalbi Caesar ile Nassau'nun.
Dayanılmaz zoruyla yenilmez bir tutkunun
Hayasız oldu Slone ve karısı duyulu.*

* «Basalei şevkiye.»

Karakter bizim düşüncelerimizden, duygularımızdan meydana gelmiştir: kendi kendimize ne duygu, ne düşünce vermediğimiz de besbelli; şu halde karakterimiz bize bağlı olamaz.

Bize bağlı olsaydı, kusursuz olmıyan insan kalmazdı.

Kendi kendimize zevk, yetenek veremiyoruz, niçin iyi huylar verelim?

İnsan iyice düşünmezse, her şeye hâkim olduğunu sanır; biraz düşünürünce de hiçbir şeye hâkim olmadığını görür.

Bir adamın ille de karakterini değiştirmek mi istiyorsunuz, her gün, öldürünceye kadar, yumuşatıcı ilâçlar verip bağırsaklarını temizleyin. XII. Charles, Bender yolu üzerinde, aldığı yaradan ateşler içinde yanarken artık aynı adam değildi. Onu bir çocuk gibi istedikleri gibi kullanıyorlardı.

(41). Ek (1770) :

Yaradılışı kovun, dönmela döner gelir.

(Destouches, *Glorieux*, III. perde, V. sahne),

(42). Bu madde, Kehl basımında, tüm maddenin ikinci bölümü olmuştur. Birinci bölüm, 1770'de *Questions*'da çıkan, aşağıdaki yazıdan meydana geliyordu:

Büyük perhiz üzerindeki sorularımız ancak kamu örgütünü ilgilendirebilir. Yıl içinde, daha az öküz, dana, kuzu, av hayvanı boğazlanan bir zaman olması yararlı görünüyor. Büyük perhizin geldiği Şubat, Mart aylarında daha ne piliç, ne de güvercin vardır. Otlakların İngiltere'deki, Hollanda'daki kadar verimli olmadığı ülkelerde hayvan kesimine birkaç hafta olsun ara vermek elbette iyi olur

Kamu örgütünün yönetenler o sıralarda, Paris'de etin biraz pahalı satılmasını, elde edilecek kârın da hastahanelere verilmesini buyurmakla doğrusu çok akıllıca bir davranışta bulunmuşlar. Böylece lüks oburluk, hemen hemen farkında

olmadan, yoksulluğa vergi ödüyor demektir: çünkü perhiz tutmaya dayanamıyanlar zenginlerdir; yoksullar bütün yıl zaten perhizdeler.

Ayda bir kez et yiyen rençberler bile pek azdır. Her gün yemeleri gerekseydi en bolluk, bereket içindeki ülkede bile yetecek kadar et bulunamazdı. Günde yirmi milyon libre et, yılda yedi milyar üç yüz milyon libre eder. Bu hesap insanı korkutur.

Sofralarında hafif* yemekler yemeğe katlanan az saydaki zenginler, bankerler, ruhani başkanlar, ileri gelen yarıçılarla yöneticiler, büyük senyörler, soylu bayanlar altı hafta dil, som, zargana, kalkan, mersin balıkları ile perhiz ederler.

Ünlü bankerlerimizden birinin, kendisi için her gün Paris'e yüz *écu*'lük taze deniz balığı getiren postacıları vardı. Postacıların, bu iş için gereken atları satan at canbazlarının, balıkları sağlayan balıkçıların, ağ yapıcılarının (kimi yerlerde bunlara *ağcı* diyorlar.), gemi yapıcılarının v.b., balığı etten daha lezzetli bir hale getiren bütün o nefis eczaları satan baharatçıların geçimi hep bu masraftan çıkıyordu. Lucullus** bile bundan daha zevkli bir perhiz edemezdi.

Taze deniz balığının, Paris'e girereken Devlete önemlice bir vergi ödediğini de unutmamak gerekir.

Zenginin kâhyası, uşakları, hanımefendinin hizmetindeki kızlar, kilercibaşı v.b., hepsi Cresus'un*** sofrasından artanlarla karınlarını doyurur, onun gibi nefis bir biçimde perhiz ederler.

* Besili piliçlerden daha yağlı olan, korkunç hazımsızlıklara yol açan balıklara hiç hafif denir mi? (Voltaire'in notu).

** Roma'nın lüksü, sofrasının şatafatıyla ün salmış komutanlarından.

*** Zenginliği, görkemli yaşantısı ile ün salmış olan son Lydia kralı.

Yoksullara gelince iş değişir. Dört metelik kösele gibi bir koyun eti yemeğe kalksalar, yalnız büyük bir günah işlemiş olmakla kalmazlar, bir de bu aşağılık besini boşu boşuna arıyacaktırlar. Öyle ise ne yiyecekler? diyeceksiniz. Kestaneleri, çavdar ekmekleri, ineklerinin, keçilerinin, yahut koyunlarının sütünden çıkardıkları peynirleriyle tavuklarından aldıkları biraz yumurtadan başka bir şeyleri yoktur.

Kimi Kiliselerde onlara yumurtayı, süten yapılan şeyleri yemeği de yasak etmek alışkanlık haline geldi. İyi ama yiyecekleri ne kaldı? hiçbir şey. Perhiz tutmaya razı oluyorlar, ama ölmeğe de razı değiller ya. Yalnız gelir sahibi göbekli piskoposların, papazların tarlalarını sürmek için de olsa gene de yaşamaları gerekir.

Onun için bu adamların kendi elleriyle yaptıkları peynirleri, kendi tavuklarının yumurtladığı yumurtaları yemelerine müsaade etmek, ödevleri halkın sağlığını korumak olan kırallığın kamu işlerini yönetenlere, yalnız onlara düşmez mi?

Anlaşıyor ki, süt, yumurta, peynir, köylünün karnını doyurabilecek her şey dinsel bir törene değil kamu yönetimine bağlı kalmış şeylerdir.

İsa - Mesih'in havarilerine omlet yemeyi yasak ettiği yok; tersine diyor ki: ** Ne verilerse onu yiyin.*

Kutsal Kilise perhizi buyurmuş, buyurmuş ama Kilise olarak buyruğu ancak gönüllere geçer; insanları ancak manevi cezalara çarpabilir; bugün artık eskisi gibi, bozulmuş domuz yağından başka yağı olmadığı için, karnavalın son günü bir dilim kara ekmeğin üzerine bu yağdan süren bir zavallıyı diri diri yaktırtaamaz.

* Ermiş Luka, X., 8 (Voltaire'in notu).

Taşrada da köy papazları, zaman zaman, ödevlerinin çok dışına çıkıyorlar, kamu yöneticilerinin haklarını unutarak acaba tencerelerinde birkaç dirhem et, çengellerinde bir iki kart tavuk, perhiz zamanı, yumurta yenmesi yasak olduğu günler, dolaplarında üç, beş yumurta var mı diye bakmak için hanlara, lokantalara girmeğe kalkışıyorlar Böylece zavallı halkı korkutuyorlar; hattâ bu gibi kamu işlerine kamu yöneticilerinden başka kimsenin karışamayacağını bilmeyen zavallılara zor kullanacak kadar işi azıtıyorlar. Bu çirkin ve cezalandırılması gereken bir işkencedir.

Taşranın yoksul halkını doyurabilecek yiyeceklerin az çok var olup olmadığını ancak kamu yöneticileri bilebilirler. Rahip sınıfının görece daha yitice işleri vardır. Onun için perhiz zamanı halkın neler yiyebileceğini asıl kamu işlerine bakan yöneticiler saptamalı değil mi? Ülkenin besin maddelerini o ülkenin zaptiyesi değil de kim kontrol edebilir?

(43). İlk basımlarda *Catechisme chinois - Çinlinin din ve ahlâk ilkeleri*, *Chine - Çin maddesinden sonra* çıkmıştı. Voltaire bu maddeye 1764'den sonra *Japonyalının, Köy papazının* 1765'de de *Bahçıvanın din ve ahlâk ilkeleri*'ni eklemiştir.

(44). 1764'de öteki *İlkeler*'le beraber çıkmış olan *Köy papazının din ve ahlâk ilkeleri*, 1771 de (*Questions'da*) *Kır papaz* adını taşıyan yeni bir maddenin sonuna, bu maddenin 2 no. bölümü olarak, konulmuştu.

(45). *Questions'a* (1770) olduğu gibi alınmış olan *Certitude - Kesin, kesinlik* maddesinin baş tarafına aşağıdaki parçalar eklenmişti (yalnız Montbailli'ye dair olan parça 1774'de eklenmiştir):

Hiç kuşku yok; dostlarım var; talihim nasıl olsa parlayacak; akrabalarım beni hiç bir zaman yalnız bırakmayacaklar; bana haksızlık etmeyecekler; yapıtım iyidir, beğenilecek; bana borçludurlar, borçlarını ödeyecekler; sevgilim bana bağlı kalacak, bağlı kalacağına yemin etti; nazır beni tertip ettirecek, ayak üstü

vadetti bunu bana: bütün bunlar gün görmüş, hayatı biraz olsun anlamış her insanın sözlüğünden çizip atacağı sözlerdir.

Yargıçlar da Langlade'ı, Lebrun'ü, Calas'ı, Sirven'i, Martin'i, Montbailli'yi sonradan suçsuz oldukları alışılmış daha nicelerini, mahkûm ederken bütün o talihsizlerin suçlu olduklarından hiç kuşkuları yoktu, yahut hiç kuşkuları olmaması gerekti; öyle iken hepsi de yanıldılar.

Yanılmak, iyi akıl yürütememek, körükörüne yargılamak iki türlü olur: ya akli başında adamlar gibi yanlış yola sürüklenerek, ya da bir budala gibi karar vererek.

Langlade dâvasında yargıçlar akli başında adamlar gibi yanıldılar, göz kamaştırabilecek görünüşler üzerinde gözlerini kör ettiler; karşıt görünüşleri hiç incelemediler; Langlade'ın elbette işlemediği bir hırsızlık suçunu işlediğinden emin olduklarına inanmak için zekâlarından yararlandılar; insan zekâsının bu hiç de kesin olmıyan zavallı kesinliği üzerine de bir kişizade, olağan ve olağanüstü sorguya çekildi, sonra hiçbir yardım yüzü görmeden bir zindana atıldı, kürek cezasına çarptıldı, orada da öldü; karısı yedi yaşındaki kızıyla birlikte bir başka zindana kapatıldı, bu kız sonradan babasını kürek cezasına, anasını da sürgüne mahkûm eden aynı parlâmentonun bir danışmanı* ile evlendi.

Yargıçlar, *kesin* bir kanıya varmasaydılar elbette böyle bir hüküm vermezlerdi. Bununla beraber, daha bu hüküm verildiği sıralarda, birçokları hırsızlığın, bir haydutla işbirliği eden Gagnat adında bir papaz tarafından yapıldığını biliyorlardı; ama Langlade'ın suçsuzluğu ancak ölümünden sonra kabul edildi.

Onlar, suçsuz Lebrun'ü ilk mahkeme kararıyla çarka genilmeğe mahkûm ederken de gene *kesin* kanı sahibi idiler, sonradan, istinaf üzerine verilen kararlar, işkenceler içinde, parçalanarak öldü

Calas'la Sirven'in başlarına gelenleri de herkes bilir; Martin'inki pek o kadar bilinmez. Martin, Lorraine'de, Bar yöresinde yaşayan iyi bir çiftçi idi. Haydudun biri urbasını çalar, sonra bu urbayı sırtına geçirerek cepleri altınla dolu sandığı ve peşini kolladığı bir gezgini ana yolda öldürür. Hemen

* Fransa'da eski yüksek adalet divanı üyelerine verilen ad.

Martin'i suçlarla; urbası aleyhine tanıklık ediyor ya, yargıçlar bu ipucunu kesin bir kanıt sayarlar. Tutuklanan adamın ne geçmişteki iyi hali, erdem içinde yetiştirdiği kalabalık ailesi, ne de evinde bulunan ve büyük bir olasılıkla ölüyü soy-madığını gösteren azıcık para; hiçbiri onu kurtaramaz. Kendisini yargılayan ilk yargıç sertliğiyle övünen bir adamdır. Zavallı suçsuz çarka gerilmeğe mahkûm eder; çok acı bir talihsizlik sonucu olarak da karar Tournelle'de* onaylanır. İhtiyar Martin, son nefesine kadar Tanrıyı suçsuz olduğuna tanık tutarak, diri diri parçalanır. Ailesi darmadağın olur; birkaç parça malına el koyarlar. Paramparça olan vücudu yol üzerinde halka gösterilirken de cinayeti ve hırsızlığı işliyen kaatil bir başka cinayet için yakalanıp tutuklanmıştır; çarka gerilmek sırası kendisine gelince Martin'in işkenceye, ölüme katlanarak cezasını çektiği cinayeti işleyinin kendisi, yalnız kendisi olduğunu itiraf eder.

Karısı ile uyumakta olan Montbailli, hiç kuşkusuz, kalb durmasından ölen anasını, karısıyla birlik olup öldürmekle suçlandırılır: Arras mahkemesi Montbaili'yi çarka gerilerek ölüme, karısını da diri diri yakılmaya mahkûm eder. Suçsuz oldukları anlaşılır, anlaşılır ama, Montbailli çarka gerildikten sonra.

İnsanlığın haline bizi ağlamaklı eden bu sayısız se-rüvenleri burada bir yana bırakalım; ama hiç olmazsa yargıçların böyle hükümler verirken sözüm ona edindikleri o *kesin kanıya* ağlayalım.

Bir şeyin maddesel veya mânevi bakımdan başka türlü olmasına olanak varsa, artık ortada hiçbir kesinlik yoktur. Ne demek! bir kürenin yüzeyinin, büyük dairesinin alanının dört katına eşit olduğunu temine kalkışmak için bunu kanıtlamak gerekiyor da bir yurtdaşı, korkunç işkencelerle öbür dünyaya göndermek için kanıt gerekmeyecek mi?

* Eski Fransız adliyesinde ağır ceza.

En güçlü olasılıklarla yetinmek zorunda olmak, insanlığın bahtsızlığı buysa suçlu sanılanın yaşına başına, mevkiine, yaşayışına, cinayeti işlemekte ne gibi bir çıkarı olabileceğine, düşmanlarının onu mahvetmekle ne kazanacaklarına bakmak gerekir. Her yargıç kendi kendine: gelecek kuşaklar, bütün Avrupa yargıma lânet etmeyecek mi? ellerim suçsuz kaniyle boyanırsa rahat uyuyacak mıyım? demeli.

Bu korkunç tabloyu bırakalım da insanı dosdoğru yanılmaya sürüklüyecek kesinlikte başka örneklere geçelim.

«Ne diye kendini zincirlere vurduruyorsun, meczup, zavallı derviş? ne diye o çirkin döl örgenine kocaman bir demir halka geçirmişsin? — Bir gün, Ulu Peygamberimizin yanısıra cennetin ileri gelenleri arasında yer alacağıma eminim de ondan. — Yazık! dostum, gel, benimle beraber yanı başındaki Aynaroz dağına gel, orada üç bin dilenci göreceksin ki, hepsi de senin o incecik köprüünün altındaki uçuruma yuvarlanacağından, kendilerinin de ilk cennnete gideceklerinden kesin olarak emindirler.»

«Dur, Malabarlı* talihsiz dul! Ölen kocanın yakıldığı odun yığınının üstünde sen de kendini yakarsan, ona öteki dünyanın zevki, safası içinde kavuşacağını temin eden şu kaçığa sakın inanma. — Hayır, kendimi yakacağım; kocamla beraber zevk. safa içinde yaşıyacağıma eminim; Brahmanım öyle dedi.»

Ne olur, bu kadar acıklı olmıyan, hiç değilse biraz daha doğruya benzer kesinliklere inanalım.

(46) . Ek (1770) :

* Hindistan'da. Deccan yarım adasının güney batı kıyısında yaşıyanlar.

Bize gelince biz ki bu *Sözlük*'ü sadece sorular düzenlemek için yazmaya giriştik, kesin bir kanıya sahip olmaktan çok uzağız.

(47). 1770 basımında bu madde şöyle başlamaktadır:

En küçük ortamdan ta yüce varlığa kadar o basamak basamak yükselişe, o sonsuzluk merdivenine insan hayran olur. Ama dikkatle bakılınca...

(48). 1770 basımında bu madde şöyle bitmektedir:

Ey herkesin o kadar hayran olduğu Eflâtin! korkarım, sen bize sadece masal okumuş, safsatadan başka bir şey söylememişsin.

Ey Eflâtun! sandığından daha çok zararın dokunmuş. Nasıl? mı diye soracaklar: orasını söylemiyeceğim.

(49). 1770 basımında bu madde şöyle başlamaktadır:

Diyorlar ki, hal, gelecekte doğar Olaylar birbirlerine zincirleme bağlıdır....

(50). 1770 basımında bu tümce şu biçimde değiştirilmiştir:

Kendisi de Magog soyundan gelen Osmanlı İmparatorunun, 1769 da Rusya İmparatoriçesi II. Katherina'ya onun yüzünden yenilmiş olduğu da inkâr edilemez. Bu serüven elbette başka serüvenlere bağlıdır. Ama Magog Kafkas dağlarının eteklerinde sağa sola tükürmüş...

(51). 1770 basımında bütün bu parçanın sonu kaldırılmış, yerine aşağıdaki sözcükler konulmuştur:

«Bunun şimdiki işler üzerinde büyük bir etkisi olmuş olacağını sanmıyorum.»

(52). 1770 basımında bu sözcükler şöyle değiştirilmiştir:

Bugün Eflâk ve Buğdan'da...

(53). Son tümce («bu konuda....») 1770 basımında çıkarılmıştır.

(54). Bu yazı, Kehl basımında, maddenin II. bölümünü meydana getirmiştir. I. bölüm, 1770'de *Questions*'da çıkan, aşağıdaki yazıyı veriyordu:

Çin ulusu gibi bir ulusun gerçek unvanları üzerinde çekişmenin ne küstahca, ne kadar beceriksizce bir davranış olacağını, başka yerde, yeteri kadar belirttik. Avrupa'da hiçbir hanedanımız yoktur ki, eskiliği Çin İmparatorluğununki kadar tanıtlanmış olsun. Diyelim ki, Aynaroz'un bilgin bir katolik süryanisi, ne ermiş Thomas'da, ne de ermiş Bonaventure'de sözü geçmiyor diye Morosini'lerin, Tiepolo'ların, daha başka eski Venedik ocaklarının, Almanya prenslerinin, Fransa'daki Montmorency'lerin, Châtillon'ların soyluluğunu inkâr ediyor. Şimdi bu süryaniyi sağduyulu, yahut iyi niyetli bir adam mı sayacağız?

Bizim iklimlerimizin bilmem hangi okumuşları Çin ulusunun eskiliğinden telâşa düşmüşler. Ama bu, hiç de bir iskolaistik işi değildir. Bırakın bütün Çin bilginleri, bütün Çin mandarinleri, bütün Çin İmparatorları *Fo-hi*'yi, bizim takvimimizden hemen hemen iki bin beş yüz, iki bin altı yüz yıl önce Çin'in ilk yasalarını kuranlardan biri olarak kabul etsinler. Şunu kabul edin: krallardan önce uluslar var olmalıdır ki krallar var olabilsin. Bir ulusun, kendisine bir efendi seçmek üzere bir araya gelmesi için epey zaman geçmesi gerektiğine de inanın. İnanmasanız da umurumuz da değil. Biz, iki kere ikinin dört ettiğine sizensiz de, her zaman inanacağız.

Batı'nın vaktiyle *Kelt** ülkesi denilen bir bölgesinde tuhafılığı, aykırı şeyler düşünmek merakını, Çinlilerin Mısır yahut Fenike göçmenlerinden başka bir şey olmadıklarını söyleyecek kadar ileri vardırırmışlar. Birçok başka şeyleri kanıtladıkları gibi, Yunanlıların Menes dedikleri bir Mısır Kralının, Çin Kralı *Yu* olduğunu, Atoes'in de, sadece birkaç

* Fransa'nın eski yerlilerine verilen ad

harf değiştirerek, *Ki* haline geldiğini kanıtladıklarını sanmışlar; üstelik bakın bir de ne biçim akıl yürütmüşler

Mısırlılar kimi geceleri meşale yakıyorlardı; Çinliler de fener yakıyorlar: gördünüz mü işte, hiç kuşkusuz, Çinliler Mısır'da gelip yerleşmiş göçmenlerdir. Çin'de yirmi beş yıl yaşamış, Çinlilerin hem dilini, hem bütün bilgilerini öğrenmiş olan Cizvit Parennin bütün bu kuruntuları, kibarca olduğu kadar da küçümseyerek, çürütüvermiştir. Batı'nın bir ucunda, hangi misyonere, hangi Çinliye Çin İmparatorluğuna yeni bir düzen verildiği söylenmişse, hepsi de gülmekten başka bir şey yapmamışlardır. P. Parennin biraz daha ciddice karşılık vermiş. Mısırlılarınız, demiş, gidip Çin'e yerleşmek için her halde Hindistan'dan geçmişlerdir O zamanlar Hindistan'da yaşayan insanlar var mıydı? Vardıysa yabancı bir ordunun topraklarından geçmesine müsaade ederler miydi? Yokduysa, Mısırlılar, Hindistan'da kalmazlar mıydı? Indus ile Ganga'nın bereketli kıyılarında kolayca yerleşmek olanağı kuş uçmaza, kervan geçmez çölleri dağları aşar da tâ Çin'e kadar giderler miydi?

İngiltere'de basılan bir dünya tarihini kopya edip kendilerine mal edenler, Çinlilerin de eskiliğini ellerinden almak istemişler, çünkü Çin'i, ilk tanıtanlar cizvitler olmuştu. Eh, bu da bütün bir ulusa *siz yalan söylemişsiniz*, demek için yeter bir neden olsa gerek.

Bizim Konfuçyus dediğimiz Konfutze'nin, kendi ulusunun eskiliğine dair olan sözlerinde göz önünde tutmamız gereken önemli bir nokta var: o da Konfutze'nin yalan söylemekte hiçbir çıkarı olmadığıdır; çünkü peygamberlik etmiyor, kendine Tanrıdan vahiy geldiğini iddia etmiyor, kimseye yeni bir din öğretmiyor, üstünlük kurmaya çalışmıyordu; buyruğu altında yaşadığı İmparatoru hiç övmez, onun adını bile anmaz. Nihayet o, dünya eğitimcilerinin içinde peşine kadinları takmıyan biricik adamdır.

Bir filozof tanıdım, çalışma odasında yalnız Konfüçyus'un resmi vardı; altına şu dört dizeyi koydu:

*Tanıtıldığı sadec kurtarıcı akıldı,
Göz kamaştırmadı o, ruhları aydınlattı,
Peygamber gibi değil, bilge gibi konuştu:
Herkes inandı ona, kendi yurdunda bile.*

Kitaplarını dikkatle okudum; onlardan parçalar da çıkardım; onlarda en arı ahlâkı, şarlatanlığın boyasına hiç sürülmemiş buldum. Bizim takvimimizden altı yüz yıl önce yaşamış. Yapıtlarını ulusun en bilgin adamları açıklamışlar. Yalan söylemiş, tarihi yanlış yazmış, hiç yaşamamış imparatorlardan söz etmiş olsaydı o bilgin ulusda Konfutze'nin kurduğu tarihi düzelterek biri çıkmaz mıydı? Bir tek Çinli onu çelmek istedi. Bütün dünya da kendisiyle alay etti.

Burada ne büyük Çin duvarı anıtına, başka ulusların ona hiçbir zaman yaklaşamamış olan anıtlarını karşı koymaya; ne Mısır ehamlarının, bu büyük yapının yanında gereksiz, çocuk oyuncağından farksız bir taş yığını gibi kaldığını tekrarlamaya; ne eski Çin vakayinamesinde hesap edilip, yirmi sekizi Avrupa matematikçileri tarafından incelenerek doğru bulunan otuz iki ay, gün tutulmasından söz etmeğe; ne Çinlilerin atalarına besledikleri saygının, gene o ataların varlığını tanıtladığını göstermeğe; ne de aynı saygının onlarda fiziğin, geometrinin, astronominin ilerlemesine engel olduğunu yeni baştan uzun uzun anlatmaya gerek var.

Bugün onların, bizler üç yüzyıl önce ne halde idiysek hâlâ o halde, kara cahil birer ukalâ olduklarını az çok biliyoruz. En bilgin Çinli bizim, Aristo'sunu ezbere bilen XV. yüzyıl bilginlerimizden birine benzer. Ama insan hem çok kötü bir fizikçi, hem de çok iyi bir ahlâkçı olabilir. Onun için

Çinliler de ahlâkda, iktisatta, tarımda, en gerekli zanaatlerde yetkinleşmişler. Geri kalanı onlara hep biz öğretmişiz; öğretmişiz ama bu konuda her halde onların çömeziymişiz

MİSYONERLERİN ÇİN'DEN KOVULMALARINA DAİR

İnsanca konuşmak, cizvitlerin hıristiyan dinine edebilecekleri hizmetleri bir yana bırakarak konuşmak gerekirse, bu kadar uzaklardan gelip dünyanın en büyük, en uygar ülkesini anlaşılmazlığa, kargaşaya düşürmeleri büyük bir mutsuzluk değil midir? Böyle davranmaları, doğulu ulusların hoşgörüsünü, iyi kalbliğini çok çirkin bir yönde kötüye kullanmak değil miydi? Hele Japonya'da onların yüzünden kan gövdeyi götürdükten sonra, bu İmparatorluk o korkunç olayları önleyebilmek için bütün yabancılara kapılarını kapamaktan başka çare göremezken.

Cizvitler, Çin imparatoru Kang - hi'den katolikliği öğretmek iznini almışlardı; bundan faydalanarak yönettikleri o küçücük halk topluluğunu, yeryüzünde Tanrının yerini tutan, İtalya'da *Tiber* denen küçücük bir ırmağın kıyısında oturan efendiden başkasına hizmet edilemeyeceğine; başka her hangi bir din anlayışının, her hangi bir tapınmanın Tanrı katında nefretle karşılandığına ve cizvitlere inanmıyanları sonsuzluğadek cezalandıracağına; Çinlilerde R harfi olmadığı için *christ* (İsa) adını doğru söyleyemeyen velinimetleri, imparatorları Kang - hi'nin sonsuz bir lânete uğrayacağına; oğlu imparator Young - çing'in de rahmet yüzü görmeden lânetleneceğine; Çinlilerle Tatarların gelip geçmişlerinin lânetli olduklarına; soylarından geleceklerin de, dünyanın geri kalan bütün insanları gibi lânetli olacaklarına; sayın cizvit rahiplerinin de bu kadar çok ruhun lânete uğramasına gerçekten bir baba gibi acıma duyduklarına inandırmak istediler.

Tatar kanından üç prensi kendilerine inandırmayı başardılar da. Bu arada imparator Kang-hi 1722 de öldü. İmparatorluğu, yönetiminin doğruluğu, bilgeliği, uyruklarının kendisine olan sevgisi ve cizvitleri ülkesinden kovmasıyla bütün dünyaya ün salmış olan, dördüncü oğlu Yong - çing'e bıraktı.

Cizvitler o üç prensle, soylarından birçok kimseleri vaftiz etmekle işe başladılar: bu yeni hristiyanlar sadece askerlik görevine ilişkin birkaç konuda imparatora karşı gelmek gafletinde bulundular. Daha o zamandan bütün imparatorluğun öfkesi misyonerlere karşı yöneldi; taşradaki bütün valiler, bütün *Kolao*'lar onların aleyhine tutanaklar sundular. Suçlamalar o kerteye vardı ki cizvitlere çömezlik eden üç prensi zincire vurdular.

Onlara karşı sert davranılması, elbette, kendilerini vaftiz ettirdikleri için değildi, çünkü cizvitler hiç de ağır bir muamele ile karşılaşmadıklarını, hattâ imparatorun katına bile çıkarıldıklarını, kendileri itiraf ediyorlar. Bu da ispat eder ki, imparator Yong-çing hiç de baskıcı, zalim bir adam değildi; prensler Tataristan taraflarında bir zindana atılırken onlara dinlerini değiştirenlerin bu kadar iyi muamele görmesi de birer din kurbanı değil. birer siyasal tutuklu olduklarının su götürmez kanıtıdır.

İmparator çok geçmeden bütün Çin'de yükselen seslere boyun eğdi; cizvitlerin ülkeden çıkarılması isteniyordu. Tıpkı sonraları Fransa'da daha başka ülkelerde de Cizvitliğin ortadan kaldırılması istendiği gibi. Bütün Çin mahkemeleri onların Makao'ya gönderilmelerini istiyorlardı, burası imparatorluktan ayrı bir yer gibi görülüyordu, ötedenberi de, Çin silâhlı kuvvetlerinin koruması altında, Portekizlilere bırakılmıştı.

Yong - çing mahkemelere, valilere danışarak bütün cizvitleri Kanton bölgesine göndermekte bir tehlike olup ol-

madığını sormak lûtfunda bulundu. Onlardan yanıt gelinceye kadar üç cizviti huzuruna getirtti, onlara P. Parennin'in iyi niyetle anlattığı, şu sözleri söyledi. «Avrupalılarınız Fo - Kien bölgesinde bizim yasalarımızı yok etmek* istiyorlar, halkımız arasında karışıklık çıkarıyorlardı; mahkemeler bunu bana haber verdiler; bu karışıklıklara bir son vermek zorunda kaldım; İmparatorluğu yüksek çıkarları tehlikeye düşüyor... Ben kalksam da sizin ülkenize, kendi dinlerini yayacak, bir alay Buda rahibi göndersem ne derdiniz? Onları nasıl karışıldınız?... Babamı aldattınız diye beni de aldatacağınızı ummayın... Çinlilerin hristiyan olmasını istiyorsunuz, dininiz öyle emrediyor, biliyorum; iyi ama o zaman biz ne hale düşeceğiz? kırıllarınızın uyuğu olacağız. Hristiyanlar yalnız sizlere inanıyorlar; karışıklık zamanlarında sizden başka kimseyi dinlemiyorlar. Biliyorum, şimdilik korkulacak bir şey yok; ama gemiler binlerle, on binlerle gelmeye başlayınca iş değişir, o zaman karışıklıklar çıkabilir.

«Çin kuzeyde, hiç de küçümsenemeyecek bir ülke olan, Rusların ülkesine dayanır; güneyde Avrupalılarla, çok daha büyük olan ülkeleri var**, batıda da sekiz yıldır bizimle savaşan Tataristan hükümdarları... Çarın sefiri, Prens İsmailof'un arkadaşı Laurent Lange, Rusların bütün eyaletlerde bir mağaza açmalarına müsaade edilmesini istiyordu; yalnız Pekin'de ve kalkas sınırlarında açmalarına izin verildi. Sizin de, hiçbir şikâyeteye meydan vermedikçe, burada ve Kanton'da oturmanıza izin veriyorum; ama şikâyeteye meydan verirsiniz sizi ne burada, ne de Kanton'da bırakırım».

* Papa, daha o sıralarda, oryaa bir piskopos atamıştı (*Voltaire'in notu*).

** Yong - çing Avrupalıların Hindistan'daki yerlerini kastediyor (*Voltaire'in notu*).

Bütün öteki eyaletlerdeki evlerini, kiliselerini yıktılar. Sonunda aleyhlerindeki şikâyetler arttıkça arttı. Onlara en çok yükledikleri suç, çocuklara, atalarına gereken itibarı göstermiyerek, baba saygısını zayıflatmaları; genç oğlanlarla kızları kilise dedikleri, تنها yerlerde hayasızca bir araya toplamaları; kızlara, bacaklarının arasında diz çöktürüp, bu durumda, onlarla fısıldaşmalarıydı. Hiçbir şey, Çinlilerin kibarlığına bunun kadar dokunamazdı. İmparator Yong - çing bu konuda cizvitleri uyarmak lûtfunda bile bulundu; ondan sonra da misyonerlerin çoğunu Makao'ya gönderdi, ama yalnız Çinlilere vergi olan nazik, dikkatli davranışlarla

Cizvitlerden bir kaçını, içlerinde daha önce sözünü ettiğimiz o Parennin de olduğu halde, kimi matematikçileri, Pekin'de alıyordu; bunlar Çinceyi de, Tatarca'yı da çok iyi bildiklerinden, çoğu zaman kendisine tercümanlık etmişlerdi. Cizvitlerden bir çoğu uzak bölgelerde, hattâ bir takımı da Kanton'da gizlendiler, onlara da göz yumuldu.

Sonunda imparator Yong - çing ölünce, yerine geçen oğlu Kien - Long imparatorlukta ele geçirilebilen kılık değiştirmiş ne kadar misyoner varsa hepsini Makao'ya göndererek halkı daha çok memnun etti. Bir buyrukla imparatorluğa ayak basmalarını yasakladı. Ayak basanlar olunca, onlara nezaketle yeteneklerini başka yerlerde göstermeleri rica edildi. Ne kötü bir davranış, ne bir baskı. Hattâ emin bir yerden duyduğuma göre, 1760 da Konton'a giden Romalı bir cizviti, Holandalıların bir postacısı ihbar etmiş, Kanton Kolao'su, valisi, de bir ipekli kumaş, yiyecek ve gümüş armağan ederek onu geri göndermiş.

ÇİN'İN SÖZDE TANRITANIMAZLIĞINA DAİR

Bizim Batılı tanrıbilimciler tarafından dünyanın öbür ucundaki Çin devletine* karşı yöneltilen bu Tanrıtanımazlık suçlaması birçok kez ele alınmıştır; kuşku yok ki, bu bizim çılgınlıklarımızın, ukalâca çelişmelerimizin son kertesidir. Kürsülerimizden birinde kimi vakit Çin mahkemelerinin veya parlâmentolarının putatapar oldukları, kimi vakit Tanrı nedir bilmedikleri iddia ediliyordu; sonra bu akıl kumkumaları uzun uzadıya akıl yürütmek çılgınlığını kimi zaman Çinlilerin hem tanrıtanımaz, hem de putatapar olduklarını iddia edecek kadar ileri vadırıyorlardı.

1700 yılının Ekim ayında, Sorbonne İmparatorla valilerin Tanrıya inandıklarını ileriye süren bütün önermelerin sapıklık olduğunu ilân etti. Koca koca kitaplar yazılıyor, bu kitaplarda, tanrıbilimci tanıtlamasıyla, Çinlilerin maddesel gökten başka bir şeye tapmadıkları tanıtlanıyordu.

Nil praeter nubes et coeli numen adorant.

İyi ama şu maddesel göğe tapmışlarsa, demek Tanrıları orada imiş. Onlar, güneşe tapmış oldukları söylenen Perslere, yıldızlara tapan eski Araplara benziyorlarmış. Demek ki, ortaya ne yeni bir put çıkarmışlar, ne de tantıtanımazmışlar. Ama bilgin kişi, kendi güruhunda bir önermeyi sapıklık saymak. kötülemek gerekti mi işi pek öyle ince elemez.

1700 yılında, Çinlilerin maddesel göğü üzerinde bu kadar gürültü patırtı çıkaran bu zavallılar, 1689 da Ruslarla Nipçu'da, her iki imparatorluğun sınırı olan bu yerde, barış yapan Çinlilerin, aynı yılın 8 eylülünde, mermerden bir anıt

* Bak. XIV. *Louis Asrı*'nda, XXXIX. bölüm (C. XV. s. 76); *Essai sur les Moeurs et l'Esprit des Nations*'da, II. bölüm (C. XI. s. 176) ve başka yerler. (*Voltaire'in notu*).

dikerek üzerine çince ve lâtince şu unutulmaz sözleri yazdıklarını bilmiyorlardı:

«Bir gün biri çıkar da savaş ateşini tutuşturmaya kalkarsa, kalblerin içini okuyan, her şeyin yüce Sahibinden bu küstahları cezalandırmasını yakarız, v.s.*»

Bu gülünç kavgalara son vermek için biraz olsun yeni tarihi bilmek yeterdi; ama ödevlerinin ermiş Thomas'la Scot'u çözümlmek olduğunu sanan kişiler kalkar da dünyanın en büyük imparatorlukları arasında olup bitenleri öğrenmeğe tenezzül ederler mi hiç.

(55). Bundan sonraki 24 kısa parça, değişiklikler ve eklerle, 1771'de *Questions sur l'Encyclopédie*'de, *Église - Kilise* başlıklı bir maddede yayınlanmıştır. Kehl basımını yapanlar, onların ardından da Beuchot ile Moland, aynı metni iki kez basmamak için, bu uzun parçayı *Christianisme - Hıristiyanlık* maddesinden çıkarmışlar, *Église - Kilise* maddesinde korumuşlardır. Biz bu basımda, güttüğümüz yöneme bağlı kalarak, bu parçayı maddenin ilk biçimiyle veriyor, Voltaire'in 1771'de yaptığı değişiklikleri de gösteriyoruz.

(56). *Ek (Église - Kilise maddesi, 1771) :*

Birtakım sâf adamlar onları Judas Iscariote'a tapan sapıklar sandılar.

(57). *Ek (Église - Kilise maddesi, 1771):*

Rekabiler varlıklarını daha sürdürmekteydiler, ağızlarına şarap koymamaya and içiyorlardı; belki Muhammed de onlara uyarak ümmetine bu içkiyi yasak etmiştir.

* İmparatoriçe Elisabeth'in gönderdiği Anılar üzerine yazılmış olan *Histoire de la Russie sous Pierre I er* adlı yapıta bakınız (Voltaire'nin notu).

Yehudacılar birinci Herodes'i, tapınağı yeniden kurmuş bir Mesih, bir Tanrı elçisi olarak görüyorlardı. Yahudilerin Neron zamanında Roma'da onun yortusunu kutladıkları besbellidir. Persius'un şu dizeleri de buna tanıklık ediyor: *Herodis venere dies*, v.b... (Sat. V. 180.)

İşte her alçak yahudinin, zeytin yahut iç yağıyla Fenerini tütürdüğü Herodes günü.

(58). *Ek (Église - Kilise maddesi, 1771)*

Ve Basra körfezine doğru yayıldılar. Bugün onlar *ermiş Yohanna'nun hristiyanları* adıyla bilinirler.

(59). Bütün bu küçük parçanın yerine sadece şu tümce konulmuştur (*Église - Kilise maddesi, 1771*):

«Bu sırada gerçek hristiyanlar, bilindiği gibi, gerçek olan biricik dinin temellerini atıyorlardı.»

(60). *Ek (Église - Kilise maddesi, 1771) :*

Ve Grotius'un inanabileceğimiz biricik yapıtı olan *Ermişlerin İşleri Üzerine Açıklama*'sında.

(61). Bu küçük parçanın baş tarafı *Église - Kilise maddesinden çıkarılmıştır (1771)*.

(62). Bu küçük parçanın sonu şu biçimde değiştirilmiştir (*Église - Kilise maddesi, 1771*):

Kudüs'ün ilk on beş gizli piskoposu, hepsi de sünnet edildiler, yahut hiç değilse Yahudi ulusundandılar.

(63). Bu tümce şu biçimde değiştirilmiştir (*Église - Kilise maddesi, 1771*):

«Musa dininin gerçeklerini artık yerine getirmediği söylenince..»

Parçanın bu tümceden sonraki bölümü de çıkarılmıştır.

(64). Tümcenin sonu şu biçimde bitmektedir (*Église - Kilise maddesi, 1771*):

..... Diyalektiğe karşı kusur etmek olurdu

(65). *Ek (Église - Kilise maddesi, 1771):*

Ermiş Hieronimus'la ermiş Augustinus arasındaki bu çekişme onlara, hele ermiş Pavlus'la ermiş Petrus'a, beslediğimiz derin saygıyı eksiltmemelidir.

(66). 1771'de *Église - Kilise* maddesine eklenen parça burada son ermektedir.

(67). Bundan sonraki 33 küçük parça, 1771 de, *Questions*'da yayınlanan *Église - Kilise* maddesinde, birtakım değişiklikler ve çıkarmalarla, olduğu gibi verilen bir ikinci büyük parçayı meydana getirmektedir.

(68). Bu küçük parçanın sonu ile bundan sonraki parça, 1771'de, metne konulmamıştı.

(69). *Église - Kilise* maddesinde, bundan sonraki dört küçük parça şu başlık altında çıkmıştır: *Kiliseye verilmiş olan şeytanları dağıtma gücüne dair*.

(70). Bu küçük parçanın son satırı şu biçimde değiştirilmiştir (*Église - Kilise* maddesi, 1771) :

Ama Tanrı kimi zaman mucizeler göstererek insanları uyarmak, kimi zaman da bu mucizelere bir son vermek gücüne sahiptir.

(71). *Église - Kilise* maddesinde (1771), bundan sonra gelen 18 küçük parça şu başlık altında çıkmıştır: *Kilise kurbanlarına dair*.

(72). Bundan sonraki 4 küçük parça *Église - Kilise* maddesinde şu ikinci başlık altında çıkmıştır: *Konstantinos zamanında Kilisenin kuruluşu*.

(73). *Église - Kilise* maddesinde (1771), bütün bu parça şu biçimde değiştirilmiştir:

Her ne ise, Tanrı, Konstantinos'u aydınlığa erdirmek, onu Kilisenin koruyucusu yapmak için seçmiş. Bu hükümdar, İmparatorluğun ve hristiyanlığın merkezi haline gelen kendi

kentini, Konstantiniye'yi kurdurdu. O zaman Kilise görkemli bir biçim aldı. Ariuscu olarak ölmesine rağmen vaftiz edilmek suretiyle günahlarından yıkandığına, son nefesinde de pişmanlık getirdiğine göre, Tanrı'nın yargılamasını kazanmış olduğuna inanılabilir. Eusebios'tan, her iki piskopostan yana olanların hepsi de lânete uğrasaydı, çok acı bir şey olurdu bu.

(74). 1771'de, *Église - Kilise* maddesine alınan ikinci parça burada bitmektedir. Bundan sonraki bölümler (9 küçük parça) 1771'de, aşağıdaki tümce ile değiştirilmiştir:

«Kilise'nin, Roma İmparatorluğunun dinsel törenlerine karşı üç yüzyıl savaştıktan sonra, kendi kendisiyle nasıl savaştığını, her zaman için de nasıl savaşçı kaldığını ve zafere ulaştığını yeteri kadar biliyoruz.»

(75). Bundan sonra gelen 5 küçük parça 1771'de *Église - Kilise* maddesine alınan son bölümü meydana getirmektedir:

(76). *Église - Kilise* maddesine alınan son parça burada sona ermektedir.

(77). 1770'de yapılan ek :

*Saldırdılar göğe de, yere saldırır gibi;
Tanrıların evine akın edince devler,
Dağ üstüne dağ kurup yıldızlara değdiler.*

«Oysa, o gök cisimlerinden Olympos dağına altı yüz milyon fersah, daha uzaktaki yıldızlardan da daha çok ara vardır.

«Ama Vergilius'un umurunda mı; o söyler:

Sub pedibusque videt nubes et sidera Daphnis.

Daphnis gök cisimleriyle bulutları ayaklarının altında görürmüş. İyi ama acaba nerede imiş bu Daphnis?

«Opera'da, daha ciddi yapıtlarda da, tanrıları rüzgârlar, bulutlar arasında, yıldırımlar içinde yere indirirler, yani Tanrıyı küçük küremizin buharları içinde dolaştırırlar. Bu buluşlar za'fımızla o kadar orantılıdır ki, bize büyük şeylermiş gibi görünürler»

(78). Bu yazı Kehl basımında çıkan bütün maddenin III. bölümünü meydana getirmiştir. Voltaire 1771'de *Questions*'da çıkan aşağıdaki yazıda (Kehl, II. bölüm), 1767'de yazdıklarını, yeniden ele alarak, genişletmiştir:

BÜYÜK RUHANİ KURULTAYLAR

Meclis, Danıştay, parlamento, *États généraux** vaktiyle bizde hep aynı şeydi. İlk yüzyıllarımızda ne kelt, ne cermen, ne de ıspanyol diliyle yazı yazıldığı vardı. Tektük yazılan şeyler de birkaç kilise adamı tarafından lâtince olarak kaleme alınıyordu; bu adamlar kiralığın ileri gelenleri, yüksek yöneticileri, soylu kişiler, ya da birkaç ruhani başkan arasında bir meclis kuruldu mu, hepsini birden *concilium* sözcüğüyle anlatıyorlardı. İşte VI., VII. ve VIII. yüzyıllarda o kadar çok ruhani kurultaya raslanmasının nedeni, bunlar birer Devlet şü-rasından başka bir şey değildi

Biz burada yalnız büyük ruhani kurultaylardan, gerek rum Kilisesi'nin, gerek lâtin Kilisesi'nin *genel* adını verdiği kurultaylardan söz edeceğiz; bunlara, ilk yüzlılarda, Bizans'da olduğu gibi Roma'da da *sinod* adı verilmiştir: çünkü lâtinler, birçok şeyleri aldıkları gibi, birçok adları da Rum-lardan aldılar.

325 de Konstantinos'un toplantıya çağırdığı büyük kurultay, İznik kentinde toplandı. Varılan kararın formülü şudur: «İsa'ya Baba ile birtözden, Tanrı'nın Tanrısı, ışığın ışığı, doğmuş, ama yaratılmamış olan İsa'ya inanıyoruz; Kut-sal - Ruh'a da inanıyoruz.**»

* Eskiden Fransa'da kırıllar tarafından önemli Devlet iş-lerini görüşmek üzere toplantıya çağrılan, rahip sınıfıyla soylulardan ve halktan oluşan siyasal meclisler.

** *Arianisme - Ariusçuluk* maddesine bakınız (*Voltaire'in notu*).

Appendix denen ekte de kurultay Babalarının, doğru kitapları doğruluğundan kuşkuya düşülenlerden ayırdetmek için, hepsini mihrabın üzerine koydukları, kuşkuya düşülenlerin kendiliğinden yere döküldüğü yazılıdır.

Nikephoros'un temin ettiğine göre* ilk toplantılar arasında ölen iki piskopos, Khrysantos'la Misonius Arius'un mahkûmiyetini imzalamak için dirilmişler, bu işi gördükten sonra da hemen gene ölüvermişler.

Baronius da olayı doğrular**, ama Fleury bundan söz etmez.

359 da imparator Constantius altı yüz piskoposla bir çok papazdan meydana gelen büyük Rimini ve Séleucie kurultayını toplıyor. Bu iki kurultay aralarında anlaşarak İznik kurultayının bütün yaptıklarını bozuyor, tözbirliğini kaldırıyorlar. Onun içindir ki. bu kurultay sonradan sahte bir kurultay gibi görülmüştür.

381 de, imparator Theodosios'un buyruğu ile Konstantiniye'de toplanan ve Rimini kurultayını aforoz eden yüz elli piskoposluk büyük kurultay. Bu kurultaya Nazianze'li ermiş Gregorios*** başkanlık etmekte, Roma piskoposu da temsilciler göndermektedir. İznik ilmühaline şunları da ekliyorlar: «İsa - Mesih, Kutsal - Ruh ile Meryem Ana'dan cisimleşmiştir. — O, Pontius Pilatus'un zamanında, bizim yüzümüzden çarmıha gerilmiştir. — Kutsal kitaplara göre

* VII. kitap, XXII. bölüm (*Voltaire'in notu*).

** IV. cilt No. 82 (*Voltaire'in notu*)

*** Nazianze'li ermiş, Gregorios'un Prokop'a yazdığı mektuba bakınız; bu mektupta diyor ki: «Ben din kurultaylarından korkarım, yararından çok zararı dokunmayanını,

gömülmüştü, ama gömüldüğünün üçüncü günü dirilmiştir. — Baba'nın sağına oturmuştur. — Kutsal - Ruh'a, Baba'dan çıkmış olan o can verici güce de inanıyoruz.»

431 de imparator II. Theodosios'un topladığı büyük Ephesos kurultayı. Tanrıbilim konularında kendisi gibi düşünmeyenlere sertlikle baskı yapmış olan Konstantiniye piskoposu Nestorius bu kurultayda kendisi de baskı altında kaldı; nedeni de İsa - Mesih'in anası Meryem'in, hiç de Tanrının anası olmadığını iddia etmesiydi; çünkü, diyordu, İsa - Mesih, Tanrı'nın oğlu söz olduğu, babasıyla tözbirliği halinde bulunduğu için, Meryem aynı zamanda hem baba Tanrı'nın, hem de oğul Tanrı'nın anası olamazdı. Ermiş Kyrillos kendisine karşı ayaklandı. Nestorius piskoposların katılacağı bir ruhanî meclis kurulmasını istedi; isteğini kabul de ettirdi. Nestorius mahkûm oldu; ama meclisin bir komitesi de Kyrillos'un ruhani yetkilerini elinden aldı. İmparator bu toplantıda verilen bütün kararları bozdu, sonra tekrar toplanmalarına izin verdi. Roma'nın temsilcileri çok geç geldiler. Karışıklıklar arttıkça arıtı, İmparator, Nestorius'u da. Kyrillos'u da tutuklattı. Sonunda bütün piskoposlara kendi kiliselerine dönmelerini buyurdu, böylece bir sonuca varılmadı. İşte o ünlü Ephesos kurultayı da böyle oldu.

iyi bir sonuca varanını hiç göremedim: bu kurultaylarda hep kavgacılık, benbenlik, hırs hâkim olur; buralarda kötülerini iyi etmeğe kalkan, onları doğru yola getiremeden kendisi suçlandırılmak tehlikesiyle karşılaşır.»

Bu ermiş, kurultay Baba'larının da insan olduklarını biliyormuş. (*Voltaire'in notu*).

449 da gene Ephesos'da toplanan ve sonradan haydutluk adıyla anılan büyük kurultay. Bu kurultaya katılan piskoposların sayısı yüz otuzdu. Toplantıya İskenderiye piskoposu Dioskoros başkanlık etti. Roma kilisesinin iki temsilcisi, birçok da keşiş abbé'leri vardı. Görüşülen konu İsa - Mesih'in iki özü olup olmadığı konusuydu. Piskoposlarla bütün Mısır keşişleri *İsa - Mesih'i ikiye bölenlerin hepsini ikiye ayırmak gerektiğini* haykırdılar. İki öz atoz edildi. Toplantıda 355 yılında, küçük Sirta kurultayında ve küçük Kartaca kurultayında olduğu gibi, kavga döğüş edildi.

451 de, sadece baş uyruğu olmak şartıyla Marcianus'la evlenen, Pulkheria'nın toplantıya çağırıldığı büyük Khalkidon Kurultayı; büyük bir nüfuzu olan ve iki öz kavgasının imparatorlukta sebep olduğu karışıklıklardan yararlanan Roma piskoposu ermiş Leon, kardinalleri aracılığı ile bu kurultaya başkanlık etti, bu konuda elimizdeki ilk örnek budur. Ama kurultay Baba'ları Batı Kilisesinin bunu örnek tutup Doğu Kilisesi üzerinde üstünlük iddia etmesinden korktular, yirmi sekizinci yasa ile, Konstantiniye merkeziyle Roma merkezinin aynı haklara, yanı ayrıcalıklara sahip olacağına karar verdiler. Her iki Kilise arasında hüküm süren, hâlâ da sürmekte olan düşmanlığın başlangıcı işte bu oldu.

Bu Khalkidon kurultayı iki özle tek kişiliği kurmuş oldu.

Nikephoros'un anlattığına göre* gene o kurultayda piskoposlar, resimler üzerinde uzun uzadıya çekiştikten sonra, her biri kendi kanısını bir kâğıda yazıp vermiş Euphemia'nın mezarına koymuşlar, geceyi de dua ile geçirmişler. Ertesi gün dinin esaslarına uygun olan kâğıtlar ermiş kadının elinde, ötekiler de ayak ucunda bulunmuş

* XV. kitap V. bölüm (*Voltaire'in notu*).

553 te, tanrıbilimle uğraşan Justinianus'un topladığı büyük Konstantiniye kurultayı. Bu kurultayda görüşülen kanı bugün artık ne olduğu bilinmiyen üç ayrı küçük yazı üzerinde idi. Bunlara *üç bölüm* denildi. Origenes'den bazı parçalar üzerinde de çekişiliyordu.

Roma piskoposu Vigilius bu kurultaya kendisi gitmek istedi; ama Justinianus onu hapse attırdı. Toplantıya Konstantiniye patriği başkanlık etti. Lâtin Kilisesinden kimse bulunamadı, çünkü Batı'da büsbütün kaba sayılmaya başlıyan rumcayı artık anlıyan kalmamıştı.

680 de gene Konstantiniye'de, imparator Kabasakal Konstantinos'un topladığı, bir genel kurultay daha. Bu kurultay, lâtinlerin *in trullo* dedikleri ilk kurultaydır, çünkü imparator sarayının bir salonunda toplandı. Toplantıya imparator kendisi başkanlık etti. Sağına Konstantiniye ve Antakya patrikleri; soluna da Roma ve Kudüs temsilcileri oturmuşlardı. Bu kurultayda İsa - Mesih'in iki iradesi olduğuna karar verildi. Papa I. Honorius, *monothélite* olduğu, yani İsa - Mesih'in tek iradeli olmasını istediği için mahkûm oldu.

787 de, gözlerini oyduktuğu oğlu Konstantinos'un adına İrene tarafından toplantıya çağırılan ikinci İznik kurultayı. Kocası Leon resimlere tapmayı, ilk yüzyılların sadeliğine aykırı olduğu, putataparlığa yol açtığı için kaldırmıştı: İrene bu tapınmayı yeniden kurdu; kurultayda kendisi söz aldı. Bir kadın tarafından yönetilen ilk kurultay budur. Papa IV. Adrianus'un iki kardinali de toplantıda bulundular, ama hiç ağızlarını açmadılar, çünkü hiç rumca bilmiyorlardı: her şeyi yapan patrik Tarèze oldu.

Yedi yıl sonra, Konstantiniye'de toplanan ruhani kurultayın resimlere tapmayı emrettiğini duyan Franklar, sonradan Şarlma denen, Pepin'in oğlu Charles'ın buyruğu ile Frankfurt'ta

oldukça kalabalık bir kurultay topladılar. Bu toplantıda ikinci İznik kurultayına «Yunanistanı'da boyalı resimlere tapmak için toplanan küstah, edepsiz sinod» adı verildi.

842 de imparatoriçe Theodora'nın Konstantiniye'de toplantıya çağırdığı büyük kurultay. Resimlere tapmak alışkanlığı burada tantana ile resmen kabul edildi. Ruınların hâlâ, ortodoks luk denen, bu büyük kurultay onuruna kutladıkları bir bayramları vardır.

861 de, imparator Mihail'in Konstantiniye'de toplantıya çağırdığı üçyüz on sekiz piskoposlu büyük kurultay. Bu kurultayda Konstantiniye patriği İgnatius patriklikten indirildi, yerine Photios seçildi.

866 da, gene Konstantiniye'de, bir başka büyük kurultay; bu kurultayda papa I. Nicolas papalıktan indirildi ve yokluğunda aforoz edildi.

869 da, gene Konstantiniye'de, bir başka büyük kurultay. Bu sefer de Photios indirilip aforoz edilmiş ve ermiş İgnatius yeniden patrikliğe getirilmiştir.

879 da, gene Konstantiniye'de, bir başka büyük kurultay; bu kurultayda eski yerine getirilmiş olan Photios, papa VIII. Jean'ın kardinalleri tarafından gerçek patrik olarak tanınmıştır. Gene bu toplantıda Photios'un görevinden alındığı büyük piskoposlar kurultayının, mezhebin kurallarına aykırı olarak toplanmış bir kurul olduğu ilân edilmiştir.

Papa Jean, Kutsal - Ruh'un Baba ile Oğul'dan çıkmış olduğunu söyleyenleri Yehuda sayıyor.

1122 ve 1123 de, papa II. Calixtus'un Roma'da, Saint-Jean de Latran kilisesinde topladığı büyük kurultay. Bu, papaların toplantıya çağırdıkları ilk kurultaydır. Batı imparatorlarının artık hemen hemen hiç nüfuzu kalmamıştı: Bi-

zans imparatorları da müslümanlarla haçlıların sürekli baskısı altında bulunduklarından, ancak küçük, zayıf kurultaylar toplanabiliyorlardı.

Zaten Latra'nın ne olduğu da doğru dürüst bilinmiyor. Daha önceleri de Latran'da birkaç küçük kurultay toplanmıştı, kimi, bunun Neron zamanında, Latranus adında biri tarafından yapılan bir ev olduğunu, kimi de piskopos Silvestrus tarafından yaptırılan, Ermiş Yohanna'nın kilisesi olduğunu söylüyor.

Bu kurultayda piskoposlar keşişlerden pek şikâyet ettiler: «Kiliselere, topraklara, âşara, dirilerin ölülerin bütün adaklarına hep onlar sahip, dediler; bir asâlanımızla yüzüklerinizi almadıkları kaldı.» Keşişler gene her şeylerine sahip kaldılar.

1139 da, papa II. Innocentus'un topladığı başka bir büyük Latran kurultayı; bu toplantıya bin piskoposun katıldığı söylenir. Ne de çokınuşlar. Bu kurultayda kilise âşarının *tanrısal bir hak* olduğuna karar verildi ve rahip olmıyan öşür sahipleri aforoz edildi.

1179 da, papa III. Alexandrus'un topladığı gene büyük bir Latran kurultayı; bu kurultaya üçyüz iki piskoposla bir rum *abbé* katıldı. Verilen kararların hepsi yönetimle ilgili idi. Rahiplerin birkaç yerden gelir sahibi olmaları yasak edildi.

1215 de, III Innocentus'un toplantıya çağırdığı son Latran genel kurultayı; dört yüz on iki piskopos, sekiz yüz *abbé*. Haçlı seferler çağı olan bu dönemde papalar biri Kudüs'de, öbürü Kostantiniye'de olmak üzere iki lâtin patrikliği kurmuşlardı. Bu patrikler kurultaya geldiler. Bu büyük kurultay şu kararı veriyor: «İnsanlara en hayırlı doktrini Musa aracılığı ile bildiren Tanrı, yolu daha açıkca göstermek için, sonunda oğlunu bir bakireden doğurttu; hiç kimse, katolik Kilisesinin dışında kurtuluşu bulamaz.»

Tözdeğişimi sözcüğü ancak bu kurultaydan sonra öğrenildi. Gene bu kurultayda yeni tarikatlar kurulması yasak edildi; ama bu tarihten sonra seksen tarikat daha çıktı

Toulouse kontu Raimond'un bütün toprakları bu kurultayda elinden alındı.

1245 de, imparatorluk kenti olan Lyon'da büyük kurultay. IV. Innocentus bu kurultaya Konstantiniye İmparatoru Jean Paleologos'u beraber götürüp yanına oturtuyor. İmparator II. Frederik'i *hain* diye tahtından indiriyor; Frederik'e karşı savaş belirtisi olarak da kardinallere kırmızı şapkalar veriyor. Otuz yıllık iç savaşın tohumu bu oldu.

1274 de gene Lyon'da bir başka genel kurultay, Beş yüz Piskopos, yetmiş büyük, bin de küçük *abbé*. Bizans imparatoru Mihail Paleologos, papanın koruyuculuğunu sağlamak için, rum patriği Theophanos'la bir İznik piskoposunu lâtın Kilisesiyle birleşmek üzere kendi adına gönderiyor. Ama bu piskoposları Rum Kilisesi tanımıyor.

1311 de, papa V. Clemens, Dauphiné'deki küçük Vienne şehrinde bir genel kurultay topluyor. Burada *Templier* tarikatını kaldırıyor. Vaktiyle ilk hristiyanlara yükletilen bütün suçlarla suçlandırılan *begar**'larla *béguin* ve *béguine***'lerin, bu sapıkların yakılmalarına karar veriliyor.

1414 de, nihayet tekrar ıktidarı ele alan bir imparator tarafından toplantıya çağırılan büyük Constance kurultayı. Bu Sigismond'dur. Bu kurultayda bir çok cinayetler işlediği saptanan papa XXIII. Jean papalıktan indiriliyor. Küfürlerinde inat ettikleri saptanan Jean Hus ile Praglı Jérôme yakılıyor.

* XIV. yüzyılda hristiyanlıkta olgunlaşmak için kurulan bir topluluğa bağlı olanlara verilen ad.

** XIII. yüzyılda kurulmuş bir dinsel topluluğa bağlı erkek ve kadınlar.

1431 de, büyük Bâle kurultayı. Burada da, kurultaydan daha kurnaz çıkan. papa IV. Eugène boş yere papalıktan indiriliyor.

1438 de, sonradan Fioransa'ya nakledilen büyük Ferrare kurultayı; burada aforoz edilen papa, kurultayı aforoz ediyor, onu kutsal makama ihanet suçuyla mahkûm ediyor. Bu kurultayda, eli kılıçlı Türk sinodlarının baskısı altında ezilen. rum Kilisesiyle yalandan birleşildi.

1512 de toplattığı Latran kurultayının bir piskoposlar kurultayı sayılmaması papa II. İulius'un kendi isteğiyle olmadı. Bu papa orada Fransa kıralı XII. Louis'yi resmen aforoz etti, Fransa'nın haklarını elinden aldı, bütün Provence parlâmentosunu huzuruna çağırdı; bütün filozofları da aforozladı, çünkü çoğu XII. Louis'yi tutuyorlardı. Bununla beraber bu kurultay, Ephesos kurultayı gibi, *haydutluk* adını almadı.

1537 de, papa III. Paulus'un buyruğu ile önce Mantoue'da, sonra 1545 de, Trente'de toplanan ve 1563 yılının Aralık ayında, Pius'un zamanında, sona eren kurultay. Katolik hükümdarlar bunu bir dogma, ikisi üçü de bir disiplin kurultayı olarak kabul ettiler.

Artık, Fransa ile İspanya'da daha çok *états généraux* olmayacağı gibi daha çok genel kurultay toplanamayacağı sanılıyor.

Vatican'da, genel kurultayların listesini gösteren güzel bir tablo var. Bu listeye yalnız Roma sarayının kabul ettiği kurultaylar alınmış: elbette herkes kendi arşivlerine dilediğini alır.

(79). 1711'de *Questions'da çıkan Confessions - Günah çıkartma* maddesine bu ilk üç parça konulmamıştı, madde 1774'de tamamlanan aşağıdaki on küçük parça ile başlıyordu:

Ancak işlenen günahlardan pişmanlık duymak, masumlüğün yerini tutabilir. Pişman olmuş gibi görünmek için de işe, o günahları itiraf etmekle başlamak gerekir. Demek ki, günah çıkartma hemen hemen uygar toplum kadar eskidir.

Mısır'ın, Yunanistan'ın, Samothraki'nin* bütün gizli âyinlerinde günah çıkartılırdı. Marcus Aurelius'un *Hayat*'ında, gizli Eleusine âyinlerine katılmak lûtfunda bulunduğ u zaman, dünyanın günah çıkartmaya en az ihtiyacı olan insanı olduğ u halde, kendisinin de başrahibe günalarını çıkarttığı yazılıdır.

Bu tören çok hayırlı bir şey olabilirdi, aynı zamanda çok tehlikeli de: insanoğ lunun kurduğ u bütün kurumların kaderi budur. Bir başrahibin, günahlarını çıkartmak için kandırmaya çalıştığı ş u İspartalının cevabını herkes bilir: «Günahlarımı kime itiraf etmeliyim? Tanrıya mı, yoksa sana mı? Rahip — Tanrıya, demiş. — Öyle ise çekil karış ından, insan!» (Plutharkos, *Lakedemonia'luların önemli sözleri*.)

Dinsel törenlerinin çoğ unu komş ularından alınış olan yahudilerde bu göreneg in ne zaman yerleştiğ ini söylemek güçtür. Yahudilerin din yasalarını bir araya toplıyan *Mishna***'da çoğ u zaman rahibe ait bir dananın üstüne el basarak günah çıkartıldığı yazılıdır, buna *danalar günah çıkartması* deniyormuş .

Gene yanı *Mishna*'da ölüme mahkûm edilen her suçlunun cezaya çarpılmadan az önce kuytu bir yere giderek, tanıkların önünde günahlarını çıkarttığı yazılıdır***. Kendini suçlu buluyorsa: «Ölümüm bütün günahlarımı kefareti olsun» demeliymiş ; yok, suçsuz görüyorsa: «Ölümüm, bana yükledikleri günahtan başka bütün günahlarımın kefareti olsun» dermiş .

* Ege denizinde, İmroz yakınında eski Yunan adalarından biri. Ş imdiki adı Semendirek.

** *Mishna*, cilt II, s. 294 (*Voltaire'in notu*).

*** Cild IV. s. 134 (*Voltaire'in notu*).

Yahudilerde *görmeli kefarete** denen bayram günü, sofı yahudiler, günahlarını birer birer sayıp dökerek, birbirlerinin günahlarını çıkartıyorlardı. Günah çıkartan LXXVII. mezamirin on üç sözcüğünü üç kez okuyordu, bu da otuz dokuz eder; bu sırada arkadaki günahlarını itiraf edene otuz dokuz kırbaç vuruyor, sırası gelince o da arkadaşından o kadar kırbaç yiyordu; sonra ödeşmiş olarak evlerine dönüyorlardı. Bu törenin hâlâ yapıldığını söylerler.

Eski töreye göre vaftiz edilmek için nasıl ermiş Yohanna'ya koşuluyorsa, ermişliğinin büyük ünü yüzünden, günah çıkartmak için de, gene kalabalık halinde ona koşuluyordu; ama ermiş Yohanna'nın günahkârlarına otuz dokuz kırbaç vurulduğu söylenmiyor.

Günah çıkartma o zaman kutsal bir tören değildi; nedeni de bir değil birçok. Önce *Kutsal tören* sözü daha bilinmiyordu; bu da öteki nedenleri anlatmaya gerek bırakmıyor. Hristiyanlar günah çıkartınayı gizli İsis ve Keres âyinlerinden değil, yahudilerden aldılar. Yahudiler günahlarını kendi arkadaşlarına çıkartıyorlardı, hristiyanlar da öyle yaptılar. Sonradan bu hakkın papazlara ait olması daha uygun görüldü. Hiçbir âyin, hiçbir tören yoktur ki, zamanla kökleşmiş olmasın. Lâiklerin birbirlerinin günahlarını çıkartmalarından, o eski töreden bir iz kalmamasına olanak yoktu.

Biraz aşağılarda, 228 inci sayfadaki** *lâiklerle kadınların* v.b.. bölümüne bakınız.

Konstantinos zamanında genel günahlar, önceleri halkın önünde, açıktan açığa itiraf ediliyordu.

* Synagogue judaïque, XXXV. bölüm (Voltaire'in notu).

** Çevirimizde 467. sayfa.

V. Yüzyılda, Novatus'la Novatianus zındıklığından sonra, putataparlığa düşmüş olanların günahlarını bağışlamak için günah çıkartmakla görevli rahipler atandı. Bu rahiplere günah çıkartma usulü imparator Theodosios zamanında kaldırıldı*? Bir akdın Konstantiniye'de, günah çıkartan rahibe, diakosla yattığını içtenlikle itiraf edince, bu boşboğazlık bütün kentte öyle bir rezalete, öyle bir karışıklığa yol açtı ki** Nektarios bütün hristiyonların günahlarını itiraf etmeden kutsal tören masasına yaklaşmalarına, ibadet için de yalnız vicdanlarını dinlemelerine müsaade etti. Bunun içindir ki, Nektarios'dan sonra, onun yerine gelen ermiş Ianos Khrysostomos beşinci Va'z'ında halka şöyle diyor: «Günahlarınızı sürekli olarak Tanrıya itiraf edin; ben sizi arkadaşlarınıza günahlarınızı anlatın diye, onlarla beraber sahneye çıkarmıyorum, yaralarınızı Tanrıya gösterin, devanızı da ondan isteyin; günahlarınızı, hiçbir zaman herkesin önünde yüzünüze vurmayacak olana itiraf edin. Her şeyi bilenden günahlarınızı boşyere saklamış olursunuz, v.b.»

(80). Bu parçanın başlangıcı ile bundan önceki parça ve aşağıdaki ekin baş taraflarındaki üç tümce, maddenin 1771'de, *Questions*'a alınmış olan biricik bölümleridir. 1771 basımında, bu tümceden sonra aşağıdaki uzun ek gelmektedir:

Devlet müşaviri Lénet'nin, Hâtıralar'ında anlattığına göre, Mazarin tarafından Vincennes'da tutuklanan Condé prensi lehine halkı ayaklandırmak için Burgonya'da başarabildiği şey sadece «papazları günah çıkartma yerlerine salıvermek» olmuş. Bu, rahipler üzerine, iç savaş çılgınlığını günah çıkartma yerlerinin gizliliğine kadar sokabilen kuduz köpekler gibi söz etmektir.

* Sokrates, V. kitap. Sozomenos, VII. kitap (*Voltaire'in notu*).

** Bu boşboğazlık, gerçekten gizlice edilmiş olsaydı rezalete nasıl meydan vermiş olabilirdi? (*Voltaire'in notu*).

Barcelone kuşatınasında papazlar. V. Philippe'e bağlı kalan hıristiyanları günahlarından arıtnayı reddettiler.

Cenova'daki son ihtilâlde, bütün vicdanlara, avusturyalıları karşı silâha sarılmıyanlar için kurtuluş yolunun kapalı olduğu bildiriliyordu.

Bu kurtarıcı deva her zaman bir zehir olmuştur. Sforza'ların, Medicis'lerin, Orange prenslerinin, Fransa kırallarının kaatilleri ana baba kaatilliğine hep günah çıkartma törenleriyle hazırlandılar.

XI. Louis, Markiz de Brinvilliers ne zaman büyük bir cinayet işleseler günah çıkartıyorlar, hem iştahları açılmasın diye ilâç içen oburlar gibi, sık sık günah çıkartıyorlardı.

GÜNAH ÇIKARTMANIN AÇIĞA VURULMASINA DAİR

Cizvit Coton'un IV. Henri'ye verdiği cevap cizvitlikten daha çok yaşıyacaktı: «Beni öldürmeyi aklına koymuş bir adam size gelip günah çıkartsa, itiraflarını açığa vurur muydunuz? — Hayır; ama kendimi sizinle onun arasına atardım.»

P. Coton'un bu özdeyişine her zaman kulak asan olmamıştır. Kimi ülkelerde halkın bilmediği Devlet sırları var, bu sırlarda çıkartılan günahların açığa vurulması da büyük bir yer tutar. Elde edilen günah çıkarıcılar sayesinde tutukluların sırları öğrenilir. Kimi günah çıkartıcılar, çıkarlılarıyla işledikleri kutsal suçu bağdaştırmak için, garip bir hileye başvururlar. Tutukluların kendilerine söylediklerini değil, söylemediklerini haber verirler. Örneğin bir suçlunun suç ortağının Fransız mı, yoksa İtalyan mı olduğunu öğrenmek görevini üzerlerine almışlarsa, kendilerini bu işde kullanan adama: Tutuklu bana, hiçbir italyanın ta-

sarladıklarından haberi olmadığına yemin etti, derler. Bundan da, kuşku duyulan fransızın suçu olduğuna hükmedilir.

Bodin, Cumhuriyetin kitabı* adlı yapıtında şöyle diyor: «Onun için suçlunun hükümdarın hayatına kastettiği, hattâ kastetmek istediği anlaşılmışsa bunu saklamamalı. Tıpkı bir rahibe kiralı I. François'yı öldürmek istediğini itiraf etmiş olan Normandiyalı bir kişizadenin başına geldiği gibi, Rahip işi kırala haber verdi, kiralı kişizadeyi parlâmentonun mahkemesine verdi, parlâmentoda avukatlık eden M. Canaye'dan öğrendiğime göre, mahkeme de onu ölüme mahkûm etti.»

Bu maddenin yazarı daha yaman, daha garip bir ihbara kendisi tanık olmuş gibidir.

İspanya kiralı V. Philippe'in günah çıkartıcısı cizvit Daubenton'un ihanetini herkes bilir. Çok yanlış bir politika izleyerek kiralın sırlarını, kiralık naibi olan dük d'Orléans'a bildirmesi gerektiğini sandı, yüksek sesle hiç kimseye söylememesi gereken şeyleri ona yazmak gafletinde bulundu. Dük d'Orléans mektubunu İspanya kiralına gönderdi, cizvit kovuldu, bir süre sonra da öldü. Bu olayın doğruluğu anlaşılmıştır.

Günah çıkartanların itiraflarını hangi hallerde açığa vurmak gerektiğini kesin olarak belirtmek gene de epey güçtür: çünkü, insancıl bakımdan, Devlet başkanına karşı işlenen ağır suç hallerinde desek, Devlet başkanlarına karşı işlenen suçların kapsamını genişletmek, bunu tuz ve muslin kaçakçılığına kadar vardırmaq işten bile değildir, çünkü bu suç da gerçekten Devlet başkanına, hükümdara karşı işlenmiş bir suçtur. O zaman asıl Yüce hükümdara, Tanrıya karşı işlenen suçları açığa vurmak gerekecektir; bu da akşam ve sabah dualarını etmemek gibi en küçük suçlara kadar genişletilebilir.

* IV. kitap VII. bölüm. (*Voltaire in notu*).

Şu halde açığa vurulması gereken itiraflarla, açıklamaması gereken itirafların hangileri olduğu üzerinde anlaşmak çok önemli bir konu, ama buna karar vermek de gene çok tehlikeli bir şey olacaktır. Çünkü derinleştirilmemesi gereken ne çok şey var!

Fransızların bütün vicdan sorunlarını üç büyük ciltte çözümlleyen, dünyanın geri kalan yerlerinde de hiç bilinmeyen Pontas, günah çıkartılırken edilen itirafların hiçbir nedenle açığa vurulmaması gerektiğini söylüyor. Parlâmentolar ise tersine karar vermişler. Hangisine inanalım. Pontas'a mı, yoksa kıralların hayatını, Devletin esenliğini koruyan ülke yasalarının koruyucularına mı*?

LÂİKLERLE KADINLARIN GÜNAH ÇIKARTICILIK ETİP ETMEDİKLERİNE DAİR

Lâikler eski yasaya göre nasıl birbirlerinin güanlarını çıkarttırsa, yeni yasa ile de görenek halini alan bu hakkı uzun zaman korudular. Bunu isplat etmek için ünlü Joinville'in: «Kıbrıs komutanının günahlarını kendisine itiraf ettiğini, kendisinin de yetkisini kullanarak günahlarını bağışladığını» söylemesi yeter.

Ermış Thomas dinsel el kitabında (*Somme'da*)** diyor ki, «*Confessio ex defectu sacerdotis laico facta sacramentalis est quodam modo.* — Rahip olmadığı zaman bir lâike günah çıkartmak bir bakıma kutsaldır.» Ermış Burgundofare'in

* Pontas'da «Günah çıkartıcılar» maddesine bakınız. (*Voltaire'in notu*).

** Üçüncü bölüm, s. 250 Lyon basımı, 1738 (*Voltaire'in notu*).

Hayatı'nda* ve kim olduğu bilinmeyen birinin Kural'ında rahibelerin en büyük günahlarını başrahibelerine itiraf ettikleri görülüyor. Ermiş Donat'nın Kural'ı** rahibelerin günde üç kez suçlarını başrahibeye itiraf etmelerini buyuruyor. Kırallarımızın Buyrukları da başrahibelerden, kutsal Kilisenin törelerine aykırı olarak edindikleri, ötekinin berikinin başına ellerini koyup kutsama hakkının alınması gerektiğini söylüyor***: bununla günahları bağışlamak kastedildiği sanılıyor, o da rahibelerin günah çıkarttıklarını farz ettiriyor. İskenderiye patriği Marcus, zamanının ünlü Rum tarıbilimcisi Balzamon'dan itiraf edilen günahları dinlemek müsaadesinin rahibelere verilip verilemeyeceğini soruyor; Balzamon da buna olumsuz cevap veriyor. Kilise hukukunda Papa III. Innocentus'un, İspanyadaki Valencia ve Burgos piskoposlarına kimi başrahibeleri, rahibelerini kutsamaktan, onların günahlarını çıkartmaktan ve genel yerlerde va'zetmekten menetmelerini bildiren bir emirnamesi vardır, burada diyor ki: «Her ne kadar ermiş Meryem Ana, liyakat ve değer bakımından, bütün havarilere üstünse de, İsa efendimiz göklerin anahtarını ona değil, havarilere teslim etmiştir.»

Bu hak o kadar eskidir ki, onu ermiş Bazile'in Kuralları'nda yerleşmiş buluruz****. O, başrahibelerin bir rahiple birlikte, rahibelerinin günahlarını çıkartmalarına müsaade ediyor.

P. Martène, Kilise âyinleri'nde***** başrahibelerin uzun zaman rahibelerinin günahlarını çıkardıklarını kabul ediyor,

* Mabil., VIII. ve XIII. bölümler (*Voltaire'in notu*).

** XXIII. bölüm (*Voltaire'in notu*).

*** I. Kitap, LXXVI. bölüm (*Voltaire'in notu*).

**** Cilt II, S. 453 (*Voltaire'in notu*).

***** Cilt II, s. 39 (*Voltaire'in notu*).

ama pek meraklı olduklarından bu hakkın ellerinden alınmasına zorulluluk duyulduğunu sözlerine ekliyor.

Eski cizvitlerden Nonotte günah çıkarmalı, hem de ceza görmelidir, ama kâğıt karalamış bilgisizlerin kodamanlarından olduğu için değil, çünkü bu günah sayılmaz; bilmediği doğrulara *yanlış* dediği için de değil; salt budalaca bir küstahlıkla bu maddenin yazarına iftira ettiği için, bütün bu olayları, daha bir sözcüğünü bile bilmediği başka olayları da inkâr ederek kardeşine *raka** dediği için. *Cehennem ateşinde* yanmayı haketmiştir o; büyük budalalıkları için Tanrı'dan af dileyeceğini umarız: bizim istediğimiz de günah işleyenin ölmesi değil, imana gelmesidir.

Günah çıkartmanın görenek haline geldiği şu küçük dünya parçasında, oldukça ünlü üç kişinin neden bu kutsal töreni yerine getirmeden öldükleri, zihinleri uzun zaman uğraştırmıştır: bu üç kişi papa X. Leon'la Pellisson ve kardinal Dubois'dır.

Bu kardinal apışarasını La Peyronie**'nin bıçağıyla açtırdı; ama ameliyattan önce günahlarını itiraf edip bağışlatırabilirdi.

Kırkına kadar protestan kalan Pellisson, Devlet Şûrasında yardımcı olmak, çıkarını sağlamak için din değiştirmişti

Papa X. Leon'a gelince, Azrail karşısına çıktığı zaman dünya işleriyle o kadar meşguldü ki, ahret işlerini düşünmeğe vakti olmadı.

* Süryani dilinden gelen bir sözcük. Ermiş Matta'da (V. 22) geçiyor: «Kardeşine *raka* diyen meclis tarafından mahkûm edilmeği, hakedecektir.» Yorumcuların çoğu bunun İbranice'de *boş* anlamına gelen *rak*'tan çıktığını söylüyorlar. Mecaz anlamı: kafasız, budala adam.

** XVIII. yüzyılın ünlü cerrahlarından.

GÜNAH ÇIKARTMA SENETLERİNE DAİR

Protestan ülkelerinde günahlar Tanrı'ya, katolik ülkelerinde ise insanlara itiraf edilir. Protestanlar derler ki, insanlara ne istenirse o söylenir, ama Tanrı aldatılmaz. Dinsel tartışmalara girmek hiç âdetimiz olmadığı için bu eski kavgaya karışmak niyetinde değiliz. Edebî topluluğumuz, edebiyat aşkıyla bir araya gelmiş katoliklerle protestanlardan meydana gelmiştir. Din kavgaları oraya da geçimsizlik tohumları serpmemelidir.

Az önce sözünü ettiğimiz ve gizli Keres âyinlerinde bir rahibin günahlarını çıkarmak istediği o Yunanlının güzel cevabı ile yetinelim: «Tanrıya mı, yoksa sana mı söyleyeceğim? — Tanrıya. — Öyle ise çekil karşımdan, insan!»

İtalya ile dinî bütün memleketlerde, ayırimsız herkesin günahlarını itiraf etmesi ve çıkartması gerekir. İstemiyerek büyük büyük günahlar işlediyseniz, sizi bağışlamak için de büyük büyük günah çıkarıcılar var. Şayet itirafınızın bir değeri yoksa, vay halinize, iyi bir fiyatla elinize basılı bir makbuz verirler, bununla günahlarınız bağışlanır; alınan bütün makbuzları da kutsal bir kabın içine atarlar; kural budur.

1750 yılında, Paris başpiskoposu jansénisme'in köküne kibrit suyu dökmeyi ve Unigenitus emirnamesini zafere ulaştırmak için bir çeşit ruhani banka kurmayı tasarladığı zaman Paris'te bu, elinde bulundurana ait, senetleri bilen yoktu. O başpiskopos, resmi bir rahip tarafından imzalanmış bir günah çıkarma senedi olmayan hastaların son dinsel törenden, kutsal ekmekle kutsal şaraptan yoksun bırakılmalarını istedi.

Bu da Paris'in onda dokuzunu kutsal âyinden yoksun bırakmak demektir. Boş yere ona: «Ne yaptığınızı bir düşünün, dediler: ya cehennemlik olmamak için bu âyinler şarttır, ya da onlarsız ancak inanla, umutla, sadaka verip hayır işlemekle, bir de Kurtarıcımızın erdemlerine sahibolmakla kurtulmak

mümkündür. Kutsal şarapla kutsal ekmek olmadan da cehennemden kurtulmak kabilsen, senetleriniz faydasızdır. Yok, eğer bu dinsel törenlerin ille de yerine getirilmesi gerekiyorsa o zaman da bundan yoksun bıraktığınız bütün zavallıları cehenneme atıyorsunuz demektir; altı, yedi yüz bin ruhu sonsuzluğadek ateşe attırıyorsunuz, onların hepsini gömecek kadar uzun ömürlü olduğunuzu farz etsek bile, bu müthiş bir şeydir; sakin olun, bırakın da herkes elinden geldiği gibi ölsün.»

Bu ikileme bir cevap vermedi; ama dediğinde ayak diredi. İnsanları avutması gereken dini, onlara acı çektirmek için bir araç gibi kullanmak korkunç bir şeydir. Bütün polis gücünü elinde tutan parlamento, toplumu karışıklık içinde görünce, her zamanki gibi buna tutuklama müzakkeleriyle karşı koydu. Kilise disiplini de kanun gücüne boyun eğmek istemedi. Paris'lilerin istedikleri gibi günah çıkartıp kendilerini bağışlatmaları, gömülmeleri için zaptiye'nin zor kullanması, kuvvet gönderilmesi gerekti.

Dünyada bir eşi daha görülmemiş gülünçlüğü'nün bu son kertesinde insanların kafaları dönmeğe başladı; söz konusu olan bir genel mültezimlik elde etmek, yahut bir nazırı gözden düşürmekmiş gibi sarayda bin türlü dolaplar dönmeğe başladı. Bir dâvaya her zaman esasla ilgisi olmıyan birtakım olaylar karışır: ama bu işe o kadar çok olay karıştı ki, bütün parlamento üyeleri, sonunda başpiskopos da sürgün edildiler.

Bu günah çıkartma senetleri, eski zamanda olsa bir iç savaş doğurabilirdi; bereket versin, zamanımızda yalnız karışıklıklar çıkarmakla kaldı. Akıldan başka bir şey olmıyan felsefe zekâsı, aklı başında, efendiden insanların bu gibi salgın hastalıklarda kullandıkları biricik panzehir olmuştur.

(81). 1771'de, *Questions*'da çıkan bu maddenin başına şu üç parça eklenmiştir:

Cisim ve madde, gerektiğinde kullanılacak benzer sözcükleri olmamakla beraber, burada aynı şeydir. Vaktiyle bu *cisim* sözcüğü ile ruhu anlayan insanlar da olmuş. Demişler ki: ruh (*esprit*) aslında *soluk* (*souffle*) demektir, *soluk* verebilen de bir tek cisim var; şu halde ruhla cisim aslında aynı şey olabilir. La Fontaine de ünlü düğün de la Rochefoucauld'ya bu anlamda:

Ruhları cisim bilip maddeyle yoğururum.

(X. kitapta XV. masal)

demiş.

Mme. de La Sablière'e de, gene aynı anlamda, şunları söylemiş:

Bir madde parçasını incelteceğim....

Bir atom özeti, ışık özü olacak,

Belki daha da oynak, daha da canlı bir şey.

(X. kitapta I. masal)

Koca La Fontaine'le kimse uğraşmaya, kullandığı sözcükler için kendisinden hesap sormaya kalkmamış. Bugün zavallı bir filozof, hattâ bir şair böyle şeyler söylese nice kim-seler bayram eder, nice yazar bozuntuları o sözlerden çıkaracakları özetleri on iki meteliğe satmaya kalkar, nice hilebaz sırf kötülük etmek amacıyla, filozofa, Aristo'ya, Gas-sendi'nin çömezine, Locke'un, ilk Baba'ların öğrencisine, şeytana avaz avaz şikâyet ederlerdi.

(82). 1771'de yapılan *ek ve değişiklik* :

«... ruhumuzun on bin sezisinden başka bir şey değildir; örneğin bir erkek karısını gebe bırakırsa, bu sadece bir başka fikirde yerleşen ve kendisinden bir üçüncüsü doğacak olan bir fikirdir.»

(83). *Ek* (1771) :

Elea'lı Zenon'lar, Parmenides'ler vaktiyle hep böyle ahkâm yürütüyorlardı, çok akıllı kişilermiş onlar: bir kap-lumbağanın Akhilleus kadar hızlı yürümesi gerektiğini, ha-

reket diye bir şey olmadığını size tanıtlayıveriyorlar; bunun gibi daha nice faydalı sorunları ele alıyorlardı. Yunanlıların çoğu felsefe ile hokkabazların bardaklarla oynadıkları gibi oynadılar; takımlarını da bizim iskolâstiklerimize bıraktılar. Bayle bile kimi zaman o tayfadan olmuştur; o da bir başkası gibi örümcek ağıları örmüş; *Zénon* maddesinde, maddenin bölünebilir uzamına, cisimlerin birbirleriyle olan yapışıklığına karşı uzun uzadıya itiraz eder, altı aylık bir hendesecinin bile ağzına almıyacağı şeyleri söyler.

(84). 1771 basımında son tümcedeki «dom Calmet'nin» sözcükleri çıkarılmıştır.

(85). *Credo* maddesi 1771'de, *Questions*'da, *Symbole - İlmihâl* başlığı altında yayınlanmış, aşağıdaki satırlar da maddenin başına eklenmiştir:

«Sakin biz de Mlle. Duclos'ya, o ünlü tiyatro oyuncusuna benzemiyelim. Kendisine demişler: «Bahse girerim ki, Matmazel, *Credo*'nuzu bilmiyorsunuzdur. — Yok canım, demiş, *Credo*'mu bilmiyormuşum ha! Durun size ezbere okuyayım. *Pater noster qui...* yardım etsenize canım, alt tarafını hatırlıyamadım.» Bana gelince, ben her sabah...»

(86). *Ek* (1772) :

«Abbé de Saint - Pierre'ın bu ilmihâl'ini, benimsemeden, sadece tarihsel bir belge olarak anıyoruz. Ona meraka değer bir acayiplik gözüyle bakıyor, ve Kilisenin gerçek ilmihâline en saygılı inanla inanıyoruz.»

(87). 1771'de, *Questions*'da çıkan *Critique - Eleştiri* maddesi, buradan başlamaktadır. Buraya kadar olan bölüm aşağıdaki tek parça ile değiştirilmiştir:

«*Encyclopédie*'de M. de Mormentel tarafından kaleme alınmış olan eleştiri maddesi o kadar iyidir ki, aynı başlık altında bambaşka bir konuya dokunulmuş olmasaydı, burada bir yenisini vermeğe kalkışmak bağışlanmaz bir yanılğı olur-

da. Biz burada, insan oğlu kadar eski olan, o çekememezlikten doğma eleştiriyi ele alıyoruz. Aşağı yukarı üç bin yıl önce Hesiodos demiş ki: «Çömlekçi çömlekçiyi, demirci demirciyi, muzikci de muzikciyi çekemez.»

(88). Ek (1771) :

«Dük de Marlborough kont Peterborough aleyhinde hiçbir şey yazmadı.»

(89). Ek (1771) :

«Yazık ki, *Economies politiques et royales* kimi zaman bu yanılgıya düşmüştür.

(90). 1771'de, maddenin ilk biçiminden olduğu gibi alınan bölümler burada sona ermektedir.

(91). 1771'de yapılan ek:

Bütün uluslarda beğenilen, başarı kazanan yapıtların kötü kötü eleştirilmesine alışılmıştır. *Le Cid*, Scudéri'sini bulmuş, Corneille de uzun zaman sonra kıralın akıl hocası, sözüm ona tiyatro ıslahatçısı ve kendi kurduğu kurallara pek uygun olan en gülünç tragedianın yazarı abbé d'Aubignac tarafından hırpalanmıştır. *Cinna* ve *Horaces* yazarına söylemediğini bırakmıyor. Kıralın akıl hocası abbé d'Aubignac, biraz da d'Aubignac'a akıl öğretmeliydi.

Edebiyatla uğraşan modern uluslarda, pazara çıkarılan domuzların diline bakıp hasta olup olmadığını anlayan domuz uzmanları gibi, eleştiriyi meslek edinen eleştirmenler türedi. Bu uzmanlar hiçbir yazarı iyi bulmazlar; ayda iki veya üç kez başgöteren bütün hastalıkları, devlet merkeziyle taşrada yazılmış kötü dizeleri, Avrupa'yı doldurup taşıran yavan romanları, yeni fizik sistemlerini, tahtakurularını öldürmenin sırlarını haber verirler. Bu işten beş on kuruş da kazanıyorlar, hele iyi yapıtları yerdikleri, kötülerini de övdükleri zaman. Onlar, toprağın zehrini kendilerine dokunanlara geçirdikleri bilinen kurbağlara benzerler. Dennis adında biri

Londra'da tam altmış yıl bu işi gördü, bununla da pekâlâ geçindi gitti. Ama yeni bir *Arétin* olduğunu, *frusta letteraria*'siyle İtalya'da zengin olacağını sanan yazar, orada para kazanamadı.

Eski cizvitlerden Guyot - Desfontines de, Bicêtre tımarhanesinden çıkınca bu mesleğe girdi, epeyce de para kazandı. Zaptiye çavuşu kendisini tekrar Bicêtre tımarhanesine göndermekle korkuttuğu ve niçin bu kadar çirkin bir işle uğraştığını sorduğu zaman: *Ne yapayım yaşamak gerek*, diye cevap veren odur. Üzerinde hüküm yürüttüğü matematik ve fizik kitaplarını ne okuduğu, ne de okuyabildiği halde, en değerli insanlara rasgele saldırıyordu.

Günün birinde Cloyne piskoposu Berkeley'in *Alciphron* adlı yapıtını dine aykırı bir kitap saydı. Bakın neler diyor:

«Yazarın hem zekâsını, hem dürüstlüğüne küçük düşüren bir kitabı kötölemek için size çok bile söyledim. Bu kitap, din, politika ve ahlâk ilkelerini yoketmek için, zevk ala ala, hayâsızca safsatalardan dokunmuş bir kumaştır.»

Bir başka yerde de İngilizcede *pasta* anlamına gelen *cake* sözcüğünü dev *Cacus* anlıyor. *Caesar'ın Ölümü* tragediasından sözederken de Brutus'un *yabani bir bağnaz, bir quaker* olduğunu, söylüyor. Quaker'lerin dünyanın en sakin insanları olduğunu, hiçbir zaman kan akıtmadıklarını bilmiyor. İşte çağlarının en değerli iki yazarını, Fontenelle'le Lamotte'u bu bilgi dağarcığı ile gülünç düşürmeğe çalışıyordu.

Bu kötü Zoile'likte*, yalnız adı bile bir leke halini alan başka bir cizvit, yerini boş bırakmadı. Daha çok olmadı, bize

* Zoile, İsa'dan önce IV. yüzyılda yaşamış Yunan sofisti. Sonradan fransızcada kötü, erekli eleştirmenler için kullanılan bir sözcük olmuş.

aşağılık edebiyatla kokuttuğu bir kâğıt parçasını gösterdiler. Orada «II. Mehmed devri Arapların Avrupa'ya girdikleri devirdir» diyor. Birkaç sözcük içinde ne yığınla yanlış!

Az çok öğretim görmüş herkes bilir ki, Araplar konstantiniye'yi VII. yüzyılda, halife Muaviye zamanında kuşattılar; İspanya'yı, az sonra da Fransa'nın bir parçasını 713 yılında II. Mehmed'den aşağı yukarı yedi yüzyıl önce fethettiler.

II. Mehmed, II. Murad'ın oğluydu, hem Arap değil, Türktü.

Avrupa'ya geçen ilk Türk hükümdarı olması da epeyce zordur: çünkü Orhan kendisinden yüzyıl, belki de çok daha önce Trakya'yı, Bulgaristan'ı, Yunanistan'ın da bir bölümünü hükmü altına almıştı.

Görülüyor ki, bu yazar bozuntusu, bilinmesi pek de güç olmıyan, ama kendisinin habersiz olduğu şeylerden rasgele söz ediyordu. Öyle iken Akademi'ye, en akli başında insanlara, en iyi yapıtlara budalalığından geri kalmıyan bir şiddetle hakaret ediyordu; ama Guyot - Defsontaines'in mâzereti, onun da mazereti idi: *Ne yapalım, yaşamak gerek*. Cezaya çarptılan her ahlâksızın mazereti de budur.

Eleştirmen (Critique) adını bu gibi adamlara vermemeli. Bu sözcük *yargıç*, *değerlendirici*, *yargıcı* demek olan *krites* sözcüğünden geliyor. Eleştirmen *iyi yargıç*, demektir. Başkasının yapıtları üzerinde hüküm vermeğe kalkışmak için insan bir Quintilianus* olmalı; hiç değilse *Edebiyat cumhuriyeti*'ni yazmış olan Bayle gibi yazmalı; onu taklidedenler olmadı değil, ama sayıları pek azdı. Trévoux Güncesi** gülünç olacak kadar ileriye vardırıdığı taraf tutmaları ve zevksizlikleri yüzünden yerildi.

* Roma'nın ünlü konuşmacılarından (35 - 100).

** *Journal ou Mémoires de Trévoux*, cizvitlerin, filozofik akımla savaşmak için, Trévoux kentinde çıkardıkları edebiyat ve eleştiri dergisi (1701 - 1775).

Arasıra gazeteler kendilerini ihmal ederler, ya okuyuculara salt bıkkınlıktan bir tikslenme gelir, ya da yazarlar pek öyle hoş gidecek şeyler yazmaz olurlar; o zaman gazeteler, okuyucuları canlandırmak için, biraz da taşlamaya başvururlar. İşte La fontaine'e:

Her gazete çıkartan yüzüze haraç verir

dedirten de bu olmuştur.

Ama haracı akla ve insafa vermek her halde daha doğru olur

Daha başka eleştirmenler de vardır, hemen aleyhine bir kitap karalamak için iyi bir yapıtın çıkmasını beklerler. Yergici, itibarlı bir kimseye ne kadar çok saldırırsa, birkaç para kazanacağından o kadar çok emin olur; birkaç ay hasmının ünüyle yaşar. Kimi zaman Bossuet'nin, kimi zaman Tillemont'un, kimi zaman Fénelon'un aleyhinde yazan Faydit öyle idi; kendine Pierre de Chiniac de La Bastide Duclaux adını veren bir parlâmento avukatı da öyle idi. Cicero'nun da, onun gibi üç adı vardı. Sonra Pierre de Chiniac aleyhindeki eleştiriler gelir. Sonra Pierre de Chiniac'ın eleştirmenlerine verdiği cevaplar. Bu güzel kitapların yanısıra sayısız broşürler gelir, bu broşürlerde yazarlar okuyucuyu, kendileriyle hasımları arasında, yargıcı gösteriler: ama, onların dâvasından haberi olmıyan yargıcı hüküm vermekte pek güçlük çeker. Biri Journal littéraire'de çıkan incelemesine, öbürü Mercure'de çıkan açıklamasına başvurulmasını ister. Bir başkası Zerdüşşt'den tam yarım satırın en doğru çevirisini verdiği halde, kendiinin Farsça anlamadığı gibi, bunu da anlıyan çıkmadığını haykırır. Chau-fepié'nin bir parçası üzerinde yaptığı eleştiriye karşı verilen cevaba cevap verir.

Sözün kısası bu eleştirmenlerden bir teki yoktur ki kendisinin evren üzerinde hüküm vererek yetkide olduğunu, bütün evrenin de kendisini can kulağıyla dinlediğini sanmasın

Alı! dostum, sen neymişsin de haberimiz yokmuş!

(92). *David - Davud* maddesi 1771'de, *Questinos*'da, baştanbaşa yeni bir biçim almıştır. Çoğu aynı parçalardan meydana gelen, ama başka bir düzene göre sıralanmış olan o yazıyı, olduğu gibi tekrarlamadan, yapılan eklerle çıkarılan bölümlerin en önemlilerini gösteriyoruz.

(93). Buraya kadar olan bölüm 1771'de de yayınlanmış, ama maddenin sonuna konulmuştur. 1771 basımı şöyle başlamaktadır:

Davud'a bir peygamber, bir kiral, Meryem'in kutsal kocasının atası, çektiği çilelerle Tanrının yarlıgamasını kazanmış bir insan gibi saygı beslemeliyiz.

Bir olaylar ve usamlamalar sözlüğünün ilk yazarı olan Beyle'e birçok düşman kazandıran *Davud* maddesinin, o zamanlar alıp yürüyen dedikoduları hiç de haketmediğini çekinmeden söyleyeceğim. Amaçları Davud'u savunmak değil. Bayle'i mahvetmekti. Can düşmanı olan birkaç Holândalı protestan rahibi kinlerine, garazlarına öyle bir kapıldılar ki övülmeğe lâıyk sandığı papaları övdüğü, onlara yöneltilen iftiraları çürüttüğü için kendisini cazalandırmak istediler.

Bu gülünç ve yüz kızartıcı haksızlık, 20 aralık 1698 de, on iki tanrıbilimci tarafından, kiral Davud'u savunmak ister gibi göründükleri, aynı ruhani meclis toplantısında imzalandı. Bütün öteki insanların her zaman gizlemeğe çalıştıkları alçakça bir tutkuyu, nasıl oluyordu da onlar açığa vurmaya cesaret ediyorlardı? Bir tarihçinin tarafsız, bir filozofun cesaret ediyorlardı? Bir tarihçinin tarafsız, bir filozofun da mâkul olmasına engel olmak yalnız haksızlığın, yalnız bütün bilgileri hor görmenin son kertesiydi. İnsan, tek başına bu kadar küstahlık, bu kadar haksızlık etmeğe cesaret edemez; ama, her hangi bir yetki ile bir araya gelen on, on iki kişiden, en budalaca haksızlıklar umulur doğrusu. Çünkü birbirlerini tutarlar, çünkü hiçbirisi o kurulun ayıbını kendi üstüne alamaz.

Bayle'in bu mahkûmiyetinin tamamıyla kişisel olduğunun bir büyük kanıtı da, 1761 de İngiltere Parlâmentosu üyelerinden M. Hut'un başına gelenlerdir. Kral II. George'un ağıtını doktor Chandler'le doktor Plamer okumuşlar, kırallarının koltuklarını kabarttıklarını sanan çoğu vaizlerin yaptıkları gibi, onu kral Davud'a benzetmişlerdir.

M. Hut, bu kıyaslamayı hiç de bir övgü saymadı, *The Man after God's own heart* adındaki o ünlü denemesini yayınladı. Bu denemesinde, Kral Davud'dan çok daha güçlü bir kral olan II. George'un, Yahudi melikinin düştüğü yanlışlıklara düşmediğini, bunun için de aynı çileyi çekmediğinden onunla kıyaslanamayacağını göstermek istiyordu.

Kırarlar kitabını adım adım izliyor, Davud'un bütün hareketlerini Bayle'den çok daha ciddi bir biçimde inceliyor; kanısını, Davud'un kabahatli görülebilecek hareketlerini Kutsal - Ruh'u hiç övmemiş olmasına dayıyor. İngiliz yazarı Yahuda kiralını bugünkü doğruluk, eğrilik anlayışımıza göre yorumluyor.

(94) Bu iki parça ile bundan önceki parçanın son cümlesi, 1771 basımında olduğu gibi alınmış, ama Voltaire'in «hoş görmediği şeyler» le eleştirmenleri, Davud üzerindeki yazısında M Hut'a yükletilmiştir. (Bir önceki notta verilen eke bakınız.)

(95). Bu parça 1771 basımında çıkarılmış, bundan sonraki bütün parçalar korunmuştur.

(96). 1771'de yapılan ek (metnin ilk biçiminde Voltaire'in dom Calmet'ye karşı pek sert davrandığı dördüncü parçada, önemli değişiklikler olduğu görülecektir):

M. Hut, Davud'un Bat - şeba ile zina etmesi, Uria'yı öldürmesi üzerinde hiç direnmemek doğruluğunu gösteriyor; çünkü bu cinayeti, pişmanlık duyduğu zaman bağışlanmıştı. Gerçi korkunç, iğrenç bir cinayettir bu; ama Tanrı günahını başkasına aktardıktan sonra, İngiliz yazarı ne diye aktarmasın?

İngiltere’de kimse yazara karşı homurdanmadı; kitabı, halkın isteği üzerine yeniden basıldı: doğruluğun sesi, insanlar arasında ergeç kendini duyurur. Seksen yıl önce küstahlık gibi görünen şey, bugün basit, ölçülü bir şey gibi görünüyor, yeter ki, akıllı uslu bir eleştirinin, yüce kitaplara borçlu olduğumuz saygının sınırlarını aşmıyalım.

Zaten İngiltere’deki durum da bugün eskisi gibi değildir. Artık İbranice yazılmış bir kitaptaki âyetin yabani bir dilden daha yabani bir başka dile yanlış çevrilmesinin üç kırallığı birden ateş içinde bıraktığı çağlarda değiliz. Parlâmento, Suriye’deki küçük bir bölgenin kıralcığına pek öyle önem vermiyor.

Dom Calmet’nin de hakkını yemiyelim; Kutsal - Kitap Sözlüğü’ndeki Davud maddesinde hiç de sınırı aşmamış, bakın nasıl sözediyor: «Davud’un tutumunu, davranışını hoş gördüğümüzü iddia etmiyoruz; ama o sonsuz zulümleri, Bat - şeba ile işlediği günahı kabul etmeden önce yapmış olması umulur.» Biz de şunu ekleyeceğiz ki, belki de hepsini kabul etmiştir. çünkü işlediği günahların sayısı epeyce kabarık.

Burada bize çok önemli görünen bir soru soralım. Davud mddesi üzerinde çoğu zaman yanılmış değil miyiz? Burada söz konusu olan kendi kişiliği mi, ünü sanı mı, yoksa Kilisenin kabul ettiği kutsal kitaplara borçlu olduğumuz saygı mı? İnsanoğlunu asıl ilgilendiren cinayetin hiçbir zaman hoş görülmemesi değil midir? Müttefiklerinin karılarıyla çocuklarını boğazlatan, kırılının torunlarını ipe çektiren, zavallı yurtdaşları ikiye bıçtiren, fırınlarda yak-tıran, sapan altında parçalatan kim olursa olsun, adının ne önemi var? Biz suçlunun adını meydana getiren harfleri değil, ne iş işlediyse onu yargılıyoruz; adı günahını ne çoğaltır, ne de azaltır.

Davud’u tövbe etmek suretiyle Tanrı ile uzlaşmış göstermeğe ne kadar çalışırsak ettiği zulümleri o kadar kınamış oluruz.

(97). 1771 basımında, maddenin ilk biçiminde, birinci parça ile ikinci parçanın ilk tümcesi buraya konulmuş, sonra madde aynı biçimde sona erdirilmiştir.

(98). Ek (1771) :

«Batı kitaplarından...»

(99). Ek (1771):

Gönlü yüce Hektor, gönlü yüce Akhilleus'la kesin olarak dövüşmek isteyip var gücüyle kaçmaya koyulduğu ve daha güçlü olmak için, dövüşten önce kentin çevresini üç kez dolaştığı zaman; Homeros Hektor'un peşini kovalayan hafif tabanlı Akhilleus'u, uyuyan bir insana benzettiği zaman; Mme. Dacier bu parçadaki sanat ve büyük anlam karşısında kendinden geçtiği zaman; işte o zaman İuppiter..

(100). Ek (1771) :

Zenginlik bir şey değil, tapınırlar boşuna.

Yakarmak gerek asıl ihtiyat Tanrısına.

(101). Bu yazı, Kehl basımında tümü yayımlanmış maddenin VI. bölümünü meydana getirmiştir. *Questions sur l'Encyclopédie* burada 4 bölümü, II., III., IV. ve V. bölümleri, içine alıyordu:

II. BÖLÜM

Yanılmaktan her zaman korkarım; ama bütün anıtlar eski uygar ulusların yüce bir Tanrıya inandıklarını gösteriyor. Bir tek kitap, bir madalya, bir kabartma, bir yazı yoktur ki, orada Iuno'dan, Minerva'dan, Neptunius'dan, Mars'dan yaraticı bir varlık, bütün doğanın hâkimi olarak söz edilmiş olsun. Tersine, elimizdeki dinle ilgisi olmayan en eski kitaplar. Hesiodos'la Homeros, yalnız *Zeus'* larını yıldırım saçan, tanrılarla insanlara hükmeden tek varlık olarak gösterirler; hattâ o, öteki tanrıları bile cezalandırır; Iuno'yu zincire vurur; Apollon'u göklerden kovar.

Gökyüzünün yarattıklarını ilk tanıyan, onların isyanından ilk sözeden Brahmanların eski dini, *Ange - Melek* maddesinde de gördüğümüz gibi, Tanrı'nın birliğini, gücünü yüce bir dille anlatır.

Çinliler, çok eski bir ulus oldukları halde, bu konuda hintlilerden sonra gelirler; bilinmeyen zamanlardan beri bir tek Tanrı tanımışlar; ne ikinci derecede tanrıları, ne Tanrı ile insanlar arasında aracılık eden cinleri perileri, ne bilicileri, ne soyut dogmaları, ne de okumuş yazmışları arasında tanrıbilim tartışmaları var; imparator her zaman en büyük ruhani başkan olmuş, dinleri her zaman için ulu ve sade kalmış; böylece o geniş ülke, iki kez boyunduruk altına girdiği halde, bütünlüğü içinde varlığını korumuş, galiplerine kendi yasalarını kabul ettirmiş, insan soyunun peşini bırakmayan cinayetlere, felâketlere rağmen de hâlâ dünyanın en gelişmiş Devleti olarak kalmıştır.

Kalde rahipyeri, Sabîî'ler, bir tek ulu Tanrı tanırılar, ona, yapıtı olan yıldızlara tapmak suretiyle, taparlardı.

İranlılar ona, güneşe tapmak suretiyle, taparlardı. Memp-his tapınağının ön alnacına konulmuş olan küre, Mısırlıların *Knef* dedikleri tek ve yetkin tanrının simgesi niteliğindeydi.

Deus optimus maximus unvanı Romalılar tarafından yalnız İuppiter'e verilmişti

Hominum sator atque deorum.

Başka yerde de işaret ettiğimiz bu büyük doğruyu daha çok tekrarlamaya ne gerek*.

Bir tek ulu Tanrı'ya tapıldığı, ta Romulus'tan imparatorluğun ve dinin tümüyle yıkılışına kadar, doğrulanmaktadır.

* Girit'de doğmuş olan, sözde İuppiter'in öyküsü de, öteki Tanrı'ların öyküleri gibi, bir tarih veya destan masalından başka bir şey değildi. Sonradan İuppiter olan Jovis yunanca *Zeus* sözcüğünün; *Zeus* da Fenike dilindeki *Jehova* sözcüğünün çevirisiydi. (*Voltaire'in notu*).

İkinci dereceden, gülünç tanrılara tapan ulusların bütün çılgınlıklarına, aslında hiç tanrı tanımayan epikürcülere rağmen, devlet adamlarıyla bilgelerin, her zaman bir tek ulu Tanrı'ya tapmış oldukları kabul edilmiştir.

Bu doğruya tanıklık edenlerden elimizde kalan birçok belgeler içinde ben, önce, insanlığın örneği oldukları için gerçek sofuluğun da örneği olan Antoninus'lar zamanında parlamış olan Sur'lu Maximos'un sözlerini ele alacağım. Bakın, *Eflâtun'a göre Tanrı Üzerine* adlı demecinde ne diyor. Bilgi edinmek isteyen okuyucunun bu sözleri iyice tartması rica olunur.

«İnsanlar, insandan üstün hiçbir şey görmediklerinden, Tanrı'yı kafalarında insan suretinde canlandırmak zaafını gösterdiler; ama, Homeros'la beraber, İuppiter'in veya ulu tanrılığın, kara kaşları, altın gibi sapsarı saçları olduğunu, göğü sarsmadan bunları oynatamayacağını hayal etmek gülünç olur.

«İnsanlara Tanrılığın özüne dair sorular sorun, hepsi de başka başka karşılıklar verirler. Bununla beraber, bu sayısız, bu çeşit çeşit düşünceler içinde, dünyanın her yanında şu aynı kanıyı bulursunuz: bir tek Tanrı vardır, herkesin babası odur, vb.»

Bu açık itiraftan, Cicero'ların, Antoninus'ların, Epiktetos'ların ölümsüz sözlerinden, evet bütün bunlardan sonra bir sürü bilgisiz ukalânın hâlâ tekrarlayıp durdukları o yaygaralar ne olacak? Kaba bir çok tanrıcılıkla çocukça bir putataparlığın durmadan birbirini suçlaması, böyle yapanların o sapasağlam antik çağ üzerinde en küçük bir bilgileri bile olmadığına bizi inandırmaktan başka ne işe yarayacak? Onlar Homeros'un düşlerini bilgelerin doktrini sanmışlar.

Bundan daha güçlü, daha açık bir kanıt mı gerek? bunu da Madaurus'lu Maximus'un ermiş Augustinus'a yazdığı mektupta bulacaksınız; onların ikisi de filozof, ikisi de hatipti, hiç c'ın k'larını sanıyorlardı: düşündüklerini öz-gürce yazıyorlar; eski dine bağlı bir insanla yeni dine bağlı bir insan ne kadar dost olabilirlerse o kadar da dosttular.

Madaurus'lu Maximus'un mektubiyle Hippone piskoposunun ona verdiği yanıtı okuyun.

MADAURUS'LU MAXIMUS'UN MEKTUBU

«İmdi, başlangıcı olmıyan bir ulu Tanrı'nın varlığından, kendisine benzer hiçbir şey meydana getirmedeği halde, onun, her şeyin babası olduğundan kuşku duyacak kadar budala, hamhalat bir insan bulunabilir mi?

«Dünyanın dört bucağına yayılmış olan kudretine, türlü türlü adlar altında, taptığımız odur. Böylece, çeşitli örgenleri gibi olan türlü türlü tapınmalarla onu ayrı ayrı yücelterek, ona baştanbaşa tapmış oluyoruz... Varsa o *ikinci derecedeki* tanrılar da kalsın, biz ölümlüler bu yeryüzünde bulundukça onların adları altında, onlarla *tanrıların, insanların ortaklaşa babası*'na taparız, gerçekten çeşit çeşit tapınmalarla, ama o çeşitlilik içinde de birbirine uyan, aynı amacı günden tapınmalarla!»

Kimdi bu mektubu yazan? bir Numidia'lı* Cezayirli biri.

AUGUSTİNUS'UN YANITI

Oturduğunuz kentin meydanında iki Mars heykeli var, birinde Mars çıplaktır, öbüründe silâhlı, hemen yanibaşında da, Mars'ın yüzüne doğru uzattığı üç parmağıyla bütün kente talihsizlik saçan, tanrıya gem vuran bir insan yüzü var... Bu gibi tanrıların, biricik gerçek Tanrının birer örgeni olduğuna ilişkin sözlerinize karşı, bana verdiğiniz özgürlüğü son kertesine kadar kullanarak, size kutsal şeylere saygısızlıktan *

Numidia, Afrika'da eski Roma eyaleti'nin III. yüzyılda okullarıyla ün kazanmış bir kenti.

başka birşey olmayan bu masallara inanmaktan sakınmanızı hatırlatırım: çünkü o sözünü ettiğiniz tek Tanrı, kuşkusuz herkesin tanıdığı, kimi eskilerin dediği gibi de, bilgisizlerle bilginlerin üzerinde anlaştıkları Tanrıdır. Şimdi, zalimliği dememek için, diyelim ki, gücü, ölmüş bir insanın yüziyle bastırılan bir varlığa o tek, o yüce Tanrını bir örgeni mi diyeceksiniz? Bu konu üzerinde sizi daha ilerilere götürmek benim için zor olmayacak, çünkü buna karşı neler söylenebileceğini görüyorsunuz; ama sonra kalkar, size karşı kullandığım silâhların doğrunun değil, güzel konuşma sanatının silâhları olduğunu söylersiniz, diye kendimi tutuyorum*.»

Bugün hiçbir izi kalmıyan bu iki heykelin ne anlama geldiklerini bilmiyoruz; ama Roma'yı dolduran bütün o heykeller, Pantheon'la ikinci derecedeki bütün tanrılara, hattâ on iki büyük tanrıya adanmış bütün o tapınaklar, *Deus optimus maximus*, çok iyi, çok büyük Tanrı'nın bütün imparatorlukta benimsenmesine engel olamamıştır.

Şu halde Romalıların talihsizliği Musa dinini, sora da Kurtarıcımız İsa - Mesih'in havari'lerinin dinini bilmemiş, inansız kalmış, bir ulu Tanrıya tapınmakla, var olmıyan Mars'a, Apollon'a, Minerva'ya, Venus'a tapınmayı birbirine karıştırmıştı, bu dini Theodosios'ların zamanına kadar korumuş olmalarıdır. Bereket versin bu imparatorluğu yıkan Goth'lar. Hun'lar, Vandale'lar, Hérule'ler. Lombard'lar, Frank'lar doğruya boyun eğdiler de Scipio'lara, Cato'lara, Metullus'lara, Emilius'lara, Cicero'lara.

* Son dük de Guise'in hocası rahip Dubois'nın çevirisi (*Voltaire'in notu.*)

Varro'lara, Vergilius'lara, Horatius'lara bağışlanmıyan bir mutluluğa erdiler*.

Bütün o büyük adamlar, tanımaları olanaksız olan İsa - Mesih'i bilmiyorlardı; ama, bir sürü ukalânın her gün tek-rarlayıp durduğu gibi, şeytana da tapmışı değillerdir. Zaten hiç sözü edildiğini duymadıkları şeytana nasıl tapmış ola-bilirlerdi?

BİR TEK ULU TANRI KONUSUNDA WARBURTON'UN CİCERO'YA ETTİĞİ İFTİRAYA DAİR

Waburton, çağdaşları gibi eski Roma** ile Cicero'ya da iftira etmiştir. Cicero'nun Flaccus için söylediği ağıtta şöyle dediğini varsaymaktan çekinmiyor: «Bir tek Tanrıya tapmak imparatorluğun yüceliğine yakışmaz. — *Mejestatem imperii non decuit ut unus tantum Deus colatur.*»

Buna kim inanır? ne Flaccus için Ağıt'da, ne de Ci-cero'nun bir başka yapıtında bundan sözediliyor. Ortada, Küçük Asya'da yargıçlık etmiş olan Flaccus'u suçlayan bir-kaç iğnelemeden başka bir şey yok. Flaccus o sıralarda Roma'yı dolduran yahudiler tarafından gizliden gizliye iz-lenmekte idi: çünkü yaudiler, Crassus'tan sonra Kudüs'ü zap-tederek kıralcılıkları Aristobulos'un oğlu Alexandros'u as-tıran Pompeius'un zamanında bile, para gücüyle Roma'da ayrıcalıklar elde etmişlerdi. Flaccus Kudüs'e altın ve gümüş para geçirilmesini yasaklamıştı; çünkü paralar, oradan değerlerinden kaybederek geri geliyor, ticaret de

* *Idole, Idolâtre, Idolâtrie - Put, Putatapar, Putataparlık* maddesine bakınız (Voltaire'in notu).

** *Légation de Moise*'in II. cildindeki önsözün II. bölümü, s. 91 (Voltaire'in notu).

bundan zarar görüyordu; o da kaçak olarak götürülen paralara el koymuştu. Cicero bu altınlar hâlâ hazinededir, diyor; Flaccus da Pompeius kadar çıkarını gözetmeden hareket etmiştir

Sonra Cicero, her zamanki gibi alaylı alaylı, şunları söylüyor: «Her ülkenin bir dini var, bizim de kendi dinimiz. Yahudiler, Kudüs daha özgürken, huzur içinde yaşarlarken bile, bu imparatorluğun göz kamaştıran parlaklığını, Romalı adının soyluluğunu, atalarımızın kurdukları kurumları hor görmekten geri kalmazlardı. Bugün bu ulus, silâhlarının gücü sayesinde, Roma imparatorluğu üzerinde ne düşünmesi gerektiğini her zamankinden daha iyi göstermiştir. Değeriyle, ölümsüz tanrılar katında ne kadar sevildiğini göstermiş: yenilmek, darmadağın olmak, boyunduruk altına girmekle de bunu ispat etmiştir. — *Sua cuique civitati religio est; nostra nobis. Stantibus Hierosolymis, pacatisque Judaeis, tamen istorum religio sacrorum, a splendore hujus impreii, gravitate nominis nostri majorum institutis, abhorrebat: nunc vero, hoc magis, quod illa gens quid de imperio nostro sentiret, ostendit armis: quam cara dilis immortalibus esset, docuit, quod est victa, quod elocata, quod servata.*» (Oratio pro Flacco, XXVIII.)

Görülüyor ki, ne Cicero'nun, ne de hiçbir Romalının, bir tek ulu Tanrı tanımak imparatorluğun şânına yakışmaz, dediği yok, bu düpedüz yalan. Yunanlıların Zeus'u, Fenikelilerin Yehova'sı olan İuppiter'lerine her zaman ikinci derecedeki tanrıların efendisi gözüyle bakmışlardır: bu büyük doğru da bundan daha çok kafaya sokulamaz.

ROMALILAR BÜTÜN TANRILARINI YUNANLILARDAN MI ALDILAR?

Acaba Romalıların, Yunanlılardan almadıkları birçok tanrıları yok muydu?

Örneğin Yunanlılar Uranos'a* taparken onlar Coelum'a tapmakla; Yunanlılar Ghea** ile Khronos'a*** başvururken onlar Saturnus'la Tellus'a başvurmakla taklitçilik etmiş olamazlardı.

Yunanlıların Deo, Demiter**** dediklerine onlar Ceres diyorlardı.

Onların Neptunius'ları Yunancada Poseidon, Venus'ları Aphrodite; Juno'ları Hera diye anılırdı; Proserpine'leri Kore, nihayet en sevdikleri tanrı Mars, Ares; Tanrıçaları Bellone de Enio idi. Bunların içinde birbirine benziyen bir ad yoktur.

Yunanlılarla Romalıların parlak zekâları birbirleriyle karşılaşmışlar mıydı, yoksa adını değiştirdikleri şeyi biri öbüründen mi almıştı?

Romalıların Yunanlılara sormadan, sonradan Yunanistan'a gidip yasa istemeleri gibi, onlardan tanrı istemeden kendi kendilerine bir gök tanrısı, bir zaman tanrısı, savaşa doğuma, ekin biçmeye hükmeden birer varlık bulup çıkarmaları oldukça doğaldır. Hiçbir şeye benzemiyen bir ada raslayınca, o adı o ülkeye özge bir ad sanmak, insana doğru bir şey gibi görünür

* *Uranos, Coelum* (yahut *Coelus*); Göğün ilki Yunanca, ikincisi Lâtince adı.

** *Ghea, Tellus*, toprağın ilki Yunanca, ikincisi Lâtince adı. Mitologiada Uranos'un karısı, Khronos'un da anasıdır.

*** *Khronos*, eski Yunanlıların büyük tanrılarından, Zeus'un babası; Lâtinler ona *Saturnus* diyorlardı.

**** *Demeter*, eski Yunanlıların büyük tanrıçalarından; verimli toprağı temsil ediyordu; Khronos'la Rhea'nın kızıydı.

İyi ama bütün tanrıları: efendisi olan İuppiter Fırat'tan Tiberis'e kadar, bütün uluslara ait bir sözcük değil midir? İlk Romalılar ona Jow, Jovis diyorlardı; Yunanlılar Zeus; Fenikeliler, Suriyeliler, Mısırlılar da Jehova.

Bu benzeyiş bütün bu ulusların Yüce Varlığı tanıdıklarını tanıtlamaya yeter görünmüyor mu? Gerçi, belirsiz, karışık bir tanıma bu; ama kim onu apaçık tanıyabilmiş ki?

III. BÖLÜM

SPINOSA'NIN ÇÖZÜMLEMESİ

Spinosa, maddenin içinde işler durumda, onunla bir bütün haline gelen bir zekâ bulunduğuna hükmetmekten kendini alamıyor.

«Salt varlık, *diyor*, birbirinden ayrı ne bir düşünce, ne bir uzamdır, ama uzamla düşünce Salt Varlığın zorunlu olan nitelikleridir.»

İşte bu bakımdan Spinosa antik çağın tanrıtanımazlarından, Ocellus Lucanus'tan, Heraklitos'dan, Demokritos'tan, Leukippos'tan, Straton'dan, Epikuros'tan, Pythagoras'tan, Diagoras'tan, Elea'lı Zenon'dan, Anaximandros'tan ve daha birçoklarından farklı görünüyor. Spinoza, onlardan özellikle, üslubuna varıncaya kadar taklidettiği, Descartes'ı okuya okuya bulup çıkardığı yöntemle ayrılır.

Ondan bir satır bile okumadıkları halde Spinoza! Spinoza! diye bağırانları asıl şaşırtacak şey aşağıdaki sözleridir. Spinoza bu sözleri insanların gözünü kamaştırmak, tanrıbilimcileri yatıştırmak, kendisine koruyucular edinmek, bir tarafın silâhını elinden almak için değil; adını vermeden, kendini ortaya atmadan bir filozof gibi konuşmuş olmak için söylüyor; hem, pek az kimse anlasın diye de Lâtince söylüyor. İşte onun inan anlayışı.

SPINOSA'NIN İNAN ANLAYIŞI

«Evrenin sonsuzluğu gibi anlaşılan* Tanrı fikrinin beni buyruğa uymaktan, sevgiden, tapınmadan başışık tuttuğu sonucuna varsaydım, aklımı daha zararlı bir biçimde kullanmış olurum: çünkü doğal aydınlığın pek ölçülü bir yaşayış için bana gerçek yol göstericileri olarak tanıttığı yasalar, başkalarıyla olan ilişkilerden veya başkalarının aracılığı ile edindiğim yasalar değil, doğrudan doğruya kendisinden aldığım yasalardır, bu bence apaçık. Bu konuda buyruğa uymasam, yalnız kendi varlığımın ilkesine, yalnız benzerlerimin topluluğuna karşı günah işlemiş olmam, aynı zamanda, varlığımın en sağlam üstünlüklerinden kendimi yoksun bırakarak, kendi kendime karşı da günah işlemiş olurum. Hiç kuşkusuz, bu buyruğa uymam, ancak durumumun gerektirdiği ödevleri yerine getirmemi gerektirir, geri kalanını da, beni, gelip geçici alışkanlıklar, boş inanlara kapılarak, yahut onları kuranların yararlanması için uydurulmuş uygulamalar gibi görmeğe yöneltir.

«Tanrıyı sevmek bakımından da, bu düşünce o sevgiyi zayıflatmak şöyle dursun, hiçbir düşünce onu bu kadar artıramaz kanısındayım: çünkü Tanrının varlığını yakından tanıdığını; bana yaşantımı, bütün özelliklerimi onun verdiğini; hem de cömertçe, hiç sitem etmeden, bir çıkar gözetmeden, beni kendi yaradılışımdan başka bir şeye bağlı tutmadan verdiğini anlatıyor. Korkuyu, üzüntüyü, güvensizliği, düşük ve ya çıkara bağlı bir sevginin bütün kusurlarını silip süpürüyor. Bunun kaybedemeyeceğim bir nimet olduğunu, kendisini anlayıp sevdikçe, nimete daha çok sahip olduğumu bana duyuruyor.»

Bu düşünceleri yazan erdemli, duygulu Fénelon'mu, yoksa Spinoza'mı? Birbirine tabantabana zıt iki insan, Tanrı

* S. 44 (*Voltaire'in notu*).

üzerinde bambaşka fikirlere sahip oldukları halde onu kendi kendimiz için sevmek düşüncesinde nasıl olmuş da birleşmişler?

İtiraf edelim; ikisi de aynı amaca gidiyorlardı, biri bir hristiyan olarak, öbürü hristiyan olmamak talihsizliğine uğramış bir insan olarak: bir ermiş olan baş piskopos, Tanrının doğadan üstün olduğuna inanmış bir filozof sıfatıyla; öteki de. Tanrının bütün doğa olduğunu hayal eden, yolunu pek şaşırmış bir Descartes'çı sıfatıyla.

Birincisi pek sofuydu, ikincisi de aldanıyordu, doğru; doğru ama ikisinin de niyeti temizdi. Odyseia'yı taklidedenle; kanıtlarla donanmış kuru bir Descartes'çı; XIV. Louis sarayının, şanlı şöretli denen bir rütbeye bürünmüş, ıslıl ıslıl parlıyan bir zekâsiyle, üç yüz florinlik bir gelirle* derin bir karanlık içinde yaşayan, yahudilikten çıkarılmış zavallı bir yahudi arasında hiçbir benzerlik olmamakla beraber ikisinin de içtenlikleri, yumuşak başlılıkları. sadelikleri kadar takdire değerd.

Biribirlerine benziyen bir yönleri varsa o da Fénelon'un hristiyanlığın yüksek şûrası önünde, ötekinin de gücü kadar aklı da olmayan bir havra tarafından suçlandırılmış olmasıdır; şu var ki, biri boyun eğdi, öbürü baş kaldırdı.

SPINOSA FELSEFESİNİN TEMELİNE DAİR

Büyük diyalektikçi Bayle, Spinosa'yı çürütmüştür**. Demek oluyor ki, bu sistem, Euklides'in bir önermesi gibi, ka-

* Ölümünden sonra çıkan hesaplarında kimi günler boğazına ancak dört buçuk metelik harcadığını görülmüştür. Bu da bir keşişler meclisinin sofrasına 1/3' yık bir yemek değildir (*Voltaire'in notu*).

** *Dictionnaire de Bayle*'de «Spinosa» maddesine bakınız (*Voltaire'in notu*).

nıtlanmış değil. Öyle olsaydı çürütülemezdi. Hiç değilse belirsiz olduğu anlaşılıyor.

Ben Spinos'a'nın o evrensel tözü, o kipleri ve ilinekleriyle Bayle'den başka şeyler kasdettiğinden, onun için de Bayle'in Spinos'a'yı büsbütün susturamadı haklı çıkmış olabileceğinden her zaman biraz kuşkulanamışımdır. Hele Spinos'a'nın çoğu zaman kendi kendisiyle anlaşılmadığına, bunun da başkaları tarafından anlaşılmamasının başlıca nedeni olduğuna her zaman inanmışımdır.

Bana öyle geliyor ki, Spinos'a'cının kale duvarlarını Bayle'in ihmal ettiği yönden yıkmak olanağı vardır. Spinos'a ancak bir tek tözün var olabileceğini düşünüyor; bütün kitabında da Descartes'ın *her şey doludur* yolundaki yanılmasına dayandığı anlaşılıyor. Oysa her şeyin boş olduğu ne kadar yanlışsa, her şeyin dolu olduğu da o kadar yanlıştır. Düz bir terazide iki liberlik bir ağırlığın dört liberlik bir ağırlığı kaldırması ne kadar olanaksızsa, dolulukta da hareketin olanaksız olduğu bugün artık kesinlikle tanıtlanmıştır.

Şimdi bütün hareketler için kesinlikle boş uzaylar olması gerektiğine göre Spinos'a'nın o biricik tözü ne olacak? Bir yıldızın, kendi kendisiyle aramızda o kadar büyük bir uzay boşluğu olan bir yıldızın, tözü nasıl olur da tastamam yer yüzümüzün tözü, benim kendi tözüm,* bir örümcek tarafından yenen bir sineğin tözü olur?

Belki yanılıyorum; ama, iki kipliği, düşünce ile madde olan sonsuz bir tözü, Tanrı dediği bir tözü kabul eden, bütün gördüklerimizi de onun kip veya ilineği varsayan Spinos'a'nın son nedenleri** niçin reddettiğini bir türlü anlıyamadım. Bu

* Bayle'in bu itarazı ileriye sürmesinin nedeni Newton'un, Keill'in, Gregori'nin, Halley'in, tanıtladıkları gerçekleri, hareket için boşluğun zorunlu olduğunu bilmemesinden ileri geliyordu (*Voltaire'in notu.*)

** Son neden — *Cause finale* («İlleti gaiye.»)

sonsuz, bu evrensel varlık düşünüyorsa, tasarıları olmaz olur mu hiç? tasarıları varsa, nasıl olur da iradesi olmaz? Spinoza, bizler bu salt, zorunlu, sonsuz varlığın kipleriyiz, diyor. Ben de ona diyorum ki: Kiplerden başka bir şey olmıyan bizlerin istediğimiz, tasarladığımız şeyler var: demek ki, bu sonsuz, zorunlu, salt varlık bundan yoksun bırakılamaz: demek ki. onun da iradesi. tasarıları, gücü var.

Biliyorum, birçok filozoflar, hele Lucretius, son nedenleri inkâr etmişlerdir; bunun cezasını pek az çekmiş olan Lucretius'un tasvirleri, ahlâk anlayışı bakımından çok büyük bir şair olduğunu da biliyorum; ama ne yalan söyliyeyim felsefede bana bir okul kapıcısından, bir kilise hademesinden çok daha aşağı görünüyor. Gözün görmemek, kulağın işitmemek, midenin sindirmemek için yaratıldığını söylemek insan oğlunun aklına esen en büyük anlamsızlık, insanı çileden çıkaran bir çılgınlık değil midir? Şüpheli olduğum halde bu bana apaçık bir bunaklık gibi görünüyor. onun için söylemekten de çekinmiyorum.

Bana gelince, sanatlarda olduğu gibi, doğada da son nedenlerden başka bir şey görmüyorum; bir saatin saati göstermek için yapıldığına inandığım gibi elma ağacının da elma vermek için yaratıldığına inanıyorum.

Burada şunu da hatırlatmak isterim ki, yapıtlarının birçok yerlerinde son nedenlerle alay eden Spinoza *Genel ve özel olarak varlık* adlı kitabının ilk bölümünde. onları herkesten çok gene kendisi kabul ediyor.

İşte kendi ağzından çıkan sözler:

«Burada doğanın o harikulâde bağışıklığına hayran olmak için biraz durmama müsaade edilsin* Doğa zayıf varlığının süresini biraz daha uzatmak, kendi hakkındaki bilgisini de uzaklarda kalan birçok şeylerle canlandırmak için, zorunlu

* Sayfa 14 (*Voltaire'in notu*).

olan bütün etkilerle insan bünyesini güçlendirdikten sonra, ona her gün kullanmak zorunda olduğu şeyleri, hatta kendi türünden olanları iyice tanıması için gereken araçları bile bile ihmal etmiş gibi görünüyor. Bununla beraber, iyice dikkat edersek bunun sonsuz bir cömertlikten çok bir reddin sonucu olduğunu görürüz: çünkü bir başkasına, istemediği halde, nüfuz edebilen bir zeki varlık mevcut olsaydı, onun üzerinde öyle bir üstünlük elde ederdi ki, sırf bu yüzden kendi toplumundan atılırdı. Şimdiki halde ise her kişi tam bir özgürlüğe sahip olduğundan, başkalariyle işine elverdiği ölçüde ilişki kuruyor.»

Bundan ne gibi bir sonuç çıkaracağım? Spinoza'nın çoğu zaman kendi kendini çeldiğini; düşüncelerinin her zaman apaçık olmadığını; o büyük sistemler felâketinde [denize düşenin yılanı sarıldığı gibi] kâh şu tahta parçasına kâh ötekine sarılarak kurtulmaya çalıştığını; bu za'fiyle, çekişmelerinde arasıra kendi kendilerini çelmiş olan Malebranche'a, Arnauld'ya, Bossuet'ye, Claude'a benzediğini; birçok metafizikçilerden, tanrıbilimcilerden farksız olduğunu, onun için metafizikteki bütün düşüncelerime haklı olarak güvenmemem gerektiğini; ayağımın altında durmadan benden kaçan, kumlu, kaypak bir yolda yürüyen çok güçsüz bir canlı olduğumu, her zaman haklı olduğunu sanmak kadar da büyük cılgınlık olamayacağını.

Pek susakaldınız Baruch* Spinoza; ama siz, acaba sınıldığınız kadar tehlikeli misiniz? Ben öyle olmadığınızı iddia ediyorum: kanıtım da, yenilmiş olmanız, kötü bir Lâtince ile yazmanız, bütün Avrupa'da da, yapıtlarınız Fransızcaya çevirildiği halde, sizi okuyan on kişi olmaması. Tehlikeli yazar kimdir bilir misiniz? saraydaki işsiz güçsüzlerle kadınların okuduğu.

* Adı Benoit değil, Baruch'tur, çünkü hiç vaftiz edilmemişti (Voltaire'in notu).

IV. BÖLÜM

DOĞA SİSTEMİNE DAIR

Doğa sistemi yazarının, kendisini bilginlere, bilgisizlere, kadınlara okutmak gibi bir üstünlüğü olmuş; demek ki, uslûbunun Spinoza'da olmıyan değerli yönleri var: bir kez çoğu zaman açıktır, sonra, birçokları gibi, aynı şeyleri tekrarladığı, yüksekten atıp tuttuğu, bir dediğinin öbür dediğini tutmadığı ileriye sürülebilse de, belâgatlidir. Esasa gelince, ona, fizikte, ahlâkta çokluk pek güven olmaz. Burada söz konusu olan insan oğlunun çıkandır. Bakalım doktrini gerçek miymiş, yararlı mıymış, hem elimizden gelirse, işi uzatmıyalım da.

* «Doğada düzen, düzensizlik diye bir şey yoktur, v.b.»

Nasıl! fizikte anadan doğma kör, ayaksız bir çocuk, bir ucube, türün yaradılışına aykırı değil mi? Düzeni meydana getiren, doğanın her zamanki düzenliliği, düzensizliği yaratan da düzenli olmayışı değil midir? Doğanın açlık duyusunu verdiği bir çocuğun yemek borusunun tıkanması çok büyük bir rahatsızlık, çok kötü bir düzensizlik değil mi? Her türlü salgılar zorunludur, oysa çoğu zaman boruların ağzı tıkalıdır: çaresine bakıp açtırmak zorunda kalırız: bu düzensizliğin de bir nedeni vardır, elbette. Nedensiz sonuç olmaz; ama bu da çok düzensiz bir sonuç.

Arkadaşlarımızın, kardeşimizin öldürülmesi ahlâk bakımından bir düzensizlik değil midir? Bir Garasse'ın, bir Le Tellier'nin, bir Doucin'ın Jansenius'culara, Jansenius'cuların da cizvitlere ettikleri o itiraflar; Patouillet'nin, Paulian'ın düzenbazlıkları birer küçük düzensizlik değil midir? Saint -

* Birinci bölüm, (*Voltaire'in notu*).

Barthélemy, İrlanda kırımları, v. b, v.b, v.b., iğrenç birer düzensizlik değil midir? Bu cinayetin nedeni ihtiraslardadır, ama sonuç iğrençtir; nedeni uğursuzdur, bu düzensizlik insanın tüylerini ürpertir. Geriye bu düzensizliğin nereden geldiğini aramak kalıyor, bulunur mu bilmem, ama var olduğu muhakkak.

* «Deney gösteriyor ki bize hareketsiz, cansız gibi gelen maddeler, belirli bir biçimde birleştirildikleri zaman hareket, zekâ ve yaşam kazanabiliyorlar.»

Asıl güçlük de zaten burada. Bir tohum nasıl yaşama eriyor? ne yazarın, ne de okuyucunun bunu bildiği yok. İşte iki ciltlik Systême bundan çıkıyor; dünyanın bütün sistemleri düş değil de nedir?

** «Yaşamı tanımlamak gerek. ama bunun olanaksız olduğu kanısındayım.»

Bu ne kolay, ne bilinen bir tanımlama? Yaşam duygu ile organlaşma değil mi? Ama bu iki özelliğin yalnız maddenin hareketinden doğduğunu ileri sürmek, tanıtlanması olanaksız bir şeydir; insan tanıtlayamadıktan sonra ne diye böyle söz etmeli? İçinden kendi kendine: *bilmiyorum*, derken neden kalkıp da *biliyorum*, diye bağırmalı?

*** «İnsan nedir, diye sorulacaktır, v.b.»

Kuşkusuz, bu madde Spinosa'nın en belirsiz maddelerinden daha belirli değildir, okuyucuların çoğu da, hiçbir şeyi açıklamadan bu kadar kesin bir davranışla konuşulmasına kızacaklardır.

**** «Madde sonsuz ve zorunlu bir şeydir; ama biçimleri, birleşmeleri geçici ve olanaklı bir şey, v.b.»

* s. 69 (*Voltaire'in notu*).

** s. 78 (*Voltaire'in notu*).

*** s. 80 (*Voltaire'in notu*).

**** s. 82 (*Voltaire'in notu*).

Madde zorunlu olduğuna, yazar için de özgür hiçbir varlık bulunmadığına göre ortada nasıl olanaklı bir şey olabileceğini anlamak epeyce güçtür. Burada olanaklıdan kast olunan hem var olabilen, hem de var olmayabilendir; ama her şeyin salt bir zorunlulukla var olması gerektiğinden, burada yersiz olarak olanaklı dediği her türlü var oluş, varlık kadar salt bir zorunluluğa bağlıdır. İnsan burada da çıkış yeri görülmiyen bir dolambacın içinde kaybolduğunu anlar.

İnsan Tanrı diye bir şey olmadığını, maddenin sonsuz bir zorunlulukla kendi kendine hareket ettiğini temin etmeğe kalkışınca, bunu Euklides'in bir önermesi gibi tanıtlamalı, yoksa o kurduğunuz sistem bir belkiden başka bir şeye dayanmıyor, demektir. İnsan oğlunu en çok ilgilendiren bir sorun için ne de sağlam temel!

* «İnsan yaratılışına uyarak rahatını sevmekten kendini alamıyorsa, o rahatı sağlayan araçları da sevmek zordur. Bir insan kendini mutsuzluğa düşürmeden erdemli olamıyorsa, ondan erdemli olmasını istemek gereksizdir, belki doğru da değildir. Aşırı zevklere düşkünlükten bir kez mutluluk duymaya başladı mı, artık düşkünlüğü sevmelidir.»

Öteki özdeyişler fizik bakımından ne kadar yanlışsa, bu özdeyiş de ahlâk bakımından o kadar iğrençtir. Bir insanın acı çekmeden erdem sahibi olamayacağı doğru olsa bile, gene onu erdemli olmaya teşvik etmek gerekir. Yazarın önerisi, açıktan açığa toplumun yokolması demektir. Hem zaten, insanın kötü düşkünlükleri olmadan mutlu olmadığını nereden bilecek? Tersine, o düşkünlüklere gem vurmaktan duyulan rahatlığın, onlara kendini kaptırmanın zevkinden, o daima zehirli, sonu felâket olan zevkten, bin kez daha büyük olduğu denemeyle kanıtlanmamış mıdır?

* s. 152 (*Voltaire'in notu*).

İnsan düşkünlüklerine gem vurunca vicdanını avutan bir tanıklığa, rahata kavuşur; kendini onlara kaptırınca da huzurunu, sağlığını kaybeder; her şeyi tehlikeye koyar. Zaten yazar, kendisi de, belki yirmi yerde erdem için her şeyin feda edilmesini istiyor; bu öneriyi de, kurduğu sistemde, erdemli olmanın zorunluluğuna yeni bir kanıt vermiş olmak için ileri sürüyor.

* «Doğuştan edinilen düşünceleri pek haklı olarak kabul etmiyenler... dünyanın dümenine oturtulan, duygularımızla ne varlığı, ne de nitelikleri fark edilemiyen o anlatılmaz zekânın, öyle gerektiği için kabul edilmiş bir varlık olduğunu duymuş olmalılar.»

Sahi, nasıl oluyor da doğuştan edinilmiş düşüncelerimiz olmamasından Tanrı olmadığı sonucu çıkıyor? Bu sonuç anlamsız değil midir? Tanrının bize duyularımızla düşünceler verdiğini söylemekte bir çelişme var mı? Tersine, bize yaşamı veren salt güçte bir varlık varsa, her şey gibi düşüncelerimizi de, duygularımızı da ona borçlu olmamızdan daha apaçık bir şey olur mu? Bundan önce Tanrının var olmadığını kanıtlamak gerekirdi, yazarın böyle bir şey yaptığı yok; X. bölümün bu sayfasına gelinceye kadar böyle bir şeyi denemeye bile kalkışmıyor.

Bu ayrı ayrı parçaları inceliyerek okuyucuyu yormaktan korktuğum için, kitabın özüne, üzerine sistemini kurduğu o şaşılacak yanılığa geçiyorum. Burada başka yerlerde söylenenleri çaresiz tekrarlamak zorundayım

SİSTEMİN ÜZERİNE KURULDUĞU YILAN BALIKLARININ ÖYKÜSÜ

1750 yılına doğru, Fransa'da Needham adında, sivil kıyafetine bürünmüş bir İngiliz cizvit vardı, bu adam o vakitler Toulouse başpiskoposu M. Dillon'un yiğenine öğretmenlik ediyor, fizik, özellikle kimya deneyleriyle uğraşıyordu.

* s. 167 (*Voltaire'in notu*).

Ağızları sımsıkı kapatılmış şişelere mahmuzlu çavdar unu, başka şişelere de kaynatılmış koyun eti suyu koyduktan sonra, bu et suyu ile çavdar unundan yılan balıkları türediğini, hattâ bu yılan balıklarının çok geçmeden üreyerek çoğaldıklarını, böylece bir et suyundan, yahut da bir çavdar tanesinden, birbirinden farksız bir yılan balığı soyunun meydana geldiğini sandı.

Çok tanınmış bir fizikçi bu Needham'ın tam anlamıyla bir tanrıtanımaaz olduğundan hiç kuşkuyla düşmedi. Çavdar uniyle yılan balıkları yapıldığına göre buğday uniyle de insan yapılabileceğine; fizikle kimyanın her şeyi meydana getirdiğine ve her şeyi yaratan bir Tanrıdan pekâlâ vazgeçilebileceğine hükmetti.

Unun bu özelliği, o zamanlar, insan zekâsının cı-lızlığından ötürü tüylerinizi diken diken etmesi gereken dü-şüncelere sapmış bir adamı* kolayca yanıltıverdi. Merkezdeki ateşi görmek için yerin göbeğine kadar bir delik delmek, ruhun özünü anlamak için Patagonyalıları kesip biçmek, hastaların ter-lemesine engel olmak için vücutlarını çam sakızıyla sıvamak, geleceği haber vermek için ruhunu coşturmak istiyordu. Bun- dan başka meslekdaşlarından ikisini ezmeğe çalışırken daha büyük bir talihsizliğe düştüğünü söylersek bu, tanrıtanımaazlık için pek onurlu bir şey olmaz, olsa olsa bizi, utanarak gene kendi kabuğumuzun içine sokmaya yarar.

İnsanların, bir yaradanın varlığını inkâr ederken, kendilerinde yılan balıkları yaratmak gücünü görmeleri doğrusu çok garip

İşin en acınacak tarafı, daha bilgili fizikçiler cizvit Ne- edham'ın o gülünç sistemini kabullenip, onu, Pyrene dağları ile Alp dağlarını Okyanusun meydana getirdiğini, insanların da, bizim dediğimiz gibi, aslında, çatal kuyruğu sonradan baldır bacak biçimini alan domuz balıklarından geldiğini iddia eden Mailliet'nin sistemiyle birleştirdiler. Bu gibi kuruntular ancak buğday unundan meydana gelen yılan balıkları için kurulabilir.

* Maupertuis (*Voltaire'in notu*).

Daha geçenlerde, Bruxelles'de, bir tavuğun bir tavşandan yarım düzine kadar tavşan yavrusu doğurduğunu temin edenler vardı.

Unun, et suyunun böyle yılan balığı haline gelmesinin gerçekten ne kadar yanlış ve gülünç olduğu Needham'dan bir az daha iyi bir gözlemci olan, M. Spalanzani tarafından kanıtlanmıştır.

Böyle gözle görülüp elle tutulacak kadar meydanda olan bir kuruntunun zırzopça bir şey olduğunu kanıtlamak için bu gözlemlere gerek bile yoktu. Çok geçmeden Needham'ın yılan balıkları Bruxelles'deki tavukla buluşmaya gittiler.

Bununla beraber Lucretius'un titiz, zarif ve dürüst çevirmeni 1768 de kendini o kadar ele verdi ki, VIII. kitabın notlarında, 361 inci sayfada, Needham'ın sözüm ona o deneylerini anlatmakla kalmıyor, onların doğruluğunu göstermek için de elinden geleni yapıyor.

İşte *Doğa sistemi*'nin yeni temeli. Yazar, daha ikinci bölümde şöyle demeğe başlıyor.

«Unu su ile ıslatıp bu karışımı iyice kapatırsanız, bir zaman sonra, mikroskopla bakınca, unla sudan çıkması olanaksız sanılan organlaşmış varlıklar meydana getirdiklerini görürsünüz. Böylece cansız doğa, hareketlerin bir araya gelmesinden başka bir şey olmıyan, yaşama geçebilir.»

Bu işitilmemiş budalalık doğru bile olsa, en ciddi uslamlama ile, bunun Tanrı diye bir şey olmadığını nasıl tanımlayabileceğini anlamıyorum: çünkü güneşi, gökcisimlerini yarattıktan sonra, tohumuz hayvancıklar yaratmaya da tenezzül buyuracak zeki, güçlü bir yüce varlık pekâlâ olabilir. Burada, terimler arasında hiçbir çelişme yoktur. Tanrının var olmadığını tanıtlayacak kanıtları başka yönlerde aramalı, bunu da şimdiye kadar kimsenin ne bulduğu var. ne de bulacağı.

Yazar son nedenleri pek hor görüyor, öyle ya bu çok tekrarlanmış bir kanıttır; ama o kadar hor görülen bu kanıt Cicero'nun, Newton'un kanıtıydı. Yalnız bu bile tanıtanılmazları kendi kendilerinden kuşkuya düşürmeğe yeterdi. Gökcisimlerinin izledikleri yolu, hayvanlarla bitkilerin yapısındaki o şaşılacak sanatı dikkatle inceliyerek durmadan bu harikaları yaratan güçlü bir elin varlığını kabul eden bilgiler çoktur.

Yazar, kör, rastgele bir maddein zeki varlıklar meydana getirdiğini iddia ediyor. Zekâdan yoksun iken zeki varlıklar meydana getirmek! Hiç akıl alacak şey mi? Bu sistem biraz olsun doğruya benzer bir şeye dayanıyor mu? Bu kadar aykırı bir kanı, kendisi kadar şaşılacak kanıtlar ister. Oysa yazar hiçbir kanıt göstermiyor; hiçbir şeyi tanıtlamıyor, sonra da ortaya attığı her şeyin gerçek olduğunu iddia ediyor. Bu ne çorba! ne karışıklık! Hem de ne küstahlık!

Spinosâ, hiç olmazsa, doğayı meydana getiren o büyük bütünün işliyen bir zekâ olduğunu itiraf ediyordu; bu sözde bir felsefe vardı. Yeni sistemde hiçbir felsefe bulamadığını söylemek zorundayım.

Madde sulandırılmıştır, katıdır, çekimden ötürü merkeze yöneliktir, bölünebilir; bütün bunlar şu taşta olduğu kadar bende de var. Ama hiç duyan, düşünen bir taş görülmüş müdür? Sulandırılmışsam, katı isem, bölünebiliyorsam: onu maddeye borçluyum. Peki ama duyumlarım, düşüncelerim de var: ya onları kimse borçluyum? Her halde suya, çamura değil; benden daha güçlü birisine borçlu olmam akla daha yakın. Bunu yalnız öğelerin birleşimine borçlu olduğumu söylüyorsunuz. Haydi bakalım tanıtlayın; zekâyı bana zeki bir nedenin vermiş olamayacağını açıkça gösterin. İşte ne hale düştüğünüzü görün.

Yazar, iskolâstiklerin Tanrısını, uygunsuz niteliklerden meydana gelen, kendisine, Homeros'un tanrıları gibi, in-

sanlardaki bütün tutkuların yükletildiği bir tanrıyı yere vuruyor; geçici heveslerine bağlı, öc alan, bir hareketi öbür hareketini tutmaz, anlamsız bir tanrıdır bu; ama bilgeilerin tanrısını yere vurmaz. Bilgeler doğayı seyrederken, zeki ve üstün bir varlığı kabul ederler. Tanrı yardımından yoksun olan insan akıllı için bir adım daha ileriye gitmek belki de olanaksızdır.

Yazar, bu varlığın nerede bulunduğunu soruyor; sonsuz olmadan hiç kimsenin nerede bulunduğunu söyleyememesinden de, var olmadığı sonucunu çıkarıyor. Filozofça bir şey değil bu; çünkü bir sonucun nedeninin nerede olduğunu söyleyemiyoruz diye, nedenin var olmadığı sonucunu çıkarmamalıyız. Hiç topçu görmemişseniz, bir topçu bataryasının ateş açtığını görünce: kendi kendine, kendi varlığıyla işliyor diyemezsiniz.

Şu halde: Tanrı yoktur demek, sözünüze inanılması için yeterli olacak, öyle mi?

Sonunda en büyük itirazı insan oğlunun felâketleri, cinayetleri üzerindedir: filozofça olduğu kadar da eski bir itiraz; öteden beri herkesin ileriye sürdüğü bir itiraz olmakla beraber kaçınılmaz ve korkunç itiraz, cevabı, ancak daha iyi bir yaşam umudunda bulunabilen itiraz. Bu umut da nedir? Bu konuda akıllımızla hiçbir kesinliğe varmamıza olanak yok. Ama şu kadarını söylemeğe cesaret edeceğim ki, bize, büyük bir sanatla yapılmış büyük bir yapının, kim olursa olsun bir mimar tarafından meydana getirildiği kanıtlanırsa, bu yapı kendi kanımızla boyanmış, kendi cinayetlerimizle kirlenmiş olsa ve yıkılmasıyla bizi ezse bile o mimara inanmamız gerekir. Bu mimar iyi bir mimar mı, yaptığı yapıdan memnun olmalı mıyım, yoksa o yapıda oturmaktansa çıkıp gitmeli miyim, benim gibi birkaç gün geçirmek için o eve yerleşenler de acaba memnun mudurlar? Henüz bunları incelediğim yok: şimdilik bir mimar var mı, yoksa bunca güzel dairelerle ve çirkin odalarla dolu olan bu ev kendi kendine mi yapılmış, ben yalnız onu inceliyorum.

V. BÖLÜM
BİR YÜCE VARLIĞA İNANMANIN
GEREKLİLİĞİNE DAİR

Metafizikte en büyük konu, en çok ilgileneceğimiz şey bence, uzun uzadıya kanıtlar sayıp dökmek değil, biz hayvanların, biz sefil ve düşünen hayvanların ortaklaşa iyiliği için, hem dizginlerimizi elinden bırakmıyan, hem bizi avutan, ödül verdiği gibi ceza da veren bir tanrının, varlığını kabul etmek mi, yoksa kendimizi, bütün umut kapılarını kapıyarak belâlarımıza, hiç pişmanlık duymadan cinayetlerimize bırakarak bu düşünceyi red etmek mi gerektiğini bir iyice tartmaktır.

Hobbes, Tanrı diye bir şey tanımayan bir cumhuriyette, bir yurtdaş çıkar da bir Tanrı önerirse, onu astıracağını söyler.

Hobbes bu tuhaf aşırılığı ile, açıkça, Tanrı adına hüküm sürmeğe kalkacak bir yurtdaşı, zorba olmak isteyen bir şartatani kastediyordu. Biz ise, insan oğlunun güçsüzlüğünü, ahlâksızlığını, sefaletini duydukları için ahlâklarını koruyacak bir durağan nokta, bu yaşamın sıkıntıları ve dehşeti içinde onlara yardımı dokunacak bir dayanak arıyan yurtdaşları kastediyoruz.

Eyüb'ten bugüne kadar, nice nice insanlar yaşımlarına lânet etmişlerdir: demek ki, avutulmaya, umut beslemeğe her zaman için gereksinme duyuyoruz. Sizin felsefeniz bizi bundan yoksun bırakıyor. Pandora'nın masalı çok daha iyi idi, hiç olmazsa o bize bu umudü bırakıyordu. Siz onu da elimizden alıyorsunuz! Sizce felsefe geleceğe ilişkin mutluluğun hiçbir kanıtını vermez. Veremez ama, sizin de tersini tanıtlayan hiçbir kanıtınız yok. Belki içimizde, nasıl meydana geldiğine dair hiçbir şey bilmediğimiz, duyan, düşünen, yok edilmez bir monat vardır. Akıl, bu düşünceyi tek başına tanıtlamamakla beraber ona

büsbütün de karşı gelmez. Bu kanının sizinkinden çok daha üstün olan bir yönü yok mu? Benimki insan oğlu için yararlıdır, sizinki ise uğursuz; sizinki, ne derseniz deyin, Neron'ları, VI. Alexandre (Borgia)'ları, Cartouche'ları kö-rükleyebilir. Benimki ise onları bastırabilir.

Marcus - Antoninus, Epiktetos, ne çeşitten olursa olsun, monatlarının Ulu Varlığın monatiyle birleşeceğine inanıyorlardı; bu inanla insanların en erdemlisi oldular.

Düştüğümüz kuşku içinde, size, Pascal'le beraber: En güvenilir olanını alın, demiyorum. Kararsızlık içinde güvenilir bir şey yoktur, burada yapılacak şey bahse girişmek değil, incelemektir: yargılamak gerek, ama irademiz yargımızı bize kesinlikle vermez. Sizi sıkıntıdan kurtarmak için olmayacak şeylere inanın, demiyorum; size Mekke'ye gidip bilginizi artırmak için kara taşı* öpün; elinizde bir inek kuyruğu tutun; boynunuza bir muska geçirin, varlıkların Varlığının gözüne girmek için budala ve bağnaz olun, demiyorum. Ben size: erdeminizi artırmaya, iyilik etmeğe, bütün boş inanlara dehşetle veya acımayla bakmaya devam edin; benimle beraber bütün doğada kendini gösteren tasarıya, bunun sonucu olarak bu tasarıyı yaratana, her şeyin ilk ve son nedenine tapın; Ulu Varlık üzerinde akıl yürüten monatımızın gene o Ulu Varlık sayesinde mutlu olabileceğini, benimle beraber, umun diyorum. Bunda hiçbir çelişme yoktur. Siz bana bunun olanaksız bir şey olduğunu tanıtlıyamıyorsunuz, ben de size bunun böyle olduğunu matematik bir kesinlikle tanıtlıyamadım. Biz metafizikte ancak bir takım olasılıklar üzerinde akıl yürütüyoruz; hepimiz kıyısını hiç görmediğimiz bir denizde yüzyoruz. Yüzerken dövüşenlerin vay haline! Kıyıya çıkabilen çıkacaktır; ama kalkıp da bana: boş yere

* Hacer-i Esved.

yüzyörsün, çıkacak kıyı yok, diye bağırın olursa, cesaretimi kırmış, bütün gücümü elimden almış olur.

Bizim çekişmenizde nedir söz konusu? mutsuz yaşamımızı avutmak. İyi ama kim avutuyor? siz mi, yoksa ben mi?

Yanıtınızın bir yerinde siz de itiraf ediyorsunuz, Tanrı korkusu kimi insanları, cinayet işlemek üzere iken, bundan alıkoymuş, diyorsunuz: bu itiraf bana yeter. Bu kanı yeryüzünde sade o cinayeti, sade on iftirayı, sade on haksız yargıyı önlemiş bile olsa, bütün dünyanın onu kabul etmesini isterim.

Din diyorsunuz, binlerce, binlerce kötülük doğurmuştur; öyle diyeceğinize şu zavallı dünyamızda hüküm süren boş inanları doğurmuştur, deyin: onlar Yüce Varlığa borçlu olduğumuz lekesiz tapınmanın en zalim düşmanıdır. Her zaman anasının bağırını deşmiş olan bu canavardan nefret edelim: ona karşı savaşanlar insan oğlunun iyiliğini isteyenlerdir; boş inan, gövdesini dine dolamış bir yılandır: zehirlediği, kemirdiği varlığı yaralamadan onun kafasını ezmeli.

«Tanrıya tapmakla, çok geçmeden boş inanlara inanan birer bağınaz olmamızdan» korkuyorsunuz; iyi ama Onu inkâr etmekle kendimizi en dayanılmaz tutkulara, en iğrenç, cinayetlere kaptırmamızdan korkmuyor musunuz? Bu iki aşırılık arasında çok ölçülü bir ortam yok mu? Bu iki yalçın kayalık arasındaki sığınak nerede? İşte: Tanrı ve bilgece yasalar.

Tanrıya tapınakla boş inanlara inanmak arasında bir adımlık ara olduğunu iddia ediyorsunuz. Sağlam kafalar için bütün bir sonsuzluk vardır: hem onlar bugün sayılamıyacak kadar çok; ulusların başına geçmişler, genel töreler üzerinde etkilerini gösteriyorlar; dünyayı kaplayan bağınazlık, iğrenç düzenbazlık, zorbalıkla elde ettiğini yıldan yıla yitirmekte olduğunu görüyor.

223 üncü sayfadaki sözlerinize de bir sözcükle cevap vereceğim. Diyorsunuz ki: «İnsanla o inanılmıyacak varlık arasında birtakım ilişkiler olduğunu varsayarsak, ona tapınaklar

kurmak, armağanlar sunmak, v.b. gerekecektir; yok bu varlığa dair hiçbir şey kavrayamıyorsak, o zaman da papazlar ne derse ona razı olup... V.b., v.b., v.b.,» İşte ekin biçme zamanları, bize verdiği ekmek için Tanrıya şükretmek üzere toplanmanın zararı! Size Tanrıya armağanlar sunun diyen kim? Böyle bir şeyi düşünmek bile gülünç; ama, **yaşlı** yahut **rahip** adını vereceğimiz bir yurtdaşa, öteki yurtdaşlar adına Tanrıya tapınmak ödevini gördürmenin kötülük neresinde? Yeter ki bu rahip kıralların kafaları üstünde yürüyen bir VII. Grégoire, yahut bir zina sonucunda edindiği kızını gene bir zina ile kirleten ve kendi piçinin aracılığıyla komşu hükümdarların hemen hemen hepsini öldürten, zehirleten bir VI. Alexandre olmasın: yeter ki, bir ruhani dairede, bu rahip, günahını çıkarttığı günahlıların cebinden paralarını çalan, sonra bu çaldığı paralarla din dersi verdiği küçük kızları baştan çıkaran bir düzenbaz olmasın; yeter ki, bu rahip çevirdiği dar ağacına lâıyk dolaplarla bütün bir ülkeyi ateşe veren bir Le Tellier*; mahvetmek istediği bir parlamento üyesinin gizli kâğıtlarını ortaya dökerek toplumun yasalarını çiğniyen, kendisi gibi düşünmiyen herkese iftira eden bir Warburton olmasın. Son saydıklarımız her gün rastlanan olaylar değildir. Ruhanilik hali insanı, yakışık alanı yapmaya zorlayan bir frendir.

Papazın budalası nefret uyandırır; kötüsü insana dehşet verir; ama iyi, yumuşak başlı, dini bütün, boşanlara inanmayan, acımasını, hoş görmesini bilen bir rahip sevilmesi, sayılması gereken bir insandır. Siz kötüye kullanmalardan korkuyorsunuz, ben de korkuyorum. El ele verelim de onu önlemeğe çalışalım; ama topluma yararlı oldukça, bağnazlıkla, hileli kötülükle bozulmadıkça töreleri suçlamıyalım.

* Le Tellier üzerine, XIV. *Louis Yüzyılı*'nın XXXVII. bölümüne ve yukardaki *Bulle* maddesine bakınız. (*Voltaire'in notu*).

Size söyleyecek çok önemli bir şeyim var. Büyük bir yalnılgıya düştüğünüzü sanıyorum; ama dürüst bir insan gibi yalnıdığınızdan da eminim: «Kötü düşkünlük insanı mutlu ediyorsa, bu düşkünlüğü sevmeli» demenize, ne yazık ki, böyle demiş olmanıza rağmen, insanların, Tanrısız da erdemli olmasını istiyorsunuz; bu çok çirkin önermeyi dostlarınız size sil-dirtmeliydiler. Başka yerlerde hep doğruluk esinliyorsunuz. Bu felsefe çekişmesi Avrupa'ya yayılmış birkaç filozofla yalnız sizin aranızda kalacaktır; geriye kalanlar bundan söz edildiğini bile duymıyacaktı; halk bizi okumaz. Bir tanrıbilimci kalkar da size baskı yapmak isterse, kötülük etmiş olur, sizi büsbütün güçlendirmekten, ortaya yeni tanrıtanımazlar çıkarmaktan başka bir şeye yaramıyacak bir ihtiyatsızlık etmiş olur.

Haksızsınız; ama Yunanlılar Epikuros'a, Romalılar da Lucretius'a hiç baskı yapmadılar. Haksızsınız; ama o düşündüklerinizi var gücümüzle çürütmekle beraber, dehanıza, erdeminize saygı göstermeliyiz.

Bence Tanrıya gösterilebilecek en güzel saygı, hiç öfkelenmeden onu savunmaktır; tıpkı en yakışık almayacak tasvir, onu öç alan, gazaplı bir Tanrı olarak tasvir etmek olacağı gibi. Tanrı doğrunun tâ kendisidir: doğru da tutkusuzdur. Tanrıyı iyi kalpli, değişmez ruhlu olarak göstermek onun müridi olmak demektir.

Ben de sizinle birlikte bağınazlığın filozofça tanrıtanımazlıktan bin kez daha tehlikeli olduğu kanısındayım. Spinosa bir tek kötü davranışta bulunmamıştır: oysa birer sofı olan Chastel'le Ravailac, IV. Henri'yi öldürdüler.

Odasından dışarıya çıkmayan tanrıtanımaz her zaman için sakın bir filozoftur, bağınaz hep öfkeli; ama saraya bağlı tanrıtanımaz, tanrıtanımaz bir hükümdar insan oğlunun başına belâ kesilebilir. Borgia ile benzerleri Munster'le Cévennes bağınazları kadar, yani iki tarafın bağınazları kadar, kötülük etmişlerdir. Akhilleus'u yetiştiren Khiron'du; onu

aslan iliğiyle besledi. Bir gün gelecek Akhilleus, Hektor'un vücudunu Troia surlarının çevresinde sürükleyecek, öc hirsyle, hiç suçu olmayan on iki tutsağın kanına girecektir.

Kutsal teberiyle bir kırılı paramparça eden iğrenç bir papazdan, yahut başında miğferi, sırtında zırhı, yetmişine geldiği halde kana bulanmış üç parmağıyla bir Fransa kırılının. bir... filâncanın... bir falancanın gülünç aforoz kararını imzalamaya cüret eden birden Tanrı bizi korusun!

Ama Tanrı bizi, hiçbir Tanrıya inanmayan, kendi kendisinin tanrısı olan; kutsal makamının emrettiği ödevleri ayaklarının altına alarak o yere hiç de lâıyk olmadığını gösteren; hiçbir pişmanlık duymadan dostlarını, akrabalarını, adamlarını, kendi ulusunu tutkularına feda eden, öfkeli, barbar bir zorbadan da korusun! Biri tüyleri kırılmış, öbürü taçlı, bu iki kaplanın ikisinden de korkulur. Onların azgınlığına nasıl gem vurabiliriz? v.h... v.b....

Ruhlarımızın kendisinde birleşebileceği bir Tanrının varlığı düşüncesi Titus'ları, Trajanus'ları, Antoninus'ları, Marcus - Aurelius'ları, dünyanın en eski, en büyük imparatorluklarının ikincisi olan Çin'de anıları o kadar değerli olan o imparatorları yetiştirebilmişse, bu saydığım örnekler benim dâvama yeter, benim dâvam da bütün insanlığın dâvasıdır.

Sanınam ki, Avrupada. içinde yüzdüğümüz o masallardan, bugün gırtlığımıza kadar yükselen kitaplardan daha çok olan o masallardan, derin bir nefretle tiksiniyen bir Devlet adamı, az çok dünya işleriyle uğraşan bir tek insan bulunsun. Din artık iç savaşlar doğurmuyorsa, bunu yalnız felsefeye borçluyuz: tanrıbilim tartışmalarına, artık Gilles ile Pierrot'nun panayır yerlerindeki kavgalarına ne gözle bakıyorsak o gözle bakılıyor. Bir yandan düzenbazlığa öte yandan budalalığa dayanan hem çirkin, hem de gülünç bir zorbalığı, akıl, artık egemen olma başlıyan akıl, her an

hırpalıyor. Küstahlığın, çılgınlığın şahseri olan *In Coena Domini* buyrultusu artık Roma'da bile görünmeğe cesaret edemiyor. Bir papazlar alayı Devlet yasalarına karşı en küçük bir harekette bulunmaya kalksa hemen başı eziliyor. İyi ama, cizvitleri kovduk diye Tanrıyı da mı kovalım? Tersine, bunun için onu daha çok sevelim.

(102). 1771'de yapılan *ek* (maddenin ilk biçimi *Questions*'da bu ekten sonra tam olarak verilmiştir) :

Biliyoruz ki, Kilisenin öğrettiği her inan, kabul etmemiz gereken bir dogmadır. Lâtin Kilisesi tarafından kabul edilip Rum kilisesi tarafından reddedilen dogmalar bulunması hâzindir. Ama insanlığın kusurunu, inayet gideriyor: birlik asıl gönüller arasında kurulmalı.

Bu konuda, kimi yumuşak huylu insanların hoşuna gitmiş olan, bir düşü anlatabileceğimizi sanıyorum.

(103). *Egalité - Eşitlik* maddesi *Questions*'da da (1771), birtakım düzeltmeler ve eklemelerle çıkmış, birinci parçanın yerini aşağıdaki iki parça almıştır:

Yaradılışlarına bağlı olan yetilerden yararlanan bütün insanların eşit oldukları meydandadır; hayvanlık görevlerini yerine getirdikleri zaman olduğu gibi, anlıklarını işlettikleri zaman da eşittirler. Çin Kırallı, Mogol İmparatoru, Türk Padişahı insanların en aşağısına bile: sindirimini yapmayı, helâyâ gitmeyi, düşünmeği sana yasaklıyorum, diyemez. Her cinsin hayvanları kendi aralarında eşittirler.

*Un cheval ne dit point au cheval son confrère:
Qu'on peigne mes beaux crins, qu'on m'étrille et me
ferre.*

*Toi, cours, et va porter mes ordres souverains
Aux mulles de ces bords, aux ânes mes voisins:
Toi, prépare les grains dont je fais des largesses*

*A mes fiers favoris, à mes douces maitresses;
Qu'on châtre les chevaux désignés pour servir
Les coquettes juments dont seul je dois jouir;
Que tout soit dans la crainte et dans la dépen*

dance;

*Et si quelqu'un de vous hennit en ma présence,
Pour punir cet impie et ce sédition.
Qui foule aux pieds les lois des chevaux et des dieux;
pour venger dignement le ciel et la patrie,
Qu'il soit pendu sur l'heure auprès de l'écurie**

Hayvanların bizden üstün olarak doğuştan bağımsızlıkları var. Henüz yavru lamamış bir ineğin peşinde dolaşan bir boğa, kendisinden daha güçlü bir boğa tarafından boynuzlanarak kovalandı mı, bir başka çayırda kendine başka bir metres aramaya gider, özgür yaşar. Bir horozdan dayak yiyen horoz başka bir kümeste kendini avutur. Ama bizim için iş öyle değildir: bir vezir bir bostancıyı Limni adasına sürer;

* «Bir at soydaşı ata hiçbir zaman şöyle demez: güzel yerlelerimi tarasınlar, beni kaşağılayıp, nallasınlar. Sen, koş, bu kıyılarındaki katırlara, komşum eşeklere yüce buyruklarımı bildir; sen de, şanlı gözdelerime, güzel metreslerime bol bol başşıladığım yemleri hazırla. Yalnız kendi zevkime ayırdığım o yosma kısrakların hizmetine verilmiş olan atlar iğdiş edilsin; herkes benden korksun, bana baş eğsin: içinizden biri huzurumda kişneyecek olursa, atların ve tanrıların yasasını ayaklar altına alan bu kâfiri, bu fesatçıyı cezalandırmak; Tanrının ve yurdun öcünü almak için ossaat ahırın yanında ipe çekilsin.»

Baş vezir veziri Tenodos*'a sürer; padişah Baş vezırı Rodas'a sürer; yeniçeriler padişahı hapsedip dini bütün müs-lümanları keyfine göre sürgün edecek bir başkasını tahta çı-karırlar; o da kutsal gücünü böyle ufak tefek işlerde kul-lanmakla yetinirse ne devlet.

(104). 1771'de yapılan Ek:

Kur'a çekildikten sonra gelmiş, bize diyorsun ki: «Ben de sizin gibi insanım; benim de iki elimle iki ayağım, sizin kadar, belki sizden çok gururum, hiç değilse sizinki kadar ka-rışık, saati saatine uymaz, sizinki kadar çelişme içinde bir ruhum var. Saint-Marin, yahut Ragusa, yahut da Vaugirard halkındanım: bana da payıma düşen toprağı verin. Şu bi-linen yarı küremizde, verimli verimsiz, elli bin milyon *ar-pent*** ekilecek toprak var. Şu kara parçasında topu topu bir milyar kadar iki ayaklı, kanatsız hayvanlarız: her birimize elli *arpent* düşer; hakkımı yemeyin: verin bana elli *ar-pent*'ümü.»

Aldığı karşılık şudur: «Git, istediğini Kafr'lardan, Hotanto'lardan, Samoyed'lerden al; işi tatlıya bağliyerek onlarla anlaş; burada bütün paylar dağıtılmıştır. Bizim aramızda karnını doyurmak, üstbaş edinmek, başını so-kacak bir yer bulup ısınmak istiyorsan, babanın yaptığı gibi sen de bizim için çalış; bize hizmet et, yahut bizi eğ-lendir, merak etme karşılığını öderiz: yoksa dilenmek zo-runda kalırsın, bu da senin yaratılışını çok küçük düşürür, soylu gururunun iddia ettiği gibi seni kırallarla, hattâ köy papazlarının yamaklariyle eşit olmaktan gerçekten alı-koyar.»

(105). *Questions*'da (1771) olduğu gibi çıkan *Enfer - Ce-hennem* maddresinin başına şu uzun bölüm eklenmiştir:

* Bozca Ada'nın eski adı.

** Aşağı yukarı beş bin metrekarelik eski bir toprak ölçü birimi.

Infernum, yeraltı: ölüleri gömen uluslar onları yaraltına koyuyorlardı; şu halde ruhları da kendileriyle birlikte ordaydı. Mısırlılarla Yunanlıların ilk fizikleri ve ilk metafizikleri işte budur.

Çok daha eski olan, o ince düşünülmüş ruhgöçü dogmasını icat eden Çinliler ruhların yeraltında olduğuna hiçbir zaman inanmadılar.

Japonlar, Kore'liler, o geniş doğu ve batı Tataristan ulusları, yeraltı felsefesinin, bir kelimesini bile bilmediler.

Yunanlılar, zamanla, yeraltını büyük bir ülke haline getirdiler ve bu ülkeyi bol keseden Pluton'la karısı Prosperine'ye verdiler. Emirlerine de üç Devlet danışmanı ile *Furia*'lar denilen, hizmetlerine koşacak üç kadın, insanların hayat ipliğini örecektik, sökecek, kesecek üç ecel perisi ayırdılar; sonra ilk çağlarda her kahramanın kapısını bekliyecek bir köpeği olduğu için, Pluton'a da üç başlı kocaman bir köpek verdiler: çünkü her şey üçlü oluyordu. Üç Devlet danışmanından, Minos'la Eakhos ve Rhamanthos'dan, biri Yunan ülkesini yargılıyordu, biri Küçük Asya'yı (çünkü Yunanlılar daha Büyük Asya'yı bilmiyorlardı), üçüncüsü de Avrupa'yı.

Bu cehennemleri uydurduktan sonra onlarla ilk alay eden de gene ozanlar oldu. Vergilius, *Aeneis*'inde kimi zaman cehennemlerden ciddi ciddi sözeder, çünkü o zaman ciddi olmak konusuna uygun düşünüyordu, kimi zaman da, *Georgica*'sında (İl. m. 490 ve arkası) onları kötüler:

*Felix qui potuit rerum cognoscere causas,
Atque metus omnes et inexorabile fatum
Subjecit pedibus, strepitumque Acherontis avari!*

*Heureux qui peut sonder les lois de la nature,
Qui des vains préjugés foule aux pieds l'imposture;*

*Qui regarde en pitié le Styx et l'Achéron,
Et le triple Cerbère, et la barque à Caron*?*

Roma tiyatrosunda Troade'ın şu mısraları (II. perdenin korusu) söylenirken kırk bin el alkış tutuyordu:

*... Taenara et aspero
Regnum sub domina, limen et obsidens
Custos non facili Cerberus ostio,
Rumores vacui, verbaque inania,
Et par sollicito fabula somnio.*

*Le palais de Pluton, son portier à trois têtes,
Les couleuvres d'enfer à mordre toujours prêtes,
Le Styx, le Phlégéon**, sont des contes d'enfants,
Des songes importuns, des mots vides de sens****

* « Kim doğa yasalarının derinliklerine inebilir, o boş on-yargıların yalanlarını ayaklar altına alabilir; kim Styx'le Akhéron'a, üç başlı Kerberos'la Kharon'un kayığına acıyarak bakabilirse, bahtlı kişidir.»

Bu mısralarda sözü geçen Styx ile Akhéron, cehennemlerin iki ırmağı; Kerberos, cehennemin kapısını bekliyen üç başlı köpek; Kharon da ölülerin ruhlarını bu cehennem ırmaklarından geçiren kayıkçısıdır (Yunan mitolojisine göre).

** Su yerine alevler akıtan cehennem ırmağı.

*** «Pluton'un sarayı, üç başlı kapıcısı, cehennemin her an sokmaya hazır kara yılanları, Styx, Phlégéon, bütün bunlar çocuk masalları, can sıkıcı kuruntular, anlamsız sözcüklerdir.»

Lucretius, Horatius, onlar da aynı güçle söylüyorlar; Cicero ile Seneca da, belki yüz yerde, cehennemlerden bu biçimde söz ediyorlar. Büyük İmparator Marcus - Aurelius hepsinden daha filozofca akıl yürütüyor.*

«Ölümden korkan, ya bütün duyulardan yoksun kalmaktan korkar, ya da başka duyular edinmekten. İyi ama artık duyuların kalmazsa, hiçbir acı, hiçbir yoksulluk çekmiyeceksin; başka türlü duyular edinirsen o zaman da artık başka bir yaratık olacaksın demektir.»

Din dışı felsefede bu uslamlamaya karşı söylenecek tek sözcük yoktu. Bununla beraber, insanoğlunun yakasını bırakmayan ve yaradılışımızın temeli gibi görünen çelişmeye uygun olarak, Cicero'nun açıktan açığa: «Bu saçmalara inanan bir kocakarı bile yoktur.» dediği sıralarda, Lucretius bu fikirlerin kafalarda büyük bir etki yarattığını itiraf ediyordu; sözlerine bakılırsa, o bu etkileri yok etmeye gelmişti:

.... *Sı certam finem esse viderent*

AEumnarum homines, aliqua ratione valerent

Religionibus atque minis obsistere vatun.

Nune ratio nulla est restandi, nulla facultas:

AEternas quoniam poenas in morte timendum.

(Lucr., I. m. 108 ve arkası.)

Si l'on voyait du moins un terme à son malheur,

On soutiendrait sa peine, on combattrait l'erreur,

On pourrait supporter le fardeau de la vie;

Mais d'un plus grand supplice elle est, di-on, suivie:

*Après de tristes jours on craint l'éternité***

* VIII. kitap, No: 62 (Voltaire'in notu).

** «İnsan hiç olmazsa bahtsızlığının da bir sonu olacağını görse, derdine katlanır, sapkınlıkla savaşır, yaşamın yü-

Demek ki ulusun en aşağı katından olanlar arasında kimileri cehenneme gülüyor, kimileri de ondan tirtir titriyorlardı. Kimileri Kerberos'la, Furia'lara, Pluton'a, gülünç birer masal gözüyle bakıyor; kimileri de cehennem Tanrılarına sunaklar taşımaktan geri kalmıyorlardı. Tıpkı bizdeki gibi.

*Et quocunque tamen miseri venere, parentant,
Et nigras mactant pecudes, et Manibu'divis
Inferias mittunt, multoque in rebus acerbis
Acrius advertunt animos ad relligionem.*

(Lucr., III, m. 51 - 54)

*Ils conjurent ces dieux qu'ont forgés nos carprices:
Ils fatiguent Pluton de leurs vains sacrifices;
Le sang d'un bélier noir coule sous leurs couteaux:
Plus ils sont malheureux, et plus ils son dévots**.*

Cehennem masallarına inanmıyan birçok filozoflar halk topluluklarının bu inanla baskı altında tutulmasını istiyorlardı. Lokres'li Timaios, tarihçi politika adamı Polybos bunlardandı «Cehennem, diyor, bilgelere yarar sağlamaz, ama bilinçsiz halk yığını için gereklidir»

küne dayanabilir; ama bu yaşamı daha büyük bir işkencenin izleyeceğini söylüyorlar: insan bu acı günlerden sonra sonsuzluğadek acı çekmekten korkuyor.»

** «Kendi keyfimize göre uydurduğumuz bu Tanrılara yalvarıyorlar; boş yere kurbanlariyle Pluton'u rahat bırakmıyorlar; bıçaklarının altında bir kara koçun kanı akıyor: bahtsızlıkları arttıkça, sofulukları da artıyor.»

Beş Sefer yasasının hiçbir zaman bir cehennemden söz etmediğini aşığı yukarı herkes bilir. İsa - Mesih dünyaya geldiğı zaman bütün insanlar bu çelişme ve kararsızlık kaosu içinde yüzüyorlardı. İsa eski cehennem doktrinini onayladı, maa pagan ozanların doktrinini, Mısır rahiplerinkini değil, Hristiyanlığın kabul ettiğini, önünde her şeyin boyun eğmesi gereken doktrini. O bize ilerde göreceğimiz bir Tanrı ülkesi ile hiç sonu gelmiyecek bir cehennemi haber verdi.

Galilia'da, Kefernahum'a özellikle şunları söyler: «Kardeşine *Raka** diyen meclis tarafından cezaya çarptılacaktır; ama *deli* diyen *gehenei eimom*'a, yani cehennem ateşine mahkûm edilecektir.»

Bu, iki şeyi tanıtlar: birincisi, İsa - Mesih'in sövmeyi istemediğini, çünkü hain ferisilere *engerekler soyu* demek, baş olarak, yalnız kendisinin hakkıydı; ikincisi, benzerine söven cehennemlik olmayı hakleder, çünkü *gehenna* ateşi, vaktiyle Molok'a sunulan kurbanların yakıldığı Ennom vadisindeydi; bu *gehenna* da cehennem ateşi demektir.

Başka yerde de şöyle der: «Kim bana inanan zayıfları doğru yoldan ayırmaya neden olursa, boynuna bir değirmen taşı geçirip denize atılsın daha iyidir.

«Ve eğer elin sürçmene neden olursa, onu kes; çünkü senin için ateşi hiç sönmeyen cehenneme gitmektense, sonsuz yaşama kolsuz girmek daha iyidir, cehennemin kurdu ölmek, alevi dinmek bilmez.

« Ve eğer ayağın sürçmene neden olursa, ayağını kes; iki ayağıyla ateşi hiç sönmeyen cehenneme atılmaktansa, sonsuz hayata topal girmek daha iyidir, cehennemin kurdu ölmek, alevi dinmek bilmez.

* Bak. *Felsefe Sözlüğü* I, Notlar, s. 385 not**.

«Ve eğer gözüñ sürçmene neden olursa, gözüñü çıkar, at; iki gözüñle cehennem ateşine atılmaktansa, Tanrı ülkesine tek gözle girmek daha iyidir, cehennemin kurdu ölmek, alevi dinmek bilmez.

«Çünkü herkes ateşle, her kurban da tuzla tuzlanacaktır.

«Tuz iyidir, ama tuz tatsızlaşırsa neyle tuzlayacaksınız?

«Tuz sizin kendinizdedir, aranızda barışı koruyun»

Başka bir yerde, Yerusâlim yolunda da şunları söyler: «Aile babası içeriye girip kapıyı kapattıktan sonra siz dışarıda kalırsanız, kapıya vurarak dersiniz ki: efendimiz, açın bize kapıyı; o size karşılık verecek: *Nescio vos*, nerelisiniz? O zaman şöyle söze başlarsınız: biz seninle yiyip içtik, sen bizim meydanlarımızda va'zettin; o size karşılık verecek: *Nescio vos*, nerelisiniz? günah işliyenler! Sonra İbrahim'i, İshak'ı, Yakub'u ve bütün peygamberleri görüp kapı dışarı edildiğiniz zaman orada ağlayış ve diş gıcırıtısı olacaktır.»

İnsanoğlunun kurtarıcısından çıkan ve kilisemize girmeyenin sonsuzluğadek cehennemde yanacağını temin eden başka açık bildirilere karşın Origenes'le daha başkaları cezaların sonsuzluğuna inanmamışlardır.

Sosinus'cular da bunu kabul etmiyorlar, ama onlar hıristiyan dininin dışındadırlar. Luther'cilerle Calvin'ciler, Hıristiyanlığın dışında yollarını şaşırmış olmakla beraber, sonsuz bir cehennemi kabul ediyorlar.

(106). Ek (1771) :

Bu parçayı süslemek için, yazılarında cehennemi düpedüz inkâr eden filozoflara küçük bir vaızda bulunacağım: baylar, biz yaşamımızı ne Cicero, Atticus, Cato, Marcus - Aurelius, Epiktetos, Şansölye de L'Hospital, La Mothe, La Vayer, Des Yveteaux, René Descartes, Newton, Locke'la, ne

zenginlikle yüksek mevkilerin o kadar üstünde kalan saygı değer Bayle'le, ne de hiç bir şeye inanmayan, hiç bir şeyi olmadığı halde, büyük de Wit'in* kendisine bağladığı üç yüz florinlik ödeneği, Hollândalıların, kendilerine hiç bir yararı olmadığı halde kalbini yedikleri başbakan da Wit'in çocuklarına veren o erdemli Spinosa ile geçiriyoruz. Bizim düşüp kalktığımız insanların hepsi de incelemeyi ııııttuğu dâvaların tutarını dâvacılara ödeyen Des Barreaux değiller. Bütün kadınlar da, en ağırbaşlı kimselerin bile bağlı kalmadıkları emanetleri o kadar titizlikle korumuş olan, Ninon da Lenclos değil. Sözüün kısası, baylar, herkes filozof olamaz.

Bizim işimiz düşüncesi kıt bir sürü düzenbazla: bır alay hoyrat, sarhoş, hırsız ayak takımıyla. Siz, isterseniz onlara cehennem diye bir şey olmadığını, ruhun ölümlü olduğunu vaz'edin. Ben kendi payıma, onların kulağına, paramı çarlarlarsa cehennemlik olacaklarını haykıracağım: hani, kendi cemaati tarafından namussuzca soyulduğunu görünce va'zında onlara: «İsa - Mesih sizin gibi alçaklar için bilmem ki ne düşünerek, canını vermiş» diyen köy papazı yok mu, işte onunı gibi yapacağım.

(107). Bu son tümce, bütün maddeyi olduğu gibi veren *Questions*'da (1771), aşağıdaki üç parça ile değiştirilmiştir:

Telâşlı telâşlı konuşan ihtiraslı bir adamın gözlerinde, sesinde, hareketlerinde, kendi adamlarına bir ok gibi işliyen bir zehir vardır. Bunun içindir ki, Kraliçe Elisabeth, ülkesinde güvenliği korumak için, kendi eliyle imzalanmış bir izin belgesi olmadıkça, İngiltere'de va'zedilmesini altı ay yasak etti.

* Bak. *Felsefe Sözlüğü* I; Notlar, s. 388, not**.

Kafası biraz ateşli olan Ermiş İgnatius roman okuduktan sonra çöl keşişlerinin hayatını okur. Okur okumaz da ikiz bir coşkunluğa tutulur; Meryem Ana şövalyesi olur, bu tarikatin şövalyesi olmadan önce gecesini dualarla geçirir, Anası için savaşmak ister; birtakım hayaller görür; Meryem Ana kendisine görünür; oğlunu ona emanet eder: kendi tarikatının İsa'nın adından başka bir adı olınması gerektiğini söyler

İgnatius kendi coşkunluğunu Xavier adında bir başka İspanyola geçirir. O da, dilini hiç bilmediği Hindistan'a, oradan Japonya'ya koşar gider; ama Japonca konuşmasını bilmiyormuş, ne çıkar, onun coşkunluğu da, sonunda Japon dilini öğrenen bazı genç cizvitlerin hayal gücüne bulaşır. Bunlar, Xavier'nin ölümünden sonra, onun Havarilerden çok mucizeler gösterdiğinden, en az yedi sekiz ölüyü dirilttiğinden hiç kuşku etmemektedirler. Sonunda bu coşkunluk o kadar bulaşıcı bir hal alır ki, Japonya'da Hristiyanlık* adını verdikleri bir cemaat meydana getirirler. Bu hristiyanlık bir iç savaşla ve yüz bin kişinin ölmümüyle sona erer: o zaman coşkunluk son kertesi olan bağnazlığa varmış; bu bağnazlık da kudurganlık halini almıştır.

(108) Bu maddenin sonuna, *Questions*'da, (1771) aşağıdaki parça eklenmişti:

Coşkunluk, duygu karışan bütün şiir türleri için kabul edilmiştir; hattâ kimi zaman kır ve çoban şarkılarına kadar girer, tanığı da Vergilius'un onuncu çoban şarkısındaki şu dizeler (58 inci ve ondan sonraki dizeler):

*Jem mihi per rupes videor lucosque sonantes
Ire; libet partho torquere cydonia cornu*

* *Chrétienté*, hristiyanlığı kabul eden bütün ülkeler, bütün uluslar topluluğuna vaktiyle verilen ad.

*Spicula: tanquam haec sint nostri medicina furoris;
Aut deus ille malis hominum mitescere discat*.*

Manzum mektupların, yergilerin üslûbu coşkunuğu kabul etmez: bunun içindir ki, Boileau'nun, Pope'un yapıtlarında coşkunluktan iz yoktur.

Bizim *Ode*** larımız, birer coşkunluk şarkısıymış; ama bu şarkılar kendi aramızda hiç okunmadığına göre çoğu zaman *Ode*'lerden çok, ince düşüncelerle süslenmiş beyitlerden ibaretti. Jean-Baptiste Rousseau'nun o güzel *Ode à la Fortune**** üdeki beyitlerin çoğuna bir göz atın:

Vous chez qui la guerrière audace
Tient lieu de toutes les vertus,
Concevez Socrate à la place
Du fier meurtrier de Clitus:
Vaus verrez un roi respectable,
Humain, généreux, équitable,
Un roi digne de vos autels;
Mais, à la place de Socrate,
Le fameux vainqueur de l'Eupharte
Sera le dernier des mortels****.

* «Her şeyin bir ölçüsü, belli sınırları vardır; iyi, bu sınırların ne berisinde, ne de ötesinde bulunabilir»

** Bir nazım biçimi, eski Yunanlılarda, Lâtinlerde bes-telenmek için yazılmış her koşuğa bu ad verilirdi. Bugün birbirine benzer dörtlülere ayrılmış küçük lirik şiirlere denir.

*** «Talihe koşuk».

**** «Siz ki, savaş cüretini bütün erdemlere eşit sayarsınız, Clitus'un o kibirli kaaatiline yerine Sokrates'i oturtun: saygı

Bu dörtlük İskender'le Sokrates'in kişisel değerleri üzerine kısa bir incelemedir: özel bir inanış, aykırı bir düşünce. İskender'in ölümlülerin en bayağısı olacağı hiç de doğru değildir. Yunanistan'ın öcünü alan, Asya'yı dize getiren. Darius'un ölümüne ağlayan, katillerini cezalandıran, yenilenin ailesine saygı gösteren, erdemli Abdolonymos'u tahta çıkaran, Porus**'a tacını geri veren, o kadar az zamanda o kadar çok kent kuran bir kahraman hiç bir zaman insanların en bayağısı olmayacaktır.

Tel qu'on nous vante dans l'histoire
Doit peut - être toute sa gloire
A la honte de son rival:
L'inexpérience indocile
Du compangnon de Paul - Emile
Fit tout le succès d'Annibal***.

değer, insancıl, gönlü yüce adaletli bir kral, kurban yerlerinize lâyık bir hükümdar görürsünüz; ama Fırat'ın ünlü galibi, Sokrates'in yerine geçince, ölümlülerin en bayağısı olacaktır.»

* Sidon krallarının torunu; yoksulluğa düşerek bahçıvanlık etmek zorunda kalmış, İsa'dan önce 332 yılında İskender tarafından tekrar tahta çıkarılmıştır.

** Sapt - Sindhava (Pencab) da hüküm süren kral, İskender'e esir düşmüş, nasıl muamele görmek istediği sorusuna «Kıral muamelesi» cevabını vermiş, bu cevaba hayran olan İskender kırallığını kendisine geri vermiş, ama sonradan öldürülmüştür.

*** «Tarihin göklere çıkardığı bu adam belki de bütün ününü, sanını rakibinin utancına borçludur: Annibal'in bütün başarısını sağlayan, Paulus Emilius'un silâh arkadaşının tecrübesizce dik kafalılık etmesi olmuştur.»

İşte gene hiç bir coşkunluğa kapılmadan söylenmiş filozofca bir düşünce. Üstelik, Annibal'ın bütün başarısını Varro'nun işlediği yanlışlar sayesinde sağlamış olduğu da çok yanlıştır: Sagonte'nin yıkılması, Torino'nun alınması, Afrikalı'nın babası Scipio'nun yenilmesi, Sempronius**a karşı elde edilen üstünlükler, Trébie*** zaferi, Trasimène**** zaferi gibi olayların, ustalıklı yönetilen daha nice yürüyüşlerin, Cannes savaşıyla hiç ilgisi yoktur; güya Varro da kendi yenilgisi yüzünden orada yenilmiş. Bu kadar değiştirilmiş olaylara bir ode'da, bir tarih kitabından daha mı çok yer verilmeli?

Bütün yeni *ode*'lerden, en büyük coşkunluğun hiç ek-silmeden egemen olduğu, yapmacığa aşırılığa düşmemiş bir *ode* varsa, o da Dryden*****'in *Timothée*, yahut *İskender Bayramı*'dır: ona İngiltere'de hâlâ taklid edilmez bir şaheser gözüyle bakıyorlar. Pope bile bu türden yapıtlar vermeye kalkınca, onun katına yaklaşamamıştı. Bu *ode* şarkı halinde de söylendi; hattâ, ozana lâıyk bir musikici bulunmuş olsaydı, lirik şiirin de şaheseri olurdu.

Coşkunluğun her zaman için korkulacak yönü insana birtakım şişirme, büyük büyük, anlamsız sözler söyletmesidir. İşte, kiral soyundan bir prensin doğumu üzerine yazılmış bir *ode*'dan size güzel bir örnek:

* Eski İspanyol kentlerinden biri, korkunç bir kuşatmadan sonra Annibal'ın eline düşmüştü.

** Roma *Consul*'ü

*** İtalya'da bir ırmak.

**** Eski Etrüsk gölü (bugünkü Pérouse gölü).

***** İngiliz ozanı ve eleştirmeni (1631 - 1700).

*Où suis - je? quel nouveau miracle
 Tient encore mes sens enchantés?
 Quel vaste, quel pompeux spectacle
 Frappe mes yeux épouvatés!
 Un nouveau monde vient d'éclore:
 L'univers se reforme encore
 Dans les abîmes du chaos;
 Et pour réparer ses ruines,
 Je vois des demeures divines
 Descendre un peuple de héros.**

(J. - B. Rousseau, *Ode sur la naissance du duc de Bretagne.*)

Bu fırsattan yararlanarak *Ode sur la prise de Nemur*** de pek az coşkunkluk olduğunu söyleyeceğiz.

Geçenlerde, bir raslantı sonucu olarak M. de Saint-Lambert'in *Saisons (Mevsimler)* şiirinin çok haksız bir eleştirisiyle Vergilius'un. M. Delille tarafından yapılmış *Georgica* çevirisi elime geçti. Yazar, yaşayan yazarlarda övülmeye değer ne varsa hepsini var gücüyle batırmaya, ölmüşlerin de en çürük yönlerini göklere çıkarmaya çalışarak, şu dörtlüğe bizi hayran etmek istiyor.

* «Neredeyim? Hangi yeni mucize duygularımı hâlâ zevk içinde tutuyor? Korkuya kapılan gözlerimi ne geniş, ne görkemli bir görüntü kamaştırıyor! Kaos'un uçurumunda evren hâlâ yeni yeni biçimler alıyor; ve onun yıkıntılarını onarmak için, yüce duraklarından bir kahramanlar ulusunun yere indiğini görüyorum.» (*Dük de Bretagne'in doğumu üzerine koşuk.*)

** *Nemur'un alınması üzerine koşuk.*

*Je vois monter nos cohortes
La flamme et le fer en main.
Êt sur les monceaux de piques,
De corps morts, de rocs, de briques,
S'ouvrir un large chemin.**

(Boileau, *Ode sur la prise de Namur.*)

Piques'le *briques* kafiyelerinin kulağa hiç de hoş gelmediğini, *tuğlalar* üzerine çıkmanın hiç de çaba isteyen büyük bir iş olmadığını; *mızrak* yığınları üzerine çıkılmadığını, *tuğlalar* imgesinin ölümler simgesinden sonra çok zayıf kaldığını ve saldırıya geçmek için hiçbir zaman *mızraklar* yığılmadığını, *kayalar* üzerinden hiçbir zaman geniş bir yol açılmadığını; bunun yerine: «Askerlerimizin, kırılmış silâhlar, ölü yığınları üzerinden geçerek yıkılmış kayalar arasından geniş bir yol açtıklarını görüyorum.» demek gerektiğini; o zaman ortada derece derece bir yük-seliş, gerçeğe uygun, yaman bir tasvir bulunabileceğini farketmiyor.

Eleştirmen salt kendi zevksizliğiyle, nice küçük yazarları kemiren o kıskançlıkla hareket etmiş. İnsan eleştirmen geçinmek için bir Quintilianus**, bir Rollin*** olmalı; inandırıcı kanıtlar vermeden şu iyidir, şu kötüdür demek küstahlığında bulunmamalı. Yoksa insan *Traité des études* adlı yapıtındaki Rollin'e benzemiş olmaz: Fréon****'a benzer, sonunda da çok aşağılık bir şey olur

* «Elde kılıç ve alev askerlerimizin mızrak, ölü, kaya, tuğla yığınları üzerine çıktıklarını ve geniş bir yol açtıklarını görüyorum.»

** Birinci yüzyılda yaşamış ünlü Lâtin güzel konuşma ustası.

*** Fransız hümanistlerinden, tarihçi (1661-1741).

**** Voltaire'in ve filozofların düşmanı olan, tanınmış Fransız eleştirmeni (1754 - 1802).

(109). *Espirit faux* - Yanlış düşünce maddesi, Kehl basımında, öbür bölümlerinde başka konuları ele alan, *Espirit - Ruh* maddesinin VI ncı bölümü olarak yer almıştır. Yalnız 1771'de *Questions*'da çıkan ve «Yanlış düşünce»yi ilgilendiren aşağıdaki beş küçük parça Kehl basımını hazırlayanlar tarafından VI. bölüme eklenmiştir:

Ne yazık ki, yanlış düşünceye sapmanın türlü türlü biçimleri var:

1. — Doğru sonuçlardan çıkarıldığı zaman bile ilkenin doğru olup olmadığını incelememek; bu türlü çok görülür;

2. — Doğru bilinen bir ilkeden yanlış sonuçlar çıkarmak. Örneğin bir uşağa, efendisinin hayatına kasdettiklerinden şüphelendiği kimseler, onun evde olup olmadığını sormuşlardır: eğer bu uşak, yalan söylememek gerektiği bahanesiyle, doğruyu söyleyecek kadar budalalık ederse, kuşku yok ki, çok doğru bir ilkeden anlamsız bir sonuç çıkarmış olur.

Canına kasteden birini öldüren bir adamı, adam öldürmek yasaktır diye, mahkûm etmeye kalkan bir yargıç, haksız olduğu kadar yanlış da düşünen bir adamdır.

Bu gibi haller daha bin bir ayrıntı ile türlü türlü biçimler alır. İyi düşünen, doğru düşünen kafa, onları ayırdeden kafa: nice haksız yargılar görülmüş olması bundan ileri gelir, hem yargıçların kötü kalbli insanlar olmalarından değil, yeterince açık fikirli olmamalarından

(110). *Questions*'da (1771) olduğu gibi çıkan *Evangelie - İncil* maddesinin sonuna aşağıdaki iki parça eklenmiştir:

Kendi payımıza, yanılmaz Kilise ile beraber sarsılmaz bir inanla, biz gene dört İncilimize bağlı kalalım; onun reddettiği elli İncili biz de reddedelim. Kurtarıcımız İsa-Mesih'in ne için elli sahte İncil, hayatının elli yanlış tarihi yazılmasına müsaade ettiğini araştırmıyalım ve rahiplerimizin, Tanrının Kutsal - Ruh ile aydınlatmış olduğu o biricik kişilerin buyruğuna uyalım.

Diyelim ki Abbadie*, Pilatus'un Tiberius'a yazmış olduğuna gülünç bir biçimde olasılık verilen o mektuplarla, Tiberius'un İsa - Mesih'i Tanrılar katına koymak için güya senatoya yaptığı o öneriye gerçek gözüyle bakmakla büyük bir yanılığa düşmüş olsun; Abbadie çok kötü bir eleştirmen, çok kötü akıl yürüten bir insan diye Kilise daha mı az gerçektir? Ona daha mı az inanalım? daha mı az boyun eğelim?

BİRİNCİ CİLDİN SONU

* Jacques Abbadie, protestan din bilgini (1654 - 1727).